

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ФАКУЛЬТЕТ ІСТОРІЇ ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН**

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
УЖГОРОДСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

**Серія:
ІСТОРІЯ**

**Засновник і видавець ДВНЗ
«Ужгородський національний університет»**

Виходить з 1995 року

ВИПУСК 2 (37)

Випуск присвячено світлій пам'яті доктора історичних наук,
професора Ужгородського університету,
заслуженого працівника народної освіти України
Івана Михайловича Гранчака (1927-2000)

**Ужгород
Видавництво Ужгородського національного університету «Говерла»
2017**

УДК 001:94 (100) + 94 (477)

У 33

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія / М-во освіти і науки України; Держ. вищ. навч. заклад «Ужгород. нац. ун-т», Ф-т історії та міжнародних відносин; [Редкол.: О. С. Мазурок (голова) та ін.]; Відп. за вип. Н. П. Керецман. – Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2017. – Вип. 2 (37). – 229 с.

Рекомендовано до друку Вченою радою Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет» 21 грудня 2017 р., протокол № 15.

«Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія» зареєстрований Міністерством освіти і науки України як фахове видання зі спеціальності «Історичні науки» (Див.: Наказ МОН України № 1328 від 21 грудня 2015 р.).

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації: серія КВ № 7972 від 9 жовтня 2003 р.

Редколегія «Наукового вісника Ужгородського університету. Серія: Історія»:

Мазурок Олег Сергійович – доктор історичних наук, професор; професор кафедри нової і новітньої історії та історіографії Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет» (далі – ДВНЗ «УжНУ») (*голова*).

Фенич Володимир Іванович – кандидат історичних наук, доцент; доцент кафедри нової і новітньої історії та історіографії ДВНЗ «УжНУ» (*заступник голови*).

Олашин Микола Васильович – кандидат історичних наук, доцент; доцент кафедри нової і новітньої історії та історіографії ДВНЗ «УжНУ» (*відповідальний секретар*).

Вовканич Іван Іванович – доктор історичних наук, професор; декан факультету історії та міжнародних відносин ДВНЗ «УжНУ» (*член редколегії*).

Кіш Єва Бернатівна – доктор історичних наук, старший науковий співробітник; завідувач кафедри історії Угорщини та європейської інтеграції ДВНЗ «УжНУ» (*член редколегії*).

Ліхтей Ігор Михайлович – кандидат історичних наук, доцент; завідувач кафедри історії Стародавнього світу і Середніх віків ДВНЗ «УжНУ» (*член редколегії*).

Мандрик Іван Олександрович – доктор історичних наук, професор; завідувач кафедри нової і новітньої історії та історіографії ДВНЗ «УжНУ» (*член редколегії*).

Офіцинський Роман Андрійович – доктор історичних наук, професор; завідувач кафедри історії України ДВНЗ «УжНУ» (*член редколегії*).

Сополіга Мирослав – доктор історичних наук, професор; старший науковий співробітник Національного музею української культури у Свиднику (Словаччина) (*член редколегії*).

Федака Сергій Дмитрович – доктор історичних наук, професор; професор кафедри історії України ДВНЗ «УжНУ» (*член редколегії*).

Редколегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.

За зміст публікацій, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

Рецензенти:

Гарагонич Василь Васильович – доктор історичних наук, професор; професор кафедри туристичної інфраструктури та сервісу ДВНЗ «УжНУ». Заслужений працівник освіти України.

Годоров Ігор Ярославович – доктор історичних наук, професор; професор кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій ДВНЗ «УжНУ».

Відповідальний за випуск:

Керецман Надія Павлівна – кандидат історичних наук, доцент; доцент кафедри історії стародавнього світу і середніх віків ДВНЗ «УжНУ».

Адреса редколегії:

Факультет історії та міжнародних відносин
площа Народна, 3
м. Ужгород
88000.

**MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
STATE HIGHER EDUCATIONAL ESTABLISHMENT
«UZHHOROD NATIONAL UNIVERSITY»
FACULTY OF HISTORY AND INTERNATIONAL RELATIONS**

**SCIENTIFIC HERALD
OF UZHHOROD UNIVERSITY**

**Series:
HISTORY**

Founder and publisher – State higher educational establishment
«Uzhhorod National University»

Published since 1995

ISSUE 2 (37)

This issue is respectfully dedicated to Doctor of History,
Professor of Uzhhorod National University,
Honored Educator of Ukraine
Ivan Hrachak (1927-2000)

**Uzhhorod
Printing House of Uzhhorod National University «Hoverla»
2017**

УДК 001:94 (100) + 94 (477)
У 33

Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History / Ministry of Education and Science of Ukraine; State Higher Educational Establishment «Uzhhorod National University», Faculty of History and International Relations; [Editorial board: Mazurok O. (editor-in-chief) and other]; Responsible for the issue Keretsman N. – Uzhhorod: Publisher of Uzhhorod National University «Hoverla», 2017. – Issue 2 (37). – 229 p.

Recommended to publication by the Scientific Council of Uzhhorod National University, record No 15 from December 21, 2017.

«Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History» is registered by the Ministry of Education and Science of Ukraine as professional edition on specialty «Historical sciences» (No 1328 from December 21, 2015).

Certificate of state registration of the printed mass media: series KB № 7972 from October 9, 2003.

Editorial Board of «Scientific Herald of Uzhhorod National University. Series: History»:

Oleh Mazurok – Doctor of History, Professor; Professor of the Department of Modern and Contemporary History and Historiography of State Higher Educational Establishment «Uzhhorod National University» (further SHEE «UzhNU») (Editor-in-Chief).

Volodymyr Fenych – Candidate of History, Docent; Docent of the Department of Modern and Contemporary History and Historiography of SHEE «UzhNU» (Deputy Editor).

Mykola Olashyn – Candidate of History, Docent; Docent of the Department of Modern and Contemporary History and Historiography of SHEE «UzhNU» (Managing Editor).

Ivan Vovkanych – Doctor of History, Professor; Dean of the Faculty of History and International Relations of SHEE «UzhNU» (Editorial Board Member).

Éva Kiss – Doctor of History, Senior Research Fellow; Head of the Department of Hungarian History and European Integration of SHEE «UzhNU» (Editorial Board Member).

Igor Likhтей – Candidate of History, Docent; Head of the Department of Ancient and Medieval History of SHEE «UzhNU» (Editorial Board Member).

Ivan Mandryk – Doctor of History, Professor; Head of the Department of Modern and Contemporary History and Historiography of SHEE «UzhNU» (Editorial Board Member).

Roman Oficinskyy – Doctor of History, Professor; Head of the Department of the History of Ukraine of SHEE «UzhNU» (Editorial Board Member).

Myroslav Sopoliga – Doctor of History, Professor; Senior Research Fellow of the National Museum of Ukrainian Culture in Svidnik (Slovak Republic) (Editorial Board Member).

Sergiy Fedaka – Doctor of History, Professor; Professor of the Department of the History of Ukraine of SHEE «UzhNU» (Editorial Board Member).

The editorial board publishes materials without sharing author's views in some cases.

The author is responsible for the content of publication, credibility of the facts, quotations, dates etc.

Reviewers:

Vasyl Harahonych – Doctor of History, Professor; Professor of the Department of Tourist Infrastructure and Service of SHEE “UzhNU”, Honored Educator of Ukraine.

Ihor Todorov – Doctor of History, Professor; Professor of the Department of International Communications of SHEE «UzhNU»

Responsible for the issue:

Nadiya Keretsman – Candidate of History, Docent; Docent of the Department of Ancient and Medieval History of SHEE «UzhNU».

Editorial Board Address:

88000
3 Narodna-sq.
Uzhhorod
Ukraine.

**МАТЕРІАЛИ НАУКОВИХ ЧИТАНЬ, ПРИСВЯЧЕНИХ 90-РІЧЧЮ
З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА,
ЗАСЛУЖЕНОГО ПРАЦІВНИКА НАРОДНОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ,
АКАДЕМІКА МІЖНАРОДНОЇ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК
ІВАНА МИХАЙЛОВИЧА ГРАНЧАКА (1927-2000)
(СПОГАДИ, СТАТТІ, МАТЕРІАЛИ)**

**ВСТУПНЕ СЛОВО ПРОРЕКТОРА УЖНУ З НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ
ТА МІЖНАРОДНИХ ЗВ'ЯЗКІВ, ДОКТОРА ПОЛІТИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА
М. О. ЛЕНДЬБЕЛ**

Іван Михайлович Гранчак – це одна з тих особистостей, з якими асоціюється Ужгородський національний (донедавна – державний) університет. Якщо ж висловитися більш влучно – він сам був університетом. Відомий слов'янознавець, фахівець із новітньої історії, професор І. Гранчак навіть у студентів інших закладів вищої освіти України та колишнього Радянського Союзу асоціювався з авторством підручників з історії південних та західних слов'ян, історії Угорщини. А на початку 1990-х рр. саме під його керівництвом побачили світ «Нариси історії Закарпаття», які – попри певну об'єктивну обмеженість – вперше відкрили для громадськості заборонені раніше теми.

Професор І. Гранчак був непересічним лектором, який умів виділити для студентів окремі визначальні для розуміння тенденцій історичної епохи нюанси, подекуди заховані в пустослів'ї радянської історичної літератури. Вимогливий організатор освіти і науки, І. Гранчак також славився вмінням добирати актуальні теми для своїх аспірантів і студентів. Можливо, саме тому його так поважають представники «гранчаківської школи дослідників соціально-економічних і політичних процесів у центральноєвропейському регіоні». Основне ж полягає в тому, що професор І. Гранчак був живою особистістю, про яку будемо завжди згадувати з приємністю та інтересом.

Бажаю всім учасникам наукових читань, присвячених 90-річчю з дня народження видатного вченого і педагога Івана Михайловича Гранчака, плідної роботи, відкриття нових сторін його життя та наукової діяльності.

УДК 929 (477.87) «1927/2000» Гранчак

**ПАТРИАРХ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ:
ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА ПРОФЕСОРА ІВАНА ГРАНЧАКА**

Мандрик І. О., Олашин М. В. (Ужгород)

У статті розкриваються основні віхи життєвого шляху професора Івана Гранчака. Показано його внесок у дослідження окремих питань новітньої історії Чехословаччини та Угорщини, а також історії Закарпаття та Ужгородського університету. Розкрито роль І. Гранчака у становленні міжнародної співпраці УжНУ (УжДУ) з багатьма закладами вищої освіти, зокрема зарубіжними.

Ключові слова: Іван Гранчак, Ужгородський університет, новітня історія Чехословаччини та Угорщини, історія Закарпаття, міжнародне співробітництво.

Постановка проблеми. Науковій і педагогічній громадськості України та сусідніх держав добре відоме ім'я доктора історичних наук, професора Івана Михайловича Гранчака (1927-2000). Протягом півстоліття він перебував у центрі науково-культурного і громадсько-політичного життя Закарпаття, проявив себе як талановитий науковець, чудовий педагог, адміністратор навчально-вихов-

ного життя у вищі тощо. З плином часу стає зрозумілим, яке місце посідає він у вітчизняній (і не тільки) історіографії.

Аналіз останніх публікацій. У цій статті спробуємо коротко проаналізувати життєвих шлях І. Гранчака, охарактеризувати основні його здобутки у науково-педагогічній роботі. Ці проблеми вже досліджували окремі науковці. Так, зокрема, до

70-річчя Івана Михайловича вийшли два збірники статей [27, с. 31-50, 58-65; 44], де детально проаналізовано здобутки ювіляра, а також вміщено бібліографію публікацій. Відомості про І. Гранчака, крім того, містять енциклопедичні видання «Радянська енциклопедія історії України» [45], «Українські історики ХХ століття» [3], «Енциклопедія Сучасної України» [4], «Енциклопедія Закарпаття: визначні особи ХХ століття» [28]. До ювілеїв історика розлогі дослідження були опубліковані в періодичній пресі [1; 2; 35-37]. Після його смерті побачила світ низка некрологів [23; 31; 43]. Отже, перед нами постає завдання узагальнити зроблене попередниками.

Виклад основного матеріалу. Іван Михайлович Гранчак народився 7 жовтня 1927 р. в селі Нове Давидково (тепер Мукачівського району Закарпатської області) в родині Марії та Івана Гранчаків. Бог дарував їм 11 дітей, але вижили тільки п'ятеро. Іван закінчив 7 класів місцевої школи, потім міську школу в Мукачеві. Далі був шкільний відділ Мукачівського педагогічного училища, історичний факультет Ужгородського державного (тепер національний) університету та аспірантура Інституту історії АН УРСР. І. Гранчак захистив кандидатську (1955) і докторську (1967) дисертації, дістав вчені звання доцента (1960) і професора (1969). Пізніше відомий історик став заслуженим працівником народної освіти України (1991) та академіком Міжнародної Слов'янської академії наук (1998) [41, с. 62-63]. Це дуже коротко. Але щоб цього досягти, потрібно було невпинно й сумлінно працювати все життя. І він трудився, не покладаючи рук.

І. Гранчак був відомим педагогом і методистом. Він не уявляв свого життя без роботи зі студентами, викладав курси «Історія середніх віків», «Історія південних і західних слов'ян», «Історіографія нової та новітньої історії», а також окремі спецкурси: «Гуситські війни», «Утворення слов'янських держав (VII-X ст.)», «Зарубіжні слов'янські країни в добу Відродження», «Суспільна думка в країнах Європи у XVI-XVII століттях», «Нова і новітня історія Угорщини» та деякі інші [44, с. 5]. І. Гранчак був дуже добрим лектором; досконало знав фактичних матеріал, який викладав логічно і послідовно, у доступній для студентів формі. Умів перенести аудиторію в ті часи, про які йшла мова на занятті, зробити студентів учасниками описуваних подій. Кожна зустріч із вихованцями була добре продумана, тому всім було цікаво від початку й до кінця заняття. Викладачем він був вимогливим, але завжди приходив на допомогу тим, хто її потребував, умів вселити надію, змусити повірити у свої сили.

Іван Михайлович був педагогом дуже високого рівня. Саме тому його запрошували читати лекції студентам низки вишів (Пряшів, Дебрецен, Ніредьгаза, Москва, Санкт-Петербург тощо) [44, с. 34-37]. Цим самим І. Гранчак спричинився до

розвитку і зміцнення міжнародних зв'язків історичного факультету та університету в цілому. А ще підкреслимо, що наш вчитель був співавтором підручника для вишів «Історія південних і західних слов'ян» [33; 34]. Це, з одного боку, свідчило про високий авторитет І. Гранчака-педагога, а з іншого, підносило авторитет Ужгородського університету.

Старший колега свій великий педагогічний досвід узагальнив не тільки в підручниках, але й у навчально-методичних публікаціях. Серед них назвемо такі: «Методичні поради по вивченню спецкурсів з наскрізною програмою спеціалізації для студентів III-IV курсів денного навчання історичного факультету» [39], «Методичний комплекс забезпечення курсу «Історія України» для студентів денної та заочної форм навчання» [18; 19]. Крім того, на численних конференціях він ділився досвідом читання курсів (передусім, з історії південних і західних слов'ян [12; 21; 22]). І. Гранчак писав про вивчення минулого окремих країн професорсько-викладацьким складом кафедри загальної історії Ужгородського університету, яку він очолював [8; 9; 11].

Багатогранною є наукова спадщина вченого (понад 500 позицій) [44, с. 109-163]. Так, будучи аспірантом, І. Гранчак під керівництвом професора Ф. П. Шевченка працював над темою «Боротьба трудящих Чехословаччини проти капіталістичного гніту в період світової економічної кризи 1929-1933 рр.». Вчений чимало часу провів у найбільших архіво- і книгосховищах колишнього СРСР. Вчасно написав дисертацію і 19 листопада 1955 р. успішно її захистив в Інституті історії АН УРСР [6]. Згодом він у співавторстві опублікував монографію «Чехословаччина в соціалістическом содружестве» [14].

Загальновідомо, що людина, яка здолала одну вершину, прагне підкорити й наступні. Так вчинив і Іван Михайлович. Захистивши кандидатську дисертацію, він розмірковував про перспективу своїх наукових пошуків. Спочатку продовжував досліджувати історію Чехословаччини, але потім зрозумів, що вивчення чеського радикального руху другої половини XIX ст. не дасть бажаних наслідків. Звернутися до вивчення історії Угорщини йому запропонував земляк, випускник істфаку УжДУ, старший науковий співробітник Інституту слов'янознавства і балканістики АН СРСР А. І. Пушкаш [44, с. 18]. Цю ідею підтримали інші колеги – І. І. Поп, Ф. П. Шевченко, В. А. Жебокрицький та І. М. Мельникова.

Вчений щорічно виїжджав для роботи в архівах та бібліотеках Москви і Ленінграда (тепер Санкт-Петербург), а також до Будапешта. Як потім згадував Іван Михайлович, він не брав творчої відпустки, щоб не дратувати задрісників [44, с. 18]. Через шість років дисертація була готова, її обсяг становив 1300 сторінок. Вона пройшла обговорення на кафедрі, після чого її було рекомендовано до

захисту. Блискучий захист дисертації відбувся 27 листопада 1967 р. на засіданні вченої ради Київського державного університету ім. Т. Шевченка [13]. Іван Михайлович став наймолодшим доктором історичних наук в Україні.

Додамо, що вчений опублікував чимало праць із проблем гунгарології. Серед найголовніших назвемо такі: «Робітничий рух Угорщини. 1919-1925» [26], «Бела Кун – видаючийся діятель венгерського і міжнародного революційного руху» [5]. Крім того, він був співавтором колективних монографій – «Очерки новой и новейшей истории Венгрии» [42, с. 224-260, 261-281], «История Венгрии» [29, с. 202-245, 246-274], «Українська РСР у радянсько-угорському співробітництві (1945-1970 рр.)» [46, с. 15-42, 206-217, 217-224 та ін.].

Проблеми історії Закарпаття також входили в коло наукових зацікавлень І. Гранчака. Його дослідження торкалися середньовіччя, нового та новітнього часів. Серед праць, написаних одноосібно або у співавторстві, назвемо такі: «Олекса Борканюк – полум'яний борець за визволення трудящих Закарпаття» [17], «Історія міст і сіл Української РСР: Закарпатська область» [30, с. 88-120, 171-179; 32, с. 77-110, 180-188], «Місто над Ужем» [7; 20], «Шляхом до щастя: Нариси історії Закарпаття» [47, с. 30-39, 97-123, 146-161, 244-272], «Робітництва добре ім'я» [25], «Закарпаття в сім'ї народів СРСР» [16], «Нариси історії Закарпаття» [40, т. 1, с. 46-81, 122-130 та ін.; т. 2, с. 53-57, 62-65, 68-74 та ін.; т. 3, с. 4-12, 73-115]. Додамо, що третій том «Нарисів історії Закарпаття» видали колеги і присвятили його пам'яті І. Гранчака (він раптово помер на роботі 13 січня 2000 р.). Взагалі, з історії краю Іван Михайлович написав сотні праць.

Звернемо увагу на той факт, що професор І. Гранчак був літописцем рідної альма-матер. Так, 1995 р. було видано працю «Осередок освіти, науки, культури: Ужгородському державному університету – 50 років» [24], написану у співавторстві з колегами – О. Довганичем, В. Сливкою та В. Туряницею. Більшість матеріалів написав наш наставник.

Іван Михайлович постійно дбав і про підготовку науково-педагогічних кадрів. Під його керівництвом близько двох десятків аспірантів і здобувачів стали кандидатами наук (К. Гурницький, Б. Желіцкі, С. Пруниця, І. Андрусак, І. Мандрик, В. Сегеда, І. Чаварга, Г. Божук, В. Поляк, С. Мітряєва, Е. Чейпеш, З. Коларж, М. Матьовка, А. Біров, І. Вовканич, В. Приходько, І. Гапоненко та інші), чотири – докторами історичних наук (Б. Желіцкі, І. Мандрик, І. Вовканич, М. Матьовка). І. Гранчак володів умінням зацікавити темою, повірити в неї. Вчив працювати систематично, регулярно звітувати керівникові про зроблене. До речі, його аспірантами були не тільки історики, але й філософи та філологи.

Іван Михайлович вписав своє ім'я в історію Ужгородського університету як чудовий організатор

навчально-виховного процесу. Він протягом майже 33 років очолював кафедру загальної історії (1961-1969, 1970-1993), був деканом історичного факультету (1980-1981), проректором УжДУ з навчальної роботи (1981-1985) [41, с. 62]. У 1996-2000 рр. завідував кафедрою історії і суспільних дисциплін Ужгородського державного інституту інформатики, економіки і права [41, с. 62]. Був прикладом самодисциплінованості, самокритичності, відповідальності. До підлеглих, як і до себе, був дуже вимогливим, не терпів ледачих. Завдання доводив реальні, залежно від можливостей того чи іншого колеги. Тому завжди досягав помітних результатів.

І. Гранчаком було розроблено «Комплексний перспективний план соціального розвитку Ужгородського державного університету на 1981-1985 роки» [10], видано «Матеріали комплексної системи управління якістю підготовки спеціалістів» [38]. За весь час роботи на керівних посадах він налагодив співробітництво з колегами зі Львівського, Київського, Харківського, Московського, Ленінградського (тепер Санкт-Петербурзького), Воронежського та Кемеровського університетів. Встановив відносини з колегами із Кошицького університету (Чехословаччина), Дебреценського університету, Ниредьгазького та Сегедського педагогічних інститутів (Угорщина). За сприяння І. Гранчака уклалися двосторонні договори про різні типи співробітництва (проведення наукових конференцій, видання спільних збірників, обмін студентами під час практик тощо).

Переконані в тому, що Іван Михайлович зумів реалізувати себе не тільки завдяки великій працелюбності, настирливості, цілеспрямованості, але й дякуючи дружині Анні Дмитрівні (історик за фахом). Вона не тільки утримувала на своїх тендітних плечах побутове життя, але й закінчила курси друкарок, адже тільки вона могла розібрати почерк чоловіка. Завдяки їй було передруковано тисячі сторінок праць І. Гранчака. В цьому контексті додамо, що подружжя Гранчаків виростило й виховало двох чудових доньок. Старша Ольга (у заміжжі Лемко) стала доктором медичних наук; менша, Маріанна (у заміжжі Кляп), – кандидат педагогічних наук [33]. Зяті, відповідно, – доктори медичних та фізико-математичних наук. Виростили три внуки. Серед них є кандидат медичних наук і кандидат технічних наук. Їхнім успіхам радіє дідусь, хоча й перебуває за межею Вічності.

Тривалу самовіддану і сумлінну працю професора Івана Михайловича Гранчака було помічено і частково відзначено. Він був нагороджений Почесною грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1975) та орденом «За заслуги» III ступеня (1997). Як уже згадувалося, йому було присвоєне почесне звання «Заслужений працівник народної освіти України». І. Гранчака також було обрано академіком Міжнародної Слов'янської академії [33]. Заохочення

регіонального гатунку годі й перерахувати. Але найвищою нагородою він вважав педагогічну працю, регулярну зустріч зі студентами. Це було його найвищим земним поклонанням.

Висновки. Вже понад 17 років немає з нами нашого вчителя і наставника. Але людська пам'ять

непідвладна часу. Ми пам'ятаємо його як символ таланту, як прекрасний взірець служіння музі Клію, як видатного закарпатця. І наші наукові читання, присвячені 90-річчю від дня народження професора Івана Михайловича Гранчака, є яскравим цьому підтвердженням.

1. Вашкеба І. Півстоліття Іван Гранчак був у центрі науково-культурного і громадсько-політичного життя Закарпаття: [До 85-річчя від дня народження] / І. Вашкеба // Новини Закарпаття. – 2012. – №№ 118-119, 6 жовтня. – С. 23.
2. Вегеш М. М. Іван Михайлович Гранчак: 80-річчя від дня народження вченого-історика (1927-2000) / М. М. Вегеш // Календар краєзнавчих пам'ятних дат на 2007 рік: Рекомендаційний бібліографічний посібник. – Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2006. – С. 374-376.
3. Віднянський С. В. Гранчак Іван Михайлович / С. В. Віднянський // Українські історики ХХ століття: Біобібліографічний довідник. Серія «Українські історики». – Вип. 2. – Ч. 1. – К.-Львів, 2003. – С. 72.
4. Віднянський С. В. Гранчак Іван Михайлович / С. В. Віднянський // Енциклопедія Сучасної України. – К., 2006. – Т. 6. – С. 374.
5. Гранчак І. М. Бела Кун – видаючийся діяч венгерського і міжнародного революційного руху / І. М. Гранчак, М. Ф. Лебович. – М.: Мысль, 1975. – 165 с.
6. Гранчак І. М. Борьба трудящихся Чехословакии против капиталистического гнета в период мирового экономического кризиса 1929-1933 гг.: Автореф. дисс. ...канд. ист. наук / И. М. Гранчак. – К., 1955. – 17 с.
7. Гранчак І. М. Город над Ужем: Ист. очерк. [Пер. с укр. с доп. и изм.] / И. М. Гранчак, В. В. Палек. – Ужгород: Карпати, 1984. – 208 с.
8. Гранчак. И. М. Изучение истории Венгрии в Ужгородском госуниверситете / И. М. Гранчак // Новая и новейшая история. – 1959. – № 4. – С. 177.
9. Гранчак І. М. Изучение истории славян в Ужгородском госуниверситете / И. М. Гранчак // Краткие сообщения Института славяноведения. – М., 1960. – Т. 33-34. – С. 131-134.
10. Гранчак І. М. Комплексный перспективный план социального развития Ужгородского госуниверситета на 1981-1985 годы / И. М. Гранчак, И. М. Чаварга. – Ужгород, 1981. – 199 с.
11. Гранчак І. М. О научно-исследовательской работе историков Ужгородского университета / И. М. Гранчак // Вопросы истории. – 1965. – № 1. – С. 115-120.
12. Гранчак І. М. О проблемном чтении курса истории южных и западных славян в университетах / И. М. Гранчак // Узловые вопросы советского славяноведения: Тезисы докладов и сообщений IX Всесоюзной научной конференции историков-славистов (21-23 сентября 1982 г.). – Ужгород, 1982. – С. 377-379.
13. Гранчак І. М. Рабочий класс Венгрии и его борьба против белого террора и фашистского режима во второй половине 1919 – 1925 гг.: Автореф. дисс. ...д-ра ист. наук / И. М. Гранчак. – К., 1967. – 87 с.
14. Гранчак І. М. Чехословакия в социалистическом содружестве / И. М. Гранчак, А. Ф. Кизченко. – К.: Вища школа, 1984. – 175 с.
15. Гранчак І. М. До питання методики проведення заліків / І. М. Гранчак // Використання ефективних науково-педагогічних інновацій у підготовці фахівця з вищою освітою в умовах двоступеневої структури інституту: Матеріали доповідей та повідомлень наук.-практ. конференції, 27 березня 1997 р. – Ужгород, 1997. – С. 31-33.
16. Гранчак І. М. Закарпаття в сім'ї народів СРСР: До 40-річчя возз'єднання Закарпаття з УРСР / І. М. Гранчак. – К.: Держполітвидав України, 1985. – 48 с.
17. Гранчак І. М. Олекса Борканюк – полум'яний борець за визволення трудящих Закарпаття / І. М. Гранчак. – К.: Держполітвидав України, 1956. – 95 с.
18. Гранчак І. М. Методичний комплекс забезпечення курсу «Історія України» для студентів денної та заочної форм навчання. Ч. I: Програма і робоча програма / І. М. Гранчак, В. В. Пальок, П. С. Пеняк. – Ужгород, 1999. – 43 с.
19. Гранчак І. М. Методичний комплекс забезпечення курсу «Історія України» для студентів денної та заочної форм навчання. Ч. II: Тематика і плани семінарських занять, інша методична документація / І. М. Гранчак, В. В. Пальок, П. С. Пеняк. – Ужгород, 1999. – 63 с.
20. Гранчак І. М. Місто над Ужем: Історичний нарис / І. М. Гранчак, В. В. Пальок. – Ужгород: Карпати, 1973. – 271 с.
21. Гранчак І. М. Некоторые вопросы преподавания истории культуры южных и западных славян / И. М. Гранчак // Народно-демократические революции и развитие славянских стран по пути социализма: X Всесоюзная научная конференция историков-славистов, 30 января - 1 февраля 1985 г.: Тезисы докладов и сообщений. – Харьков, 1985. – С. 239-240.

22. Гранчак И. М. О порядке чтения курса истории южных и западных славян в условиях осуществления реформы / И. М. Гранчак // Великий Октябрь и зарубежные славянские страны: XI Всесоюзная научная конференция историков-славистов, 27-29 января 1988 г.: Тезисы докладов и сообщений / Под ред. Э. М. Загорульского, Д. Б. Мельцера. – Минск: Университетское, 1988. – С. 251-252.
23. Гранчак Іван Михайлович: [Некролог] // Український історичний журнал. – 2000. – № 3. – С. 158-159.
24. Гранчак І. М. Осередок освіти, науки, культури: Ужгородському державному університету – 50 років / І. М. Гранчак, О. Д. Довганич, В. Ю. Сливка, В. В. Туряниця. – Ужгород: Патент, 1995. – 196 с.
25. Гранчак І. М. Робітництва горде ім'я / І. Гранчак, Н. Міщенко, В. Пальок. – Ужгород: Карпати, 1976. – 189 с.
26. Гранчак І. М. Робітничий рух Угорщини. 1919-1925 / І. М. Гранчак. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1968. – 224 с.
27. Дослідження історії соціально-економічного розвитку країн Центральної та Південно-Східної Європи: сучасний стан, проблеми, перспективи: Доповіді та повідомлення наукової конференції, присвяченої 70-річчю доктора історичних наук, професора, заслуженого працівника освіти України Гранчака Івана Михайловича, 7 жовтня 1997 р. – Ужгород: Патент, 1998. – 434 с.
28. Енциклопедія Закарпаття: визначні особи ХХ століття. – Ужгород: Гражда, 2007. – С. 103.
29. История Венгрии. – В 3-х т. – М.: Наука, 1972. – Т. III. – 966 с.
30. История городов и сел Украинской ССР. – В 26 т.: Закарпатская область. – К.: Глав. ред. УСЭ АН УССР, 1982. – 611 с.
31. Іван Гранчак (1927-2000) // Проблеми слов'язнознавства: Зб. наук. праць. – Львів, 2000. – Вип. 51. – С. 374.
32. Історія міст і сіл Української РСР. – В 26 т.: Закарпатська область. – К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1969. – 786 с.
33. Історія південних і західних слов'ян: Допущено МВ і ССО УРСР як підручник для студентів істор. факультетів ун-тів / За ред. В. А. Жебокрицького, І. С. Дзюбка, А. Ф. Кізченка, І. М. Гранчака. – К., 1966. – 423 с.
34. Історія південних і західних слов'ян: Допущено МВ і ССО УРСР як підручник для студентів істор. факультетів вузів / За ред. І. М. Гранчака, А. Ф. Кізченка, В. П. Чорнія. – К., 1987. – 447 с.
35. Мандрик І. О. Корифеї історичної науки на Закарпатті: До 75-річчя від дня народження професора Івана Гранчака / І. О. Мандрик, М. В. Олашин // Новини Закарпаття. – 2002. – №№ 144-145, 5 жовтня. – С. 12.
36. Мандрик І. О. Усе його життя в історії: До 80-річчя від дня народження професора Івана Гранчака / І. О. Мандрик, М. В. Олашин // Новини Закарпаття. – 2007. – № 122, 23 жовтня. – С. 6.
37. Мандрик І. О. Патріарху закарпатської історичної науки професору Івану Гранчаку сьогодні виповнилося би 90 / І. О. Мандрик, М. В. Олашин // Новини Закарпаття. – 2017. – № 74, 7 жовтня. – С. 14.
38. Матеріали комплексної системи управління качеством подготовки специалистов (КСУКПС) УжГУ. – Ужгород: Патент, 1983. – 284 с.
39. Методичні поради по вивченню спецкурсів з наскрізною програмою спеціалізації для студентів III-IV курсів денного навчання історичного факультету / Авт.: І. М. Гранчак, І. О. Мандрик, Г. В. Павленко, Т. М. Сопко, В. І. Олаг, Г. В. Марченко. – Ужгород: Ротапринт УЖДУ, 1982. – 72 с.
40. Нариси історії Закарпаття. – Т. I: З найдавніших часів до 1918 року. – Ужгород, 1993. – 435 с.; Т. II: 1918-1945. – Ужгород, 1995. – 663 с.; Т. III: 1946-1991. – Ужгород, 2003. – 648 с.
41. Олашин М. В. Історичний факультет Ужгородського національного університету: Біобібліографічний довідник / М. В. Олашин. – Ужгород: Гражда, 2010. – С. 62-64.
42. Очерки новой и новейшей истории Венгрии. – М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1963. – 415 с.
43. Памяти Івана Михайловича Гранчака: [Некролог] // Славяноведение. – 2000. – № 4. – С. 124.
44. Професор Іван Гранчак: До 70-річчя від дня народження / Упоряд. і ред. М. І. Зимомря. – Ужгород: Патент, 1997. – 180 с.
45. Радянська енциклопедія історії України. – В 4-х т. – К.: АН УРСР, Головна редакція УРЕ, 1969. – Т. 1. – С. 454.
46. Українська РСР у радянсько-угорському співробітництві (1945-1970 рр.). – К.: Наукова думка, 1972. – 292 с.
47. Шляхом до щастя: Нариси історії Закарпаття. – Ужгород: Карпати, 1973. – 288 с.

РЕЗЮМЕ
ПАТРИАРХ ЗАКАРПАТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ:
ШТРИХИ К ПОРТРЕТУ ПРОФЕССОРА ИВАНА ГРАНЧАКА

Мандрик И. А., Олашин Н. В. (Ужгород)

В статье раскрываются основные вехи жизненного пути профессора Ивана Гранчака. Показан его вклад в исследование отдельных вопросов новейшей истории Чехословакии и Венгрии, а также истории Закарпатья и Ужгородского университета. Раскрыта роль И. Гранчака в становлении международного сотрудничества УжНУ (УжГУ) со многими высшими учебными заведениями, в том числе зарубежными.

Ключевые слова: Иван Гранчак, Ужгородский университет, новейшая история Чехословакии и Венгрии, история Закарпатья, международное сотрудничество.

SUMMARY
PATRIARCH OF TRANSCARPATHIAN HISTORIOGRAPHY:
THE STROKES TO THE PORTRAIT OF PROFESSOR IVAN HRANCHAK

I. Mandryk, M. Olashyn (Uzhhorod)

The main milestones in the life of Professor Ivan Hrančak has been revealed in the article. There was demonstrated his contribution to the study of selected issues of modern history of Czechoslovakia and Hungary as well as the history of Transcarpathia and Uzhhorod University. His role in development of international cooperation of Uzhhorod National (State) University with many foreign educational institutions has been revealed.

Keywords: Ivan Hrančak, Uzhhorod University, modern history of Czechoslovakia and Hungary, history of Transcarpathia, international cooperation.

СПОГАДИ ПРО І. ГРАНЧАКА

Ольга Лемко

БАТЬКО ТАКИЙ, ЯКИМ ВІН БУВ

Цього року моєму батькові було би 90 років, але, на жаль, його вже давно немає між нами. Мені дуже важко писати про таку рідну мені людину. Проте вважаю, що певною мірою, мабуть, це є моїм обов'язком – сказати те, що інші оповісти не можуть. Я не історик за фахом і не можу оцінювати його науковий доробок, але, звертаючись до майбутніх дослідників, хочу нагадати, що він жив і працював у складний час, і дуже багато з того, що знаходив під час своїх архівних досліджень, аналізував і знав, не міг описувати й озвучувати, а деякі факти міг висвітлювати тільки в певному контексті. Але в колі рідних, під час наших поїздок Україною, зокрема Закарпаттям, він розповідав дуже багато. В мене складалося враження, що батько знав все і про всіх, із ним було цікаво. На жаль, більшість фактів, про які він тоді розповідав, стерлися з моєї пам'яті, залишилися тільки враження. Дуже шкодую, що не занотувувала його оповіді; не розумію, чому в часи, коли вже був магнітофон, не здогадалася записувати його слова. Особливо багато батько нам розповідав, коли працював над книжкою «Місто над Ужем», а на моє запитання, чому він це все не опише, він не відповів.

У цьому аспекті пригадую також розповідь

про його розмову з доцентом М. Лелекачем, який працював на історичному факультеті, коли батько ще був студентом, а потім молодим викладачем (про неї батько розповідав мені, коли я вже була дорослою). Питання стосувалося історії Закарпаття ще за часів Київської Русі (більш точно тепер сформулювати не можу). Батько запитав свого поважного колегу, де той знайшов документи, які підтверджують його думку щодо даного питання. Суть відповіді доцента М. Лелекача полягала в наступному: «Якщо тобі і твоїм рідним «засвітять вогні ГУЛАГу», ти знайдеш всі необхідні «ім» документи, і не потрібно тобі, Іване, цим цікавитися». Можливо, я занадто багато уваги приділила цьому аспекту, але пройде ще декілька десятків років, і новому поколінню важко буде зрозуміти ту атмосферу, яка панувала в радянські часи, та відповідно оцінювати діяльність людей, котрі жили і працювали в ту епоху.

Мабуть, перше питання, яке може зацікавити будь-якого дослідника: «Чому Іван Гранчак став істориком?». Відповім чітко і відразу – випадково. Ще під час навчання в сільській школі його вчитель (на прізвище Хома) звернув увагу на неабиякі математичні здібності свого учня. Батько народився

в бідній сім'ї, з 14 років разом із дідусем батракував, і перспектив для його подальшої освіти не передбачалося. Але сільський учитель переконав його батьків у необхідності подальшої освіти хлопця. Саме завдяки йому батько закінчив горожанську школу в Мукачеві, а потім так звану Мукачівську учительську семінарію, яку за радянських часів було реорганізовано в педагогічне училище. Він мріяв бути просто вчителем. У період навчання в учительській семінарії його також підтримував один греко-католицький священник (імені котрого, на жаль, не пам'ятаю). Він прямо говорив моєму дідусеві: «Михайле, не пустиш сина далі вчитися – будеш мати великий гріх». Після закінчення семінарії його сільський учитель та цей греко-католицький священник спонукали батька продовжувати навчання.

У той час в Ужгороді організовувався університет, але математичного факультету в його складі ще не було. З огляду на це батько спочатку вступив до Львівського політехнічного інституту. Зазначу, що він не мав жодної матеріальної підтримки з дому, а вижити в повоєнному Львові за таких умов було неможливо. Отже, він був змушений повернутися до Ужгорода. Щосуботи попутними вантажівками можна було дістатися рідного Нового Давидкова, де мати готувала синові «канточку пасулі» та буханець хліба, і, попри всю «скромність» такої допомоги, це дало йому можливість навчатися. Спочатку батько навчався на хімічному факультеті, адже з усіх спеціальностей, яким на той час навчали в Ужгородському університеті, ця була найближчою до математики. Але це тривало недовго. На практичному занятті батько пропавив єдині штани, які подарував йому сільський учитель (сім'я коштів на такі покупки не мала). Цією подією його навчання могло завершитися, але коли він пішов у ректорат забирати документи, тодішній ректор В. Ткаченко, розпитавши про причини такого рішення, вчинив дуже великодушно – виділив матеріальну допомогу і запропонував: «Хочеш учитися й легко жити – йди на історичний». Так батько став істориком, але його природний математичний хист, здібності до аналізу і логічного мислення допомогли досягти тих вершин, яких він досяг. Багато років потому, коли батько вже захистив докторську дисертацію, до нас приходив його сільський учитель і питав: «Іванку, коли ти вже займешся математикою?».

Хоча істориком батько став завдяки примхам долі, він любив свою роботу й віддавав їй усі сили. Працьовитість, самодисципліна, організованість, вимогливість до себе та оточуючих – це ті якості, які забезпечували йому успіх в усіх справах. Тепер таких людей прийнято називати «трудоголіками». Його письмовий стіл стояв у нашій спальні. Коли я лягала спати, батько ще працював за столом, коли вранці прокидалася, він уже був там. Складалося враження, що він взагалі не спить; мабуть, часто так і було. З такою ж вимогливістю він ставився й до

своїх рідних, так виховував і нас із сестрою – ліні й розхлябаності терпіти не міг. Саме працьовитість стала запорукою того, що свого часу він став наймолодшим доктором наук в Україні (у 40 років) та одним із перших викладачів Ужгородського університету, які захистили докторські дисертації. Багато років потому, коли я працювала над кандидатською дисертацією, він повчав мене: «Якщо ти поставила перед собою мету, повинна працювати над її реалізацією щодня. Почала писати – отже, щодня повинна написати бодай три сторінки. Навіть якщо ти їх потім не використаєш, все одно здобудеш певний досвід». Він розповів: коли працював над докторською, щодня писав мінімум п'ять сторінок і не дозволяв собі пропустити бодай один день без роботи над дисертацією.

З такою ж вимогливістю батько ставився й до оточуючих його людей, передусім співробітників кафедри і факультету. Далеко не всім це було до вподоби. Можливо, це було однією з причин недружного і заздрісного ставлення до нього деяких людей, але розсудити це може тільки Всевишній.

Вважаю своїм обов'язком сказати, що працелюбність і вимогливість батька стосувалися не тільки наукової роботи, він повністю віддавався будь-якій справі. Особливо полюбляв робити на землі, садити дерева. В мене ніколи не було би свого будинку, якби не батько – він був ініціатором і душею цього будівництва. Попри те що на той час він уже переніс дуже складну операцію на серці, допомагав в усьому: складав цеглу, вантажив щєбінь у відра й на тачку, не цурався ніякої роботи.

Мріючи з юності бути викладачем, батько не уявляв себе поза педагогічним процесом. Він дуже відповідально ставився до підготовки лекцій, прекрасно володів матеріалом. Одного разу, йдучи на лекцію, забув удома окуляри, без яких написаного тексту взагалі не бачив (тоді ще не було ніяких проекторів або інших технічних засобів демонстрації матеріалу). Я понесла йому окуляри і, чекаючи перерви, у щілинку дверей спостерігала, як він перегортає аркуші конспекту й вільно, спокійно читає лекцію, хоча й не бачить нічого з того, що написано на тих аркушах. Тільки тепер, будучи сама викладачем зі стажем, розумію, наскільки ґрунтовно він готувався до занять. В останні роки його життя, враховуючи стан здоров'я, я пропонувала йому відмовитися від педагогічної роботи. У відповідь почула тільки категоричне «Ні!».

Поряд із цим відзначу, що батько ніколи не ставив собі за мету посісти якусь посаду. Навесні 1992 р., за півтора роки до можливого закінчення роботи на посаді завідувача кафедри, він пішов до ректора УЖДУ В. Сливки і сказав: «Восени мені виповниться 65 років. Я вже давно є завідуючим кафедрою й хочу, щоб новий навчальний рік кафедра розпочала з новим, молодшим завідувачем.

На факультеті працюють п'ять докторів наук, які під моїм керівництвом пройшли шлях від студента до доктора історичних наук. Будь-хто з них здатний очолити кафедру». Можливо, я не все знаю, але, працюючи в університеті майже три десятки років, не чула про подібні ситуації.

Батько дуже любив працювати зі студентами, аспірантами, допомагати своїм колегам у проведенні наукових досліджень, навіть коли не був офіційним керівником роботи. Він постійно щось вчитував, виправляв, переробляв. Доля деяких із його учнів тісно переплелася з нашою сім'єю, й теплі, дружні стосунки ми зберегли до цього часу, хоча батька вже немає поміж нас. Широ вдячна Володимирі Опанасовичу Приходьку, який завжди підставляв своє дружнє плече в самі скрутні хвилини: і коли ми по всій області збирали для батька ліки, і на похорон, і на організацію відзначення 90-річного ювілею з дня народження. Теплі і щирі відносини ми зберегли також зі Світланою Іванівною Мітрьєвою, до якої в студентські роки ставилися практично як до члена нашої сім'ї. Сама ж вона називала себе третьою дочкою І. Гранчака, на розуміння й підтримку якої можна розраховувати будь-коли. Глибоко вдячна Миколі Васильовичу Олашину – дуже порядній та відповідальній людині, яка готова допомогти в непростій ситуації. В батька багато учнів і колег, які зберегли про нього добру пам'ять. З деякими із них доля зводить нас, із іншими просто підтримуємо добрі стосунки. Серед них особливо хочеться згадати Івана Михайловича Чаваргу. Не можу назвати всіх і прошу за це вибачення. Хочу навести тільки один факт. Над моїм письмовим столом висить картина – букет польових квітів, яку написав і подарував моєму батькові його колишній студент на прізвище Жигмонд. Особисто я з ним не знайома, але для мене ця картина дуже цінна – далеко не всім викладачам випадає така шана.

Можливо, комусь, хто буде читати наступні рядки, здасться нескромним те, що я напишу. Та попри родинні зв'язки я глибоко переконана в тому, що професор Іван Михайлович Гранчак був видатною постаттю в Ужгородському університеті взагалі й на історичному факультеті зокрема. Він належить до невеликої кількості провідних викладачів, серед яких І. Запісочний, В. Комендар, Й. Дзензелівський та деякі інші, котрі своєю працею забезпечили авторитет нашого університету, дали йому своє «обличчя», власне кажучи, «створили його». Маю велике бажання того, щоб колись на історичному факультеті знову працював вчений і педагог такого рівня, з таким авторитетом, настільки відданий своїй справі, як мій батько.

Поряд із цим, мені стає сумно, коли згадаю, що про наближення 90-річного ювілею з дня народження батька деяким співробітникам історичного факультету довелося нагадувати. Історичний факультет, який не пам'ятає своєї історії, заслуговує, у кращому випадку, на співчуття.

При ознайомленні з моїми спогадами в когось може скластися враження, ніби батько прожив легке життя без особливих проблем. Але це було не так. Була практично постійна «цікавість» із боку КДБ, були негласні обшуки у квартирі, після яких дивно зникли книжки, копії архівних документів і мікрофільми, були виклики на допити, розборки на рівні парткому університету й на бюро обкому партії, була відмова партійних функціонерів підписати характеристику, коли пропонували обрати його членом-кореспондентом Академії наук України... Але не хочу про це говорити. Більшості людей, котрі мали до цього відношення, вже немає, і оцінку їхнім діям дає не людський Суд.

Попри свою цілеспрямованість і працьовитість, батько був дуже компанійською і веселою людиною, з чудовим почуттям гумору. Він любив співати, танцювати, грати в шахи, приймати гостей. Улітку в нас завжди хтось гостював із Києва з числа його друзів часів навчання в аспірантурі. До найбільш приємних спогадів мого дитинства належать відзначення якихось подій, коли до нас приходили друзі моїх батьків. Ми полюбили слухати їхні співи, розмови, намагалися не пропустити жодного слова. Сімейною традицією були поїздки на вихідні дні на річку Тур'ю разом із сім'ями близьких друзів і колег батька – професорами І. Шульгою та П. Лісовим.

На завершення хочеться сказати бодай пару слів про батька як сім'янина. Він був дуже добрим і водночас відповідальним, глибоко поважав своїх батьків і всіляко допомагав сестрі й молодшим братам. Навчаючись в аспірантурі в Києві, він жив дуже скромно, а зекономлені зі стипендії гроші вклав у будівництво будинку для своїх батьків. Він організував лікування сестри Єлизавети, яка завдяки йому після десятиріччя пересування на милицях знову змогла стати на свої ноги. До нас постійно приходили близькі і далекі родичі, просто знайомі зі своїми проблемами, і я не знаю випадку, щоб батько комусь відмовив. Він вважав своїм обов'язком допомагати кожному, хто звертався до нього.

Писати про нього як про сім'янина, сина, брата, батька й дідуся можу багато, але це більш цікаво для членів родини. Хочу тільки, щоб наші з сестрою діти й онуки успадкували бодай часточку його багатой душі і передали своїм нащадкам.

Маріанна Кляп

ПРО БАТЬКА

Коли колеги-історики попросили мене написати спогади про мого батька, професора Івана Михайловича Гранчака, я довго думала, з чого почати. Напевно, з відповіді на запитання, чи легко бути донькою професора, якого знає все Закарпаття, науковця-історика, праці якого відомі далеко за межами України. Більшість моїх товаришів дитинства та юності, мабуть, думали, що моє життя – суцільна «лафа», і прізвище батька вирішувало багато проблем у ньому.

Однак бути донькою професора І. Гранчака було дуже відповідально: вчитися – на «відмінно», поводитися – зразково, в учнівських олімпіадах – перемагати, у студентських конференціях і конкурсах – брати участь і намагатися показати гідний результат, у громадському житті – бути активною та ініціативною. А інакше й не могло бути ні для моєї старшої сестри Ольги, ні для мене, адже перед очима завжди був приклад батька, який жив і працював із повною самовіддачею. Його вистачало на все: на викладацьку роботу (студенти були в захопленні від його лекцій, стверджую це тому, що сама була його студенткою), на наукову діяльність (був наймолодшим доктором наук на той час в університеті, автором численних наукових досліджень, керівником аспірантів і докторантів), на громадську активність. Напевно, йому трохи не вистачало часу бути просто батьком, спілкуватися і проводити час зі своїми дітьми. Коли влітку ми виїжджали на природу, мама йшла з нами в ліс або до річки, а татко зі своїми паперами залишався біля машини і щось читав та підкреслював у книжках і наукових журналах, вчитував чийсь курсові, дипломні роботи або кандидатські дисертації, писав статті, методичні посібники, монографії... Коли їхав у рідне село Нове Давидково на Мукачівщині, де жили його батько і сестра, яка має інвалідність, завжди намагався привести якнайбільше таких речей, які б їх радували й допомагали в повсякденному житті. Він завжди був дуже турботливим до своїх рідних (братів, племінників, родичів), друзів, сусідів, знайомих і незнайомих. Він намагався допомагати в будь-якій ситуації, коли до нього зверталися, і з будь-яких питань. Можливо, робив багато для малознайомих людей всупереч інтересам рідних, оскільки вважав, що рідні зможуть і самі, а іншим потрібно підсобити.

Живучи поряд із таким батьком, ми з сестрою не могли не відповідати його високим життєвим стандартам. Тому обидві закінчили Ужгородську середню школу № 1 ім. Т. Шевченка із золотими медалями (хоча батько іноді не знав, в якому класі ми навчаємося), перемагали на міських, обласних та

республіканських олімпіадах (сестра – з хімії, а я – з математики), а сестра навіть брала участь у всесоюзній учнівській олімпіаді. У студентські роки (сестра вчилася на медичному, а я – на математичному факультеті Ужгородського університету) ми також училися на «відмінно». Батько постійно спрямовував нас до участі у студентських наукових конференціях і конкурсах, вимагав використовувати свій потенціал максимально. Такий підхід дав позитивний результат. Моя сестра Ольга Іванівна Лемко є доктором медичних наук, професором, я захистила кандидатську дисертацію з педагогіки, маю звання доцента. Займаючись науковою роботою, ми із сестрою пам'ятаємо таткове гасло «Ні дня без сторінки!». Адже він вважав, що той день, коли не написано жодного аркуша в науковому дослідженні, прожитий марно.

Особливої уваги заслуговує система роботи професора І. Гранчака з молодими дослідниками, своїми аспірантами і докторантами. В нього були широкі наукові зв'язки з колегами у столиці, в інших наукових центрах (зокрема в Харкові, Чернігові, Луцьку, Львові, а також у Мінську, Єревані, Самарканді тощо), за кордоном (Угорщина, Чехословаччина, Болгарія, Югославія). Він був членом ряду спеціалізованих вчених рад із захисту кандидатських і докторських дисертацій. Свої наукові контакти І. Гранчак використовував для сприяння проведенню досліджень та захисту дисертацій своїх наукових послідовників (серед них доктори наук, професори Б. Желіцкі, І. Мандрик, І. Вовканич, М. Матювка; його аспірантом був доктор наук, професор В. Приходько та багато інших). Вдома в його кабінеті всюди були розкладені купи книг, газет і журналів, теки з тематичними вирізками із періодики, виписками з архівних матеріалів. Чіпати це під час прибирання не можна було, адже батько чітко знав, що де в нього лежить. Серед цих матеріалів були й ті, якими він щедро ділився зі своїми молодшими колегами (дипломниками та аспірантами). Ті, хто виконували наукову роботу під керівництвом батька, знали, що у встановлений термін вони повинні прийти й показати результати своєї праці (розділ роботи або статтю), і ніякі псевдоповажні причини не могли слугувати виправданням за невчасно виконане завдання. Із-за зачинених дверей кабінету було чути обговорення наукових проблем, іноді – розп'якання декого не дуже старанного, дуже часто – ретельне шліфування кожної фрази. Особливі вимоги пред'являлися до обґрунтування кожної думки на підставі фактів, чіткого формулювання висновків. Стверджую це тому, що, мабуть, не було більш прискіпливого критика моєї кандидатської

роботи, ніж рідний батько. І якщо довга дискусія з аспірантами завершувалася спільним питтям чаю, то мене негайно відправляли виправляти вказані недоліки. Але я, як, напевне, і всі його вихованці, безмежно вдячна долі за те, що могла перейняти від батька його підходи до наукової роботи. І навіть коли батько був уже дуже хворим наприкінці життя, він їздив до Києва на захисти дисертацій своїх вихованців, оскільки дуже вболівав за них, хотів їх підтримати.

Не потрібно думати, що професор І. Гранчак був тільки заглибленим у дослідження науковцем і вимогливим викладачем. За своєю натурою це була дуже життєрадісна та оптимістична людина. Він часто полюбляв жартувати, ніколи не ліз у кишеню за словом. Батько із задоволенням грав у шахи (був

переможцем з цієї гри на факультеті), дуже любив керувати автомобілем (мав авто з 1960 р.!), в молоді роки із сім'єю здійснював автомобільні поїздки в Прибалтику та в Крим. Чудово розповідав про історичні події та факти, особливо про рідний закарпатський край, про своїх земляків.

Батько був природженим педагогом, який щиро хотів передати вихованцям та послідовникам свої знання і життєвий досвід. Він дуже вболівав за рідний історичний факультет, робив усе для того, щоб наукова школа істориків була гордістю Ужгородського університету. І колектив факультету може гідно продовжувати наукові традиції, започатковані патріархами факультету, зокрема й професором Іваном Михайловичем Гранчаком.

Іван Мешко

КІЛЬКА СЛІВ ПРО КОЛЕГУ

Згораю, щоб світити іншим
(Латинське прислів'я)

Гадаю, кожен, хто спілкувався з професором Іваном Михайловичем Гранчаком, ставав інтелектуально та духовно багатшим. Щодо наших із ним відносин, то протягом усього часу з моменту першого знайомства 1956 р. вони носили дружній характер. А дружба, як казав великий борець за незалежність Індії Махатма Ганді, є спорідненість людських душ, яка в цьому світі зустрічається дуже, дуже й дуже рідко. Тому спорідненістю душ потрібно дорожити. Гадаю, і Іван Михайлович, і я нею дорожили.

Будучи кандидатом економічних наук, я став доктором історичних наук значною мірою завдяки Іванові Михайловичу. І. Гранчак є значною постаттю історичної науки на Закарпатті та в Україні в цілому. Він виростив цілу плеяду істориків, кандидатів і докторів наук, читав студентам історію європейського середньовіччя та багато курсів і спецкурсів, керував авторським колективом, сам писав і редагував двотомну історію Закарпаття від найдавніших часів і до радянського періоду. Вважаю, ми маємо сьогодні право говорити про те, що він створив школу з вивчення історії середньовіччя та нової історії країн Центральної та Східної Європи. Ім'я І. Гранчака було широко відоме серед наукової громадськості не тільки на Закарпатті і в Україні, але в цілому тодішньому СРСР та далеко за його межами, тобто на міжнародній науковій арені. За своє життя Іван Михайлович пройшов шлях від рядового студента до кандидата і доктора історичних наук, доцента і професора, завідувача кафедри, декана історичного факультету і проректо-

ра Ужгородського державного університету, академіка Міжнародної Слов'янської академії наук. Він був людиною винятково працездатною, дисциплінованою, вимогливою як до себе, так і до оточуючих, насамперед своїх вихованців. Водночас Іван Михайлович був дуже доброзичливою людиною, готовою прийти на допомогу будь-кому, хто до нього звертався. Це, очевидно, тому, що і сам він пройшов дуже складний життєвий шлях, щоб досягнути тих вершин, до яких піднявся.

Даючи поради й вимагаючи від студентів та аспірантів вивчати, досліджувати і висвітлювати той чи інший історичний факт, історичну проблему, він робив це з використанням своїх глибоких знань та величезного особистого досвіду. Для нього не становило жодних проблем сформулювати тему для кандидатської чи докторської дисертації. Вчена рада із захисту кандидатських, а згодом і докторських дисертацій з історичних наук, роботу якої організував Іван Михайлович, була першою Вченою радою із захисту дисертацій в Ужгородському державному університеті. А університет, який не має ради із захисту дисертацій – це не університет. Саме завдяки професорові І. Гранчаку наш Ужгородський університет утвердився як науковий центр із дослідження історичної проблематики, став закладом вищої освіти в повному розумінні цього поняття. Працюючи на посаді проректора університету, Іван Михайлович очолював робочу групу з розробки Комплексного перспективного плану соціального розвитку Ужгородського держуніверситету на 1981-1985 рр. та Матеріалів комплексної системи управління

якістю підготовки спеціалістів, що сприяло активізації управлінської роботи в університеті. Вважаю, що він був одним із найуспішніших керівників університету, заслуги якого поки що належно не оцінені.

Професор І. Гранчак також виступив ініціатором створення та очільником авторського колективу з написання книги про історію становлення Ужгородського університету, присвяченої 50-річчю його заснування, – «Осередок освіти, науки і культури». Ці та інші факти свідчать про те, що як проректор з навчальної роботи Іван Михайлович працював плідно і результативно, вболівав за рідний університет. Його відхід із життя був для мене важким ударом, я довго не міг змиритися з цим фактом. Але, здається мені, не меншим ударом він був і для історичної науки Закарпаття та всієї укра-

їнської історичної науки. Кожен, хто візьметься за перо, щоб дослідити історію Закарпаття другої половини ХХ століття та Ужгородського університету зокрема, не зможе обминути постать професора І. Гранчака – інакше це буде невіглаством. Знаючи не тільки самого Івана Михайловича Гранчака, але всю його родину, наважуся стверджувати, що не будь у його житті такої вірної дружини й супутниці життя як Ганна Дмитрівна (уроджена Скрип), навряд чи зміг би він досягнути таких вершин як на роботі, так і в особистому житті, яких він досяг.

Спомин є спомином, він не може повністю висвітлити таку постать як Іван Михайлович Гранчак в історії Закарпаття та України в цілому. Та й до того ж слово є словом; рамки для слів є занадто вузькими для того, щоб вкласти в них усю глибину почуттів людського серця.

Іван Чаварга

ПРОФЕСОР ІВАН ГРАНЧАК У МОЄМУ СТАНОВЛЕННІ ЯК НАУКОВЦЯ

Так склалося, що Іван Михайлович Гранчак відіграв у моєму житті винятково важливу роль як організатор, викладач, науковий керівник, порадник і просто добра й чуйна людина.

Під час мого вступу до університету 1957 р. Іван Михайлович був відповідальним секретарем приймальної комісії, а я з поважних причин записався на вступні випробування на шість днів, і моя група вже склала два екзамени. Технічні працівники заявили, що «мій поїзд уже відійшов і прибуде тільки через рік», а мені належить іти у військкомат ставати на облік і знімати військову форму. На цю розмову зайшов Іван Михайлович і, вислухавши моє пояснення, повів мене до ректора, професора Івана Івановича Ленарського. Той дозволив мені скласти екзамени з іншими групами. Цього гуманного вчинку я ніколи не забував, адже через рік моє життя могло скластися зовсім по-іншому.

Коли ж почалося навчання, Іван Михайлович був нашим шанованим викладачем. Він блискуче читав лекції, був суворим і принциповим екзаменатором, став керівником моєї першої курсової роботи з історії середніх віків, яку пам'ятаю до сьогодні.

Наша з ним співпраця продовжувалася і після закінчення навчання. Він уважно спостерігав за моїм службовим і науковим зростанням. На завершальному етапі мого навчання в аспірантурі раптово помер мій науковий керівник професор Борис Іванович Співак. Іван Михайлович сам запропонував мені допомогу у завершенні роботи над дисертацією, яку я успішно захистив у Кишинівському університеті.

При цьому Іван Михайлович надавав допо-

могу не мені одному, а кожному, хто її потребував. І таких випадків у нього було чимало. Про це ми у співавторстві з доцентом М. Макарою досить докладно написали у статті «Учитель і його учні», що була опублікована у збірнику «Професор Іван Гранчак. До 70-річчя від дня народження» (Ужгород, 1997. – С. 84-106).

Коли мене призначили проректором університету, він був цьому радий, завжди надавав мені поради й допомогу, на різних форумах відзначав, що випускник історичного факультету є проректором. Зі свого боку і я був радий, коли 1981 р. на посаду проректора з навчальної роботи замість мене було призначено саме професора І. Гранчака. Протягом певного часу із задоволенням допомагав йому з підготовкою різних матеріалів і документів, ми й надалі підтримували найтісніші зв'язки.

Під час тривалої співпраці з Іваном Михайловичем мені довелося разом із ним брати участь у роботі комісії Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти з перевірки багатьох закладів вищої освіти України, підготовки відповідних питань на колегії Міністерства. Я був свідком його глибокої компетентності в усіх аспектах вищої освіти. Його висновки і пропозиції завжди були чіткими, логічними, послідовними та аргументованими, до них усі прислухалися.

Особливою активністю Іван Михайлович відзначався на різних наукових конференціях, зокрема й міжнародних, які проводилися в багатьох містах колишнього Радянського Союзу і за кордоном. Він завжди був у центрі уваги – і в залах засідань, і поза ними. Його всі знали, до нього підходили, віталися

і продовжували наукові дискусії. Він володів особливим даром – почуттям колективізму, уважності, доброти, відповідальності. За це його любили й шанували.

Мені пощастило також брати приклад з Івана Михайловича і в сімейному житті. Я неодноразово бачив, з якою увагою, ніжністю і любов'ю він під час відряджень купляв подарунки для своєї дружини Ганни Дмитрівни і доньок Ольги та Маріанни. Разом з ним я радів успіхам і науковим досягненням його доньок, був щиро радий з приводу створення

ними своїх сімей. Вони разом зі своїми чоловіками Іваном Лемком та Михайлом Кляпом стали відомими й шанованими людьми в університеті та області. Радів Іван Михайлович і успіхам своєї племінниці Надії Керецман, яка також обрала науково-педагогічну кар'єру та увійшла до керівного складу факультету.

Професор І. Гранчак був і залишається яскравою постаттю великого масштабу в історичній науці та організатором вищої школи європейського рівня. І цим ми пишаємося.

Сергій Устич

СЛОВО ПРО МЕТРА ГРАНЧАКА

В житті пощастило знати чимало справжніх особистостей. Серед них, безумовно, й відомий учений, талановитий організатор науки, активний громадський діяч, справжній син свого краю Іван Михайлович Гранчак [5].

На мій погляд, Іван Михайлович справляв велике враження передусім як потужний університетський лектор. Він був системологом за складом мислення, тому його лекції були бездоганно структуровані. Маючи загострене відчуття історичного часу і простору, професор завжди пропонував завершену періодизацію історичних явищ. Його лекції вражали інтелектуальною переконливістю та емоційною насиченістю.

Метр Гранчак мав також якості гарного педагога-наставника. Дуже завдячую йому особисто – за моє становлення як науковця. Мені пощастило, адже впродовж навчання на історичному факультеті Іван Михайлович був керівником усіх моїх курсових і дипломної робіт. Вже з першого курсу мене більше приваблювали історико-філософські проблеми, тому впродовж декількох років писав курсові роботи на теми соціально-класової структури рабовласницького, феодального, буржуазного суспільств. І дипломна робота, як підсумкове дослідження, також була присвячена цьому. Щодо наукового керівника, то він увесь час прагнув спрямувати мій інтерес до конкретно-історичних досліджень. Також хотів, щоб я залишився в аспірантурі на його кафедрі – новій та новітній історії. Оскільки я такого бажання не виявляв, на четвертому курсі в нас навіть було суттєве охолодження відносин.

Врешті-решт він переконався, що я серйозно налаштований займатися міждисциплінарними дослідженнями, і одразу на початку п'ятого курсу, у вересні 1977 р., відіслав мене до Москви в Університет ім. М. Ломоносова з його особистим листом до колишнього ректора МДУ, відомого історика, завідуючого кафедрою нової та новітньої історії

І. Галкіна. На той час в МДУ вже започаткували читання модерного курсу з філософії історії.

І. Галкін упродовж години дуже уважно поспілкувався зі мною й виніс вердикт: за міждисциплінарними дослідженнями майбутнє, і він вважає моє прагнення займатися ними цілком обґрунтованими. Цю свою позицію він виклав також у листі-відповіді професору І. Гранчаку.

...Цікавою була така деталь. Обидва листи були незапечатаними. Звичайно, мене розпирала цікавість, що в них. Але я навіть не міг припустити думки про те, щоб їх прочитати. Коли я передав листа І. Галкіна Івану Михайловичу, той подивився на мене лукаво і спитав: «Читали?». Я відповів: «Ні». Він посміхнувся й каже: «Вірю». Тож я так і не дізнався про зміст цього доленого для мене листування двох відомих науковців...

Думка І. Галкіна, мабуть, зіграла свою роль у тому, що Іван Михайлович погодився з моїм вибором. І не тільки погодився, але й усіляко допоміг з його практичним втіленням. Справа ж ця виявилася дуже нелегкою. Річ у тому, що за тодішніх умов підготовка фахівців із суспільних наук (філософії, політекономії, наукового комунізму, наукового атеїзму) велася тільки на базі аспірантури провідних університетів, визначених Міністерством вищої та середньої спеціальної освіти. Серед закладів вищої освіти західного регіону України це був тільки Львівський державний університет ім. Івана Франка. Але кількість місць для навчання у стаціонарній аспірантурі була жорстко регламентована, і потрапити туди без цільового направлення було практично неможливо.

Іван Михайлович, як вельми авторитетна в університеті людина, з'ясував, що єдине цільове направлення, виділене Міністерством для УжДУ з метою підготовки фахівців-суспільствознавців у 1978 р. (коли я закінчував університет), було на кафедрі наукового комунізму. Отже, для продов-

ження навчання залишався тільки один вихід – скористатися цим цільовим направленням. І тут мені дуже допомогла ще одна чудова людина – завідувач кафедру наукового комунізму професор Василь Іванович Худанич, з яким Іван Михайлович Гранчак був у дружніх стосунках. Обидва багато зробили для подолання бюрократичних перепон на шляху до цільової аспірантури як в університеті, так і в Міністерстві.

Навчання в аспірантурі ЛДУ ім. І. Франка було дуже важливим для мого наукового формування. Якраз у той час на кафедру наукового комунізму Львівського університету з кафедри філософії прийшла та очолила її талановитий педагог і методист із наукової роботи, доктор філософських наук, професор Олена Петрівна Веремєєва. Проте спочатку були серйозні ускладнення. Проблема виникла при затвердженні теми кандидатської дисертації. Визначений кафедрою науковий керівник був людиною ортодоксальних поглядів і вимагав, щоб тема роботи жорстко відповідала проблематиці курсу наукового комунізму. Я ж хотів продовжувати започатковані в Ужгороді дослідження взаємодії сфер соціального життя, соціальної структури тощо. Минали місяці, інші аспіранти вже працювали над розділами дисертації, а я залишався без затвердженої кафедрою теми дослідження. Настав момент, коли постало питання про відрахування мене з аспірантури.

Про ситуацію, що склалася, я розповів Іванові Михайловичу. Він був дуже обурений і відразу зателефонував проректору з наукової роботи Львівського університету професору Є. Гладішевському. Розповів йому, що я займаюся обраною науковою проблемою ще з факультету, і просив допомогти мені.

Врешті-решт, дискусію на кафедрі завершили домовленістю, згідно з якою я продовжую працювати в рамках міждисциплінарного підходу до аналізу взаємодії сфер соціального життя, але «заземляю» розроблену методологію в останньому розділі дисертації проблемою, дотичною до курсу наукового комунізму. Так було сформульовано тему моєї кандидатської дисертації на здобуття вченого ступеня кандидата філософських наук: «Техніко-економічні фактори детермінації політичної боротьби робітничого класу розвинених капіталістичних країн в умовах НТР. (Методологічні аспекти)». Олена Петрівна стала моїм науковим керівником, і згодом я достроково підготував та успішно захистив дисертацію.

Щоправда, опісля моя дисертаційна справа зазнала драматичної долі при затвердженні у Вищій атестаційній комісії в Москві. Річ була ось у чому. Згідно з установленим тоді порядком, до захисту дисертації визначається наукова установа, яка забезпечує зовнішній розгляд та оцінку виконаної роботи, так звана «провідна організація». У моєму

випадку цією організацією став Інститут міжнародного робітничого руху АН СРСР у Москві, а відгук готував відомий в Європі дослідник сучасних науково-технологічних процесів професор Юрій Олексійович Васильчук, рекомендований для цього І. Гранчаком. Відгук містив високу оцінку виконаної роботи. Проте, як мені розповідали, під час затвердження відгуку на вченій раді Інституту один із членів ради, з яким ми перед цим досить гостро дискутували у відділі з деяких методологічних проблем, виступив категорично проти цього відгуку. Але безрезультатно. І от, як пізніше виявилось, після мого захисту він написав звернення у ВАК з вимогою не затверджувати рішення вченої ради Львівського університету щодо мого захисту.

У зв'язку з цим ВАК надіслав дисертацію так званому «чорному опоненту» на повторну експертизу, звичайно, не повідомивши про це мене. Майже рік я чекав на рішення ВАКу, кожного дня з нетерпінням і тривогою видивляючись пошту. Разом зі мною хвилювалися Іван Михайлович та Василь Іванович. І, нарешті, дочекався. Дещо пізніше мені повідомили, що «чорний опонент» оцінив роботу навіть вище, ніж офіційні опоненти, а також привітали з тим, що, попри затримку, я став одним із наймолодших кандидатів філософських наук в СРСР. І. Гранчак і В. Худанич щиро раділи з цього.

Іван Михайлович Гранчак був ученим, відомим в Європі. В цьому я мав змогу особисто перекоонатися, коли, перебуваючи в докторантурі, у 1987-1988 рр. проходив наукове стажування на кафедрі філософії Карлового університету в Празі, а також пізніше, працюючи Надзвичайним і Повноважним Послом України в Чехії та Словаччині. Праці фахівця з історії країн Центральної Європи та університетського професора І. Гранчака [1; 2; 3; 4] високо цінували не тільки його колеги-історики, наприклад, словацький професор Іван Кремпа, але й філософи, зокрема, відомий чеський учений професор Йозеф Мужік.

Для нашого краю важливою була науково-організаційна та громадська діяльність І. Гранчака. Коли мене обрали керівником представницької та виконавчої влади Закарпаття, я запропонував Івану Михайловичу бути радником з питань науки і соціального розвитку. Разом з однопумцями, зокрема, Володимиром Опанасовичем Приходьком, Олександром Самійловичем Передрієм, Григорієм Степановичем Ємцем нам вдалося організувати й забезпечити ефективну діяльність цілої мережі наукових і науково-практичних інституцій.

У співпраці із всесвітньовідомим ученим Богданом Дмитровичем Гаврилишиним та академіком Олегом Григоровичем Білорусом на початку 90-х років минулого століття ми відкрили першу в Україні регіональну філію Міжнародного інституту менеджменту (МІМ-Київ). За допомоги академіка Юрія Миколайовича Пахомова було засновано

Ужгородський відділ Інституту соціології НАН України на чолі із професором І. Миговичем. Важливим стало відкриття Ужгородської філії Інституту стратегічних досліджень при Президентіві України, який плідно працював під керівництвом Світлани Іванівни Мітряєвої та Представництва Міністерства закордонних справ в Ужгороді (керівник – Володимир Юлієвич Буркало).

Вкрай необхідним для регіону було започаткування Закарпатського регіонального центру соціально-економічних і гуманітарних досліджень НАН України. Це стало можливим тільки завдяки особистій підтримці президента НАН України Б. Патона. Очолив центр сам І. Гранчак.

Великий обсяг досліджень із прикордонного співробітництва виконував Ужгородський відділ Інституту світової економіки та міжнародних відносин НАН України на чолі з О. Передрієм.

Результати скоординованої діяльності потужних інтелектуальних інституцій були вельми вагомими. Закарпаття дістало неофіційний статус «законодавця моди» в Україні з питань інвестиційної діяльності та міжнародних відносин. Вперше в нашій державі було розроблено та ухвалено парламентом Закони про спеціальну (вільну) економічну зону та спеціальний режим інвестиційної діяльності. Це відкривало величезні можливості для прискореного стратегічного розвитку нашого краю!

Не менш важливими були підготовка та імплементація Закону про статус гірських населених

пунктів (про європейську практику надання пільг жителям гір я довідався в Конгресі регіональних і місцевих влад Ради Європи у Страсбурзі, працюючи в цьому органі Постійним представником від України). А нашого досвідченого юриста-міжнародника Георгія Георгієвича Диниса навіть запросили працювати експертом Ради Європи із цих питань.

Закарпаття стало єдиним регіоном у державі, розвитку якого могли сприяти три спеціальні закони! (Шкода тільки, що зі створеного напруженою працею великого наукового та практичного доробку, вкрай необхідного для довгострокового розвитку краю, на сьогодні залишилося небагато).

І в усій цій багатогранній роботі брав активну участь Іван Михайлович Гранчак – непересічна людина, яка зробила за життя чимало важливого й доброго як для університету, так і для рідного краю.

...Згадаю і про таку, здавалося би, дрібничку. З першого курсу мого навчання Іван Михайлович ніколи не звертався на «ти». Винятком був випадок, коли 1995 р. ми проводили велику науково-практичну конференцію з проблем перспективного розвитку Закарпаття. У своєму виступі Іван Михайлович емоційно розкритикував якийсь аспект діяльності обласної державної адміністрації і несподівано звернувся до мене: «Думаю, Сергію, що ти повинен би це врахувати». Я був цим приємно шокований, після конференції обійняв його й подякував за чудовий виступ...

1. Історія південних і західних слов'ян: [Підручник для студ. іст. фак. вузів] / За ред. І. М. Гранчака, А. Ф. Кізченка, В. П. Чорнія. – К., 1987. – 447 с.
2. История Венгрии. – В 3 т./ Редкол.: А. И. Пушкаш (отв. ред.), И. М. Гранчак и др. – М.: Наука, 1972. – Т. III. – 966 с.
3. Нариси історії Закарпаття. – В 3 т. / Редкол.: І. М. Гранчак (відп. ред. і кер. автор. колективу) та ін. – Т. I: 3 найдавніших часів до 1918 р. – Ужгород, 1993. – 435 с.; Т. II: 1918-1945. – Ужгород, 1995. – 663 с.
4. Очерки новой и новейшей истории Венгрии / Редкол.: А. И. Пушкаш (отв. ред.), С. Г. Заволжский, И. М. Гранчак. – М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1963. – 415 с.
5. Устич С. І. Про суще...: Нотатки до книги життя / С. І. Устич. – Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2015. – 256 с.

Іван Вашкеба

СЕЛЯНСЬКИЙ СИН – ПРОФЕСОР

Шановне товариство!

Вважаю, що організатори сьогоднішнього заходу зробили добру, світлу справу, оскільки постать Івана Михайловича Гранчака і діяльність історичного факультету як за період його роботи, так і зараз – нероздільні. Внесок цього яскравого викладача в історичну науку та організацію навчального процесу, у кваліфікаційний ріст студентства та аспірантів, а пізніше й викладачів, є величезним.

Моя доля, і не лише студентська, так само пов'язана з Іваном Михайловичем, оскільки, крім мене, історичний факультет Ужгородського державного, а тепер національного університету успішно закінчили й мої доньки – Маріанна та Леся.

Важливо відзначити величезну працездатність цього вченого, його наполегливість і постійне бажання вести наукові пошуки. Результати його щорічної діяльності, крім прочитаних ним лекцій,

характеризувалися численними публікаціями в наукових журналах, університетських щорічниках, професійних виданнях республіканського та всесоюзного значення, обласній та загальнодержавній періодиці. Він організував «круглі столи», зустрічі, конференції, котрі проводилися спільно з вищими закладами освіти Білорусі, Латвії, Литви, Росії, Казахстану, Вірменії, Угорщини, Словаччини, Чехії, університетами Львова, Донецька, Києва, Одеси, Рівного, куди й ми їздили тоді зі своїми скромними студентськими дослідженнями. Мені й самому випало побувати на студентських конференціях у Львові й Мінську, мав публікації у збірниках вищих закладів освіти Одеси та Дніпропетровська.

Іван Михайлович, як історик-дослідник, не просто полюбляв працювати в архівах, він навіть ніколи не проводив своєї відпустки без того, щоб хоча б тиждень-два не побувати в архівах країни чи подібних закладах за кордоном. «Майте на увазі, – наставляв він нас, студентів, – архів – це не просто установа, що займається збиранням, упорядкуванням та зберіганням писемних пам'яток. Архів – це далеко більше для історика, оскільки зібрані там документи – то живі свідки минулих часів, коли відбувалися події, про котрі ви пишете, хочете сказати своє слово, повідомити щось таке, про що досі ніхто ще не сказав. Документи дарують вам змогу воскресити, оживити той період, вдихнути в нього життя. Листи, рукописи, знімки, малюнки, описи подій торкаються життєпису країни, ваших предків, тих суспільних умов, у яких вони творили», – казав він.

І Гранчак сповна використовував будь-які можливості, щоб потрапити до відомих своїм багатством архівних установ. Пригадую, на початку вісімдесятих років, коли я вже працював на дипломатичній роботі в Угорській Республіці, він приїжджав у Будапешт майже щороку. Як правило, не один, а зі своєю чудовою дружиною Ганною Дмитрівною, своєю вірною супутницею життя, його головним редактором і коректором, і водночас майже єдиною людиною, котра могла «розшифрувати» його своєрідний «докторський» почерк. Вона ж була в нього і прекрасною друкаркою написаних ним матеріалів.

У Будапешті Іван Михайлович часто тішився з того, що йому вдавалося натрапити в архівах на такі пласти документів, згортки яких він першим, як дослідник, розв'язував за робочим столом, ставши їх відкривачем.

Велика заслуга цього яскравого науковця полягає й у тому, що значна частина здібних студентів

істфаку з його допомогою стали викладачами після закінчення аспірантури і захисту своїх наукових робіт. Іван Михайлович працював із кожним, хто бажав у нього вчитися, не шляхом вказування «перстом учителя», а сумлінно роз'яснюючи все, що торкалося найбільш правильного шляху розкриття обраної теми. І все це він робив від широкого серця, радіючи успіхові кожного вихованця.

Іван Михайлович Гранчак підтримував широкі наукові і творчі зв'язки з провідними науковцями багатьох вищих закладів освіти країни. А коли вони приїжджали до Ужгорода, організував на істфаці за їхньою допомогою читання цікавих спецкурсів з окремих дисциплін. Серед гостей були й такі, котрі закінчили свого часу наш істфак. Згадаю сьогодні лише одного, доброго друга Івана Михайловича, доктора історичних наук, професора Андрія Пушкаша, який працював тоді провідним спеціалістом Інституту слов'янознавства і балканістики Академії наук СРСР, автора численних наукових праць з історії Угорщини, глибокого знавця історії нашого краю, Чехії, Словаччини, Польщі, Болгарії, Словенії, Сербії, Хорватії, Австрії. Андрій Пушкаш був у нас головою комісії на випускних державних екзаменах та захисті дипломних робіт.

Шановні друзі!

Сьогоднішня подія цінна ще й тим, що ми знов торкнулися важливого пласту життєпису Івана Гранчака як людини, вченого, відомого науковця. Його внесок в історичну науку по-справжньому значний і важливий. Іван Михайлович знав про суспільно-політичні події набагато більше і розумів їх значно глибше, ніж це можна побачити з його надрукованих праць, адже в той час не було можливості багато про що писати, багато чого видавати друком. Він мав Богом дарований йому талант і хист дослідника, високий ступінь обдарованості й потяг до науки, здатність творити. Радію з того, що в цій шанованій аудиторії міг сьогодні ще раз наголосити про це на правах одного з його студентів.

А на завершення – ремарка. Іван Михайлович Гранчак, доктор історичних наук, професор, був людиною скромною. Він не любив говорити про свої заслуги чи достоїнства, не претендував на якесь особливе становище. Скажу зрозуміліше: він не демонстрував прагнення увійти в аннали історії. Але життя, яке він прожив у напруженій щоденній праці, виділило йому на своїх історичних сторінках гідне місце в очільному ряду. І це – справедливо, оскільки Іван Михайлович сповна це заслужив. Він – достойний син своєї землі та історичної науки.

Світлана Мітряєва АВТОРИТЕТНИЙ УЧЕНИЙ

Гордість Закарпаття – це не тільки природа, це також і люди... Становлення, розвиток і результати діяльності Ужгородського національного університету, філій академічних установ у краї тісно пов'язані з ім'ям основоположника і лідера наукової думки у сфері слов'янознавства Івана Михайловича Гранчака. Це ім'я добре відоме в царині історичної науки не тільки Закарпаття, не тільки України, а й у багатьох центральноєвропейських країнах.

Талановитий організатор і вчений, автор багатьох наукових публікацій, досвідчений вдумливий фахівець і надзвичайно працьовита людина, він зробив вагомий внесок у розвиток наукових зв'язків Закарпаття з країнами Центральної Європи, виховав не одне покоління істориків-славістів, досвідчених науковців і практиків, які формують і послідовно забезпечують державну аналітичну складову зовнішньої політики України.

Іван Михайлович залишив по собі пам'ять як фундатор академічної науки на Закарпатті. В 60-х роках минулого століття саме він започаткував роботу із заснування Ужгородського відділу європейських країн Інституту історії НАН України, який після того очолював протягом довгого періоду часу. Ним було створено невеликий академічний колектив фахівців, до складу якого увійшли Степан Пруниця, Олексій Хланта, Андрій Керекеш, Омелян Русин, Петро Халус, Петро Студеняк, Світлана Мітряєва.

Маючи високий авторитет у міжнародних наукових колах, глибокі знання та неабиякий організаторський досвід, І. Гранчак послідовно налагоджував наукові академічні зв'язки невеликої академічної філії, Ужгородського університету, з відомими науковими установами України, СРСР, сусідніх європейських країн – Чехословаччини, Угорщини, Румунії та Польщі.

Саме він був ідеологом та організатором проведення на Закарпатті великих міжнародних і всесоюзних наукових конференцій з проблем

балканістики і слов'янознавства, які стали системними, а не епізодичними, і на які приїздили відомі вчені – славісти, балканісти, вчені, до наукових розвідок яких належали питання Центральної та Східної Європи. Власне, І. Гранчак і створив школу балканістики і слов'янознавства у краї.

Сам Іван Михайлович неодноразово представляв академічну науку Закарпаття на найпрестижніших вітчизняних та європейських наукових конференціях. Саме завдячуючи йому про історичну науку Закарпаття знали в багатьох куточках світу – і в Києві, і в Москві, і в Пряшеві, і в Будапешті, і в інших наукових центрах.

Він був принциповим керівником, заслужено користувався великою повагою друзів, колег, наукових співробітників і, безперечно, студентів.

І. Гранчак умів прислухатися до думки інших, легко находив спільну мову з усіма колегами, завжди допомагав добрим словом і порадою, щедро ділився своїм величезним досвідом, сприяв зростанню кваліфікації молодих науковців. Його поважали за високий професіоналізм, щире серце, принциповість, людяність і повагу до інших.

Але найбільшою перемогою в житті Івана Михайловича, джерелом радості і натхнення для нього була його міцна і дружна родина. Разом із дружиною Анною Дмитрівною в любові й чистоті людських відносин вони разом виховали прекрасних доньок: Ольгу (наразі доктор медичних наук Ужгородського національного університету) та Маріанну (кандидат педагогічних наук Ужгородського національного університету). Вони гідно продовжили науковий шлях батька, хоч і в інших галузях науки.

Зважаючи на пам'ять видатного вченого-славіста і його досягнення, було б доречно, на мою думку, започаткувати на історичному факультеті УжНУ щорічні «Гранчаківські читання» як продовження історичної ретроспективи знань про славистичну науку в краї, не забуваючи про те, Хто був її фундатором.

Володимир Задорожний ІВАН ГРАНЧАК У МОЄМУ ЖИТТІ

Про Івана Михайловича Гранчака написано дуже багато (Див., наприклад: Професор Іван Гранчак: (До 70-річчя від дня народження). – Ужгород, 1997. – С. 1-180). Його творчій особі присвячено десятки публікацій істориків, журналістів, педагогів.

У моєму скромному спогаді хотів би навести лише декілька фактів, що безпосередньо пов'язані з І. Гранчаком і мною. Саме І. Гранчак відіграв позитивну роль у тому, що сирохман В. Задорожний залишився працювати в Ужгородському держав-

ному університеті. А було це так. Рівно 50 років тому, на початку грудня 1967 р., проходило засідання партійного комітету університету, де серед інших стояло питання про посаду лаборанта кафедри загальної історії УжДУ, на яку претендував В. Задорожний. Вирішальне слово було за завідувачем кафедри І. Гранчаком. У своєму виступі він наголосив на наявності значного наукового потенціалу випускника історичного факультету (три особисті друковані дослідження у студентських збірниках наукових праць). Після його слів партком прийняв позитивне рішення щодо мого призначення.

Професор І. Гранчак був ініціатором мого вступу до аспірантури. Є його заслуга й у виборі мною тем як кандидатської, так і докторської дисертацій, успішно мною захищених у 1972 та в 1987 рр. на засіданнях учених рад відповідно Львівського та Київського державних університетів. Цікаво, що

першим опонентом моєї докторської дисертації був академік Ф. Шевченко – науковий керівник кандидатської дисертації І. Гранчака.

У своєму інтерв'ю з нагоди 70-річчя від дня народження І. Гранчак сказав, що любов до праці йому привили батьки, і цю любов він проніс через усе життя. «Від батьків я успадкував і повагу до людей, і шире ставлення до них» – з пошаною зауважив він.

Прикладом для мене до сьогодні залишається його працьовитість і педагогічний хист. Іван Михайлович завжди залишиться для мене педагогом високого злету, зразковим учителем і наставником. Його праці, науково-педагогічні концепції та ідеї по сьогодні згадую і застосовую у своїй повсякденній роботі зі студентами, аспірантами та викладачами. Пам'ять про цю незвичайну людину довіку житиме в моєму серці.

Микола Лошак

ІВАН ГРАНЧАК ЯК ПРОРЕКТОР УЖДУ

Коли я прийшов працювати в університет помічником проректора із заочного навчання (1968), Іван Михайлович Гранчак був уже завідувачем кафедри, доктором наук. З приходом до університету нового ректора В. Шульги (1977) ми з одним із співробітників навчальної частини, випускником аспірантури історичного факультету А. Цапівичем, знаючи, що керівник, як правило, підбирає собі нових заступників, вирішили прикинути, кого новий ректор міг би взяти у проректори з навчальної роботи (на той час в університеті таких було два). Я без варіантів назвав тодішнього декана вечірнього факультету Г. Чекрія, а А. Цапівич – І. Гранчака. Ці дві постаті настільки виділялися з-поміж своїх колег, що не помітити цього було неможливо. І хоча у розстановці кадрів не все залежало від керівника, значну роль у цих питаннях відіграв партком, не минуло й року, як проректором було призначено Г. Чекрія, а ще два роки потому (вже за нового ректора) – І. Гранчака.

Ставши проректором, Іван Михайлович очолив науково-методичну раду університету. Згідно з установленим порядком, щороку в університеті проводилися науково-методичні конференції, куди на пленарні засідання з доповідями часто запрошувалися вчені з інших закладів вищої освіти. Того разу на черговому засіданні з доповіддю виступив І. Гранчак. І хоча я на той час працював в університеті вже понад десять років, можу запевнити, що такої доповіді за глибиною та широтою аналізу доти ще не чув. Мені відразу пригадалися слова одного

«класика», який, даючи оцінку геніальному російському письменнику Л. Толстому, написав: *«Какая глыба... Какой материй человечеще?»*. Ці слова повністю можна віднести й на адресу Івана Михайловича.

На підтвердження цього наведу ще й такий приклад. Коли в область прийшов новий перший секретар обкому партії і при відвідуванні університету попросив показати йому документ під назвою «Комплексна система управління якістю підготовки спеціалістів», такого в університеті не виявилось. Тодішній ректор доручив Івану Михайловичу в найкоротший термін підготувати цей документ. Він добре знав, хто найкраще може впоратися з цим завданням! І дійсно: не минуло й місяця, як документ був готовий! А це 7 немалих розділів і десятки підрозділів (273 сторінки). Майже 18 друкованих аркушів! Документ вийшов окремою книгою, і хоча відтоді минуло понад 30 років, науковці та адмінперсонал послуговуються цією книгою дотепер.

Хотілося би згадати ще один епізод, який свідчить про те, що Іван Михайлович не плазував перед *«властьпридержащими»*, а завжди мав свою думку з того чи іншого питання й намагався обґрунтовано відстоювати її. Коли 1984 р. або 1985 р. університет перевіряла комісія Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти УРСР, яку очолював перший заступник міністра, до її складу входив і тодішній начальник відділу, відповідального за комуністичне виховання молоді, О. Стоян (до речі, майбутній голова Федерації профспілок України). Він

зібрав нараду університетських працівників, які відповідали за виховну роботу. Найвищою посадовою особою з боку університету на тій нараді був проректор І. Гранчак, який дозволив собі не погодитися з якоюсь тезою представника комісії. Не виключено, що цей епізод зіграв свою негативну стосовно Івана Михайловича роль при вирішенні Міністерством питання про накладення на керівництво університету стягнення за виявлені недоліки

(казали, що в Сімферопольському університеті за результатами аналогічної перевірки та виявлені подібні недоліки до відповідальності було притягнуто не проректора, а ректора).

Переконаний, що і від звільнення Івана Михайловича з посади проректора, і від його переходу на роботу в інший заклад вищої освіти (з невідомих мені причин) наш університет втратив дуже багато.

СТАТТІ

УДК 930.1 (092) Гранчак: 94 (437) «1918»

ІСТОРИК ІВАН ГРАНЧАК ПРО УТВОРЕННЯ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ 1918 РОКУ

Шніцер І. О. (Ужгород)

У статті висвітлено погляди українського історика Івана Гранчака на процес утворення Чехословацької республіки 1918 р. На думку науковця, поява незалежної Чехословаччини мала великий вплив на політичну обстановку в Центральній Європі, а її становлення відбувалося у складних міжнародних обставинах. Перша Чехословацька республіка створила належні умови для внутрішнього розвитку народів, що в ній проживали. В її діях завжди переважали ідеї демократії, гуманізму, доброзичливості. Автор статті доходить висновку про те, що попри певні упущення та прояви різних ідеологічних впливів, Іван Гранчак виконав велику роботу з вивчення історії першої Чехословацької республіки, а його науково-дослідна робота в 1990-х рр. мала значний вплив на розвиток української богемістики та словакістики.

Ключові слова: Іван Гранчак, історик, Чехословацька республіка, Центральна Європа.

Постановка проблеми. Національно-державне відродження слов'янських народів унаслідок Першої світової війни вже не одне десятиліття привертає увагу вітчизняних істориків. Не є винятком і процес утворення першої Чехословацької республіки (далі ЧСР). 2018 р. виповнюється 100 років від дня заснування спільної держави чехів і словаків, яка хоча й проіснувала неповні двадцять років, але її культурно-політична спадщина мала неабиякий вплив на історію народів Центральної Європи.

Метою даної статті є дослідження поглядів українського історика Івана Гранчака на процес утворення Чехословацької республіки 1918 р.

Аналіз останніх досліджень. І. Гранчак належить до когорти провідних істориків України. Нездарма відомості про його наукову діяльність вміщені в бібліографічних довідниках Академії наук СРСР [3] та Інституту історії України НАН України [5].

Різноманітні аспекти наукової та педагогічної діяльності І. Гранчака досліджували Микола Вегеш [1], Ігор Ліхтей [10], Іван Мандрик, Микола Олашин [11] та інші.

Виклад основного матеріалу. Проблеми іс-

торії Чехословацької республіки міжвоєнного часу входили в коло наукових інтересів І. Гранчака. Розробку зазначеної теми науковцем, на нашу думку, умовно можна поділити на два періоди: радянський та часів незалежності України.

Перший період науково-дослідницької роботи І. Гранчака з вивчення історії Чехословаччини міжвоєнного часу припав на 1950-1970-ті рр., тобто на часи, коли визначальний вплив на розвиток історичної науки в Україні мала марксистсько-ленінська теорія класової боротьби. Вважалося, що саме вона допомагає зрозуміти реальний класовий зміст ідеологічної та політичної боротьби в усіх її формах. Концепції про «затухання» класової боротьби, згладжування соціальних суперечностей, створення суспільства «класового миру», втрату робітничим класом розвинених держав революційності тощо розглядалися в СРСР як «буржуазні», «ревізіоністські», «реформістські» теорії, ворожі марксистсько-ленінізму, і, відповідно, переслідувалися. За таких умов науково-дослідна робота істориків обмежувалася колом бажаних тем для вивчення. В результаті, як вірно підмітив сучасний дослідник С. Віднянський, більшість істориків у 1950-1970-х рр. у своїх

статтях, дисертаціях, монографіях «постійно проти когось або проти чогось боролися: або «проти буржуазного ладу, наступу капіталу і підступів світового імперіалізму», або «за встановлення радянської влади і дружбу з першою країною Рад» та «будівництво світлого соціалістичного майбутнього» тощо» [2, с. 168].

І. Гранчак не був винятком. Будучи аспірантом, він працював під керівництвом професора Ф. Шевченка над темою «Боротьба трудящих Чехословаччини проти капіталістичного гніту в період світової економічної кризи 1929-1933 рр.». Написав дисертацію та успішно захистив її в листопаді 1955 р. [11]. Однак зрозумівши, що дослідження радикального руху не дасть бажаних наслідків, науковець на деякий час відійшов від вивчення історії Чехословаччини міжвоєнного періоду. В той же час він виступив співавтором підручника «Історія південних і західних слов'ян» (К., 1966, 1987) та методичних посібників для закладів вищої освіти [4], що свідчило про визнання науково-педагогічною спільнотою його здобутків у вивченні історії країн Центрально-Східної Європи.

Зрозуміло, що епоха, в якій жив і працював учений, наклала відбиток на його праці. Не все написане в 1950-1970-х рр. витримало випробування часом. Однак сучасні дослідники мають змогу відкинути ідеологічні нашарування й узяти на озброєння все позитивне з наукового доробку І. Гранчака 1950-1970-х рр. – великий фактичний матеріал, оригінальні оцінки, дії політиків, відображені в джерелах. Про необхідність критичного переосмислення напрацювань істориків радянської доби писав і сам І. Гранчак [8, с. 24-25].

Новий період у вивченні І. Гранчаком історії Чехословаччини міжвоєнного часу розпочався зі здобуттям Україною незалежності. Саме на ньому хочемо зупинитися детальніше, адже після краху СРСР, а разом із ним і марксистсько-ленінських канонів історіописання, для розвитку науки стала характерною свобода історичної думки. Склалися нові, сприятливі політичні умови для переосмислення попередніх напрацювань у вивченні минулого слов'янства. По суті, це «розв'язало» руки історикам і дало можливість не тільки змінити тематичну спрямованість власних досліджень, але й по-новому поглянути на питання, які, здавалося, вже були добре висвітлені. В останнє десятиріччя ХХ ст. в колі наукових інтересів І. Гранчака опинилися передусім питання, пов'язані з обставинами утворення 1918 р. першої ЧСР.

Зокрема, у своїй статті «Виникнення нових держав у Європі в 1918 році та їх вплив на зміну міжнародних відносин» історик відзначав, що поява незалежної ЧСР мала великий вплив на політичну обстановку в Центральній Європі, а її становлення відбувалося у складних міжнародних обставинах [6, с. 231]. Створення Чехословаччини 1918 р., на

думку І. Гранчака, позитивно вплинуло на долю чеського та словацького народів [7, с. 6-7]. Перший відновив свою державність, чим зробив вагомий внесок у політичну історію Центральної Європи, а другий – визволився від жорстокого національного гніту та насильницької мадяризації й онімечення [7, с. 7].

Вважаємо позитивним той факт, що, досліджуючи становлення Чехословаччини як незалежної держави, І. Гранчак не оминав увагою й проблемні питання в чесько-словацьких відносинах. Він визнавав існування між чеським і словацьким народами «міцних дружніх зв'язків» [7, с. 6], але при цьому констатував відсутність рівноправності у спільній державі. Як писав історик у статті «Утворення Чехословаччини та її вплив на долю народів Центральної Європи», недоліком молодого держави було те, що празькі урядовці, посівши всі ключові посади в республіці, проводили щодо словаків політику дискримінації [7, с. 7]. Саме це, на його думку, з часом привело до наростання чесько-словацьких суперечностей і занепаду першої ЧСР.

Варто наголосити на цьому висновку І. Гранчака, адже в радянські часи історики не тільки не визнавали проблем у чесько-словацьких відносинах, але й трактували словацький автономістський рух на чолі з Андрієм Глінкою як прояв сепаратизму. І. Гранчак на початку 1990-х рр. був одним із перших істориків в Україні, хто визнав гостроту чесько-словацьких суперечностей у першій Чехословацькій республіці та заявив, що боротьба за рівноправність чехів і словаків була «стрижнем політичного життя» першої ЧСР [7, с. 7].

Досліджуючи історію створення першої ЧСР, історик не міг оминати увагою і процес входження до її складу нашого краю. І. Гранчак писав, що реальних шансів на возз'єднання Закарпаття з Україною ні 1918 р., ні 1919 р. не було [7, с. 8]. І саме за таких умов з'явилася альтернатива – приєднати Карпатську Русь до новоствореної Чехословацької держави. Науковець відзначав, що подібний план з'явився не на голому підґрунті, оскільки проблемою русинів Угорщини наприкінці Першої світової війни активно займався Т. Масарик. Саме з цих причин, на думку історика, орієнтація на Прагу взяла верх, і 8 травня 1919 р. в Ужгороді було схвалено рішення Центральної Руської ради про приєднання Закарпаття на правах автономії до Чехословаччини.

І. Гранчак підкреслював, що 1919 р. відбулося не насильницьке воєнне загарбання Закарпаття, а його включення до складу новоствореної держави за рішенням Паризької мирної конференції [7, с. 9]. У складі ЧСР наш край, на думку історика, «пережив немало тяжких моментів, але незаперечним є і його успіх в утвердженні демократизму, принципів європейського життя» [7, с. 18].

Згідно з поглядами І. Гранчака, входження Закарпаття до складу першої ЧСР вирішило кілька

складних питань історії Центральної Європи. Насамперед, було покладено кінець багатовіковій політиці мадяризації та онімечення русинів Закарпаття [7, с. 9]. Крім того, молодій державі було відкрито шлях на зближення з Румунією, а через неї і з Югославією [7, с. 9]. Саме ці три країни і стали гарантами стабільності та недоторканості кордонів у Центральній Європі після Першої світової війни.

Відзначимо, що у 1990-х рр. І. Гранчак досліджував також взаємини нашого краю зі Східною Словаччиною [9]. Однак у статті «Східна Словаччина і Закарпаття: розвиток взаємин» відчувається потужний вплив його попередніх напрацювань у вивченні історії Чехословаччини, тому й акцент у дослідженні робиться на «спільній революційній боротьбі трудящих Східно-Словацького краю Словаччини і Закарпатської області України проти класового гноблення» [9, с. 55].

Серед народів, які 1918 р. увійшли до складу Чехословаччини, були й німці. Досліджуючи історію утворення ЧСР, І. Гранчак не міг оминати увагою дане питання. Він відзначав, що німецьке населення територій ЧСР після розпаду Австро-Угорської монархії виступало за входження до складу Веймарської республіки або Австрії. В той час практично не було німецьких поселень, жителі яких вітали би створення незалежної Чехословаччини і бажали жити в ній [7, с. 10]. Історик підкреслював, що серед керівників новоствореної Чехословаччини не було єдиної точки зору на проблему належності територій із компактним проживанням німців: Т. Масарик та Е. Бенеш відстоювали необхідність їх збереження за ЧСР, Ф. Соукуп і К. Клофач закликали до порозуміння з німцями й готові були відмовитися від цих земель. Зрештою, геополітичні підсумки Першої світової війни дозволили заселені німцями території Західної і Північної Чехії включити до складу Чехословаччини [7, с. 11]. І. Гранчак справедливо відзначав, що в першій ЧСР були створені «досить сприятливі умови для... національного розвитку <німців>» [7, с. 12]. Попри це німецьке питання стало, на думку вченого, чи не найбільшою внутрішньополітичною проблемою держави, яка привела до її кризи 1938-1939 рр. [7, с. 13].

Загальновідомим фактом є те, що в домонхенській республіці проживало 800 тис. угорців. І. Гранчак відзначав, що входження заселених угорцями територій Південної Словаччини до складу ЧСР трактувалося Будапештом як пошматування «єдиного тіла угорської нації», а угорські шовіністи використовували цей факт для поширення іреденти. Угорський фактор, на думку вченого, посилював загострення відносин між країнами Центральної Європи [7, с. 14].

Важливим в утворенні Чехословацької республіки був і польський фактор. У статті «Утворення Чехословаччини та її вплив на долю народів

Центральної Європи» І. Гранчак підкреслював, що поляки компактно проживали в Тешинській області, яку за підсумками Першої світової війни було поділено між Польщею та Чехословаччиною [7, с. 14]. Празький уряд, на думку історика, мало робив для задоволення національних інтересів поляків. Цим користалися польські політики, які нападали на Чехословаччину «за порушення людських прав поляків» [7, с. 15], а згодом Польща також взяла участь у поділі Чехословаччини.

Позитивно, що у своїх працях І. Гранчак не оминув увагою проблему формування кордонів Чехословацької республіки. Ним було вірно підмічено, що празькі дипломати домагалися збереження «кордонів Чеської корони» часів середньовіччя. Така позиція не могла не викликати протидію з боку сусідів ЧСР, передусім Польщі та Угорщини. Окремо дослідник охарактеризував процес підписання Сен-Жерменського мирного договору з Австрією, який змусив Відень визнати проблеми німців Богемії та Моравії внутрішньою справою Чехословаччини. Загалом І. Гранчак констатував, що Чехословаччині в 1918-1919 рр. вдалося вирішити свої міжнародні проблеми й визначити кордони головним чином через підтримку Антанти. Саме завдяки їй першу ЧСР було визнано європейською спільнотою як суверенну державу.

Заслуговує на увагу й висновок історика про те, що перша ЧСР, на відміну від Польщі та Угорщини, проводила переважно миролюбну політику [6, с. 232]. Її поява 1918 р. стала важливим фактором миру і стабільності в Центральній Європі.

Важливим є й інший висновок І. Гранчака про те, що перша ЧСР створила кращі умови для внутрішнього розвитку її народів. Попри наявні помилки й недоліки, в її діях переважали ідеї демократії, гуманізму, доброзичливості. І саме цим, на думку історика, вона й завоювала авторитет у народів Європи [7, с. 17].

Висновки. Таким чином, попри певні упущення та прояви різних ідеологічних впливів, І. Гранчак виконав велику роботу з вивчення історії першої Чехословацької республіки. У 1990-х рр. він акцентував увагу на дослідженні обставин її утворення 1918 р., її місця й ролі в системі міжнародних відносин міжвоєнного часу. Не менш важливим є також те, що І. Гранчак започаткував в Ужгородському державному університеті дослідження проблем історії Чехословаччини новітнього часу. Доказом цьому є не тільки захищені докторські та кандидатські дисертації, але й низка монографій і сотні публікацій з історії чеського та словацького народів. Історію Чехословаччини досліджували й досліджують Іван Вовканич, Юрій Бисага, Володимир Приходько, Ігор Ліхтей та інші. Монографію І. Вовканича «Чехословаччина в 1945-1948 роках. Нариси перехідного періоду» напрямку присвячено «пам'яті Вчителя, Вченого-слависта, професора,

доктора історичних наук Івана Михайловича Гранчака». Загалом можна констатувати, що наукова діяльність І. Гранчака в 1990-х рр. справила значний

вплив на розвиток української богемістики та словакістики, відновлення і налагодження дослідницького життя в умовах незалежності України.

1. Вегеш М. М. Іван Гранчак про історичну науку / М. М. Вегеш // Історія і політика: В 4-х т. – Ужгород, 2005. – Т. 3. – С. 17-38.
2. Віднянський С. В. Стан, проблеми та перспективи досліджень зі всесвітньої історії в Україні / С. В. Віднянський // Український історичний журнал. – 2010. – № 5. – С. 166-179.
3. Гранчак Іван Михайлович // Історики-слависти ССРСР: Библиографический справочник / Академия наук ССРСР; Отв. ред. В. А. Дяков. – М.: Наука, 1981. – С. 65.
4. Гранчак Іван Михайлович // Історики України (матеріали до бібліографії). Офіційний сайт Інституту історії України Національної академії наук України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe>.
5. Гранчак Іван Михайлович // Українські історики ХХ ст.: Бібліогр. довідник / Серія: «Українські історики». – Вип. 2 / Гол. ред. В. А. Смолій. – К., Львів: Ін-т історії України НАН України, 2003. – Ч. 1. – С. 72.
6. Гранчак І. М. Виникнення нових держав у Європі в 1918 році та їх вплив на зміну міжнародних відносин / І. М. Гранчак // *Stredoeurópske národy na krížovatkách novodobých dejín. 1848-1918.* – Prešov; Bratislava; Wien: Universum, 1999. – С. 226-235.
7. Гранчак І. М. Утворення Чехословаччини та її вплив на долю народів Центральної Європи / І. М. Гранчак // Закарпаття в складі Чехословаччини: проблеми відродження і національного розвитку: Доповіді наукового семінару, присвяченого 80-й річниці утворення Чехословаччини (Ужгород, 28 жовтня 1998 р.) / Ужгород. держ. ун-т, Іст. ф-т, Ін-т карпатознавства, Ужгород. держ. ін-т інформатики, економіки і права, Закарпат. регіональний центр соціально-економічних і гуманітарних досліджень НАН України; Редкол.: І. М. Гранчак (відп. ред.) та ін. – Ужгород: Патент, 1999. – С. 3-20.
8. Гранчак І. М. Місце і роль країн Центральної та Південно-Східної Європи в історії континенту: аспекти української історіографії новітнього часу / І. М. Гранчак, В. П. Приходько // Дослідження історії соціально-економічного розвитку країн Центральної та Південно-Східної Європи: сучасний стан, проблеми, перспективи: Доповіді та повідомлення наукової конференції, присвяченої 70-річчю доктора історичних наук, професора, заслуженого працівника освіти України Гранчака Івана Михайловича (7 жовтня 1997 р.) / Управління освіти Закарпат. ОДА, Ужгород. держ. ун-т, Ужгород. держ. ін-т інформатики, економіки і права, Закарпат. регіон. центр соціально-економ. і гуманітарних досліджень НАН України; Редкол.: М. О. Лендьел (відп. ред.) та ін. – Ужгород: Патент, 1998. – С. 3-31.
9. Гранчак І. М. Східна Словаччина і Закарпаття: розвиток взаємин (1918-1998) / І. М. Гранчак, В. П. Приходько // Закарпаття в складі Чехословаччини: проблеми відродження і національного розвитку: Доповіді наукового семінару, присвяченого 80-й річниці утворення Чехословаччини (Ужгород, 28 жовтня 1998 р.) / Ужгород. держ. ун-т, Іст. ф-т, Ін-т карпатознавства, Ужгород. держ. ін-т інформатики, економіки і права, Закарпат. регіональний центр соціально-економічних і гуманітарних досліджень НАН України; Редкол.: І. М. Гранчак (відп. ред.) та ін. – Ужгород: Патент, 1999. – С. 54-73.
10. Ліхтей І. М. Історія країн Центральної Європи (Словаччина, Чехія, Угорщина) в працях професора Івана Гранчака / І. М. Ліхтей // Професор Іван Гранчак: (До 70-річчя від дня народження) / Упоряд.: М. І. Зимомря. – Ужгород: Патент, 1997. – С. 37-55.
11. Мандрик І. О. Патріарху закарпатської історичної науки професору Івану Гранчаку виповнилося би 90 / І. О. Мандрик, М. В. Олашин // Новини Закарпаття. – 2017. – 7 жовтня.

РЕЗЮМЕ

ИСТОРИК ИВАН ГРАНЧАК ОБ ОБРАЗОВАНИИ ЧЕХОСЛОВАЦКОЙ РЕСПУБЛИКИ В 1918 ГОДУ

Шницер И. Е. (Ужгород)

В статье освещены взгляды украинского историка Ивана Гранчака на процесс образования Чехословацкой республики в 1918 г. По мнению ученого, появление независимой Чехословакии имело большое влияние на политическую обстановку в Центральной Европе, а ее становление происходило в сложных международных обстоятельствах. Первая Чехословацкая республика создала необходимые условия для внутреннего развития проживавших в ней народов. В ее действиях всегда преобладали идеи демократии, гуманизма, доброжелательности. Автор статьи приходит к выводу о том, что, несмотря на определенные упущения и проявления различных идеологических влияний, Иван Гранчак выполнил большую работу по изучению истории первой Чехословацкой республики, а его научно-исследовательская работа в 1990-х гг. оказала значительное влияние на развитие украинской богемистики и словакистики.

Ключевые слова: Иван Гранчак, историк, Чехословацкая республика, Центральная Европа.

SUMMARY

HISTORIAN IVAN HRANCHAK ON FORMATION OF THE CZECHOSLOVAK REPUBLIC IN 1918

I. Shnitser (Uzhhorod)

In the article it is analyzed the contribution of Ukrainian historian Ivan Hrančak to the researches of the history of the formation of Czechoslovak Republic in 1918. According to the scientist, the emergence of independent Czechoslovakia had a great influence on the political situation in Central Europe, and its formation took place in difficult international circumstances. The First Czechoslovak Republic created the right conditions for the domestic development of the peoples who lived in it. The ideas of democracy, humanity and benevolence have always dominated in the actions of the First Czechoslovak Republic. The author of the article concludes that, despite certain omissions and manifestations of various ideological influences, Ivan Hrančak did a great job in studying the history of the formation of the First Czechoslovak Republic. Moreover, his research work in the 1990s had a significant influence on the development of Czech and Slovak studies in Ukraine.

Keywords: Ivan Hrančak, historian, Czechoslovak Republic, Central Europe.

УДК 930-051-042.75 (477.87+437.6)

НАУКОВЦІ ІВАН ГРАНЧАК ТА МІХАЛ ДАНИЛАК У СЛОВАЦЬКО-УКРАЇНСЬКОМУ ІСТОРИЧНОМУ ДИСКУРСІ

Ліхтей І. М. (Ужгород)

У статті висвітлено етапи наукової співпраці професора Ужгородського університету Івана Гранчака з професором Кошицького університету Міхалом Данілаком, яка зародилася ще в середині 60-х рр. ХХ ст. Ці вчені зробили значний внесок у розвиток наукових зв'язків між істориками Ужгорода і Пряшева, а також привили своїм учням інтерес до вивчення історії Карпатського регіону, України та Словаччини.

Ключові слова: Іван Гранчак, Міхал Данілак, Ужгородський університет, Кошицький університет ім. П. Шафарика, Пряшівський університет, Закарпаття, Україна, Словаччина.

Постановка проблеми. В останнє десятиліття вчені Ужгородського національного університету дедалі активніше розвивають наукові контакти зі своїми колегами у Словаччині. Не останню роль у цьому процесі відіграє Пряшівський університет. І хоча цей заклад вищої освіти постав відносно недавно (1 січня 1997 р.), в гуманітарних галузях наукових досліджень він посідає високу сходинку у Словаччині. В цьому немає нічого дивного, адже в Пряшеві тривалий час були розташовані філософський та педагогічний факультети Кошицького університету ім. П. Шафарика. Саме вони, разом із православним та греко-католицьким богословським факультетами, заклали підмурівок Пряшівського університету.

Налагодження поглиблених відносин між ученими Ужгородського (тоді – державного, нині – національного) університету і Кошицького університету ім. П. Шафарика та його структурними підрозділами в Пряшеві припадає на середину 60-х років ХХ ст. Так, 26 квітня 1965 р. між двома вишами було укладено офіційний договір про

співпрацю, який, однак, мав загальний характер. До того ж, багатообіцяючі зв'язки були дещо затьмарені вторгненням радянських військ у Чехословаччину в серпні 1968 р. [28, s. 149]. Та попри це, перший крок було зроблено, тож подальші контакти вже здійснювалися вченими обох вишів. Серед таких учених слід виокремити передусім професора Ужгородського університету Івана Гранчака та професора Кошицького університету Міхала Данілака. Саме ці відомі педагоги й науковці плекали тісну співпрацю між істориками Ужгорода і Пряшева. Відрадно відзначити, що започатковані І. Гранчаком та М. Данілаком контакти між ужгородськими та пряшівськими дослідниками минувшини тривають донині й підтримуються вже їхніми учнями.

Мета дослідження – простежити внесок професорів І. Гранчака та М. Данілака у розвиток словацько-українських наукових зв'язків.

Виклад матеріалу. Один із чільних представників історичної науки в Ужгородському університеті І. Гранчак народився 7 жовтня 1927 р. в селі Нове Давидково (нині – Мукачівського райо-

ну Закарпатської області) в селянській родині. Спочатку навчався в Ново-Давидківській школі, закінчивши сім класів. Відтак 1941 р. вступив до Мукачівської горожанської школи, в якій провчився два роки. 1943 р. І. Гранчак успішно склав вступні іспити до Мукачівської руської учительської семінарії. Щоправда, з вересня 1945 р. цей навчальний заклад було реорганізовано в педагогічне училище. Його І. Гранчак закінчив у червні 1947 р. з відзнакою (як і Мукачівську горожанську школу). Того ж таки року, після тривалих роздумів і поневірянь, він став студентом історичного факультету Ужгородського державного університету, який закінчив 1952 р. і вступив до аспірантури Інституту історії АН УРСР (нині – Інститут історії України НАН України).

Навчання в аспірантурі завершилося успішним захистом в листопаді 1955 р. кандидатської дисертації на тему «Борьба трудящихся Чехословакии против капиталистического гнета в период мирового экономического кризиса 1929-1933 гг.». Науковим керівником дисертаційного дослідження І. Гранчака був доцент Ф. Шевченко (1914-1995), тоді вже досвідчений фахівець, який згодом став членом-кореспондентом АН УРСР, деякий час працював директором Інституту археології АН УРСР і був першим відповідальним редактором «Українського історичного журналу». Активним дописувачем цього академічного часопису, заснованого 1957 р., чи не з перших його випусків став також І. Гранчак [2: 4, с. 62-66; 5; 13, с. 3-4; 16; 18, с. 62; 23, с. 8-17].

Свою трудову діяльність І. Гранчак розпочав 1947 р. паралельно з університетськими студіями. У 1947-1948 навчальному році він, за сумісництвом, працював учителем російської мови в одній зі шкіл Ужгорода, а в 1951-1952 рр. – старшим науковим співробітником Закарпатського обласного архіву. З 15 серпня 1955 р. його було зараховано на посаду старшого викладача кафедри загальної історії Ужгородського університету, де молодому вченому довірили читати курс історії південних і західних слов'ян. У подальшому доля пов'язала І. Гранчака з кафедрою загальної історії на довгі роки. Тут він став доцентом (1960), професором (1969), упродовж кількох десятиліть (у 1961-1969 та в 1970-1987 рр.) був завідувачем цієї кафедри. Працюючи на кафедрі загальної історії, І. Гранчак взявся за написання докторської дисертації з історії робітничого класу Угорщини 1919-1925 рр. [4, с. 65, 66; 15, с.85; 18, с. 62; 23, с. 13, 17-20].

Після успішного захисту в листопаді 1967 р. докторської дисертації І. Гранчак продовжував активно трудитися на ниві розвитку історичної науки. Свою увагу він зосереджував не лише на науковій роботі, але й на підготовці навчально-методичних матеріалів для студентів. До того ж, І. Гранчак був постійним автором і редактором

декількох видань (1966 р. та 1987 р.) підручників з історії південних і західних слов'ян для закладів вищої освіти [4, с. 81-83; 14, с. 39; 23, с. 26-27]. Визнанням досягнень І. Гранчака як ученого стала його участь у складі української делегації в роботі XIII Всесвітнього конгресу істориків у Москві (1970). Крім того, він був делегатом IX Всесвітнього конгресу славистів у Києві (1983) і за кращу доповідь у секції історіографії слов'ян дістав ювілейну медаль Оргкомітету цього форуму. Кожні три роки І. Гранчак брав участь у Всесоюзних славистичних конференціях, які проходили в Києві, Харкові, Львові, Чернівцях, Мінську, Воронежі, Краснодарі, Ужгороді [23, с. 28-29].

1980 р. І. Гранчака було обрано деканом історичного факультету. Однак на цій посаді вчений пропрацював недовго, позаяк 1981 р. його було призначено проректором Ужгородського університету з навчальної роботи. Попри завантаженість адміністративною роботою, І. Гранчак і в цей час продовжував очолювати кафедру загальної історії, не полишав наукової діяльності. На посаді проректора він працював до 1985 р. 1987 р. в рамках структурної реорганізації історичного факультету кафедру загальної історії було перейменовано на кафедру нової і новітньої історії, яку очолив І. Гранчак. З 1993 р. кафедра має назву нової і новітньої історії та історіографії. Впродовж 1992-1996 рр. І. Гранчак був професором цієї кафедри, а відтак перейшов працювати в Ужгородський державний інститут інформатики, економіки і права. Там, починаючи від 1996 р. й до своєї раптової смерті 13 січня 2000 р., вчений очолював кафедру історії та суспільних дисциплін. Крім того, у 1995-1998 рр. І. Гранчак працював директором Закарпатського регіонального центру соціально-економічних і гуманітарних досліджень НАН України [4, с. 80; 18, с. 62-63; 22, с. 58-65].

Подібно до І. Гранчака, професор М. Данілак також наполегливо торував свій шлях на науковий Олімп. Символічно, що народився майбутній учений 9 листопада 1933 р. в селі Войнатина (округ Собранці), від якого до Ужгорода рукою подати. Багатодітна сільська родина, в якій зростав Міхал, спонукала хлопця бути чесним і порядним, вселяла віру в те, що всього в житті можна досягти сумлінною працею. Початкову освіту він здобув у рідному селі, далі навчався в горожанській школі у Собранцях. Після її закінчення студіював у гімназіях міст Михайлівці та Собранці. Далі життєва стежка повела Міхала до філософського факультету Карлового університету в Празі, який він успішно закінчив 1957 р. Вчений і досі з вдячністю згадує професорів Йозефа Полішенського (1915-2001) та Антонія Флоровського (1884-1968), які вплинули на його формування як фахівця з проблем всесвітньої історії та міжслов'янських зв'язків [30, s. 11-12; 32, s. 13].

Приємно констатувати, що А. Флоровський

був вихідцем з України: він народився в Єлисаветграді (нині Кропивницький) і до свого вигнання радянським урядом за кордон (1922) був професором Новоросійського (Одеського) університету. Опинившись в еміграції, А. Флоровський невдовзі оселився в Празі і 1933 р. став професором Карлового університету. У Празі історик написав чимало праць, серед яких особливо варте на увагу ґрунтовне дослідження «Чехи і восточные славяне», яке й досі не втратило своєї наукової вартості [19].

Під час навчання в університеті Міхал Данілак вирішив спеціалізуватися на проблемах всесвітньої історії. В контексті цієї спеціалізації він як студент-старшокурсник став орієнтуватися на історію Росії. Такий вибір, очевидно, був зумовлений впливом А. Флоровського, майбутнього керівника дипломної роботи М. Данілака. Обдарований студент обрав для дипломного дослідження тему «Селянська війна під проводом Степана Разіна (1667-1671)». Робота згодом вилася в 169 сторінок тексту. Історія ж України, як згадує М. Данілак, не була самостійною дисципліною. Окремі теми з минулого українського народу вивчалася в курсі «Історія СРСР». Однак їх було небагато, адже при викладанні цієї дисципліни головні акценти припадали на історію Росії.

Можливість поглибити свої знання з історії України з'явилася вченого 1954 р., коли відзначалося 300-річчя Переяславської ради. Як відомо, цю подію історики СРСР та країн соціалістичної співдружності трактували як акт возз'єднання України з Росією. В тогочасній історичній літературі увага зверталася також на позитивну роль у цьому процесі Богдана Хмельницького. 1953 р. в Москві було видано об'ємний (у 3-х томах) збірник документів і матеріалів 1620–1654 рр., присвячений боротьбі українського народу проти польського панування та Переяславській раді. Все це не залишилося поза увагою М. Данілака, і він став вивчати історію козацтва й перебіг збройного повстання під проводом Б. Хмельницького. Зауважимо, що тоді виступ козаків розглядався як національно-визвольний рух, спрямований на визволення України з-під польського панування та на її возз'єднання з Росією. Поглиблений інтерес до проблематики козацтва вплинув і на вибір М. Данілаком теми дипломної роботи [30, s. 11-12].

Слід відзначити, що І. Гранчак також цікавився подіями Визвольної війни українського народу, яку очолив Б. Хмельницький. Під час навчання в аспірантурі він навіть підготував першу в своєму житті брошуру (видану українською та російською мовами), присвячену 300-річчю возз'єднання України з Росією, в якій розглядалася також державотворча діяльність Б. Хмельницького [2, с. 1; 16, с. 109; 23, с. 16].

Подальша праця М. Данілака після завершення університетських студій була пов'язана зі

Східною Словаччиною. Спочатку впродовж кількох років (1957-1960) він учителював і був заступником директора в гімназії міста Собранці, а потім став викладачем Педагогічного інституту в Пряшеві. 1964 р. цей заклад вищої освіти було реорганізовано в педагогічний факультет Кошицького університету ім. П. Шафарика. Новостворений факультет функціонував у Пряшеві, тож М. Данілак, не змінюючи місця проживання, продовжив свою педагогічну діяльність вже як співробітник Кошицького університету ім. П. Шафарика. На педагогічному факультеті він читав лекції та проводив семінари із всесвітньої історії. З 1959 р. в Пряшеві почав працювати ще один підрозділ Кошицького університету ім. П. Шафарика, де також вивчалася історія, – філософський факультет [30, s. 12; 24, s. 150; 31, s. 44; 32, s. 13].

Саме в Пряшеві відбувалося становлення М. Данілака як ученого, тут окреслилися його наукові інтереси, а доля подарувала відданих учнів. Він закінчив екстерном аспірантуру при кафедрі історії Центральної і Східної Європи філософського факультету Брнеського університету ім. Я. Пуркіне (нині Університет ім. Т. Масарика в місті Брно). 1969 р. захистив кандидатську дисертацію, в якій простежив чин галичанських, буковинських і закарпатських українців у революційних подіях 1848 р. Його науковим керівником був завідувач кафедри, відомий чеський науковець, професор Йозеф Мацурек (1901-1992). Матеріали дослідження вилилися в ґрунтовну монографію «Галицькі, буковинські та закарпатські українці в революції 1848-1849 років» (1972) [11; 30, s. 12-13; 32, s. 13].

Уміння знаходити точки дотику, вроджене почуття відповідальності сприяли кар'єрному зростанню М. Данілака. 1973 р. він став доцентом, 1979 р. – професором. Плідну наукову діяльність вдало поєднував із посадовою. Спочатку був завідувачем кафедри історії (1967-1978) та заступником декана (1971-1973) педагогічного факультету Кошицького університету ім. П. Шафарика в Пряшеві. Відтак працював завідувачем кафедри всесвітньої історії (1978-1981, 1986-1990, 1998-2001) на філософському факультеті і тривалий час був проректором (1973-1990) цього ж вишу. Свідченням багатого наукового чину вченого є його участь у Всесвітніх конгресах істориків у Москві (1970), Бухаресті (1980), Штутгарті (1985), міжнародних славістичних з'їздах у Празі (1968) та Варшаві (1973) [32, s. 13-15]. За його плечима чимало конференцій, сотні наукових публікацій.

1965 р. М. Данілак перебував на піврічному стажуванні у Львівському державному університеті ім. І. Франка (нині Львівський національний університет ім. І. Франка), де збирав матеріали для своєї кандидатської дисертації. Йдеться передусім про багаті фонди Львівської державної наукової бібліотеки (нині Львівська національна наукова бібліотека

України ім. В. Стефаника), а також про Центральний державний історичний архів у Львові (нині Центральний державний історичний архів України, м. Львів). Йому відразу ж видали перепустку для праці в бібліотеці з дозволом вивчати навіть давні фонди, а щодо архіву, то тут довелося чекати цілісний місяць на дозвіл з Москви. Після завершення роботи в архіві М. Данілак був змушений показати відповідним службам всі свої напрацювання.

Ще складнішою була ситуація з Державним архівом Закарпатської області в Берегові. В Ужгороді М. Данілаку повідомили, що Берегово – це прикордонна зона з особливим режимом, тож на дозвіл тільки перебувати там потрібно було спеціальне розпорядження з Управління внутрішніх справ. Не це пішов ще тиждень. Умови праці в Берегові були настільки складними, що результат його подорожі туди не дав бажаних наукових наслідків. Цікаво, що у Львові М. Данілак вивчив українську мову [30, s. 13].

Того ж 1965 р. І. Гранчак, який на той час активно трудився над докторською дисертацією, вперше побував на стажуванні в Кошицькому університеті ім. П. Шафарика. Його консультантом був М. Данілак. Двомісячне перебування в Чехословаччині виявилось для І. Гранчака надзвичайно плідним. Йому вдалося попрацювати в архівах Східної Словаччини, Братислави, Банської Бистриці і Праги. Багато років потому І. Гранчак згадував, що саме тоді він зібрав багатий матеріал з історії чехословацько-угорських зв'язків, які були одним із аспектів його дисертації. Крім того, І. Гранчак прочитав для студентів IV курсу філософського факультету спецкурс «Підкарпатська Русь у складі Чехословаччини» [23, с. 35].

Відтак на базі Кошицького університету ім. П. Шафарика, а точніше – в підрозділах вишу, розташованих у Пряшеві, І. Гранчак проходив стажування кожні п'ять років, намагаючись, як він згадував, «взяти від словацьких учених побільше і віддати їм те, чим самі були багаті» [23, с. 35]. Крім М. Данілака, велику допомогу надавали йому такі пряшівські науковці як професор Василь Скрип (1927-1991), професор Тамара Байцура (1932-2016), професор Міхал Отченаш (1956-2009), доцент Андрій Ковач (1930-2015) [23, с. 36]. Та найбільш тісні взаємини впродовж усього життя І. Гранчак підтримував із М. Данілаком. Для обох учених знаковим став 1965 рік, коли вони проходили стажування: І. Гранчак – у Словаччині, а М. Данілак – в Україні. Мабуть, саме тоді було покладено початок їхній дружбі. Згодом приятні стосунки налагодилися також між родинами І. Гранчака та М. Данілака.

У своїх спогадах, до речі, М. Данілак пише, що першою людиною з Ужгородського університету, з якою вдалося встановити контакти, був професор Ілля Шульга (1921-1993), який у 1958-

1972 рр. завідував кафедрою історії СРСР Ужгородського університету. З ним М. Данілак, так само як і І. Гранчак, підтримував теплі стосунки навіть після того, як учений переїхав працювати у Вінницький державний педагогічний інститут ім. М. Островського (нині Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського) [30, s. 15].

Починаючи із 70-х рр. ХХ ст. М. Данілак неодноразово бував в Ужгородському університеті. Тут він читав лекції студентам історичного факультету, налагоджував контакти між ученими Кошицького та Ужгородського університетів. 1970 р. М. Данілак уперше взяв участь у науковій конференції, яка проходила в Ужгородському університеті. Того ж року було підписано й договір між структурними підрозділами двох вишів: кафедрою історії СРСР Ужгородського університету, яку очолював І. Шульга, та кафедрою історії педагогічного факультету Кошицького університету ім. П. Шафарика в Пряшеві, завідувачем якої був М. Данілак [30, s. 15]. Так було започатковано тривалу співпрацю М. Данілака з викладачами історичного факультету Ужгородського університету.

1971 р., а потім і 1973 р. М. Данілак прочитав студентам історичного факультету Ужгородського державного університету курс лекцій з історії словацько-українських взаємин [30, s. 15-16]. Згодом, 1978 р., вже як проректор з навчальної роботи, він кілька разів виступав на історичному факультеті Ужгородського університету з доповідями про принципи організації методичної роботи в Кошицькому університеті ім. П. Шафарика [23, с. 36]. Коло друзів М. Данілака з когорти вчених-істориків Ужгородського університету поступово розширювалося. Крім І. Шульги, найбільш приятні стосунки М. Данілак підтримував саме з І. Гранчаком. Останній супроводжував М. Данілака на місця проведення археологічних розкопок (у Королеві та інших локаціях). Саме з І. Гранчаком пряшівський учений об'їздив чи не все Закарпаття [30, s. 15]. Це були щасливі та вражаючі миті, які залишають глибокий і неповторний слід у серці й ніколи не забуваються.

Крім особистих симпатій, обох учених зближував, очевидно, і спільний інтерес до минулого чехів і словаків, до історії Карпатського регіону ХІХ-ХХ століть. Так, дисертаційне дослідження І. Гранчака на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук було присвячене вивченню становища трудящих Чехословаччини в період світової економічної кризи 1929-1933 рр. Як відомо, у міжвоєнний період до складу Чехословацької республіки входило й нинішнє Закарпаття, яке тоді мало офіційну назву «Підкарпатська Русь». Цей факт спонукав дослідника до висвітлення минулого нашого краю. Відтак, обмірковуючи тему докторської дисертації, І. Гранчак спочатку акцентував увагу на дослідженні суспільної думки Чехії та Словаччини в середині ХІХ ст. Так, на початку 60-х рр.

XX ст. І. Гранчак підготував декілька публікацій, в яких проаналізував історичні погляди чеського радикального демократа Йозефа Фріча. У цей час він написав і ряд статей з історії Чехії, Словаччини та Польщі для «Української Радянської енциклопедії». Врешті-решт, учений зупинив свій вибір на дослідженні історії Угорщини 1919-1925 рр.

У своїй докторській дисертації, на основі якої після захисту було видано монографію, І. Гранчак дослідив процес активізації робітничого руху впродовж 1919-1925 рр. в Угорщині, що також опосередковано мало вплив і на Підкарпатську Русь. Тож у процесі підготовки кандидатської і докторської дисертацій І. Гранчак оприлюднив цілу низку публікацій з історії Закарпаття 1919-1944 рр. Вже після здобуття наукового ступеня доктора історичних наук і звання професора він активно розширив хронологічні рамки своїх досліджень з новітньої історії Угорщини і Чехословаччини. Він одним із перших серед вітчизняних учених у комплексному монографічному плані приступив до вивчення історії співробітництва Чехословацької соціалістичної республіки та Угорщини з Радянським союзом, зокрема з Українською РСР. Крім того, у сферу зацікавлень І. Гранчака увійшла давня й середньовічна історія Закарпаття, а також соціально-політичний розвиток краю другої половини XX ст. [2; 3; 6; 7; 14; 16; 17; 23, с. 17-19, 32].

Згодом М. Данілак, так само як і І. Гранчак, розширив діапазон свої наукових інтересів, приділивши чимало уваги дослідженню соціально-політичного становища Підкарпатської Русі (Закарпаття) та Східної Словаччини у XX ст. Не оминув учений і таке важливе питання, як внесок словацької історіографії у вивчення історії України [34; 35]. З самого початку свого наукового зростання й досі М. Данілак не зраджує проблематиці нерозривних зв'язків двох сусідніх народів – словаків та українців. Цей визначний пражський славіст, який нині мешкає в Братиславі, є цілою епохою в історії словацько-українських взаємин.

Наприкінці 70-х та впродовж 80-х рр. XX ст. було проведено кілька конференцій, у роботі яких брали участь учені Кошицького та Ужгородського вишів. Так, на базі Кошицького університету відбулися конференції, присвячені утворенню Чехословаччини (1978), словацько-українським зв'язкам у XIX-XX століттях (1980 р.), визволенню Чехословаччини (1985 р.). Натомість в Ужгороді відбулися дві знакові конференції, до організації яких доклали чималих зусиль І. Гранчак. По-перше, це IX Всесоюзна наукова конференція істориків-славістів (21-23 вересня 1982 р.), по-друге, Міжнародна наукова конференція «Ю. І. Венелін і розвиток міжслов'янських взаємозв'язків» (21-23 березня 1989 р.). У роботі останньої брали участь також деякі вчені з Пряшева, серед яких і М. Данілак. Як свідчать матеріали збірника конференції, вчений виголосив доповідь на

тему «Слов'янський з'їзд у Празі (1848) та українці» [12; 23, с. 36].

У жовтні 1990 р. в Ужгороді за активної участі І. Гранчака (він був заступником голови оргкомітету) відбулася ще одна наукова конференція – «Інтелігенція Закарпаття XIX ст. і розвиток гуманітарних наук в контексті міжслов'янських взаємозв'язків». Її було присвячено 45-річчю від дня заснування Ужгородського університету. Конференція збрала багатьох поважних науковців. Усього на ній виступили понад 75 учених, які репрезентували Інститут слов'янознавства і балканістики АН СРСР, Інститут історії АН УРСР, Інститут суспільних наук УРСР у Львові (нині Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України), Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського АН УРСР (нині Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України), Московський, Київський, Львівський, Чернівецький, Донецький, Ужгородський університети, Вінницький державний педагогічний інститут ім. М. Островського, Тернопільський педагогічний інститут (нині Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка), Інститут історичних наук Словацької Академії наук, Кошицький університет ім. П. Шафарика і Музей української культури у Свиднику (Словаччина) [8; 9; 20].

М. Данілак також зголосився до участі в конференції і запропонував тему доповіді «Роль інтелігенції Закарпаття і Східної Словаччини в розвитку українсько-словацьких культурних зв'язків» [20, с. 7]. Та певні обставини, мабуть, не дозволили М. Данілаку виступити на поважному форумі, позаяк у матеріалі про її перебіг, який І. Гранчак та М. Зимомря (також заступник голови оргкомітету) опублікували в часописах «Советское славяноведение» та «Український історичний журнал», його не згадано [8; 9]. Натомість І. Гранчак разом із Г. Павленком (1936-2001) підготували доповідь «Закарпатоукраїнська інтелігенція XIX ст. і зарубіжний слов'янський світ», яку було оприлюднено на другому пленарному засіданні конференції [20, с. 6].

З проголошенням незалежності України та з утворенням самостійної Словацької Республіки приятельські контакти між І. Гранчаком та М. Данілаком стали більш динамічними. Так, у квітні 1996 р. громадськість Закарпаття широко відзначила 350-річчя Ужгородської унії як важливої віхи в духовному житті краю. З цієї нагоди в Ужгороді відбулися дві міжнародні конференції. Перша з них пройшла 3-4 квітня 1996 р., і до її проведення активно долучився І. Гранчак. Організаторами цієї конференції стали Ужгородський університет, Закарпатська обласна державна адміністрація, Закарпатський регіональний центр соціально-економічних і гуманітарних досліджень НАН України (його очільником був І. Гранчак), Закарпатське обласне товари-

тво «Знання». Другу конференцію було проведено наприкінці квітня 1996 р. Мукачівською греко-католицькою єпархією. Матеріали цих двох наукових форумів було видано окремим збірником, відповідальним редактором якого став І. Гранчак. М. Данілак опублікував у збірнику докладну наукову студію про виникнення Пряшівської греко-католицької єпархії та її роль у відродженні русинів-українців [25].

Слід відзначити, що І. Гранчак як директор Закарпатського регіонального центру соціально-економічних і гуманітарних досліджень НАН України й надалі запрошував М. Данілака до участі в тих чи інших наукових заходах, що проводилися в Ужгороді. Так, 25 червня 1998 р. на базі цієї установи було організовано представницький семінар «Ідеї слов'янської єдності та суспільна думка на Закарпатті в XIX-XX століттях» (До 150-річчя Слов'янського з'їзду в Празі), на якому з доповіддю «Слов'янський з'їзд у Празі і суспільно-політичний рух в українських землях Австрії» виступив і М. Данілак. За матеріалами семінару було видано науковий збірник, в якому вміщено й публікацію М. Данілака, щоправда, під дещо зміненою назвою – «Словаки, русини і Слов'янський з'їзд у Празі 1848 р.» [26].

Восени 1998 р. на філософському факультеті Пряшівського університету відбулося урочисте відзначення 65-річчя від Дня народження М. Данілака. В рамках ювілею 11-12 листопада 1998 р. було проведено міжнародну наукову конференцію на тему «Центральноєвропейські народи на перехрестях історії нового часу 1848-1918». І. Гранчак виступив із доповіддю «Виникнення нових держав у Європі в 1918 році та їх вплив на зміну міжнародних відносин». За підсумками конференції було підготовлено збірник матеріалів з такою ж назвою, де міститься і стаття І. Гранчака [10]. Це, мабуть, була його остання публікація у Словаччині. Віриться: якби не невблаганна смерть, то І. Гранчак зміг би ще

багато зробити для розвитку українсько-словацьких наукових взаємин. На таку думку наштовхує нас активна праця на ниві вивчення історії Карпатського регіону М. Данілака, якому доля подарувала після смерті свого ужгородського колеги й побратима ще багато плідних і щасливих років [28; 29; 35].

Співпраця, започаткована І. Гранчаком та М. Данілаком, продовжується й нині в середовищі їхніх учнів. Словацько-українським взаєминам присвятили свої наукові розвідки словацькі вчені професор Міхал Отченаш, професор Петер Шворц, доцент Любиця Гарбульова й багато інших, наставником яких був М. Данілак. Серед українських науковців традицію продовжують професор Іван Вовканич, професор Володимир Приходько, доцент Ігор Ліхтей та інші, які фахово зростали під патронатом І. Гранчака.

1987 р. І. Гранчак був нагороджений Золотою медаллю Кошицького університету ім. П. Шафарика, а М. Данілак 2000 р. був удостоєний звання почесного доктора (*Doctor honoris causa*) Ужгородського національного університету. Того ж року його було обрано почесним членом Наукового товариства ім. Т. Шевченка [30, s. 17; 33, s. 8]. Нині М. Данілак тішитья приємним вісточкам від учених з Ужгородського університету та завжди під час зустрічей розпитує про родину І. Гранчака, згадує про його дружину Анну Дмитрівну, доньок Ольгу Лемко та Мар'яну Кляп, передає їм усім щирі вітання.

Висновки. Співпраця між І. Гранчаком та М. Данілаком зародилася ще в середині 60-х років XX століття. Крім приятельських стосунків, ці вчені зробили значний внесок у розвиток наукових зв'язків між істориками Ужгорода і Пряшева. Вони також заохотили своїх учнів до вивчення історії не лише Карпатського регіону, але й історії, з одного боку, Словаччини (І. Гранчак), з іншого – України (М. Данілак).

1. Балагурі Е. А. Професор І. Гранчак як організатор науково-дослідної роботи з проблем первісної та середньовічної історії Закарпаття / Е. А. Балагурі // Дослідження історії соціально-економічного розвитку країн Центральної та Південно-Східної Європи: сучасний стан, проблеми, перспективи: Доповіді та повідомлення наукової конференції, присвяченої 70-річчю доктора історичних наук, професора Гранчака І. М. – Ужгород: Патент, 1998. – С. 31-36.
2. Бібліографія наукових і науково-популярних праць І. М. Гранчака / Бібліографічний покажчик склав: М. В. Троян. – Ужгород: Ротапрінт УЖДУ, 1977. – 17 с.
3. Вегеш М. М. Проблеми історії Закарпаття в науковій спадщині І. Гранчака / М. М. Вегеш, Д. Д. Данилюк // Професор Іван Гранчак: До 70-річчя від дня народження / Упоряд. М. І. Зимомря. – Ужгород: Патент, 1997. – С. 55-61.
4. Гомоннай В. В. Робота на педагогічній ниві / В. В. Гомоннай // Професор Іван Гранчак: До 70-річчя від дня народження / Упоряд. М. І. Зимомря. – Ужгород: Патент, 1997. – С. 62-84.
5. Гранчак І. М. Борьба трудящихся Чехословакии против капиталистического гнета в период мирового экономического кризиса 1929-1933 гг.: Автореф. дисс... канд. ист. наук. – К., 1955. – 17 с.
6. Гранчак І. М. Рабочий класс Венгрии и его борьба против белого террора и фашистского режима во второй половине 1919 - 1925 гг.: Автореф. дисс... д-ра. ист. наук. – К., 1967. – 87 с.
7. Гранчак І. М. Робітничий рух Угорщини. 1919-1925 / І. М. Гранчак. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1968. – 224 с.

8. Гранчак І. М. В контексте межславянских взаимосвязей / І. М. Гранчак, Н. І. Зимомря // Советское славяноведение. – 1991. – № 5. – С. 101-104.
9. Гранчак І. М. Наукова конференція «Інтелекція Закарпаття ХІХ ст. і розвиток гуманітарних наук в контексті міжслов'янських взаємозв'язків» (Ужгород, 23-25 жовтня 1990 р.) / І. М. Гранчак, М. І. Зимомря // Український історичний журнал. – 1991. – № 7. – С. 155-157.
10. Гранчак І. М. Виникнення нових держав у Європі в 1918 році та їх вплив на зміну міжнародних відносин / І. М. Гранчак // Stredoeurópske národy na križovatkách novodobých dejín 1848-1918. Zborník venovaný prof. PhDr. Michalovi Danilákovi, CSc. K jeho 65. narodeninám / Zostavili Peter Švorc a Ľubica Harbul'ová. – Prešov: Univerzum, 1999. – S. 226-235.
11. Данилак М. Галицькі, буковинські, закарпатські українці в революції 1848-1949 років / Міхал Данилак – Братислава-Пряшів: Словацьке педагогічне видавництво, Відділ української літератури, 1972. – 216 с.
12. Данилак М. Слов'янський з'їзд у Празі (1848) та українці / Міхал Данилак // Ю. І. Гуца-Венелін і слов'янський світ: Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Ужгород, 1992. – С. 153-162.
13. Зимомря М. І. Крона працелюбної душі. (Сторінки життя та діяльності Івана Гранчака) / М. І. Зимомря // Професор Іван Гранчак: До 70-річчя від дня народження / Упоряд. М. І. Зимомря. – Ужгород: Патент, 1997. – С. 3-7.
14. Ліхтей І. М. Історія країн Центральної Європи (Словаччина, Чехія, Угорщина) в працях професора Івана Гранчака / І. М. Ліхтей // Професор Іван Гранчак: До 70-річчя від дня народження / Упоряд. М. І. Зимомря. – Ужгород: Патент, 1997. – С. 37-55.
15. Макара М. П. Учителі і його учні / М. П. Макара, І. М. Чаварга // Професор Іван Гранчак: До 70-річчя від дня народження / Упоряд. М. І. Зимомря. – Ужгород: Патент, 1997. – С. 84-106.
16. Олашин М. В. Професор Іван Гранчак. Бібліографічний покажчик / М. В. Олашин // Професор Іван Гранчак: До 70-річчя від дня народження / Упоряд. М. І. Зимомря. – Ужгород: Патент, 1997. – С. 7-37.
17. Олашин М. В. Професор І. М. Гранчак як дослідник аграрної історії Закарпаття (кінець ХVІІ - перша половина ХІХ ст.) / М. В. Олашин // Дослідження історії соціально-економічного розвитку країн Центральної та Південно-Східної Європи: сучасний стан, проблеми, перспективи: Доповіді та повідомлення наукової конференції, присвяченої 70-річчю доктора історичних наук, професора Гранчака І. М. – Ужгород: Патент, 1998. – С. 37-46.
18. Олашин М. В. Історичний факультет Ужгородського національного університету: Біобібліографічний довідник / М. В. Олашин. – Ужгород: Гражда, 2010. – 440 с.
19. Попова Т. М. Флоровський Антоній Васильович / Т. М. Попова // Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біографічний словник. – Т. 4. – Одеса: Астропринт, 2000. – С. 294-299.
20. Програма наукової конференції «Інтелекція Закарпаття ХІХ ст. і розвиток гуманітарних наук в контексті міжслов'янських взаємозв'язків», присвяченої 45-річчю від дня заснування Ужгородського університету (23-25 жовтня 1990 р.) / Відп. за випуск М. І. Зимомря. – Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ Закарпатського облполіграфвидаву, 1990. – 16 с.
21. Худанич В. І. І. М. Гранчак – дослідник історії Угорщини / В. І. Худанич // Дослідження історії соціально-економічного розвитку країн Центральної та Південно-Східної Європи: сучасний стан, проблеми, перспективи: Доповіді та повідомлення наукової конференції, присвяченої 70-річчю доктора історичних наук, професора Гранчака І. М. – Ужгород: Патент, 1998. – С. 46-50.
22. Чаварга І. М. Професор Іван Гранчак як організатор навчально-виховного процесу в Ужгородському державному університеті / І. М. Чаварга, В. В. Делеган, М. П. Макара, В. П. Мельник // Дослідження історії соціально-економічного розвитку країн Центральної та Південно-Східної Європи: сучасний стан, проблеми, перспективи: Доповіді та повідомлення наукової конференції, присвяченої 70-річчю доктора історичних наук, професора Гранчака І. М. – Ужгород: Патент, 1998. – С. 58-65.
23. Шлях у науку – не гладка доріжка, а складна. Відповіді Івана Гранчака на запитання доцента кафедри історії України Миколи Вегеша // Професор Іван Гранчак: До 70-річчя від дня народження / Упоряд. М. І. Зимомря. – Ужгород: Патент, 1997. – С. 7-37.
24. Burgerová J. Pedagogická fakulta Prešovskej university v Prešove / doc,Ing. Jana Burgerová PhDr. // Prešovská univerzita v Prešove (1997-2012). Pamätnica k 15. výročiu vzniku univerzity. Zostavovatelia: prof. PhDr. Peter Kónya, PhD. doc. PhDr. Eduard Lukáč, PhD. Mgr. Kamila Urmaničová. Ing. Peter Haľko. – Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2012. – S. 149-163.
25. Danilák M. Vznik Prešovského greckokatolíckeho biskupstva a jeho úloha v narodnom obrodění rusinov-ukrajincov / Michal Danilák // Ужгородський уніі – 350 років. Матеріали міжнародних наукових конференцій (Ужгород, квітень 1996 р.). – Ужгород: Патент, 1997. – С. 99-103.
26. Danilák M. Slováci, rusíni a Slovanský zjazd v Praze roku 1848 / Michal Danilák // Ідеї слов'янської єдності та суспільна думка на Закарпатті в ХІХ–ХХ ст.: Доповіді наукового семінару, присвяченого 150-річчю Слов'янського з'їзду в Празі / Заг. ред. І. М. Гранчак; упоряд. І. М. Ліхтей. – Ужгород: Колір принт, 1997. –

- C. 24-30.
27. Danilák M. Národy strednej Európy na križovatkách novodobých dejín 1848/49 - 1918/19 / Michal Danilák // Stredoeurópske národy na križovatkách novodobých dejín 1848-1918: Zborník venovaný prof. PhDr. Michalovi Danilákovi, CSc. K jeho 65. narodeninám / Zostavili Peter Švorc a Ľubica Harbuľová. – Prešov: Universum, 1999. – S. 300-308.
  28. Danilák M. Slováci a zakarpatskí ukrajinci v premenách storočí (Príspevok k slovensko-ukrajinským stykom a vzťahom) / Michal Danilák // Carpatica-Karpatika. – Ужгород, 2002. – Вип. 17: Українсько-словацькі взаємини в галузі історії, літератури та мови. – С. 130-154.
  29. Danilák M. Okupácia Zakarpatska horthyovským Maďarskom a Malá vojna / Michal Danilák // Carpatica-Karpatika. – Ужгород, 2002. – Вип. 17: Українсько-словацькі взаємини в галузі історії, літератури та мови. – С. 155-162.
  30. Danilák M. Moja cesta k dejinám Rusínov-Ukrajincov / Michal Danilák // Kapitoly z dejín Podkarpatskej Rusi 1919-1945. Venované životnému jubileu 80. narodeninám Dr.h.c. prof. PhDr. Michala Daniláka, CSc. / Ed. Harbuľová Ľubica. – Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2015. – S. 11-17.
  31. Gluchman V. Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove / Prof. PhDr. Vasil Gluchman, CSc. // Prešovská univerzita v Prešove (1997-2012). Pamätnica k 15. výročiu vzniku univerzity. Zostavovatelia: prof. PhDr. Peter Kónya, PhD. doc. PhDr. Eduard Lukáč, PhD. Mgr. Kamila Urmaničová. Ing. Peter Haľko. – Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2012. – S. 43-71.
  32. Harbuľová Ľ. K životnému jubileu historika Michala Daniláka / Ľubica Harbuľová, Peter Švorc // Stredoeurópske národy na križovatkách novodobých dejín 1848-1918. Zborník venovaný prof. PhDr. Michalovi Danilákovi, CSc. K jeho 65. narodeninám / Zostavili Peter Švorc a Ľubica Harbuľová. – Prešov: Universum, 1999. – S. 13-15.
  33. Harbuľová Ľ. Úvod / Ľubica Harbuľová // Kapitoly z dejín Podkarpatskej Rusi 1919-1945. Venované životnému jubileu 80. narodeninám Dr.h.c. prof. PhDr. Michala Daniláka, CSc. / Ed. Harbuľová Ľubica. – Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2015. – S. 7-8.
  34. Výberová personálna bibliografia Prof. PhDr. Michala Daniláka, CSc. // Stredoeurópske národy na križovatkách novodobých dejín 1848-1918. Zborník venovaný prof. PhDr. Michalovi Danilákovi, CSc. K jeho 65. narodeninám / Zostavili Peter Švorc a Ľubica Harbuľová. – Prešov: Universum, 1999. – S. 16-18.
  35. Výberová personálna bibliografia Dr.h.c. prof. PhDr. Michala Daniláka, CSc. / Zostavila: Mgr. Štefánia Kováčová // Kapitoly z dejín Podkarpatskej Rusi 1919-1945. Venované životnému jubileu 80. narodeninám Dr.h.c. prof. PhDr. Michala Daniláka, CSc. / Ed. Harbuľová Ľubica. – Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2015. – S. 18-23.

РЕЗЮМЕ

УЧЕННЫЕ ИВАН ГРАНЧАК И МИХАЛ ДАНИЛАК В СЛОВАЦКО-УКРАИНСКОМ ИСТОРИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ

Лихтей И. М. (Ужгород)

В статье исследуются этапы научного сотрудничества профессора Ужгородского университета Ивана Гранчака с профессором Кошицкого университета Михалом Данилаком, которое наметилось еще в середине 60-х гг. XX в. Эти ученые внесли большой вклад в развитие научных связей между историками Ужгорода и Прешова, а также привили своим ученикам интерес к изучению истории Карпатского региона, Украины и Словакии.

Ключевые слова: Иван Гранчак, Михал Данилак, Ужгородский университет, Кошицкий университет им. П. Шафарика, Прешовский университет, Закарпатье, Украина, Словакия.

SUMMARY

THE SCIENTISTS IVAN HRANCHAK AND MICHAL DANILAK IN SLOVAK-UKRAINIAN HISTORICAL DISCOURSE

I. Likhtei (Uzhhorod)

The article covers stages of the scientific collaboration of Professor Ivan Hrančák from Uzhhorod University and Professor Michal Danilák from Kosice University which started in the mid-60s of the XX century. These scientists made a significant contribution to the development of scientific relations between historians of Uzhhorod and Presov, and also fostered the interest of their students in studying the history of the Carpathian region, Ukraine and Slovakia.

Keywords: Ivan Hrančák, Michal Danilák, Uzhhorod University, Presov University, Kosice University named after P. Šafárik, Presov University, Transcarpathia, Ukraine, Slovakia.

УДК 930.1 (477.87) (092):94 (4)

**ОЙКУМЕНА ІВАНА ГРАНЧАКА:
ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ КРАЇН
ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ТА ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ
У НАУКОВІЙ ТА ПЕДАГОГІЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ВЧЕНОГО**

Приходько В. П. (Ужгород)

Науковій та освітній діяльності Івана Михайловича Гранчака було властиве панорамне бачення проблем соціально-економічного розвитку країн Південної-Східної та Центрально-Східної Європи, історії народів Балкан, Карпат і Дунайського басейну, історії міст і сіл регіону, розвитку освіти й культури, міжнародних і транскордонних відносин. Запровадження регулярних наукових читань імені І. Гранчака сприятимуть розвитку та примноженню започаткованих ученим науково-педагогічних традицій.

Ключові слова: славістика, балканістика, історія міст і сіл, мультидисциплінарні дослідження, соціально-економічний розвиток.

Постановка проблеми. Винесений на науково-освітній олімп соціальним ліфтом радянської доби, Іван Михайлович Гранчак підіймався рейками цього ліфту не силою інерції свого соціального походження, а завдяки наполегливим випробуванням себе в різних галузях знань та освіти. Обравши історію за напрям пошуку істини та наукового самовдосконалення, за справу всього життя, він демонстрував фундаментальність і глибинність, об'єктивність і добросовісність наукових підходів. Завдяки саме цим особливостям свого характеру як людини й дослідника І. Гранчак увірвався в радянську та українську славистику як наймолодший доктор історичних наук [6].

Виклад не вирішених частин досліджуваної проблеми. Науково-педагогічні колективи факультету міжнародних економічних відносин та НДІ «Інститут державного управління та регіонального розвитку» Ужгородського національного університету, де на цих напрямках науки й освіти викладають та займаються науковими розвідками численні учні І. Гранчака, висловлюють щирі подяки ректорату Ужгородського національного університету, колегам з факультету історії та міжнародних відносин за організацію наших «Гранчаківських читань». Пропонуємо проводити їх бодай раз на два роки, виносячи на розгляд актуальні питання дослідження історії, розвитку економіки і соціуму Центральної та Південно-Східної Європи, України та країн Балканського і Карпатського регіонів. Це було б цілком у дусі методологічних підходів самого І. Гранчака до вивчення проблем слов'янознавства і балканістики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед розмаїття публікацій, присвячених постаті І. Гранчака, відзначимо масштабні біобібліографічні дослідження останнього десятиліття М. Олашина, змістовні історико-філософські біографічні нариси С. Віднянського та І. Мандрика, сповнені об'єктив-

них оцінок особистості та наукової спадщини вченого.

Виклад основного матеріалу дослідження. Івану Михайловичу Гранчаку було властиве панорамне, «з пташиного лету», бачення проблем соціально-економічного розвитку країн Південно-Східної та Центрально-Східної Європи, історії народів Балкан, Карпат і Дунайського басейну, історії міст і сіл регіону, розвитку освіти й культури, міжнародних і транскордонних відносин [8].

Будучи визнаним лідером закарпатської наукової школи славістики і балканістики, Іван Михайлович однаково впевнено почував себе у медієвістиці, новій і новітній історії Чехії, Словаччини, Сербії, Угорщини, Хорватії, історії суспільної думки слов'янських країн [1]. Імпонує канонічність таких його (і колективів співавторів) фундаментальних праць, як «История Венгрии» та «Історія південних і західних слов'ян» [4; 5]. Мозаїкою їх наукового матеріалу та розмаїттям джерел можна милуватися й зараз.

Успіху цього та йому подібних наукових видань авторства І. Гранчака сприяли щирість та інтенсивність його людського спілкування й наукового партнерства з Міхалом Данілаком, Андрієм Пушкашем, Іриною Мельниковою, Арнольдом Шлепаковим, Едуардом Балагурі, Василем Худаничем, Томашем Сопком, Яковом Штернбергом і багатьма іншими талановитими і плідними вченими – істориками та суспільствознавцями. Напрямки аналізу їхньої інтелектуальної і творчої взаємодії, зробленого в попередні роки [2; 7], варті на продовження і розвиток, що потребуватиме додаткових окремих досліджень.

Його масштаб як талановитого дослідника та видатного організатора академічної і вишівської науки, фундатора та рушія наукової історичної школи ми відчували вже на студентській лаві. Хоча спілкувався він несподівано легко й невимуше-

но. Рекомендації метра відкривали молодим ученим двері провідних союзних і республіканських наукових установ, партнерських закладів вищої освіти й дослідницьких центрів сусідніх європейських країн.

Це, до прикладу, відіграло винятково позитивну роль у нашій роботі над монографічним дослідженням подій, започаткованих «оксамитовою революцією» в Чехословаччині, де робилася одна з перших спроб осмислити перебіг і зміст постсоціалістичного транзиту. І зараз подумки постійно намагаєшся апелювати до його рафінованого і математичного відчуття суті наукової проблеми, вміння узагальнювати безліч фактів історії соціально-економічного розвитку, робити глибокі, системні, масштабні узагальнення й висновки [9].

Науковій діяльності І. Гранчака притаманна мультидисциплінарність. Не даремно чимало його вихованців на історичному факультеті активно залучалися до створення і становлення таких факультетів Ужгородського національного університету, як юридичний, суспільних наук, міжнародних економічних відносин. Чудовий методист та управлінець, Іван Михайлович генерував нові дослідницькі структури комплексної спрямованості. У пам'яті відклався, зокрема, процес створення Закарпатського наукового центру регіональних соціально-економічних досліджень Національної Академії наук України, в якому економісти-міжнародники мали честь співпрацювати з ним [10].

Закарпатський регіональний центр соціально-економічних і гуманітарних досліджень НАН України – державна наукова установа, підрозділ НАН України, був створений 1996 р. і є сьогодні унікальною академічною установою України, яка займається проблемами сталого розвитку в регіоні. У 1995-2000 рр., за життя І. Гранчака, в Центрі було досліджено комплексну тему «Соціально-економічний, політичний і культурний розвиток Закарпат-

тя після возз'єднання: інтеграція в загальноукраїнські процеси. 1945-1991 рр.». Також у центрі досліджувалися теми «Сучасний стан агропромислового комплексу Закарпаття» та «Ефективність роздержавлення і приватизації власності підприємств Закарпаття». За їх результатами 2003 р. було видано друком третій том «Нарисів історії Закарпаття», присвячений пам'яті І. Гранчака.

Нині найважливішими напрямками наукової діяльності установи, у витоків якої стояв І. Гранчак, є дослідження проблем соціально-економічного розвитку Закарпаття, Карпатського регіону (євро-регіону), проблем регіонального ринку праці, соціальних і політичних проблем суспільної думки з актуальних питань внутрішньої і зовнішньої політики України; транскордонного співробітництва з країнами-сусідами, які стали членами Євросоюзу, впливу ЄС на регіональний розвиток, виконання комплексних наукових робіт міжгалузевої тематики, розробка наукових рекомендацій щодо покращення екологічної ситуації в регіоні [3].

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Як бачимо, І. Гранчаком було чимало зроблено в Ужгородському національному (тоді державному) університеті, інших закладах вищої освіти і науково-дослідних установах задля розвитку багатьох напрямків української історичної школи, лідером якої він був і світочем якої залишається. Ним та його однодумцями і колегами було напрацьовано високий науковий, особистий та інституційний авторитет як в країні, так і поза її межами, а його дослідницькі й педагогічні методи і прийоми, його енциклопедичне світобачення живуть у наукових звершеннях його нащадків, його учнів, учнів його учнів. Переконані в тому, що регулярні наукові читання його імені сприятимуть розвиткові та примноженню науково-педагогічних традицій, які започаткував І. Гранчак.

1. Віднянський С. В. Гранчак Іван Михайлович / С. В. Віднянський // Українські історики ХХ століття: Біобібліографічний довідник. Серія «Українські історики». – Вип. 2: У 2-х ч. – Ч. 1. – К.-Львів, 2003. – С. 72.
2. Дослідження історії соціально-економічного розвитку країн Центральної та Південно-Східної Європи: сучасний стан, проблеми, перспективи: Збірник матеріалів наукової конференції, присвяченої 70-річчю доктора історичних наук, професора, заслуженого працівника освіти України Гранчака І. М. (7 жовтня 1997 р., Ужгород). – Ужгород: Патент, 1998. – 434 с.
3. Закарпатський регіональний центр соціально-економічних і гуманітарних досліджень НАН України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zrcentre.org.ua/>.
4. История Венгрии: В 3-х т. – Т. 3. – М.: Наука, 1972. – 965 с.
5. Історія південних і західних слов'ян / За ред. І. М. Гранчака, А. Ф. Кізченка, В. П. Чорнія. – К., 1987. – 448 с.
6. Мандрик І. О. Патріарх закарпатської історичної науки. До 90-річчя з дня народження професора Івана Гранчака. [Електронний ресурс]. / І. О. Мандрик, М. В. Олашин – Режим доступу: <http://www.uzhnu.edu.ua/uk/news/do-90-richchya-z-dnya-narodzhennya-profesora-Ivana-granchaka.htm>.
7. Олашин М. В. Історичний факультет Ужгородського національного університету: Біобібліографічний довідник / М. В. Олашин. – Бібліогр. ред. О. Д. Закривидорога; Відп. за вип. І. О. Мандрик. – Ужгород: Гражда, 2010. – 440 с.

8. Приходько В. П. Внесок вченого в дослідження новітньої історії Чехословаччини і Закарпаття / С. І. Мітряєва, В. П. Приходько // Україна в європейських міжнародних відносинах: Науковий збірник. – К., 1998. – С. 44-50.
9. Приходько В. П. Ніжна революція в Чехословаччині та формування нової внутрішньої і зовнішньої політики країни / В. П. Приходько. – Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ комітету інформації, 1999. – 94 с.
10. Приходько В. П. Трансформація вищої освіти Закарпаття / В. П. Приходько // Гуманітарна освіта: досвід і проблеми: Збірник матеріалів Всеукраїнської наук.-практ. конференції «Трансформація гуманітарної освіти» (25-27 травня 1998 р., Ужгород). – Ужгород, 1999. – С. 13-16.

РЕЗЮМЕ

ОЙКУМЕНА ИВАНА ГРАНЧАКА: ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ СТРАН ЮГО-ВОСТОЧНОЙ И ЦЕНТРАЛЬНО-ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ В НАУЧНОЙ И ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧЕНОГО

Приходько В. А. (Ужгород)

Научной и образовательной деятельности Ивана Михайловича Гранчака присуще панорамное видение проблем социально-экономического развития стран Юго-Восточной и Центрально-Восточной Европы, истории народов Балкан, Карпат и Дунайского бассейна, истории городов и сел региона, развития образования и культуры, международных и трансграничных отношений. Проведение научных чтений его имени на постоянной основе призвано способствовать развитию и приумножению научно-педагогических традиций, у истоков которых стоял ученый.

Ключевые слова: славистика, балканистика, история городов и сел, мультидисциплинарные исследования, социально-экономическое развитие.

SUMMARY

THE ECUMENE OF IVAN HRANCHAK: THE PROBLEMS OF SOCIAL AND ECONOMIC DEVELOPMENT OF SOUTH-EASTERN AND CENTRAL-EASTERN EUROPE IN SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL ACTIVITY OF THE SCIENTIST

V. Prykhodko (Uzhhorod)

Ivan Hrančak's scientific and educational activity was characterized by a panoramic vision of the South-Eastern and Central-Eastern Europe countries socio-economic development problems, the history of the Balkans, the Carpathians and the Danube basin peoples, the history of cities and villages in the region, the development of education and culture, international and transfrontier relations. Regular scientific readings by the name of Ivan Hrančak will contribute to the development and multiplication of the scientific and pedagogical traditions established, which initiated Ivan Hrančak.

Keywords: slavic studies, Balkan studies, history of cities and villages, multidisciplinary research, socio-economic development.

УДК 930.1 (477) Гранчак:94 (477.87)

ІСТОРІЯ ЗАКАРПАТТЯ В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ПРОФЕСОРА ІВАНА ГРАНЧАКА

Данилюк Д. Д. (Ужгород)

У статті розглядається місце історії Закарпаття в науковій спадщині І. Гранчака. Підкреслюється вміння автора виділяти важливі проблеми в історії краю, досліджувати їх на належному науковому рівні. Показана роль І. Гранчака в написанні узагальнюючих праць з історії Закарпаття.

Ключові слова: Закарпаття, історія, проблема, актуальність, історики, наукові конференції.

Здавна відомо, що ніщо не дається так дешево і не ціниться так дорого, як пам'ять. Особливо це стосується тих постатей, котрі залишили помітний слід на ниві науки, освіти, культури не тільки свого, а й інших народів. Такою постаттю в історії Закарпаття був і залишається Іван Михайлович Гранчак – доктор історичних наук, професор. Про його наукову, навчально-методичну роботу написано вже багато. Ми ж наведемо кілька прикладів, які характеризують його як авторитетного вченого, блискучого лектора, високоморальну людину.

Постановка проблеми. І. Гранчака я знав із 1960 р., коли став студентом першого курсу істфаку УжДУ. Він одразу завоював симпатії студентів блискучим викладом лекційного матеріалу, емоційністю, вмінням викликати інтерес до розглядуваної теми. Цьому сприяло використання власних матеріалів, здобутих в архівах України й поза її межами. Саме тому він став співавтором монографій з історії Угорщини, Чехословаччини, південних і західних слов'ян. Наслідком його самовідданої праці стало налагодження творчих і навіть дружніх зв'язків із ученими багатьох закладів вищої освіти, зокрема закарпатцями, які працювали в Москві (А. Пушкаш), Львові (Ю. Сливка). Тісна дружба поєднувала його зі словацьким ученим М. Данілаком [7, с. 35].

У виступах на наукових форумах І. Гранчак завжди відзначався глибоким знанням матеріалу, його новизною. На одній науковій конференції на істфаці Львівського університету ім. І. Франка один поважний професор, звертаючись до мене, так відгукнувся про Івана Михайловича: «Ваш І. Гранчак – чоловік із гострим розумом». І це – правда.

Аналіз джерел. Вивчення багатогранної наукової спадщини професора І. Гранчака показує, що чільне місце в ній посідають праці з історії Закарпаття, які почали виходити у світ на початку 1950-х років [8; 9]. Він сам зауважував: «...Майже третина моїх праць присвячена історії Закарпаття» [1, с. 33]. Додамо, що вони написані на тлі історії країн Центральної Європи – Чехословаччини та Угорщини. Про свої здобутки на науковій ниві вчений розповів 1997 р. в інтерв'ю професору М. Вегешу, яке той опублікував у книзі «Історія і політика» [1, с. 17-38]. У даному повідомленні ми окреслимо тільки основні аспекти краєзнавчих досліджень І. Гранчака.

Виклад нового матеріалу. І. Гранчак показав себе як здібний організатор наукових конференцій, зокрема міжнародних. Найбільш результативною з них була конференція, присвячена пам'яті визначного закарпатського славіста Ю. І. Венеліна, матеріали якої видані окремою книгою [6]. Вона викликала значний інтерес до наукової спадщини вченого, і 2002 р. було видано збірник окремих його праць [2].

Значних зусиль Іван Михайлович доклав до

написання «Історії міст і сіл Української РСР. Закарпатська область», будучи членом редколегії та заступником головного редактора. І. Гранчак – автор вступу до тому і співавтор нарису про місто Ужгород [9, с. 77-110]. 1973 р. історію обласного центру Закарпаття, написану у співавторстві з В. Пальоком, було видано окремою книгою – «Місто над Ужем» [5]. Нагадаємо: попередню книгу з історії міста – «Прошлое Ужгорода» – видав П. Сова ще далекого 1937 р.

У колі інтересів ученого було економічне становище краю, зокрема формування робітничого класу, його безправ'я й зубожіння в 1919-1944 рр., форми боротьби за кращу долю. Ці та інші проблеми І. Гранчак розглянув у п'ятьох розділах книги «Робітництва горде ім'я» [4].

У багатогранній науковій спадщині вченого чільне місце посідає питання культурно-освітнього та наукового життя Закарпаття. Це важливо вже тому, що ще не так давно воно представлялося краєм суцільної неписьменності. Та й сьогодні окремі особи воліють бачити предків закарпатців темними і неосвіченими, людьми, які тільки те й робили, що блукали в темряві і нещасті, покійно несучи ярмо кріпацтва. А церковні діячі XVIII-XIX століть не могли написати наукові праці, оскільки були не істориками-професіоналами, а такими собі самоучками. Справді, всі вони були вихованцями Ужгородської духовної семінарії, але, як справедливо зауважив І. Гранчак, вони були не тільки духовними діячами, але і світськими вченими. Вони зробили важливий внесок у розвиток різних наук, особливо педагогіки, мовознавства, історії. Праці випускників Ужгородської духовної семінарії слугували інтересам народу. Вони спрямовували читачів на розуміння того, хто ми є й куди належимо, закликали розвивати школу, вчитися любити рідну мову, знати історію рідного краю [3, с. 31].

І. Гранчак взяв активну участь у виданні 1973 р. першої узагальнюючої праці з історії Закарпаття «Шляхом до щастя. Нариси історії Закарпаття» [10]. У цій праці він виступив співавтором (разом із В. Керечанином) розділу «Розквіт соціалістичної культури» [10, с. 244-271].

Та справедливим є зауваження Івана Михайловича про те, що «...вищим досягненням у дослідженні історії Закарпаття є все ж таки праця «Нариси історії Закарпаття» [7, с. 31]. Важко переоцінити його заслугу І. Гранчака в її написанні й виданні, адже завдяки «Нарисам...» країни дістали змогу краще узнати, якого вони роду і племені. Потрібно було скласти план-проспект, окреслити головні проблеми, забезпечити введення в наукових обіг найновішого фактичного матеріалу, організувати авторський колектив і т. д. У цьому переконався автор цих рядків, готуючи до друку окремі розділи.

І. Гранчак передбачав наявність труднощів,

але відчуття відповідальності активізувало його діяльність. Він зізнався: «Я взяв на себе велику ношу – бути організатором авторського колективу. Ніхто мене до цього не обирав. Це йшло від душі, від стремління написати узагальнюючу працю про Закарпаття на сучасній науковій основі [1, с. 33-34]. Завдяки І. Гранчаку було видано два томи праці «Нариси історії Закарпаття» (Ужгород, 1993, 1995), а третій побачив світ 2003 р.; керівником його авторського колективу виступив М. Болдижар.

Потрібно було бути високоморальним і самокритичним дослідником, щоб із плином часу зізнатися: наукова цінність власних праць неоднакова. Це було наслідком наявності цензури часів СРСР, диктатури компартії СРСР. Слід було добре знати історію краю і з великою повагою ставитися до неї, аби зізнатися: «Я признав недоліки в своїх працях з історії Закарпаття, але не відмовляюся від них... Я їх дуже високо ціную, вони близькі моєму серцю. Я горджуся тим, що зробив, хоч небагато, в галузі історії краю, який так люблю, історії якого я горджуся» [1, с. 33]. Ось чесна позиція вченого!

Як добропорядний учений і педагог, Іван Ми-

хайлович постійно дбав про підготовку науково-педагогічних кадрів. Досить сказати, що під його науковим керівництвом майже два десятки здобувачів стали кандидатами наук.

Не могу не відзначити, що Іван Михайлович був першим опонентом моєї докторської дисертації 1994 р. про зародження і розвиток історичних наук на Закарпатті з кінця XVIII і до середини XX століть. На конкретних прикладах він розвіяв сумніви одного з членів спецради щодо наявності на Закарпатті історичних знань у зазначений період. Його підтримали інші два опоненти – професори М. Кравець (Вінниця) та В. Сарбей (Київ). І дисертацію було успішно захищено.

Висновки. Вагомі здобутки і багатогранність плідної наукової та педагогічної праці Івана Михайловича Гранчака, його заслуги у вивченні історії Закарпаття, підготовки науково-педагогічних кадрів є беззаперечними. Свідченням цьому є урочисте вшанування його пам'яті колективом факультету історії та міжнародних відносин УжНУ. Без сумніву, його ім'я посідає почесне місце в ряду відомих учених Закарпаття й далеко за його межами.

1. Вегеш М. М. Іван Гранчак про історичну науку // М. М. Вегеш. Історія і політика. – Ужгород, 2005. – Т. 3. – С. 17-38.
2. Ю. Венелін. З наукової спадщини визначного славіста / Уклад. Д. Д. Данилюк. – Ужгород, 2002. – 182 с.
3. Гранчак І. М. Роль Ужгородської духовної семінарії в розвитку культурного відродження Закарпаття в першій половині XIX ст. / І. М. Гранчак // Важливі віхи в історії Мукачівської греко-католицької єпархії. – Ужгород, 1998. – С. 25-32.
4. Гранчак І. М. Робітництва горде ім'я / І. М. Гранчак, Н. Міщенко, В. Пальок. – Ужгород: Карпати, 1976. – 189 с.
5. Гранчак І. М. Місто над Ужем: Історичний нарис / І. М. Гранчак, В. В. Пальок. – Ужгород: Карпати, 1973. – 271 с.
6. Ю. І. Гуца-Венелін і слов'янський світ: Матеріали міжнародної наукової конференції / Упоряд. І. М. Гранчак, М. І. Зимомря. – Ужгород, 1992. – 326 с.
7. Професор Іван Гранчак: до 70-річчя від дня народження / Упоряд. М. І. Зимомря. – Ужгород: Патент, 1997. – 179 с.
8. Троян М. В. Бібліографія наукових і науково-популярних праць І. М. Гранчака / М. В. Троян. – Ужгород, 1977. – 17 с.
9. Ужгород // Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Закарпатська область. – К., 1969. – С. 77-110.
10. Шляхом до щастя: Нариси історії Закарпаття. – Ужгород, 1973. – 286 с.

РЕЗЮМЕ

ИСТОРИЯ ЗАКАРПАТЯ В НАУЧНОМ НАСЛЕДИИ ПРОФЕССОРА ИВАНА ГРАНЧАКА

Данилюк Д. Д. (Ужгород)

В статье рассматривается место истории Закарпаття в научном наследии И. Гранчака. Подчеркивается умение автора выделять важные проблемы в истории края и исследовать их на должном научном уровне. Показана роль И. Гранчака в написании обобщающих трудов по истории Закарпаття.

Ключевые слова: Закарпатье, история, проблема, актуальность, историки, научные конференции.

SUMMARY

THE HISTORY OF TRANSCARPATHIA IN SCIENTIFIC HERITAGE OF PROFESSOR IVAN HRANCHAK

D. Danyiuk (Uzhhorod)

The article is devoted to the place of Transcarpathian's history in the scientific heritage of Ivan Hrachak. The author highlighted professor's ability to define the most topical problems in the regional history and study them following the highest scientific standards. Also the role of Ivan Hrachak in development of holistic works on the history of Transcarpathia is demonstrated.

Keywords: Transcarpathia, history, problem, scientific relevance, historians, scientific conferences.

УДК 930.1 (477) Гранчак

РОЛЬ ПРОФЕСОРА ІВАНА ГРАНЧАКА В ПІДГОТОВЦІ ПЕДАГОГІЧНОЇ ТА НАУКОВОЇ ЗМІНИ

Мандрик І. О. (Ужгород)

У статті аналізується внесок професора Івана Гранчака (1927-2000) в підготовку висококваліфікованих спеціалістів історичного факультету Ужгородського університету. Йдеться про його внесок у підготовку аспірантів і докторів, надання дієвої допомоги в їх професійному зростанні.

Ключові слова: І. Гранчак, педагогіка, навчання, студенти, іспити, кафедра, дисертація.

Постановка проблеми. На основі особистих спостережень, навчання, співпраці й набутого досвіду хочемо показати одну з основних складових внеску нашого вчителя і керівника в розвиток педагогіки вищої школи, сказати про його піклування стосовно підготовки наукової зміни. Саме цей напрям роботи викладача університету врешті-решт є визначальним. Прикладом та взірцем у цьому контексті залишається професор Іван Михайлович Гранчак.

Виклад нового матеріалу. Педагогічні нахили в І. Гранчака проявилися ще в шкільні роки під впливом учителів, котрі направляли його по цій стежі, прищепили любов до професії вчителя. Про це свідчив вступ 1943 р. до Мукачівської руської учительської семінарії, що на той час була найпрестижнішим навчальним закладом педагогічного профілю на Закарпатті. Вибір 1947 р. історичного факультету Ужгородського державного університету лише підтверджував такий нахил, оскільки через усі п'ять років навчання І. Гранчак проніс свою мрію про улюблену педагогічну роботу. Потрібно розуміти, що в ті нелегкі часи для сільського хлопця професія вчителя була престижною, або, як тоді говорили, «панською». Так, навчаючись на першому і другому курсах, І. Гранчак за сумісництвом працював учителем російської мови в середній школі № 10 міста Ужгорода [1, с. 65]. Вибір професії педагога підсилювали своїм прикладом і авторитетом такі університетські викладачі як М. Лелекач, Ф. Потушняк, А. Ігнат, В. Неточаєв та інші. Після успішного закін-

чення аспірантури при Інституті історії АН України, де він спеціалізувався з історії слов'ян, 1955 р. одержав лист-запрошення на роботу на кафедру загальної історії УжДУ. Так Іван Михайлович майже до кінця життя пов'язав своє трудове життя з нашим університетом, де педагогічна робота зайняла визначальне місце.

Почалася тривала праця над навчальними курсами, котра для доброго викладача продовжується протягом усього життя. Відомо, що й окрема лекція ніколи не є завершеною, тим взірцем, який не потребував би жодного вдосконалення. Її не можна порівнювати з написаною картиною на художника, на яку вже нанесено останній мазок, чи з літературним твором, котрий завершується крапкою. Навчальний матеріал викладач має пропустити через себе, з роками зрозуміти вагу наведеного факту, відчутти найважливіше, оминати другорядне, знати, що легше засвоюється студентами, а що дається важче.

І. Гранчак як лектор завжди прагнув того, щоб його думки доходили до слухачів, щоб у них залишалися гарні враження. Це важлива професійна риса. Кожен викладач завжди бажає завоювати авторитет серед студентів, хоча досягти цього в максимальному вимірі майже неможливо. Тут вирішальними є педагогічний такт, відчуття міри, вміння виділити головне. При викладі матеріалу кожної лекції І. Гранчак умів не лише подавати факти, займатися їх нагромадженням, а й поєднувати це з математичним лаконізмом. Він захоплював сту-

дентів, говорив так, щоб вони запам'ятовували почуте. Іван Михайлович завжди намагався довести, що висновки потрібно будувати не на міфах, необхідно спиратися на джерела, котрі є найбільш міцним будівельним матеріалом. Відчувався його досвід, здобутий ще у студентські роки за час роботи в Закарпатському обласному державному архіві, а також його постійні наукові пошуки у вітчизняних та зарубіжних архівах.

І. Гранчак викладав для студентів такі важливі навчальні курси: «Історія середніх віків», «Історія південних і західних слов'ян», «Історіографія нової і новітньої історії», а також спецкурси: «Зарубіжні слов'янські країни в добу Відродження», «Суспільна думка в країнах Європи у XVI-XVII століттях», «Культура Просвітництва країн Західної Європи» та інші.

Усі випускники історичного факультету 50-90-х років минулого століття знали І. Гранчака перш за все як прекрасного лектора курсу «Історія південних і західних слов'ян», який на ті часи був великий – розрахований на 120 годин на стаціонарному відділенні і 30 – на заочному [1, с. 66]. З самого початку роботи Іван Михайлович показав гарний приклад, викладаючи матеріал лаконічно, з дотриманням визначеного плану лекції. Він завжди намагався підтримувати зі студентами діалог, робив висновки, що впливали з викладеного. Часто звертався до студентів із запитаннями, чим намагався з'ясувати рівень їхніх знань, привернути увагу до того чи іншого проблемного аспекту навчального матеріалу. Характерною рисою лекцій були відступи від загальної канви викладу, реальні приклади життєвих обставин, звернення до виховних моментів. Лектор завжди висловлював свою життєву позицію, вмів пожартувати, сказати дотепне слівце, але все ж тримати увагу слухачів. І. Гранчак розробив кафедральну програму курсу, план і методичні поради до семінарських занять, тематику курсових, контрольних та дипломних робіт.

1961 р. І. Гранчак став завідувачем кафедри загальної історії, яку очолював протягом тридцяти трьох років, тобто третину століття. У 1970-х рр. на факультеті зростала кількість студентів, а відтак штатних і позаштатних викладачів. Так, на початок 1980-х рр. кафедра складалася із 12 викладачів зі звичайною оплатою і 12 викладачів із погодинною оплатою.

Студенти поважали професора І. Гранчака, високо цінували його лекції, які він читав доступною мовою, давав можливість вести записи, адже підручників для всіх не вистачало. Проте, як писав професор В. Гомоннай, деякі студенти «...проявляли незадоволення високим рівнем вимог» [1, с. 69]. Дійсно: щодо завищених вимог Івана Михайловича, особливо неможливості користуватися на іспитах шпаргалками, на історичному факультеті розповсюджувалися цілі легенди. І все ж між

студентами і викладачем, як правило, були добрі стосунки, адже студентська молодь у своїй більшості розуміла І. Гранчака, а він розумів студентів. Завдяки його вимогливості успішність його студентів була вищою за середню на факультеті. Вже в середині 1970-х рр. керівництво університету неодноразово називало І. Гранчака серед кращих викладачів. Правда, з плином часу, як нам здавалося, Іван Михайлович став більш поблажливим до підготовки студентів; додався досвід, з'явилася життєва мудрість, і викладач дозволив собі дещо опускати планку вимог.

Повчальною була методика проведення іспитів. І. Гранчак дотримувався думки, згідно з якою на іспитах повинна панувати нормальна людська обстановка, рівень напруження має бути мінімальним. Якщо студент не знає того чи іншого питання, не потрібно йому читати мораль; слід просто переконати його в необхідності додаткового опрацювання матеріалу. Викладач повинен дати повний аналіз відповіді, мотивувати оцінку, яку виставляє. За всі 40 років роботи на історичному факультеті студенти не скаржилися на І. Гранчака щодо порушення етичних норм проведення екзаменів. Дотримання визначених правил – це прояв культури викладача як педагога і як людини.

Важливим етапом у розвитку педагогічної діяльності І. Гранчака став 1967-1968 навчальний рік. У жовтні 1967 р. він захистив докторську дисертацію, а в червні 1968 р. йому було присвоєно звання професора. Позитивні зміни дозволяли сконцентрувати більше зусиль і часу на подальшому поглибленні навчальної роботи. Саме після цього кафедра загальної історії пішла шляхом удосконалення викладання всіх навчальних курсів зарубіжної історії, поліпшення рівня підготовки спеціалістів. Більшість колег підтримали ініціативи свого завідувача кафедри. Чого тільки вартий поворот у викладанні історіографії. Викладачі почали працювати над новими темами наукових досліджень, читати нові спеціальні курси, виступати на методичних конференціях. Найбільшу активність у розгортанні історіографічних досліджень проявив Г. Павленко, який продовжив читати курс історіографії нового і новітнього часу, запропонував ряд тем кандидатських дисертацій. І. Гранчак увесь час був у пошуках нових методів здійснення навчального процесу. Сам виступав на науково-методичних конференціях в університеті, а будучи проректором у 1980-1984 рр., очолював роботу науково-методичної ради, виступав із доповідями на республіканських і всесоюзних конференціях. Він був серед тих перших, хто активно включився в розробку проблемного читання лекцій на історичному факультеті [1, с. 72].

Великим здобутком навчально-методичної роботи є участь І. Гранчака в підготовці підручників для студентів університетів України. З курсу історії

південних і західних слов'ян тоді було кілька підручників, виданих ученими Москви. Ці підручники, безперечно, були змістовними, але на завжди відповідали рамкам навчальної програми, до того ж були видані російською мовою, а для закладів вищої освіти України потрібні були підручники, написані українською мовою. Робота була дуже напруженою. Кожен автор прагнув написати доручені йому розділи на високому рівні. І. Гранчак написав ряд роботи, 1966 р. в Києві побачив світ підручник «Історія південних і західних слов'ян» із грифом Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, рекомендований студентам історичних факультетів республіки [2].

Минав час. Підручники, як і люди, старіють. 1987 р. вийшов друком новий підручник «Історія південних і західних слов'ян» із ілюстраціями і картами [3]. Викладачі і студенти схвально зустріли його появу. Історичні події в ньому висвітлювалися до 1985 р. Значна увага приділялася аналізу питань культури слов'янських народів, розвитку історичних взаємин України із зарубіжними країнами. Новинкою було те, що кожному важливому етапу слов'янської історії передувала вступ теоретичного та історіографічного характеру. Із чотирьох таких вступів три написав І. Гранчак. Це свідчило про те, що він виступав організатором написання нового підручника з історії слов'ян [1. с. 83]. Видання внесло ряд нових штрихів у викладання важливого курсу, тому кілька років слугувало українським студентам. Це не означає, що підручник був бездоганним. Розпочався історичний період, що характеризувався швидкими суспільно-політичними змінами, які, у свою чергу, вносили суттєві корективи у сприйняття заповізаного минулого, особливо тих подій, які відбувалися після 1945 р. Не дивно, що цей підручник застарів, хоча основний масив фактичного матеріалу може слугувати студентам. Правда, в наш час сам навчальний курс розширений і має назву «Історія країн Центральної та Південно-Східної Європи».

І все ж, найбільш глибоке задоволення Іван Михайлович одержував від того, що йому вдалося підготувати 18 кандидатів наук, четверо з яких стали докторами історичних наук (Б. Желіцкі, І. Мандрик, І. Вовканич, М. Матювка). Кращі випускники історичного факультету, як правило, вступали до аспірантури, де поряд із іншими колегами ними керував І. Гранчак. Було багато й таких здобувачів, яким він надавав допомогу в період написання й захисту кандидатських і докторських дисертацій.

Підготовка наукової зміни – одна із складних і дуже важливих ділянок роботи досвідчених викладачів. Без цього не може бути подальшого розвитку будь-якого закладу вищої освіти. На історичному факультеті і в цілому в університеті гарний приклад у цій сфері показував професор І. Гранчак. У нього

було аж 24 здобувачі наукового звання кандидата наук, з яких 18 захистили кандидатські дисертації, а інші написали змістовні роботи, але в силу різних причин не захистили їх. В наш час такий результат важко повторити, хоча зараз аспірантів навчається значно більше. Переважна більшість здобувачів працювали над тематикою з історії країн Центральної та Південно-Східної Європи, адже їхній керівник був визнаним авторитетом серед наукової громадськості. Окремі дисертації торкалися історії Закарпаття. Це і є на практиці наукова школа професора І. Гранчака.

Яка це копітка робота, показує й наш особистий досвід навчання в аспірантурі за керівництва Івана Михайловича Гранчака (1967-1970). Один лише приклад – вибір теми кандидатської дисертації. Пошук був тривалим, але творчим. Відомо, що в обрану тему потрібно хоча б трошки закохатися, але при цьому необхідно врахувати й актуальність наукових пошуків, напрям роботи кафедри, можливості аспіранта, його мовну підготовку й багато інших питань. Більш-менш вдале поєднання цих багатьох складових може гарантувати загальний успіх. У нашому випадку це були теми з минулого Франції, Чехословаччини, Угорщини. Досить сказати, що впродовж семи місяців ми з науковим керівником розглянули біля сімдесяти тем, доки, нарешті, не зупинилися на темі з нової історії Угорщини, котру можна було реально виконати в умовах Ужгорода, використавши матеріали архівів та бібліотек Будапешта, Москви, Берегова.

Авторитетний педагог та науковець, І. Гранчак доклав чимало зусиль задля формування й забезпечення діяльності спеціалізованої ради із захисту кандидатських дисертацій, котра розпочала роботу 1972 р. Саме Іван Михайлович був одним із ініціаторів її створення, і протягом усього наступного життя залишався її активним учасником. Спочатку діяла комплексна спеціалізована рада філологічного та історичного факультетів. Очолював раду професор П. Чучка, заступником був професор І. Гранчак. Рада працювала досить інтенсивно. Серед істориків першим одностайно захистив свою кандидатську дисертацію О. Мазурок – нині професор, далі були В. Сегеда, І. Андрусак, І. Мандрик, І. Шершун та інші. Згодом стало можливим створити спеціалізовані ради лише з історичних спеціальностей. 1973 р. запрацювала рада з історичних наук, яка мала дві спеціальності: історія СРСР та загальна історія. Головою було призначено професора І. Гранчака. Згодом ВАК СРСР надала спеціалізованій раді історичного факультету і право захисту докторських дисертацій, яким вона користується по сьогоднішній день. Наш учитель був її першим головою. На засіданнях рад він не відсидавав, а завжди брав активну участь в обговоренні дисертацій, оцінював їхній науковий рівень, інколи критикував, але був доброзичливим і толерантним.

В окремі моменти навіть здавалося, що був надто поблажливим до посередніх наукових робіт.

Як член ради професор І. Гранчак не пропускав засідання, був прикладом для інших колег. За час його участі в роботі спеціалізованої ради при нашому університеті було захищено біля 110 кандидатських і докторських дисертацій. Це ціла когорта викладачів, які здобули науковий ступінь. На раді історичного факультету захищали дисертації науковці з Києва, Львова, Рівного, Чернівців, Харкова, Дніпра, Одеси, а також із сусідніх країн. Наукові дискусії, які виникали в ході захистів і незмінним учасником яких був І. Гранчак, сприяли тому, що за всі роки роботи спеціалізованої ради історичного факультету ВАК колишнього СРСР і ВАК України не відхилили жодної дисертації. Це честь не лише історикам, але й університету загалом, оскільки спеціалізована рада піднімала наукове визнання УжДУ серед учених нашої країни. До того ж, Іван Михайлович входив до складу спеціалізованої ради із захисту дисертацій історичного факультету Харківського університету, багато разів виступав офіційним опонентом при захисті дисертаційних робіт, що поглинало чимало часу, вимагало значної праці. Крім іншого, ця робота також слугувала великим внеском у підготовку науково-

педагогічних кадрів. І. Гранчак надавав допомогу в написанні як кандидатських, так і докторських дисертацій, з ним радилися науковці різних навчальних і наукових закладів. А чого вартувало їх попереднє обговорення на кафедрі, де йшли гострі дискусії, відзначалися сильні та слабкі сторони дисертаційних робіт. І. Гранчак швидко сприймав головне, давав слушні поради, але не проявляв дрібязковості. Завдяки цьому за 40 років роботи в університеті і 33 роки завідування кафедрою загальної історії ним зроблено великий посильний внесок у підготовку науково-педагогічних кадрів [4, с. 105].

Висновки. Можна би виділити ще багато інших сторін подвижницької роботи професора І. Гранчака, але й викладене нами свідчить про те, що саме в нашому університеті він сформувався як талановитий педагог вищої школи. В основі його діяльності лежали педагогічний талант, висока ерудиція, велика повага до студентів і колег. Нинішнім викладачам варто черпати з його педагогічної спадщини все найкраще – дивовижну працьовитість, аналітичний розум, вимогливість до себе й оточуючих, готовність допомагати людям, високі організаторські здібності, терплячість – якості, яких у комплексі так не вистачає багатьом із нас.

1. Гомоннай В. В. Робота на педагогічній ниві / В. В. Гомоннай // Професор Іван Гранчак. До 70-річчя від дня народження: Збірник статей. – Ужгород: Патент, 1997. – С. 62-84.
2. Історія південних і західних слов'ян: Підручник для студ. іст. фак-тів ун-тів / За ред. В. А. Жебокрицького, І. С. Дзюбка, А. Ф. Кізченка, І. М. Гранчака. – К.: КДУ, 1966. – 423 с.
3. Історія південних і західних слов'ян: Підручник / За ред. І. М. Гранчака, А. Ф. Кізченка, В. П. Чорнія. – К.: Вища школа, 1987. – 447 с.
4. Макара М. П. Учитель і його учні / М. П. Макара, І. М. Чаварга // Професор Іван Гранчак: До 70-річчя від дня народження: Збірник статей. – Ужгород: Патент, 1997. – С. 84-106.

РЕЗЮМЕ

РОЛЬ ПРОФЕССОРА ИВАНА ГРАНЧАКА В ПОДГОТОВКЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ И НАУЧНОЙ СМЕНЫ

Мандрик И. А. (Ужгород)

В статье анализируется вклад профессора Ивана Гранчака (1927-2000) в подготовку высококвалифицированных специалистов исторического факультета Ужгородского университета. Показан его вклад в подготовку аспирантов и докторантов, предоставление действенной помощи в их профессиональном росте.

Ключевые слова: И. Гранчак, педагогика, обучение, студенты, экзамены, кафедра, диссертация.

SUMMARY

THE ROLE OF PROFESSOR IVAN HRANCHAK IN A STAFFING OF PEDAGOGIC AND ACADEMIC CHANGE OF GENERATIONS

I. Mandryk (Uzhhorod)

Ivan Hbranchak's contribution to the preparation of highly-qualified specialists of Historical Faculty of Uzhhorod University is analyzed. In the article under consideration is also mentioned his contribution to the training of post-graduate and doctorate students, providing the effective assistance in their professional development.

Key words: Ivan Hbranchak, pedagogy, education, students, examinations, department, dissertation.

УХВАЛА НАУКОВИХ ЧИТАНЬ, ПРИСВЯЧЕНИХ 90-РІЧЧЮ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА ІВАНА МИХАЙЛОВИЧА ГРАНЧАКА (19 жовтня 2017 р.)

У наукових читаннях, присвячених 90-річчю з дня народження доктора історичних наук, професора, заслуженого працівника народної освіти України, академіка Міжнародної Слов'янської академії наук Івана Михайловича Гранчака (1927-2000) взяли участь 16 науковців, дипломатів, журналістів; було виголошено 7 доповідей. Промовці охарактеризували внесок І. Гранчака в дослідження новітньої історії Чехословаччини та Угорщини, проблем соціально-економічного розвитку країн Південно-Східної та Центрально-Східної Європи, історії Закарпаття та історії Ужгородського університету. Окремо було розглянуто питання «Іван Гранчак і підготовка науково-педагогічних кадрів». Цікавими були спогади про Івана Михайловича його колишніх колег, а також доньок – Ольги та Маріанни. Оцінюючи роль І. Гранчака в науковому, педагогічному, суспільно-політичному житті Закарпаття, України, Угорщини та слов'янського світу, учасники наукових читань ухвалили:

1) видати матеріали наукових читань, приурочених 90-річчю з дня народження Івана Михайловича Гранчака, у 37-му випуску «Наукового вісника Ужгородського університету. Серія: Історія», присвятивши його пам'яті вченого;

2) продовжити роботу над неопублікованою спадщиною закарпатського вченого, педагога і громадсько-політичного діяча;

3) підготувати й видати повну бібліографію праць І. Гранчака (наукові та навчально-методичні публікації, підручники для вишів, публіцистичні студії тощо);

4) популяризувати наукову спадщину вченого;

5) присвоїти ім'я Івана Михайловича Гранчака аудиторії № 45 факультету історії та міжнародних відносин.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 929 (439) Другет

ЖИТТЯ І ПОЛІТИЧНА КАР'ЄРА БАЛІНТА ДРУГЕТА (1577-1609)

Зубанич Л. Л. (Ужгород)

У статті висвітлено життєвий шлях та політичну діяльність видатного представника аристократії Північно-Східної Угорщини, претендента на князівський престол Трансільванії – Балінта Другета (1577-1609). Історична наука вважає його непослідовною людиною, епігоном Іштвана Бочкаї, але з наявних джерел вимальовується образ поміркованого, виваженого політика, який зрозумів, що історичні умови його часу не дають йому можливості заснувати нову князівську династію в сусідній державі.

Ключові слова: князь, Ужанський комітат, феїшпан, Балінт Другет, Північно-Східна Угорщина, Жітмонд Ракоці, Трансільванія, замок Унгар.

Постановка проблеми. «Без знання минулого важче орієнтуватися в майбутньому. Ця проста істина сприймається родинами, які належать до різних суспільних прошарків та різних культур, як цілком різні життєві принципи, як традиція, що впливає на деталі повсякденного життя» [48], – так визначає суть досліджуваної теми угорський історик Дьордь Миконя. Вивчення історії родин (у нашому випадку це історія дворянської родини) може збагатити локальну історіографію багатьма такими деталями, які у другій половині ХХ століття здавалися майже втраченими. Інтерес до вивчення місцевої історії останнім часом суттєво зростає, що не є випадковістю, адже вона стосується минулого і звертається до сучасності, спираючись на результати досліджень, допомагає краще зрозуміти закони історичного розвитку. Однак єдність зв'язку з нашою історією настане лише тоді, коли разом із відповідним рівнем культури ми опануємо історичне мислення. Тобто людина, подія, відносини завжди розглядатимуться з урахуванням місця, часу та обставин. Не викликає сумнівів, що ретельне вивчення історії іноді руйнує ілюзії, але натомість створює реальну цінність.

Майже в кожній науковій роботі, присвяченій історії Закарпаття, Ужанського комітату й міста Ужгорода, особливо згадується роль роду Другетів у формуванні місцевої історії, однак біографічні дані про його окремих членів можна зустріти досить рідко [12; 13; 16; 19; 29; 35; 46; 47; 53; 54; 55; 56; 59]. В дослідженнях історії роду Другетів за останні роки можна вважати значним прогресом роботу Золтана Борбеля [24; 25], який дослідив біографії видатних представників роду XVII сторіччя – Балінта (I) і Дьордя (III) Другетів. Цим дослідник дав серйозний «поштовх до активізації «другетознавства» в українській історіографії» [15, с. 96]. Значення цих наукових розвідок полягає й у тому, що подібні дослідження в Словаччині [40; 42] та Сербії

[34] вже продемонстрували вагомі результати.

Метою цієї статті є дослідження життєвого шляху та політичної діяльності видатного представника аристократії Північно-Східної Угорщини, претендента на князівський престол Трансільванії – Балінта Другета (1577-1609).

Важливим джерелом дослідження є документи феїшпанського фонду Ужанського комітату [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7], що зберігаються в Державному архіві Закарпатської області. Хоча необхідно визнати, що «буремна» історія розкидала архів роду Другетів по всьому світу. Як зазначає Золтан Борбель [24, с. 10-11], частину архіву, розділеного між спадкоємцями 1691 р., було знищено, а його залишки можна знайти в Угорському Національному архіві [8] та архіві міста Пряшів [9]. У ході дослідження щоденника Балінта Другета та його листування [41; 50] знайдено декілька важливих деталей, що характеризують публічну роль цього вельможі в цілком новому ракурсі [51].

У будь-якому сенсі важливо вивчити події пізнього середньовіччя – нового часу в належному контексті й переконатися, що представники шляхти, як впливової соціальної групи, відігравали важливу роль у даних історичних подіях. Колишня радянська, а згодом і українська історіографія не могли подолати «дитячу хворобу», пов'язану з вивченням історії шляхти. Соціально «прийнятними» і гідними для вивчення були в ній тільки дворяни та аристократи, діяльність яких так чи інакше стосувалася визвольного руху (Іштван Бочкаї, Імре Текелі, Ференц Ракоці II). Разом з тим, суспільно-економічне, політичне та релігійне становище дворянських родин Північно-Східної Угорщини українською історичною наукою практично не вивчалася. Актуальність вивчення теми зумовлюється й тим, що науковцями України ще не проведено спеціального наукового дослідження з проблематики угорського і трансільванського періоду історії Закарпаття по-

чатку нового часу (1526-1664 рр.).

Виклад основного матеріалу. З метою посилення своєї влади Карл I (Анжуйський), який прибув до Угорщини 1301 р., намагався створити нову й вірну йому аристократію: отже, він нагородив свого наставника Філіпа Другета (I) важливими посадами державного рівня та значними володіннями [32]. Під час панування королів із династії Анжу кілька членів роду Другетів займали найвищі посади держави – палатина (Філіп Другет, 1323-1327; Янош Другет, 1328-1333; Вільмош Другет, 1333-1342) та головного крайового судді (Міклош Другет, † 1355) [2]. Палатин Вільмош Другет у своєму заповіті 1330 р. розпорядився про значні статки, серед яких були замки Соланц (Szalánc, комітат Абауй), Поріч (Parics, комітат Земплін), Борков (Barkó, комітат Земплін), Єсенев (Jeszenő, комітат Унг), Полоча (Palocsa, комітат Шарош/Шаріш), Соколя (Szakolya), Лубло (Lubló, комітат Сепеш/Спіш), Регейц (Regés, комітат Земплін), Гйонц (Gönc, комітат Абауй) та Дунаєць (Dunajec, комітат Сепеш/Спіш). Він, як видатна особистість своєї епохи, 1335 р. був організатором зустрічі (конгресу) трьох королів (Угорщини, Чехії та Польщі) у Вишеграді на підтримку короля Владислава I (Локітек), багато разів здійснював воєнні походи до Польщі, спочатку до Сілезії, а потім проти Тевтонського ордена. Тимчасом король Лайош I (Великий) почав розшматовувати величезні маєтки Другетів і відібрав від них кілька замків [61].

Під час правління короля Сигізмунда I Люксембурзького (1387-1437) рід Другетів, який раніше відіграв важливу роль на політичній арені, майже не згадується. Причиною опали стало те, що вони підтримували претендента на престол Угорщини неаполітанського короля Ласло Анжу (сина вбитого Карла II), і через це були втягнуті в повстання 1403 р. в Південно-Східній Угорщині під проводом егерського єпископа Томаша Лудані та королівського скарбничого Іштвана Дебреї. Після придушення повстання Другети хоча і зберегли свої володіння [44] та посаду феїшпана Ужанського комітату (з часом до неї приєднався Земплінський комітат) [31], але з політики державного рівня були усунені. Минуло близько століття до того, як Другети знову були «допущені» до справ королівства.

Коли 1526 р. вимерла династія Ягеллонів, у боротьбі за угорську королівську корону Другети підтримали свого родича – трансільванського воєводу Яноша Саполяї (перша дружина його батька, Іштвана Саполяї, була Маргіт Другет, а Янош (VIII) Другет, у свою чергу, одружився з Крістіною Саполяї) [62]. Іштван (IV) та Ференц (II) Другети 5 листопада 1526 р. були учасниками Державних Зборів у Секешфегерварі, де Яноша Саполяї було обрано королем Угорщини. Після коронації Іштван (IV) Другет став феїшпаном Земплінського комітату,

а Ференц (II) за заслуги дістав спадковий титул унгарського графа та замок Унгар. Ференц Другет у 1527-1533 рр. займав також посаду головного королівського комірника (*magister tavernicorum regalium*). Це означало, що він став у ряд баронів державного рівня (*barones regni*) [30].

Після розпаду Угорщини на три частини (1541) володіння Другетів опинилися в королівській частині країни. За податковим переписом 1540 р. зі своїми 949 обійстями (*possessio*) Другети опинилися на шостому місці в країні (мукачівська доміна на той час нараховувала 260 обійсть, а Березький комітат усього 527) [18]. Династія Габсбургів намагалася всілякими способами перетягнути підлеглих на свій бік. Про це свідчить і майновий судовий процес 1549-1551 рр., який відбувався в курії короля Фердинанда I. Його основні результати були на користь Другетів [21]. Нашадків Фердинанда – Максиміліана I та Рудольфа I – не дуже хвилювала думка своїх угорських підданих. 1569 р. Королівський суд звинуватив ряд вельмож Північної Угорщини у змові проти Габсбургів – в числі інших було звинувачено Гашпара та Іштвана (V) Другетів [1, с. 5]. З метою заманити цих панів до Кошиць придворна комора (*Camera Aulica*) запропонувала їм, серед іншого, повернути замок Унгар, відібраний 1551 р. Гашпар Другет, відчувши пастку, втік до Польщі [39, с. 14-17].

Іштван (V) Другет, майбутній великий солдат епохи, дістав помилування за участь у згаданій вище «державній змові». Проте в ранній період діяльності його ім'я більше пов'язане зі свавіллям, яке він проявляв до своєї рідні, вдови двоюрідного брата Міклоша Другета Маргіти Зріні [45] та її трьох дочок. У своєму заповіті від 30 серпня 1580 р. Міклош Другет доручив Іштвану бути опікуном дітей [38], але той спочатку забрав від вдови заповіт, а потім почав систематично грабувати їхні володіння. Вельможа залякував дворян Ужанського комітату, їхніх керівників, які підтримували вдову. Зокрема, віцеїшпана Гашпара Поладі та присяжних він кинув у в'язницю. Хоча процес у королівському суді Маргіт Зріні виграла, Іштван Другет не хотів і чути про передачу їй маєтків. Нарешті, у справу втрутився головнокомандувач Північної Угорщини Янош Руебер, але Іштван Другет знову вигнав вдову з Ужгорода. Сім'я перебралася до замку Барко в Земплінському комітаті. Звідси датовані останні листи Маргіт Зріні, написані 1588 р., із судовим позовом проти утисків Іштвана Другета, який забрав волю кріпаків під час оранки [6]. Незабаром Маргіт Зріні померла. Її доньки ще тривалий час намагалися повернути через суд свою законну спадщину.

Іштван Другет, як один із найбільших землевласників у Північно-Східній Угорщині (див. табл. 1), взяв участь у знаменитій битві Сіксо (8 жовтня 1588 р.), де підбили його коня, а сам він

потрапив до турецького полону. Тимчасом у битві перемогла угорська сторона, а в'язня, якого вже направили у Фюлек, звільнили [57].

Таблиця 1

Маєтки родини Другетів в Ужанському комітаті станом на 1598 р.

№	Поселення	Кількість будинків		
		Іштван Другет	Дьордь Другет	Разом
1	Оноківці /Alsódomonya	17	6	23
2	Анталовці /Antalócz	-	7	7
3	Ярок / Árok	20	11	31
4	Тур'я Бистра / Bisztra	8	12	20
5	Їреп' / Csepely (Словаччина)	12	12	24
6	Циганівці /Cziganyóc	4	2	6
7	Дравці / Darócz	30	6	36
8	Дубринічі / Dubrinics	30	7	37
9	Оноківці / Felsődomonya	11	4	15
10	В. Лази / Felsőház	10	4	14
11	Галоч / Gálócs	-	1	1
12	Горяни / Gerény	-	25	25
13	Довге Поле (Баранинці) / Hosszúmező	4	1	5
14	Husák / Huszak (Словаччина)	29	4	33
15	Кам'яниця / Kemencze	11	4	15
16	Коритняни / Kereknyé	32	6	38
17	Малий Березний / Kisberezna	37	16	53
18	Kisgyőr	-	3	3
19	Турички / Kisturicza	9	2	11
20	Костова Пастіль / Kostova Pásztély	3	23	26
21	Кострино / Kosztrina	8	9	17
22	Lekárovcse / Lakart (Словаччина)	21	7	28
23	Люта / Lyuta	4	1	5
24	Бегендяцька Пастіль / Manajlo Pásztély	8	9	17
25	Мирча / Mercze	21	3	24
26	Руський Мочар / Mocsár	15	-	15
27	Мокра / Mokra	3	1	4
28	В. Березний / Nagybereszna	69	36	105

29	Туриця / Nagyturicza	22	8	30
30	Невицьке / Neviczke	21	9	30
31	Сімер / Ószemere	12	5	17
32	Палло / Palló	19	1	20
33	Тур'я Пасіка / Paszika	15	13	28
34	Перечин / Perecsény	50	16	66
35	Petrovce / Petrócz (Словаччина)	21	5	26
36	Тур'я Поляна / Polena	17	9	26
37	Порошково / Poroskó	33	14	47
38	Оріховиця / Rahoncza	7	9	16
39	Раково / Rakó	7	7	14
40	Тур'ї Ремети / Remete	36	10	46
41	Розтоцька Пастіль / Rosztoka Pásztély	15	11	26
42	Соломоново / Salamon	10	-	10
43	Сіль / Sómező	7	3	10
44	Н. Солотвіно / Sztatinka	13	1	14
45	Ставне / Sztávna	31	17	48
46	Стрипа / Sztrippa	6	4	10
47	Стужиця / Sztuzsica	1	8	9
48	Сухий / Szucha	6	10	16
49	Свалявка / Szvalavka	4	-	4
50	Тихий / Ticha	20	1	21
51	Ttask	-	1	1
52	Сімерки / Újszemere	32	2	34
53	Ужгород / Ungvár	100	22	122
54	Волосянка / Volosanka	11	16	27
55	Ворочово / Vorocsó	11	2	13
56	Зарічово / Zaricsó	38	12	50
57	Завосино / Zauzsina	22	10	32
58	Záhony (Угорщина)	-	18	18
Разом:		1003	466	1469

Джерело: розрахунки автора на основі [26, с. 118].

Іштван Другет Гомоннаї одружився зі Фружиною Терек. Наречена була родом зі знатної сім'ї й мала чимале придане. Її мати, Борбала Гуті Орсаг, успадкувала великі статки померлої родини за чоловічою лінією. Серед них була доміна в Діошдьорі (разом із містом Мішкольц). В якості батьківського спадку (Ференц Терек → Балінт Терек) вона принесла у шлюб дебренську домінію [49].

Іштван Другет, «учасник багатьох битв, в яких не зазнавав поранень», після тривалої хвороби 1599 р. помер у родовому замку в Гомонні. Його старший син Ласло (II) звернувся з листом до бургомістра Кошиць Яноша Бокаціуса (*Ioannis Vocatius*), в якому попросив знаменитого поета-латиніста скласти на могилу батька епітафію. Текст даного

листа, наведений нижче, підтверджує припущення про те, що Ласло Другет та його молодший брат Балінт були учнями у школі Бокаціуса в Бартфо та Епер'єші. «Вельмишановний Пан, милий мій учитель! Немає сумніву, що Ваше Панство дізналися про те, що мій добрий батько, Його Світлість Іштван Другет, феїшпан комітатів Земплін та Унг, відійшов у вічність. Він віддано й вірно служив нашій Батьківщині, королю нашої держави ціною життя і здоров'я, проливаючи кров у багатьох битвах. За своїм військовим вишколом він не був останнім серед інших великих угорців. Тому він вартий того, щоб про його діяння склали поминальний вірш. У цих краях Верхньої Угорщини немає нікого іншого, хто би краще за Вас складав вірші – тому, зважаючи на Вашу прихильність до мене, з надією звертаюся до Вас... Складено в нашому маєтку Госсумезев 2 березня 1599 р. Ваш покійний слуга: Ласло Другет Гомоннаї» [37].

Текст епітафії, написаної Яношом Бокаціусом, було надруковано в місті Бартфо 1599 р. Цю епітафію, ймовірно, роздавали під час похорон. У тексті автор посилається на італійське походження роду Другетів, на видатні здобутки Іштвана Другета і його предків. Епітафія на могилі Іштвана Другета, похованого у склепі замкової церкви Унгвар [37], звучить так (нижче наводимо оригінал і переклад).

*Aspice, qui transis, vicit fera Parca, viator
Thracia quem nequii vincere
Marte virum, Quis fuerit? queris. Germanus, an
Ausonius, Hunnus
An Schyta? Thrax? noli querere. Ad Antipodas,
Ad Garamanthas, ad extremos si veneris Indos,
Qui iacet hic, fuerit quis? tibi dicet humus
Teuto, Getes, Pannon, Turea, Ittale, Sarmata,
Mosche,
Drugethium hunc proprios nostis ut vnguiculos.*

Мандрівник, шлях якого проходить тут. Поглянь, кого забрала жорстока смерть. Того, кого Фракія (тобто Болгарія та Румунія) не змогла перемогти своїм військом. Питаєш, ким був? Німець, аузон (тобто древній італієць), гунн, скіф, фракієць? Не питай. Дійди аж до тих, хто на краю Землі, до гарамантів, до крайніх східних Індій. Коли питаєш: хто тут спочиває, ким був? – вони скажуть тобі. Німець, гетт, паннонець, турок, італієць, сармат, москаль. Цього нашого Другета знали з голови до п'ят.

Одним із найважливіших предметів обряду похорон у той час був погребальний прапор [27]. Бокаціус і для нього склав відповідний вірш (нижче наводимо оригінал і переклад).

*Drugethius iacet hac Stephanus sub sindone nigra,
Inclita virtutis gloria, Martis honos.*

*Non superesse virum, pietas cum Caesare Magnó
Maeret, et Vngarici natio tota soli.*

Іштван Другет лежить під цим чорним мармуром, і про його подвиги знають у далеких краях. Його поважав і воєвода. Оплакує неперевершеного мужа увесь люд: від великого імператора до всього угорського народу.

В сім'ї Іштвана Другета і Фружини Терек народилися два сини, вже згадані Ласло (II) і Балінт (I). Після смерті батька титул феїшпана Земплінського комітату перейшов у спадок до старшого сина, про що Бокаціус в одному зі своїх листів написав так: «Accipe laus Comitum, flos inclyte, prima parentis Gloria, Drugethiae maxime stirpi honos, stb» («Прикраса феїшпанів, чудова квітка, гордість твоїх батьків, найвища гордість роду Другетів, ласкаво прийми (мої вітання)»). Проте в протоколах Земплінського комітату не знайдено записів про те, що Ласло Другет (II) Гомоннаї склав присягу феїшпана. Натомість є свідчення про його смерть і похорон від матері, яке міститься в листі дворянству комітату й міста Кошице: «Мого улюбленого старшого сина Ласло Гомоннаї Всевишній забрав між дев'ятою і десятою годинами до обіду з цього тлінного світу тут, в Гомонні, а похорон відбудеться в Унгварі на шостий день посту, за календарем... Вдова померлого Його Світлості, Іштвана Другета, Йї Світлість Фружина Терек, 19 січня 1600 р. Гомонна» [14].

Інаугурація наступного земплінського феїшпана відбулася 3 травня 1600 р. в Земпліні, де перед зборами дворянства 22-річний Балінт Другет склав присягу, що «посаду феїшпана буде нести віддано і справедливо» [28].

Балінт (I) Другет народився 1577 р. Про ранні роки його життя відомо мало. Є підстави припускати, що разом зі своїм братом Ласло він виховувався в Епер'єші під наглядом Яноша Бокаціуса. У травні 1602 р. в місті Серенч він одружився з Ержебет Ракоці (церковне вінчання відбулося 19 травня). Дочка Жігмонда Ракоці та Юдіти Алагі Бекень принесла у шлюб в якості приданого зі спадку матері серед інших маєтків і половину домінії реґійцького замку. Шлюб тривав досить короткий час, Ержебет Ракоці померла 1604 р. (точна дата невідома). У пам'ять про смерть дружини 5 червня 1605 р. Балінт Другет видав довічну дарчу грамоту Іштвану Шаркезі, камердинеру Ержебет Ракоці, на 11 кріпосних селян і наймитів із Чепеля. В дарчій грамоті зазначено: «Я вишановую любов до моєї коханої половини, справжню любов моєї коханої Ержебет Ракоці до мене, яка дорожча і краща для мене від усього золота і срібла» [52].

1602 р. Балінт Другет разом зі своїм племянником Дьордем і тестем королівською владою Рудольфа I був звинувачений у свавіллі. Тому цілком зрозуміло, що 1604 р. разом із дворянами

Ужанського та Земплінського комітатів він серед перших став на бік визвольної війни Іштвана Бочкаї. Свій вчинок він пояснював так: *«Проти суворого обвинувачення Його Величності Верховним Декретом проти нашої віри, за яку ми повинні були віддати життя, ми взялися за зброю...»* [17].

Військова служба Балінта (І) Другета також була пов'язана із втратою дружини. Про це свідчать записи з його щоденника, де він зазначає, що хоче відволікти свої думки від важкої втрати. Молодий Балінт, який більшою мірою був наділений літературним талантом, ніж військовою доблестю, 1605 р. очолив війська Іштвана Бочкаї. Він став і добрим дипломатом: так, разом із Жігмондом Ракоці вони перетягнули на сторону Бочкаї королівського суддю Іштвана Баторі [33].

20 квітня 1605 р. в маєтку Жігмонда Ракоці, в реформатській церкві Серенч (*Szerencs*) зібралися представники угорських станів та обрали своїм князем І. Бочкаї. 14 вересня парламент у Мед'єші обрав його також князем Трансільванії. На цей момент, перебуваючи на вершині влади, І. Бочкаї попросив від Османської імперії корону. Диван султана виконав його прохання й надіслав для І. Бочкаї королівську діядему від великого візира. 20 травня 1619 р. під час ревізії скарбниці імператора Рудольфа так звану корону Бочкаї також було взято на облік, при цьому її було описано так: *«Трансільванська золота корона персидської роботи, яку спочатку турецький імператор подарував Бочкаї, і яку палатин Дьордь Турзо привіз Його Величності 6 жовтня 1610 р. На ній 32 малі й великі бірюзові камені, 90 рубінів, 64 смарагди, 22 рубінові палласи і 282 перли. На вершині корони - великий смарагд. Уся корона в подвійному футлярі»* [22].

Зустріч І. Бочкаї та великого візира (Лалла) Мехмет-паші відбулася в Ракошмезев, поблизу Буди, про що в своїх мемуарах згадують кошицький бургомістр Я. Бокаціус, Балінт Другет та придворний проповідник Петер Альвінці. Балінт Другет згадує цю подію так: *«...Після цього візир Мехмет, візир паша турецького імператора, з великими почестями передав корону Його Величності. Цей самий візир разом із короною подарував Його Величності дуже гарну золочену шаблю в золотих піхвах, прикрашених бірюзою, а також ятаган і дванадцять коней»* [22]. Оскільки І. Бочкаї все ще не довіряв своєму «союзнику», перед зустріччю він порадив Балінту Другету: *«Якщо зі мною (не дай Бог) через турків щось трапиться, Угорщину не залишай. ...Серед угорських вельмож більше всіх шанувати Габора Баторі і з ним спілкуйся!»* [22].

Через те що османська Порта згодна була закінчити 15-річну війну за умови, якщо Габсбурги спочатку вирішать свої відносини з угорцями, почалися переговори між ерцгерцогом Матяшем та Іштваном Іллешгазі. В червні 1606 р. у Відні було

укладено мирний договір, який передбачав свободу віросповідання та вибори палатина в Угорщині. Трансільванію було визнано де-факто суверенною державою, до якої приєднали Партіум і – пожиттєво для І. Бочкаї – комітати Угоча, Берег, Саболч і Сатмар, а також замки і маєтки Сатмар, Хуст і Токай.

Кошицький князівський двір вже до укладання миру розділився на дві партії, які проводили дві окремі політичні лінії. Кожна намагалася поставити свого кандидата як спадкоємця князя. Партія миру, яку очолював І. Іллешгазі, висунула претендентом Балінта Другета. Партію війни очолив канцлер Мігаль Катої, який підтримував свого родича Габора Баторі. Під час переговорів князь серйозно захворів, тому І. Іллешгазі за відсутності канцлера на переговорах звинуватив його у скоєнні отруєння. Канцлера М. Катої посадили у в'язницю.

Оскільки зі шлюбу І. Бочкаї з Катою Годь-машші не народилося спадкоємців, відчуваючи наближення смерті, князь підготував свій політичний заповіт, в якому наступником призначив Балінта Другета: *«Нас спонукала любов..., що Благородна Країна після нас прийме, вибере і признає нікого іншого, крім Його Світлості та Його Величності Балінта Гомоннаї. Якщо цю нашу пораду приймете, побачите багато доброго, але, перш за все, приєднаєте всю Угорщину, не буде ніякої шкоди вічному існуванню, як досі, з Угорщини, чи як було з двох волоських країн; і все добро, що слідує з цього, хоча його не приписуємо цьому, Благородну Країну, яку Бог любить за мудре рішення, яку самі можете уявити і побачити наяву»* [43].

І. Бочкаї помер 29 грудня 1606 р. У своєму заповіті він визначив своє місце поховання: *«...Ми визначили місце поховання в Трансільванії, в місці Дюлафегерваар, улюбій нашій Батьківщині; тому, що всі князі звідти і з самого початку поховані там»* [22]. Тіло князя з Кошиць до Трансільванії супроводжувала величезна похоронна процесія, в якій брали участь до 600-700 осіб. Від султана також надійшла складена на ім'я Другета грамота, де було зазначено: *«Тебе, як першого за родом і титулом серед угорських вельмож, але особливо як вірного й наполегливого слугу Близкучої і Високої Порти, на знак стало зростаючої та невичерпної імператорської благодаті, за моєю величною думкою обираю Тебе достойним зайняти місце зданого короля Іштвана після його смерті і стати королем Трансільванії та Угорщини»* [52]. Лист аналогічного змісту за дорученням султана надійшов і трансільванським вельможам від великого візира Мурада Куюджі: *«Зять ближнього по старшій сестрі, його воевода та близький радник, який серед угорської знаті за мужністю, розумом і народженням є першим, справжній прихильник нашої Високої Порти, єдиний, кому довіряють лідери народу, за виданою до цього грамотою після смерті блаженного його обрано королем; і в силу раніше виданого*

імператорського листа я дав йому дозвіл на це» [52]. Останнє речення може вказувати на те, що Іштван Бочкаї просив султана схвалити призначення Балінта Другета як спадкоємця, чим спростовується поширене раніше уявлення про те, що його ім'я було внесено в документ підпільно складачами заповіту. Тому і стало великою несподіванкою для учасників похоронної процесії, яка прибула на кордон Трансільванії, що стани країни в перший і останній раз реалізували своє право на вільний вибір князя та обрали своїм правителем губернатора Жігмонда Ракоці, колишнього тестя Балінта Другета.

Після смерті І. Бочкаї королівські комісари, призначені для повернення затисянських комітатів, вжили також відповідних заходів для ліквідації незалежності Трансільванії. Хоча укладений 1606 р. віденський мир чітко закріплював за трансільванцями гарантоване право *«libera electio»*, королівські комісари й особисто Дьордь Турзо вважали за правильне чинити так, щоб *«Трансільванія... повернулася під корону короля Угорщини, і кого його Величність <король Угорщини> вибере і затвердить – той і має правити країною»*.

Трансільванські стани усвідомлювали ці ідеї, але також висловилися проти того, щоб за волею Іштвана Бочкаї призначити князем Балінта Другета. Вони не мали обґрунтованих заперечень проти цього, але *«...своє право libera electio, важко здобути через втрати і пролиту кров, принесуть по суті в жертву так, ніби признали своїм правителем призначеного угорським королем воєводу»* [41]. Наслідком цього і стало, що 12 лютого 1607 р. колишнього губернатора Трансільванії Жігмонда Ракоці Державні Збори *«одним голосом – одною мовою»* (одногослоно) обрали своїм князем. Стани також заявили, що *«обов'язок захисту незалежності країни вважають першорядним, за своєї вдячності та милосердя до пам'яті визволителя Іштвана Бочкаї»*.

Звісно, у своєму листі від 19 лютого 1607 р. Балінт Другет, як призначений спадкоємець, написав до королівських комісарів у Верхній Угорщині, що *«лише одна третина країни та кілька жінок»* обрали князем Жігмонда Ракоці. Спочатку він намагався реалізувати своє право, здобути за заповітом, із використанням зброї, але згодом – за порадою Пала Н'ярі – пішов іншим шляхом. Він надіслав листа від 18 березня 1607 р. Державним Зборам, що засідали в Морошваргелі (сьогодні Târgu Mures), в якому вимагав анулювати результати виборів Жігмонда Ракоці й *«тихо передати країну в його руки, інакше через непокору вони дійдуть остаточного розпаду і смертельного руйнування»*.

Представники Державних Зборів Трансільванії заарештували посла Другета й у своєму листі до комітатів Угорщини від 22 березня дії вельможі назвали негідними. При цьому вони пояснили, що *«від обраного князя за спільною згодою відмежуватися вважають для себе недостойним, і краще*

помруть усі до одного, щоб депонувати Жігмонда Ракоці». На думку представників Державних Зборів, проблема виникла через те, що Балінт Другет не заявив про своє бажання бути обраним князем. Якщо б це було так, стани, ймовірно, розглянули би це питання, але хто взагалі чув про таке, щоб хтось країну *«без вісті й волі передав за заповітом»* [41].

Дворянство Угорщини також намагалося бути посередником у справі, тому від імені регіональних зборів у Кошицях (23 березня 1607 р.) направило Дьордя Гофмана та Ференца Алагі послами до Балінта Другета, щоб відговорити його зайняти князівський престол силою. У зверненні до нього зазначалося: *«Не намагайтеся заради бажання отримати невелику гідність як втратити себе, так і збурити спокій у своїй любій державі»* [20]. Королівський комісар Дьордь Турзо також направив йому листа, в якому пропонував *«відкинути думку про гнів і помсту, і, усвідомлюючи вік та хворобливість Жігмонда Ракоці, не військом і силою, але мирною угодою, з невеликим сподіванням і терпінням, за консенсусом і дозволом короля, без шкоди і втрат для країни, кровопролиття та створення великого безладу намагатися отримати Трансільванське князівство»*. В листі є і приховані загрози, висловлюються перспективи можливої конфіскації майна, попереджається, що *«втратити добру пам'ять, ім'я та інші надбання батьків, прихильність государя, князя та короля було би недостойним, навіть ганебним»* [41].

Зі зміною внутрішньополітичної ситуації (королівський двір де факто визнав князівство Ракоці) Балінт Другет перервав стосунки з гайдуками і турками, але на кінець квітня 1607 р. по всій країні знову поширилася звістка про смерть Жігмонда Ракоці. Для координації подальших кроків Другет попросив поради від Дьордя Турзо, в листі до нього він висловився так: *«Бог бачить його душу, хоча він не радий смерті батька (раніше тестя), проте прийме жезл і прапор так, щоб трансільванці знову не розпочали безлад»*. На той час активізувався і будайський паша Алі Кадізаде, зацікавлений у *«виборах Другета королем»*. З огляду на це він неодноразово відсилав послів до Унгвара. Від них вельможа переховувався в замку Ковар (*Kővár*), який залишив йому за заповітом І. Бочкаї. Звідти він направив свого пояснювального листа дворянам Ужанського комітату. В листі зазначалося: *«Господь Бог і люди навколо мене бачать, що з того часу, як із Унгвара пішов і їхав сюди, турків своїми очима не бачив, подарунків їхніх не прийняв і з ними не панькався»* (Синерварольйо, 3 квітня 1607 р.) [41].

У своєму листі до ерцгерцога Матяша Дьордь Турзо попросив відволікти Другета від свого первісного наміру якоюсь державною посадою. Як з'ясувалося пізніше, на той час віденський двір уже мав іншого претендента на трансільванський трон,

тому Балінта Другета було висунуто на посаду головного крайового судді.

У квітні 1608 р. Другет, як володар хустського замку, спочатку за королівською грамотою став феїшпаном Марамороського комітату, а в жовтні того ж року отримав призначення від Габора Баторі, нового князя Трансільванії [10]. У квітні 1608 р. він став також королівським радником та головнокомандувачем у Верхній Угорщині («*Valentinus Drugeth de Homonna, Caes. Regiaeque Majestatis Consiliarios, Comitatum Regni Hungariae Superiorum Capitaneus ac Comitatum Zempleniensis et Maramarosiensis Comes etc.*»). Влітку 1608 р. в Угорщині відбулися значні політичні зміни – ерцгерцог Матяш, який раніше займав пост регента, військовою силою змусив брата, імператора Рудольфа, передати угорську королівську корону. Серед військ, які стояли під Прагою, були й солдати Другета.

Коронація Матяша II відбулася 19 листопада 1608 р. в місті Пожонь (Братислава). Наступного дня, за традицією, Дьордя Другета було посвячено в лицарі золотих шпор (*equus aureatus*), а 1 грудня 1608 р. Балінт Другет отримав призначення головного королівського судді: «*Після коронації... Балінт Гомоннаї був підтверджений, як головний крайовий суддя (Judex Curiae)*» [30]. Наступного року Балінта Другета було номіновано на посаду палатина, але його участі у виборах запобігла раптова смерть, причиною якої могло бути отруєння.

Смерть настала 9 листопада 1609 р. в замку Унгвар після засідання комітатських зборів Ужанського комітату, де піджупаном (віцеїшпаном) було обрано Ференца Таркані. Балінту Другету тоді було всього 32 роки. Звістку про його смерть дворянству Ужанського і Земплінського комітатів повідомила дружина Крістіна Палоча Горват [3]. Громадськість комітату підозрювала отруєння, тому й збереглася повістка Дьордя Другету, за якою він викликається на допит [4]. Один із авторів писав щодо цього: «*На сідло було насипано отруту, а сідниці гнили, через що й помер. У цей час, після смерті Бочкаї, стало звичним отруєння через їжу чи насипанням отрути на сідло, стілець. Ходити в гості у цей час було дуже небезпечно. Гостювання Андраша Довці та чаша Довці стали предметом чуток*» [58].

Балінт (I) Другет, головний королівський суддя, феїшпан комітатів Унг і Земплін був похований 14 березня 1610 р. в ужгородському замку у склепі церкві Св. Юрія. Текст епітафії склав ужгородський реформатський священник, декан Янош Толнаї-Балог [36] (нижче наводимо оригінал і переклад).

*Postquam te genuit, lauitque Vngvaridis
vndis Euphrosine verum nomen adepta parens,
Bartphanae puerum post haec fouere virentem
Hinc et Eperiessides te docuere Deae.
Ast vbi concessa est annis, prudentia maior,
Ornarunt thalamos Tálya, Palócsa tuos.*

*Tum Ducis officium tibi contulit
Hungara tellus Iudicis hinc Regni munus habere dedit.
Mors tumulo corpus, mentem DEUS addit Olympo
Famam rite solum personat, atque salum.
Siccine Drugethiae decus indelebile gentis
Dormit Homonnea dictus ab vrbe Valens!
O! patriae pater! Ocurrus auriga ruentis!
Cur immatura morte peremptus abis?
Sat vixti, fateor; quia sat bene, miles et acer,
Prudens atque senex, vt iuuenisque pius.
Attamen ante diem nobis ereptus abisti,
Hei mihi! multorum fletibus aucte virum!
Hic Drugeth ille Valens. Satis est, quam plura referens
Notior ille solo, gratior ille polo.*

Коли народила і викувала тебе у водах Унга твоя матір із чесним іменем Фружина, як дитину оберігали музи в Бартфо і навчали в Епер'єші. Але там багато років потому, надаючи тобі більше розуму (очевидно, поет мав на увазі правові знання), твої наложниці з Талля і Палоча (Крістіна Горват із Палоча була його другою дружиною, а першою – Ержбета Ракоці із замка Талля) прикрашали тебе. Потім Угорщина доручила тобі посаду воєводи, а потім владу королівського судді. Смерть помістила твоє тіло в могилу, а Бог довірив твою душу Небу. Твоя слава відома через землі й моря. Так спочиває незладима краса роду Другетів, названого Величезним (Valens), з міста Гомонни. О, любий батько нашої батьківщини! О, візник швидкої карети! Чому покидає нас убитий ранньою смертю? Визнаю, що ти жив досить і досить добре; як хороший воїн, розумний і зрілий, як благочестивий юнак. Усе ж відійшов дочасно рано! Горю мені! Я постарів від багатьох сліз! Це той Другет Балінт (Валенс). Цього про нього достатньо. Решту розкаже про себе сам той, якого знають більше, ніж колір землі, котрий миліший за небо.

Висновки. З точки зору історії Північно-Східної Угорщини і Трансільванії останні роки правління Іштвана Бочкаї та наступні були епохальними, адже події тих років значно вплинули на політичну, економічну та релігійну картину регіону. Результати останніх досліджень надали багато нових матеріалів на цю тему, а політична біографія самого Балінта Другета поповнилася раніше невідомими повідомленнями.

Угорська історична наука ХХ ст. характеризувала його як людину непослідовну, наділену більше літературним, ніж політичним і військовим талантом, котра не мала жодного уявлення про те, що робити з історичним шансом, який випав на її долю – можливістю зайняти князівський престол Трансільванії. Однак із щоденника та листування Балінта Другета на теми можливостей захоплення трансільванського князівства вимальовується дещо інша постать – поміркованого, обережного політика, який зрозумів, що конкретний історичний момент не

підходить для продовження політичної спадщини Іштвана Бочкаї. Наявні джерела підтверджують, що тільки для Османської імперії було особливо важливо посадити Балінта Другета на трансільванський трон, але сам вельможа не плекав таких прагнень. Історик З. Борбель, який досліджує історію сім'ї

Другетів, зазначав: «Через його <Балінта Другета> особу вони <турки> хотіли забезпечити свій вплив не тільки в Трансильванії, але й на частині Королівства Угорщини, для чого використовували заповіт Іштвана Бочкаї та заснований ними угорський королівський титул і його спадковість» [36].

1. Державний архів Закарпатської області (далі ДАЗО). – Ф. 4: Наджупан Ужанської жупи. – Оп. 2. – Спр. 135: Акт, складений окружним справником Ужанської жупи, щодо спротиву дворян Гашпара і Дьордя Гомоннай із с. Невицьке виконанню судового рішення, 1590 р. – 1 арк.
2. ДАЗО. – Ф. 6. – Оп. 5. – Спр. 1690: Виписки з архівних документів про походження сім'ї Другет. – 20 арк.
3. ДАЗО. – Ф. 4: Наджупан Ужанської жупи. – Оп. 11. – Спр. 23: Лист мешканки м. Унгвар дворянки Христини Палоці про смерть свого чоловіка, графа Балінта Другета та ін., 1610 р. – 4 арк.
4. ДАЗО. – Ф. 4: Наджупан Ужанської жупи. – Оп. 2. – Спр. 226: Повістка жупного суду у справі притягнення до відповідальності поміщика Дьордя Другета Георгія за вбивство Балінта Другета, 1604 р. – 1 арк.
5. ДАЗО. – Ф. 4: Наджупан Ужанської жупи. – Оп. 2. – Од. зб. 86: Рішення угорської королівської курії про повернення поміщику Іштвану Пожгаї земель, присвоєних поміщиком Гашпаром Другетом, 1577 р. – 1 арк.
6. ДАЗО. – Ф. 4: Наджупан Ужанської жупи. – Оп. 15. – Спр. 21: Справа з суперечки за майно між поміщиками Іштваном Другетом і Маргаритою Зріні, вдовою Міклоша Другета, 1582 р. – 45 арк.
7. ДАЗО. – Ф. 4: Наджупан Ужанської жупи. – Оп. 17. – Од. зб. 1: Частина рукопису роботи невідомого автора «Історія Ужанської жупи за протоколами з 1500 по 1700 рр.», 1871-1886 рр. – 25 арк.
8. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (далі MNL OL). A Homonnai Drugeth család levéltára, 1531-1748. – P. 1983.
9. Štátny archív v Prešove. Drugeth Humenné (1292-1945) (далі ŠA Prešov DH).
10. Homonnai Drugeth Bálint máramarosi főispáni kinevezése – «Értjök aztis hogy némelliök minémö okon Contradictiót akarnának formallni Huzt ellen, abból kednek' semmi bántassa nem lészen, magunkra nézve meg akariuk oltalmazni kedet' benne». Báthory Gábor Homonnai Bálintnak. Gyulaféhvár, 1608. október 27. // ŠA Prešov DH, inv. c. 653/10.
11. Homonnai Drugeth László halálhíre // Archiv mesta Košice – Collectio Schwartzbachiana (AMK CS). – No. 4908.42.
12. Кобаль Й. В. Ужгород відомий та невідомий / Й. В. Кобаль. – Львів: Світ, 2003. – 196 с.
13. Кобаль Й. В. Ужгород / Й. В. Кобаль // Енциклопедія історії України: у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2013. – Т. 10: Т-Я. – С. 212.
14. Федака С. Д.. Ужгород кризь віки: Нариси з історії Ужгорода / С. Д. Федака. – Ужгород: Патент, 2010. – 296 с.
15. Ферков О. Дослідження історії Другетів. Borbély Zoltán. A Homonnai Drugethek Felső-Magyarországon a 17. század első évtizedeiben. – Eger, 2015. – 255 o. // Тисячоліття – Millennia: Науковий щорічник. – Вип. 3. – 2016 / Редкол.: Н. М. Жулканич, В. С. Задорожний, Л. І. Капітан, Р. А. Офіцинський (гол. ред.), І. І. Скиба, О. М. Сухий, С. Д. Федака. – Ужгород: Гражда, 2016. – С. 96-103.
16. Ферков О. Рід Другетів та їх діяльність у добу Анжу. [Електронний ресурс] / О. Ферков. – Режим доступу: <http://www.zakarpattia.com/?p=1926>.
17. A Zemplén megyei nemesség hadra kelésének okairól. – Történeti jegyzetek Zemplén-vármegyéről. // Adalékok Zemplén-vármegye Történetéhez (szerk. Dongó Gyárfás Géza). – Sátoraljaújhely: Zemplén Könyvnyomtató Műhely. – 1900. – № 5. – 135-137. old.
18. Acsády Ignác. Régi magyar birtokviszonyok 1494-1598 // Értekezések a Történelemtudományok Köréből XVI. kötet. – Budapest: MTA, 1897. – 81-148. old.
19. Adalékok az ungvári vár és tartománya, és Ungvár város történetéhez. Irta Dr. Hodinka Antal. – Ungvár: Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, 1999. – 106. old.
20. Beda Kálmán. A Felső-magyarországi rendek kassai részgyűlése 1607 márciusában. // A Hajdú-bihar Megyei Levéltár Évkönyve III. 1976. – 159-176. old.
21. Bessenyei József. Ferdinánd király és a magyarországi arisztokrácia, különös tekintettel Ferdinánd pártjának kialakulására (1526-1540). // Történelmi Szemle XLV (2003) 1-2. – 93-107. old.
22. Bocskai kíséretében a Rákosmezőn. Közreadja Csonka Ferenc és Szakály Sándor. – Budapest, 1988. – 136 p.
23. Bocskay István, Magyar- és Erdélyországi fejedelemnek testamentomi rendelése. Magyar gondolkodók 17. század. Sajtó alá rend. Tarnóci Márton. – Budapest, 1979. – 22 p.
24. Borbély Zoltán. A Homonnai Drugethek Felső-Magyarországon a 17. század első évtizedeiben. – Eger, 2015. – 255 p.

25. Borbély Zoltán. Egy konvertita főúr Felső-Magyarországon: Homonnai Drugeth György // Rekatolizáció, ellenreformáció és katolikus megújulás Magyarországon (szerk. Kónya Péter). – Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2013. – 370-387 pp.
26. Dávid Zoltán. Az 1598. évi házösszeírás / Z. Dávid. – Budapest: Központi Statisztikai Hivatal Levéltára, 2001. – 756 p.
27. Drugeth István sírköve és halotti zászlója. – Történeti jegyzetek Zemplén-vármegyéről // Adalékok Zemplén-vármegye Történetéhez (szerk. Dongó Gyárfás Géza). – Sátoraljaújhely: Zemplén Könyvnyomtató Műhely. – 1900. – № 3 – 75. old.
28. Drugeth László és Drugeth Bálint beiktatása. – Történeti jegyzetek Zemplén-vármegyéről // Adalékok Zemplén-vármegye Történetéhez (szerk. Dongó Gyárfás Géza). – Sátoraljaújhely: Zemplén Könyvnyomtató Műhely. – 1900. – № 3 – 76. old.
29. Engel Pál. A nemesi társadalom a középkori Ung megyében. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 25. / P. Engel. – Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 1998. – 179 p.
30. Fallenbüchl Zoltán. Magyarország főméltóságai 1526-1848. – Budapest, 1988 – 80 p.
31. Gálócsy Zoltán. Ung vármegye főispánjai és tisztviselői a legrégibb kortól 1867-ig. / Z. Gálócsy. – Budapest-Beregszász: Hatodik Síp Alapítvány, Mandátum Kiadó, 2000. – 95 p.
32. Hampel József. A Drugethek őseiről. // Századok 15 (1881), 133-147, 207-213. pp.
33. Hangay Zoltán. Erdély választott fejedelme Rákóczi Zsigmond / Z. Hangay. – Budapest: Zrínyi Kiadó, 1987. – 230 p.
34. Hardi Đ. Drugeti: povest o usponu i padu porodice pratilaca anžujskih kraljeva. – Novi Sad, 2012. – 480 s.
35. Hodinka Antal. Ung megye / A. Hodinka. // Ung megye. Honismereti írások Ung megyéről 1944-ig. (összeállította és szerkesztette S. Benedek András). – Beregszász-Budapest: Mandátum kiadó – Hatodik Síp Alapítvány, 1998. – 50-56. old.
36. Homonnai Bálint ungvári sírfelirata // Adalékok Zemplén-vármegye Történetéhez. Sátoraljaújhely: Zemplén Könyvnyomtató Műhely. – 1900. – 39 p.
37. Homonnai Drugeth István sírfelirata. – Történeti jegyzetek Zemplén-vármegyéről // Adalékok Zemplén-vármegye Történetéhez (szerk. Dongó Gyárfás Géza). – Sátoraljaújhely: Zemplén Könyvnyomtató Műhely. – 1900. – № 2. – 39-41. old.
38. Homonnai Drugeth Miklós végrendelete // Zubánics László. Vitézi végek dicsérete. A nemesség szerepe a XVI-XVIII. századi Északkelet-Magyarország társadalmi fejlődésében. – Ungvár-Budapest: Intermix Kiadó, 2016. – 210-213. old.
39. Hóvári János. A hűtlen Dobó / J. Hóvári. – Budapest: Helikon Kiadó, 1981. – 123 p.
40. Kohútová Mária. Šľachtický rod Drugetovcov // Historická revue. – Roč. VII. – Č. 10. – S. 8.
41. Komáromy András. Rákóczy Zsigmond és Homonnay Bálint versengése történetéhez (1607-1608) / A. Komáromy // Magyar Történelmi Tár. – 1899. – 273-297. old.
42. Lenčič Štefan. Šľachtický rod Drugetovcov z Humenného / Štefan Lenčič. – Humenné: Miestny odbor MS. - Vihorlatské osvetové stredisko, 2003 – 183 s.
43. Magyar főrangúak temetkezési szertartása a XVII-ik században. // Történelmi Tár. – 1894. – 738-744. old.
44. Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. Szerk. Maksay Ferenc. I. kötet. – Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990. – 571 p.
45. Márk Éva. A Zrínyiek leányai és asszonyai. [Elektronnyj resurs] / Éva Márk. – Режим доступу: <http://korok.webnode.hu/products/a-zrinyiek-leanyai-es-asszonyai/>.
46. Mauks Ernő. Ung megye múltjából. / E. Mauks. – Budapest: Historiaantik Kiadó, 2015. – 127 p.
47. Mészáros Károly. Ungvár története, a legrégibb időktől maig. / K. Mészáros. – Pest: Ráth Mór Könyvkereskedése, 1861. – 114 p.
48. Mikonya György. Család és családtörténet-írás (részlet). [Elektronnyj resurs]. – Режим доступу: <http://folyoiratok.off.hu/uj-koznevelés/család-es-családtörténet-írás-részlet>.
49. Nagy Iván. Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. III. kötet (C–D) / I. Nagy. – Pest: kiadja Ráth Mór, 1858. – 420 p.
50. Oláh Tamás. Egy levél Boeckai fejedelem temetési menetéből, avagy adalék a 17. század eleji magyar református politikai elit belharcaihoz. [Elektronnyj resurs]. – Режим доступу: http://reformacio.mnl.gov.hu/egy_level_boeckai_fejedelem_temetesi_menetebol_avagy_adalek_a_17_szazad_eleji_magyar_reformatus.
51. Pálffy Géza. Utak a magyar politikai elit élére. Karrierlehetőségek a magyar arisztokráciában a 16–17. század fordulóján. / G. Pálffy // Magyar történettudomány az ezredfordulón. Glatz Ferenc 70. születésnapjára. Szerk. Gecsényi Lajos–Izsák Lajos. – Budapest, 2011. – 397-404. old.
52. Papp Sándor. Homonnai Drugeth Bálint fellépése Boeckai örököséként // Studia Cariliensia – 2006. – 1. sz. – 133-152. old.
53. Radvánszky Béla. Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. I. kötet / B. Radvánszky. – Budapest:

- Helikon Kiadó, 1986. – 354 p.
54. Radvánszky Béla. Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. II. kötet. /B. Radvánszky. – Budapest: Helikon Kiadó, 1986. – 406 p.
55. Radvánszky Béla. Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. III. kötet. /B. Radvánszky. – Budapest: Helikon Kiadó, 1986. – 428 p.
56. Réz László. A Drugethek és Homonna reformációja / L. Réz. – Sátoraljaújhely, 1899. – 158 p.
57. Szabó András. Az 1588-as szikszói csata és propagandája / A. Szabó. // Hadtörténelmi Közlemények 112. – 1999. – № 4. – 851-860. old.
58. Szepsi Laczkó Máté krónikája. [Електронний ресурс] // Erdélyi Történelmi Adatok, III. kötet. Szerkesztette: Mikó Imre. Kolozsvár 1858. – Режим доступу: <http://mek.oszk.hu/15200/15288/15288.pdf>.
59. Szirmai Antonius: Notitia historica comitatvs Zempléniensis. – Bvdae, 1804. – 371 s.
60. Wertner Mór. A Drugethek genealógiájához. / M. Wertner // Turul 9 (1891). – 151 p.
61. Zsoldos Attila. A Drugethek és a «hét vármegye» // «KöztesEurópa» vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére. Szerk: Bagi Dániel. – Fedeles Tamás. – Kiss Gergely. Pécs, 2012. – 577-585 pp.

РЕЗЮМЕ

ЖИЗНЬ И ПОЛИТИЧЕСКАЯ КАРЬЕРА БАЛИНТА ДРУГЕТА (1577-1609)

Зубанич Л. Л. (Ужгород)

В статье освещены жизненный путь и политическая деятельность выдающегося представителя аристократии Северо-Восточной Венгрии, претендента на княжеский престол Трансильвании – Балинта Другета (1577-1609). Историческая наука считает его непоследовательным человеком, эпигоном Иштвана Бочкай, но из имеющихся источников вырисовывается образ умеренного, взвешенного политика, который понял, что исторические условия его времени не дают ему возможности основать новую княжескую династию в соседнем государстве.

Ключевые слова: князь, Ужанский комитат, феишпан, Балинт Другет, Северо-Восточная Венгрия, Жигмонд Ракоци, Трансильвания, замок Унгвар.

SUMMARY

LIFE AND POLITICAL ACTIVITY OF BALINT DRUGETH (1577-1609)

L. Zubanych (Uzhhorod)

The article describes the way of life and political activity of the prominent representative of the aristocracy of Northeastern Hungary, the contender for the prince's throne of Transylvania – Balint Drugeth (1577-1609). Historical science considers him to be an inconsistent person, an epigone of Ishtvan Bochkai, but from the available sources there is an image of a moderate, weighed politician who realized that the historical conditions of his time did not give him the opportunity to establish a new princely dynasty in a neighboring state.

Keywords: prince, Ung county, Balint Drugeth, Northeastern Hungary, Zsigmond Rakoczy, Transylvania, Ungvar castle.

УДК 323.1 (477:439) (091) «1939/1941»

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЛИДЕРОВ КАРПАТСКОЙ УКРАИНЫ В СЛОВАКИИ В 1939-1941 гг.

Казак О. Г. (Минск)

В статье на основе материалов архивов Венгрии, Чехии, Украины рассматриваются различные аспекты деятельности приверженцев автономного правительства А. Волошина в независимой Словацкой Республике. Подробно освещен процесс контактов проукраинских эмигрантов с Венгерской королевской дипломатической миссией в Братиславе.

Ключевые слова: эмиграция, русины, независимая Словацкая Республика.

В межвоенный период Закарпатье входило в состав Чехословакии, власти которой еще в 1918 г.

обещали предоставить региону широкую автономию. Первое автономное правительство, однако, бы-

ло сформировано только в условиях послевоенной агонии чехословацкой государственности. Автономный кабинет, который возглавил один из лидеров русофильского направления А. Бродий, функционировал с 11 по 26 октября 1938 г. После ареста А. Бродия по обвинению в шпионаже в пользу Венгрии произошло формирование второго автономного кабинета во главе с лидером Национально-христианской партии и всего украинского движения А. Волошиным. Приверженцы А. Волошина видели Закарпатье (Карпатскую Украину) плацдармом для создания независимого украинского государства. Однако после поэтапного включения территории Закарпатья в состав Венгрии (ноябрь 1938 г., март 1939 г.) новые власти сделали ставку на поддержку локальной формы русинской идентичности в противовес украинскому или русскому национальным проектам.

После установления венгерского господства в регионе большинство активных приверженцев проукраинских идей либо стали жертвами репрессий венгерской администрации, либо были вынуждены эмигрировать. Деятельность приверженцев А. Волошина в государствах и регионах Европы (независимая Словакия, Протекторат Богемии и Моравии, Третий Рейх и др.) является важной, но недостаточно изученной страницей истории края. Значительный вклад в исследование данной проблемы внесли Л. Тилковски (историк социалистической Венгрии), И. Ванат (чехословацкий / словацкий историк украинского происхождения) и другие. Однако авторы работ, опубликованных в период социализма, игнорировали многие аспекты деятельности карпатоукраинских эмигрантов в независимой Словакии либо же рассматривали их тенденциозно. Украинский историк Р. Официнский в своей фундаментальной монографии «Политическое развитие Закарпатья под властью Венгрии (1939-1944 гг.)» на основе введенных в научный оборот источников и современной методологической базы проанализировал деятельность «Ликвидационного комитета по делам беженцев из Карпатской Украины» в Братиславе, переговоры А. Волошина с президентом Словакии Й. Тисо и другие малоизвестные факты истории карпатоукраинской эмиграции.

Целью нашей статьи является освещение неизвестных и малоизвестных в современной исторической науке аспектов деятельности приверженцев автономного правительства А. Волошина в Словакии. К таким аспектам относятся, в частности, попытки давления на властные круги Словакии с целью проукраинского решения русинского вопроса, переговоры с венгерскими дипломатическими представителями в Словакии и т. д. Для достижения данной цели проводится детальный анализ неизвестных ранее документов Венгерского национального архива, Национального архива Чешской Республики, Государственного архива Закар-

патской области Украины.

Содействие симпатикам Карпатской Украины, пожелавшим продолжить свою деятельность на территории независимой Словакии, оказывал консул Германии в Хусте (столице Карпатской Украины после Венского арбитража ноября 1938 г.) Г. Гоффман [9, old. 164]. В Братиславе был создан «Ликвидационный комитет по делам беженцев из Карпатской Украины». Его возглавил Ю. Ревай, обязанности секретаря исполнял И. Гопко. На берегу Дуная находился лагерь на несколько барачных корпусов для беженцев, из которых часто забирали людей на работу в Германию. На словацком радио в Братиславе на общественных началах была создана «секция украинского радиовещания антивенгерской тенденции» (ежедневная 15-минутная передача), с которой интенсивно сотрудничал украинский писатель, публицист и общественно-политический деятель В. Гренджа-Донский, нелегально покинувший Закарпатье в начале августа 1939 г. [3, с. 92]. Отдельные сторонники кабинета А. Волошина получили в независимой Словакии достаточно престижные должности. Так, в отчете сотрудника Министерства внутренних дел правительства Чехословакии в эмиграции от 11 ноября 1944 г. содержалась информация о потенциально опасных личностях на территориях, где планировалось восстановление чехословацкой власти. Среди них был упомянут Р. Венгринович, воевавший в армии С. Петлюры. В 1920-е гг. Р. Венгринович учился в Праге, после чего работал адвокатом в Ужгороде. После событий марта 1939 г. он попытался прибегнуть к помощи жены – этнической венгерки – для сохранения адвокатской практики в Закарпатье. После неудачи этого мероприятия Р. Венгринович при посредничестве немцев получил должность адвоката в Ружомбероке (Словакия) [8]. В качестве другого известного примера можно назвать деятельность выпускника Будапештского университета, преподавателя математики и физики, активного общественно-политического деятеля проукраинской ориентации А. Штефана. В 1939-1940 гг. он возглавлял Украинскую торговую академию в Братиславе, а в 1940-1945 гг. являлся директором украинской гимназии в Модржанах близ Праги [3, с. 91].

Начиная с осени 1939 г. эмигранты проукраинских взглядов стали зондировать почву относительно возможности возвращения на Закарпатье. Венгерская дипломатическая миссия в Братиславе регулярно посылала отчеты в Министерство иностранных дел о подобном рода обращениях. Так, 9 октября 1939 г. с сотрудником дипломатической миссии встретился бывший депутат сейма Карпатской Украины Д. Минчук. Он сетовал на рост безработицы в крае, привлечение к работе учителей из внутренних регионов Венгрии, которые не понимали языка местного населения. А. Бродий и С. Фенцика – лидеров русофильского движения

на Закарпаття, которые в межвоенный период активно действовали в интересах венгерского ирредентизма, – Д. Минчук назвал «охотниками за деньгами, за которыми никто не стоит». Эмигрантский деятель позиционировал себя противником большевизма, однако с симпатией отмечал, что в присоединенной к СССР Галиции в общественной и культурной сферах активно использовался украинский язык [5, old. 58-60].

Бывший немецкий консул в Хусте Г. Гоффман, который осенью 1939 г. являлся сотрудником посольства Германии в Словакии, по просьбе членов венгерской дипломатической миссии в Братиславе представил свое видение ситуации на Закарпаття. Кроме прочего, он отмечал популярность просоветских идей в регионе: «Большевистская агитация успешна, потому что эти идеи имеют свои корни с чешских времен, и народ с симпатией смотрит за границу, где не надо учить венгерский язык». По мнению Г. Гоффмана, многие проукраинские активисты, находившиеся в Словакии, задумывались об эмиграции в СССР. По мнению сотрудника немецкого посольства, венгерским властям следовало задуматься о возвращении приверженцев А. Волошина на Закарпаття. Это, по мнению Г. Гоффмана, могло способствовать ослаблению просоветских настроений в крае [5, old. 54-55].

Лидеры карпатоукраинской эмиграции в Словакии пытались лоббировать свои интересы посредством переговоров с дипломатами других держав. Так, поверенный в делах Италии в Словакии граф Ронкалли в ноябре 1939 г. сообщил венгерской дипломатической миссии о своей встрече с видным сторонником А. Волошина А. Штефаном. Тот жаловался итальянскому дипломату на политику венгерских властей на Закарпаття, а именно на замену проукраинских учителей и чиновников на выходцев из внутренних районов Венгрии, на искусственное создание безработицы. А. Штефан предвидел крайне негативные последствия подобного положения дел: «Это ошибка администрации, в результате которой население непременно начнет симпатизировать соседней Советской России, а регион раньше или позже будет присоединен к России. Во избежание этого процесса венгерское правительство должно вернуть в Подкарпаття украинскую эмиграцию, которая сегодня находится за рубежом» [5, old. 52].

29 ноября 1939 г. венгерскую дипломатическую миссию посетил еще один представитель карпатоукраинской эмиграции – сотрудник прешовского банка Н. Бабота. Он, как и его единомышленники, настоятельно рекомендовал венгерским дипломатам оказать содействие в возвращении эмигрантов на Закарпаття. Сотрудник дипломатической миссии отмечал, что часть проукраинской интеллигенции разочаровалась в Германии как потенциальном гаранте создания Соборной Украины: «В Н. Баботе проявляется плохо скрываемое раздражение

немцами, которые, по его словам, пассивны в отношении украинской эмиграции». Интересны также замечания венгерского дипломата относительно официального наименования восточнославянского населения Закарпаття: «Осмелюсь предположить, что в словацких кругах некоторые с сарказмом относятся к термину «угрорус», которым мы сейчас именуем русинское население Подкарпаття. Я предполагаю, что этот термин сильно напоминает наименование «чехо-словак», который также не имел реального содержательного наполнения» [5, old. 50].

Еще во время деятельности автономного кабинета А. Волошина проукраинские идеи находили некоторый отклик в Восточной Словакии. Например, учитель из Снина О. Шенкирик в январе 1939 г. писал в Хуст: «В селах Прешовщины народ думает совершенно иначе, чем его вожди. Он теперь хочет присоединиться к Карпатской Украине. Также учителя, которые ранее были москвофилами, склоняются к нам. В Снине 29 января после обеда соберутся люди, потому что хотят организовать Украинский Национальный Совет Прешовщины. Также хотим организовать Прешовскую Сичь» [4, с. 353].

Руководство Словакии, безусловно, не могло считать желательным явлением наплыв беженцев из Закарпаття после событий марта 1939 г. Когда А. Волошин навестил президента Й. Тисо и начал беседу о положении своих приверженцев в Словакии, то получил ответ следующего содержания: «Забери всех своих русинов в пугтон (бочка для переноски винограда – О. К.) и вынеси их из Словакии». На этом аудиенция была прервана [3, с. 100]. Наличие активной карпатоукраинской эмиграции грозило стать фактором, способным негативно повлиять на решение «русинского вопроса», относительно которого у властных кругов Словакии имелись собственные представления. Их довольно точно и лаконично передал сотрудник венгерской дипломатической миссии в Братиславе в отчете Министру иностранных дел Венгрии И. Чаки от 16 декабря 1940 г.: «В традиционном для словацкого национализма духе утверждается, что восточно-словацкие греко-католики русского обряда являются частью словацкого народа, так как словацкий язык является для них родным, а русинский дух пропагандируют только выпускники духовных семинарий. Они пытаются заставить население идентифицировать себя с русинами... Кроме этого спорного этнического элемента говорят о незначительном русинском меньшинстве, которое, по мнению властей, живет только в деревнях в окрестностях Медзилаборце и имеет все необходимые национальные права. А. Мах (министр иностранных дел Словацкой Республики. – О. К.) в своих заявлениях для прессы отмечал, что есть малочисленный и не имеющий серьезного интеллектуального веса элемент, который считает русинов украинцами. Было сделано заявление о том, что правительство не склоняется

к решению русинского вопроса в украинском духе» [6].

Однако активисты карпатоукраинской эмиграции во главе с Ю. Реваем не оставляли попыток изменения общественно-политического ландшафта Словакии. В ноябре 1939 г. возобновила свою деятельность организация «Просвита», которая планировала разработать проект решения «русинского вопроса» в Восточной Словакии и предъявить его компетентным органам. С подобной инициативой выступил бывший сотрудник автономного правительства А. Волошина А. Гелетка – выходец из Прешовщины, который после событий марта 1939 г. вернулся в Словакию. В подготовленном проекте лидеры проукраинского направления обвиняли своих главных идейных противников – местных русофилов – в мадяронстве и предлагали в качестве уполномоченных по делам украинской национальной группы в Словакии кандидатуры Ю. Дюлая (главы прешовской «Просвиты»), Ю. Гусная (учителя браτισлавской гражданской школы, который в октябре 1938 г. - марте 1939 г. исполнял обязанности доверенного представителя хустского правительства при словацком автономном правительстве), Е. Андрейковича, Д. Невецкого (прешовских членов «Просвиты») и других. Деятельность лидеров проукраинского направления содействовала значительному ослаблению русофилов Восточной Словакии. Так, на основании показаний Ю. Реваля был арестован В. Караман, лидер прорусского крыла политического спектра региона [1, с. 87-88].

Карпатоукраинские эмигранты в Словакии пытались оказывать непосредственное влияние на события, происходившие в родном крае. Так, полиция Ужгорода зафиксировала поступление денежных средств из Словакии для антивенгерской украинской пропаганды в регионе. Курировал эту деятельность бывший сотрудник Чехословацких железных дорог Й. Шпор, который на момент ноября 1940 г. работал в одной из будапештских компаний. Активно участвовала в данной работе живущая в Браτισлаве О. Остапчук, которая до событий весны 1939 г. проживала в Сваляве. Ее муж работал в системе здравоохранения и был активным приверженцем украинских идей [7, old. 154]. Определенную роль в активности проукраинских деятелей играл немецкий фактор. По данным контрразведки и полицейских органов, в Ужгороде под протекцией Германии действовала организация, ставившая перед собой целью создание «Великой Украины». Курировал деятельность структуры немецкий майор

Ф. Эдвальд, служивший в Вене. Связь с местными членами организации осуществлялась при посредничестве гражданина Словакии М. Тулека, который был ранее связан с правительственными кругами автономного кабинета А. Волошина. Именно через М. Тулека в регион из Германии поставлялись соответствующие финансовые средства. Местными лидерами организации являлись владелец маслозавода в Хусте Ф. Ревай и житель поселка Ясиня С. Томанюк [2]. Впрочем, подобная деятельность карпатоукраинских эмигрантов могла быть в некоторой степени даже полезной для властей Венгрии. В донесении Ужгородского пограничного полицейского капитаната Министру внутренних дел от 29 июля 1941 г. содержится подробная информация о личности вышеупомянутого М. Тулека. Он родился в 1900 г. в Великом Бычкове (Закарпатье), перед вступлением венгерских войск в регион бежал в Словакию. После начала войны Германии с СССР М. Тулек по инструктажу немецкой контрразведки несколько раз проникал на территорию Закарпатья. Так, 12 июля 1941 г. он был в Хусте, через несколько дней – в Ужгороде и Мукачеве. Сотрудник органа безопасности делал вывод о том, что деятельность М. Тулека в регионе не таила в себе серьезной опасности, так как его целью был сбор сведений о представителях интеллигенции с проукраинскими симпатиями, готовых в случае построения Соборной Украины покинуть Закарпатье, дабы занять должности в новой администрации [7, old. 154]. Летом 1941 г. некоторая часть украинских активистов рассчитывала на помощь Германии в построении независимой украинской государственности. Их чаяния, однако, не сбылись. После начала войны Германии и СССР для венгерского внешнеполитического ведомства вопрос карпатоукраинской эмиграции в Словакии отошел на периферийный план и фактически исчез с актуальной повестки дня.

Таким образом, приверженцы А. Волошина, оказавшиеся после событий марта 1939 г. в Словакии, пытались по мере своих возможностей оказывать влияние как на общественно-политический ландшафт Словакии, так и на ситуацию в родном Закарпатье. В обоих случаях, кроме незначительных локальных достижений, карпатоукраинские эмигранты не сумели добиться существенных результатов. Как словацкими, так и венгерскими властными кругами приверженцы проукраинских идей рассматривались в качестве нежелательного и опасного элемента, способного помешать выгодному для каждой из сторон решению национального вопроса.

1. Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини / І. Ванат. – Кн. 2 (вересень 1938 р. – лютий 1948 р.). – Браτισлава; Пряшів: Словацьке педагогічне видавництво, 1985. – 353 с.
2. Державний архів Закарпатської області. – Ф. 47. – Оп. 2. – Спр. 95. – Арк. 1.
3. Офіцинський Р. А. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939-1944) / Р. А. Офіцинський. – К.: Інститут історії України НАН України, 1997. – 244 с.
4. Пап С. Велика боротьба / С. Пап. – Ужгород: Видавництво «Гражда», 2015. – 380 с.

5. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (далі – MNL OL). – F. K 63. – 70. cs. – 1939. – 7. t. – Old. 50-60.
6. MNL OL. – F. K 63. – 458. cs. – 1940. – 65.4. t. – 1940. – Old. 90.
7. MNL OL. – F. K 149. – 250. cs. – 1942. – 6. t. – Old. 154-155.
8. Národní archiv České Republiky. – F. MV-L. – Sign. 2-10-28. – Kart. 115.
9. Tilkovszky L. Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon (1938-1941) / L. Tilkovszky. – Budapest: Akadémiai kiadó, 1967. – 349. old.

РЕЗЮМЕ ДІЯЛЬНІСТЬ ЛІДЕРІВ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ У СЛОВАЧЧИНІ В 1939-1941 рр.

Казак О. Г. (Мінськ)

У статті на основі матеріалів архівів Угорщини, Чехії, України розглядаються різні аспекти діяльності прихильників автономного уряду А. Волошина в незалежній Словацькій Республіці. Детально висвітлено процес контактів проукраїнських емігрантів з Угорською королівською дипломатичною місією в Братиславі.

Ключові слова: еміграція, русини, незалежна Словацька Республіка.

SUMMARY ACTIVITY OF THE LEADERS OF CARPATHIAN UKRAINE IN SLOVAKIA IN 1939-1941

O. Kazak (Minsk)

On the basis of materials of the Hungarian, Czech, Ukrainian archives discusses the various aspects of activity of the autonomous government A. Voloshyn supporters in the independent Slovak Republic. The process of contacts of pro-Ukrainian emigrants with the Hungarian Royal diplomatic mission in Bratislava is covered in detail.

Keywords: emigration, ruthenians, independent Slovak Republic.

УДК 94 (477.87) «1991/2016» :314.116-026.24 (1-21/22)

ДЕМОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ МІСТ ЗАКАРПАТТЯ (1991-2016 рр.)

Панов В. О. (Ужгород)

У статті розглянуто демографічні аспекти розвитку міст Закарпаття в 1991-2016 рр. Показано, що Закарпаття – єдиний регіон України, в якому впродовж указанного періоду відбувалася деурбанізація (насамперед скорочення частки міського населення). Здійснено спробу окреслити масштаби цього явища та з'ясувати його причини й наслідки.

Ключові слова: урбанізація, деурбанізація, міста, сільська місцевість, промисловість, міграція, демографічні процеси.

Рівень урбанізації, насамперед частка загального населення, що проживає в містах, є одним із ключових показників для аналізу соціально-економічного розвитку країн та окремих регіонів. Власне поява міста є однією з головних ознак переходу людства до цивілізації. В усі історичні епохи в містах концентрувалася економічна активність, культурне, суспільне та політичне життя людства. Існує дуже потужна позитивна кореляція між рівнем урбанізації та різними соціально-економічними індикаторами, такими як рівень ВВП на душу населення, рівень освіти, рівень проникнення технологій, тривалість життя та інші.

Постановка проблеми. Згідно з даними Закарпатського обласного управління статистики

рівень урбанізації населення Закарпатської області становить станом на 2016 р. 37,1% і є найнижчим в усій Україні. Такий низький рівень урбанізації обумовлений низкою причин географічного, історичного та економічного характеру, розгляд яких виходить далеко за межі завдань, поставлених перед даною статтею. У цій же статті намагатимемося здійснити спробу аналізу урбанізаційних процесів у Закарпатській області від проголошення незалежності України й до 2016 р. Особливістю демографічних процесів у Закарпатській області в зазначений період є суттєве зниження частки населення, що проживає в міських поселеннях (містах і селищах міського типу), тобто деурбанізація (чи руралізація) населення. Це вирізняє область як на фоні України

в цілому та її окремих регіонів, так і на фоні глобальних тенденцій сучасності.

Хоча демографічні процеси в області були впродовж останніх років предметом вивчення багатьох дослідників [2; 3; 7] та відображені у джерелах [4; 5; 6; 8], факт скорочення частки міського населення на Закарпатті в них згадується побіжно й не стає предметом окремого вивчення. На нашу ж думку, явище деурбанізації населення області є дуже важливим індикатором соціально-економічних змін, що відбулися в області за останні 25 років, і як таке заслуговує на окремий розгляд. Ця стаття є спробою аналізу соціально-економічних причин та наслідків цього явища.

Глобальні тенденції урбанізації.

Процес урбанізації історично пов'язаний із важливими економічними та суспільними трансформаціями, що призвели до вищого рівня мобільності, нижчої народжуваності, довшої тривалості життя та старіння населення. Міста – це важливі рушії суспільного розвитку і скорочення бідності, як у самих міських поселеннях, так і в оточуючій їх сільській місцевості, оскільки в них концентрується переважна частина економічної активності, в них зосереджено уряди, бізнес, транспорт тощо. Вони слугують життєво важливими ланками, що сполучають між собою сільські місцевості, інші міста і міжнародні потоки. Проживання в містах часто пов'язується з вищим рівнем освіти й писемності, кращим здоров'ям, ліпшим доступом до соціальних послуг, ширшими можливостями для участі в культурному та політичному житті [11, с. 3].

У доповіді про ключові тенденції урбанізації в світі Департаменту економічних та соціальних справ Секретаріату ООН зазначається, що станом на 2014 р. 54% населення Землі мешкало в містах. Утім існує велика різниця між макрорегіонами світу. Так, попри те що найшвидшими темпами міське населення зростає в Африці та Азії, ці континенти залишаються переважно сільськими: рівень урбанізації в них становить 40 та 48% відповідно [11, с. 7].

В Європі ж рівень урбанізації становить близько 75% і також зростає, хоч і значно повільніше, ніж в Африці та Азії. Водночас усупереч цій тенденції в кількох країнах Європи (Чехія, Естонія, Латвія, Литва, Македонія, Молдова, Словаччина) за період 1990-2014 рр. відбулося зниження частки міського населення в загальному населенні, або деурбанізація [11, с. 22-23]. Привертає увагу той факт, що всі ці країни є постсоціалістичними й у зазначений період пройшли кризу болісний етап соціально-економічних трансформацій (питання, чи випадковим є цей зв'язок, буде розглянуто нижче).

Напевно, було б деяким спрощенням стверджувати про те, що рівень урбанізації безпосередньо визначає рівень соціально-економічного розвитку країни (порівняльні дані з різних регіонів світу спростовують таку пряму залежність). Разом з тим

дослідження урбанізаційних процесів в Європі, виконане компанією BBVA Research, доводить, що рівень урбанізації в Європі виявляє дуже потужну позитивну кореляцію з такими соціально-економічними показниками як ВВП на душу населення, продуктивність праці, рівень конкурентоспроможності, проникнення технологій (зокрема інформаційних), якість розвитку інфраструктури тощо [10].

Стан урбанізації в Україні.

Перебіг урбанізаційних процесів в Україні є дуже цікавим і неоднозначним. Так, станом на 1989 р. 66% населення України мешкало в міських населених пунктах. У період із 1989 по 2001 рр. сільське населення зменшилося із 17 млн. осіб до 16 млн. (тобто приблизно на 6%), тимчасом як міське – з 34 млн. осіб до 33 млн. (тобто на 4%). Взаємодія цих тенденцій і призвела до підвищення коефіцієнту урбанізації України до 67% 2001 р. В період із 2001 по 2011 рр. сільське населення зменшилося ще більше – до 14 млн. осіб (на 10%), тимчасом як міське – до 31 млн. (на 4%). Внаслідок цього коефіцієнт урбанізації 2011 р. зріс до 68%. У середньому, починаючи з 1989 р., рівень урбанізації невинно зростав приблизно на 0,15% на рік [9, с. 20].

Ці дані вказують на важливу особливість урбанізаційних процесів, що відбуваються в сучасній Україні. Вона полягає в тому, що урбанізація виражається лише в значенні збільшення частки міського населення в загальній структурі населення, а не збільшення чисельності міського населення в абсолютному вимірі. Частка міського населення зростає на фоні стрімкої депопуляції: протягом останніх 25 років зменшувалося населення як міських населених пунктів, так і сільської місцевості. Однак зменшення чисельності населення на селі відбувалося швидше, внаслідок чого тривало повільне зростання рівня урбанізації [9, с. 19]. Окрім того, починаючи з 2003 р. й до 2014 р. включно міські поселення в цілому по Україні демонстрували міграційний приріст з урахуванням усіх потоків міграції – внутрішньорегіональної, міжрегіональної та міждержавної. Водночас для сільської місцевості в період 2002-2013 рр. було характерне міграційне скорочення [5, с. 99].

Міста України є центрами економічної активності. Обсяги виробництва в містах не просто є вищими порівняно із сільською місцевістю в абсолютному вимірі. Міста є також продуктивнішими як у розрахунку на душу населення, так і в розрахунку на квадратний кілометр [9, с. XVII]. При цьому парадоксально, але українці не надто охоче переїжджають туди, де відкриваються кращі можливості для розвитку. Міграція в міста зазвичай указує на те, що люди шукають кращої роботи, а також є ознакою дієвої реорганізації людських ресурсів у межах країни (наявності чинників притягання). Але при цьому в Україні, за даними досліджень, мало хто

переїжджає в інше місто, шукаючи нових економічних можливостей. Каталізатором переїзду часто виступає низький рівень соціальних видатків у рідних регіонах (чинники виштовхування). До основних перешкод на шляху внутрішньої міграції із сіл до міст можна віднести дуже високу частку житла у власності населення, недорозвиненість ринку оренди, брак доступу до кредитних ресурсів, недостатній рівень розвитку ринків житла та іпотечного кредитування, витрати, пов'язані з переїздом у більш економічно активні регіони країни, а також високі транзакційні витрати.

Урбанізаційні процеси в Закарпатській області.

Впродовж більшої частини ХХ ст. рівень урбанізації Закарпаття зростав, чому сприяли зусилля урядів Чехословаччини та СРСР, спрямовані на модернізацію господарства і соціальної структури населення краю. Так, якщо станом на 1921 р. у містах проживали лише 11,1% краян, то вже 1931 р. цей показник становив 15,4% [9, с. 118]. За часи перебування області в складі СРСР рівень урбанізації зріс у понад 2,5 рази – до 41,8% 1991 р. Свого максимуму – 42,1% – він досяг 1992 р., після чого почалося його зниження [4, с. 45].

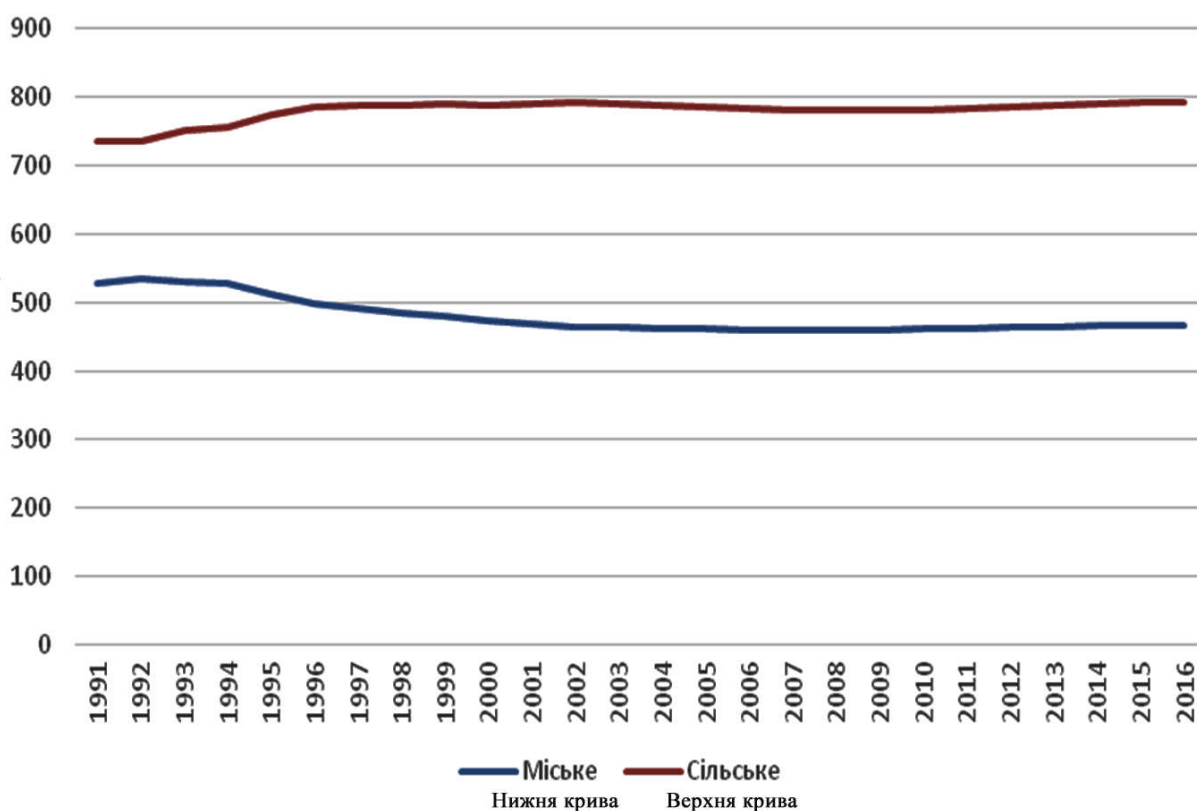

Рис. 1. Динаміка чисельності сільського та міського населення (тис. осіб) Закарпатської області в 1991-2016 рр. [6, с. 45; 8]

Як видно з рис. 1, скорочення чисельності міського населення як у кількісному, так і у відсотковому вимірі почалося вже 1993 р., тимчасом як чисельність населення області в цілому та сільського населення зокрема продовжувала зростати до 1995 р. включно. В період 1996-2002 рр. скорочення чисельності міського населення випереджало приріст чисельності сільського, що в підсумку призвело до щорічного скорочення населення області. Саме в 2002 р. досягнуто найнижчого з 1991 р. рівня урбанізації області – 37%. З 2003 р. почалося скорочення чисельності сільського населення. Міське також продовжувало скорочуватися, але значно мен-

шими, ніж у 1990-ті рр., темпами, що призвело до стабілізації та повільного зростання рівня урбанізації області. Процес такого зростання тривав із 2003 до 2012 рр. За цей період показник урбанізації зріс на 0,2%. З 2009 р. почалося зростання чисельності населення області, як міського, так і сільського. Чисельність сільського населення зростала, однак, дещо вищими темпами, що призвело до зменшення показника урбанізації на 0,1% – до 37,1%.

З проаналізованих даних видно, що скорочення чисельності міського населення почалося раніше, тривало довше і відбувалося швидшими темпами, ніж скорочення чисельності сільського

населення.

У порівнянні з 1992 р., коли міське населення досягло максимуму як у кількісному (535,8 тис. осіб), так і у відсотковому (42,1%) вимірі, його загальна чисельність скоротилася на 68,8 тис. осіб, або ж на 12,8%. Станом на 2016 р. міське населення становило 87,1% від історичного максимуму 1992 р. За період 2001-2013 рр. зросло населення лише трьох міст Закарпаття (Мукачева, Чопа й Рахова). Населення решти міст скорочувалося, причому в Берегові й Тячеві це скорочення відбувалося у швидшому темпі порівняно із середнім по країні [9, с. 31]. Водночас чисельність сільського населення зросла з 1991 р. на 55,6 тис. осіб, або ж на 7,5%. Внаслідок сукупної дії цих тенденцій станом на 2015 р. Закарпатська область посідала останнє місце за показником питомої ваги міського населення в його загальній чисельності з показником 37,1%. Питому вагу міського населення на рівні, меншому від половини всього населення, мали ще 4 області України – Івано-Франківська (43,59%), Рівненська (47,73%), Тернопільська (44,47%) та Чернівецька (42,89%) [6, с. 11].

Стан і тенденції урбанізаційних процесів у Закарпатській області вирізняють її на фоні інших регіонів України і навіть інших переважно сільських областей Західної України.

По-перше, в кожній із областей та в Україні в цілому коефіцієнт народжуваності в міських поселеннях упродовж 1991-2014 рр. був нижчим, ніж у сільській місцевості, але при цьому в усіх них, окрім Закарпатської, частка міського населення зростала [6, с. 47-48].

По-друге, станом на 2014 р. Закарпатська область займала перше місце в Україні за коефіцієнтом народжуваності в міських поселеннях (1,83 дитини на одну жінку), але в сільській місцевості цей показник був ще вищий і становив 2,0 дитини на одну жінку (четверте місце в країні). Завдяки цьому Закарпаття є одним із небагатьох регіонів України, де відбувається природний приріст населення.

По-третє, з огляду на переважання сільського населення та вищий коефіцієнт народжуваності в сільській місцевості цей приріст відбувається переважно за рахунок сільської місцевості, чому посприяла й державна політика стимулювання народжуваності та підтримки сімей із дітьми, запроваджена в середині 2000-х рр. [3, с. 487-488]. Зазначимо, що станом на 2014 р. лише 32,7% (1168 осіб) від приросту населення припало на міста, а решта 66,3% (2401 особа) – на сільську місцевість. Для порівняння можна навести два інших регіони зі схожою демографічною ситуацією, які демонструють «урбанізаційний» тренд. Так, у Волинській області приріст населення цілком відбувається за рахунок приросту міського населення, який компенсує скорочення сільського. У Рівненській області з її рівнем урбанізації в 47,7% приріст населення майже

на 2/3 забезпечений приростом міського населення [6, с. 41-42].

По-четверте, деурбанізаційну тенденцію в області підживлює те, що тривалість життя загалом по області в сільській місцевості на 0,9 роки вища, ніж у містах, на відміну від інших регіонів України, де тривалість життя в міських поселеннях на 2,2 роки вища, ніж у сільських [2, с. 176].

Ці особливості Закарпатської області, що зумовили нетиповий для решти України процес деурбанізації в ній, вимагають пояснення. Нижче буде здійснено спробу визначити можливі причини та потенційні наслідки цього явища.

На нашу думку, деурбанізація населення Закарпаття обумовлена специфікою соціально-економічних трансформацій, що відбулися в області за часів незалежності.

Головна причина цього явища – стрімка деіндустріалізація економіки в 1990-ті рр., фактичне зникнення або припинення роботи великих промислових підприємств, сконцентрованих у містах. На Закарпатті цей процес був ще більш руйнівним, ніж в Україні в цілому, оскільки місцева велика промисловість була переважно інтегрована в загально-радянські виробничі ланцюжки і слабо пов'язана з потребами регіональної економіки. Через занепад промисловості міста припинили генерувати стабільний попит на кваліфіковану робочу силу, який за радянських часів забезпечувався насамперед обробно-промисловою і задовольнявся за рахунок села. Більше того, у кризові 1990-ті рр., для яких характерними були затримки у виплаті заробітних плат, безгрошів'я, бартер, закриття підприємств та безробіття, міське населення області опинилося в особливо несприятливих економічних умовах: у сільській місцевості особисте селянське господарство могло принаймні забезпечити продуктами харчування для власного споживання та обміну на іншу продукцію. Дані статистики демонструють суттєве зростання розбіжності між виробництвом окремих видів сільгосппродукції та постачанням цієї продукції на ринок, що свідчить про перехід сільського населення до самозабезпечення [8, с. 55].

Інша причина випереджаючого скорочення чисельності міського населення – це еміграція. У ті ж самі кризові 1990-ті рр. спостерігалася масова еміграція представників національних меншин, насамперед євреїв, які проживали здебільшого в містах області. Пізніше еміграція набула переважно економічного характеру. У 1990-ті рр. процес трудової міграції та міграційний відтік населення відчутніше торкався більш мобільного міського населення. Але починаючи з 1999 р., відповідно до частки всього населення, у міграційному скороченні сільське населення також стало переважати [3, с. 500]. Втім, поряд із тимчасовою трудовою міграцією все більшого розповсюдження набував виїзд за кордон на постійне місце проживання. В першу чергу це стосу-

валосся економічно активних, високоосвічених громадян, сконцентрованих у найбільших містах області – Ужгороді та Мукачеві.

Стримують урбанізацію й інші чинники, зокрема дорожнеча житла в містах області, високі видатки на переїзд і облаштування на новому місці. Вартість житла в містах Закарпаття є дуже завищеною (як порівняно з аналогічним житлом в країнах Центральної Європи, так і порівняно з житлом у сільській місцевості), не в останню чергу через те, що за умов слабого розвитку інших інвестиційних механізмів і через низький рівень довіри до них купівля нерухомості вважається надійним вкладенням прибутків (зокрема й корупційних). За таких умов, хоча в містах області рівень доходів є помітно вищим, ніж у селах, це не може слугувати достатнім економічним стимулом для переїзду.

Не сприяє урбанізації й відносна легкість трудової міграції за кордон: якщо для мешканця сільської місцевості не існує суттєвих перешкод для працевлаштування в країнах ЄС, він зробить вибір на їхню користь, а не на користь міст області, в яких пропозиція праці є вкрай обмеженою, а рівень заробітних плат – низьким. Невипадковим, отже, є той факт, що за даними модульного вибіркового опитування Міжнародної організації праці, станом на 2012 р. Закарпаття було областю з найвищим коефіцієнтом міграції. Слідом за ним ішли Тернопільська та Чернівецька області, які також відзначаються низьким рівнем урбанізації [9, с. 10-12]. В іншому дослідженні виявлено причинно-наслідковий зв'язок між рівнем розвитку промисловості і трудовою міграцією [1, с. 21-24]. Ці дані чітко вказують на потужну кореляцію між рівнем розвитку промисловості, рівнем урбанізації та схильністю населення до трудової міграції, яка, у свою чергу, вповільнює урбанізацію.

Ще одним фактором, який стримує урбанізацію, є те, що за винятком Ужгорода й Мукачева всі інші міста Закарпаття належать до категорії малих міст і не дуже помітно відрізняються від сіл за якістю та стандартами життя, доступом до об'єктів соціальної, освітньої, культурної інфраструктури. Значення цього фактора посилюється високою щільністю та компактністю розселення в Закарпатській області (принаймні в низовині, де й проживає переважна частина населення): згаданий вище чинник виштовхування із сіл до міст не спрацьовує, якщо існує відносно легкий доступ до

соціальної та економічної інфраструктури міст. Попит на робочу силу, що почав підвищуватися починаючи з 2000-х рр. разом із припливом іноземних інвестицій у промисловість, не призвів до масового переїзду сільських жителів до міст саме тому, що в цьому через невеликі відстані не існувало нагальної потреби. Отже, замість посилення урбанізації збільшився масштаб так званої маятникової (або човникової) міграції, коли мешканці сільської місцевості працюють у місті, не переїжджаючи до нього.

Етнодемографічні особливості Закарпаття також позначалися на динаміці урбанізаційних процесів. Висока народжуваність характерна насамперед для сільської місцевості, і особливо для великих сіл, розташованих на сході області, для населення яких донині характерні міцні дво- або багатодітні сімейні моделі. З іншого боку, для угорців області, більша частина яких проживає в містах, характерні нижча народжуваність, вища смертність та демографічна криза, яка триває впродовж останнього десятиліття [3, с. 484-485].

Висновки. Викладені вище дані та думки нашоюхують на песимістичні висновки щодо подальшого соціально-економічного розвитку Закарпаття. Демографічні дані вказують на те, що рівень урбанізації області продовжить повільне зниження або стабілізується на нинішньому низькому рівні. Тільки бурхливе економічне зростання закарпатської економіки, забезпечене обробною промисловістю, могло би кардинально змінити цю тенденцію. Однак в осяжному майбутньому такий варіант розвитку розглядати не доводиться. Навпаки, для економіки як України в цілому, так і Закарпаття зокрема характерна тенденція до спрощення галузевої структури, зниження технологічного рівня та деіндустріалізації. Тому міста області й надалі не будуть приваблювати мігрантів із сільської місцевості через незадовільну пропозицію праці та низький рівень її оплати, а також через відносну легкість трудової міграції в країни ЄС. Це означатиме зведення ролі міст до суто адміністративних і транспортних центрів, спосіб і стандарти життя в яких особливо не відрізнятимуться від сільських (можливо, за винятком Ужгорода й Мукачева). В цілому для Закарпаття це означатиме подальшу примітивізацію економіки та закріплення за областю ролі аграрно-туристичного регіону.

1. Вивчення ринку праці у десятиох областях України: Зменшення негативного впливу від трудової міграції за кордон та запобігання торгівлі людьми через покращення економічної ситуації. Дослідження, проведене в рамках проекту «Запобігання торгівлі людьми в Україні». – К., 2005. – 65 с.
2. Дуран М. М. Демографічна ситуація Закарпатської області як фактор демографічного розвитку міст регіону / М. М. Дуран, Л. М. Федоришина // Сталий розвиток економіки. – 2013. – № 3 (20). – С. 173-179.
3. Молнар Й. Демографія та етнічна структура населення Закарпаття: демографічна політика, міграція, трудова міграція / Й. Молнар, С. Д. Молнар // Закарпаття 1919-2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українсько-угорського видання Під ред. М. М. Вегеша, Ч. Фединець. – Ужгород:

- Ліра, 2010. – С. 483-503.
4. Народне господарство Закарпатської області в 1992 р.: Статистичний збірник. – Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 1993. – 301 с.
  5. Населення, 1995-2016. [Електронний ресурс] // Головне управління статистики в Закарпатській області. – Ужгород, 2016. – Режим доступу: http://www.uz.ukrstat.gov.ua/statinfo/dem/2016/nasel_1995-2015.pdf.
  6. Населення України за 2014 рік: Демографічний щорічник / Під ред. Г. М. Тимошенко. – К.: Державна служба статистики України, 2015. – 117 с.
  7. Ротшильд Дж. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами / Дж. Ротшильд. – К.: Мегатайп, 2001. – 496 с.
  8. Сільське господарство Закарпаття у 1990-2001 рр.: Статистичний збірник. – Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 2002. – 58 с.
  9. Україна: огляд урбанізації. – К.: Міжнародний банк реконструкції та розвитку; Світовий банк, 2015. – ХНІ + 196 с.
  10. European Urbanization Trends. [Електронний ресурс] // BBVA Research. – 2015. – Режим доступу: <https://www.bbva.com/wp-content/uploads/2016/12/European-urbanization-trends.pdf>.
  11. World's Urbanization Prospects (highlights). [Електронний ресурс] // The Department of Economic and Social Affairs of the United Nations Secretariat. – 2014. – Режим доступу: <https://esa.un.org/unpd/wup/publications/files/wup2014-highlights.Pdf>.

РЕЗЮМЕ

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ ГОРОДОВ ЗАКАРПАТЯ (1991-2016 гг.)

Панов В. А. (Ужгород)

В статье рассмотрены демографические аспекты развития городов Закарпатья в 1991-2016 гг. Показано, что Закарпатье – единственный регион Украины, в котором в течение указанного периода происходила деурбанизация (прежде всего сокращение доли городского населения). Предпринята попытка очертить масштабы этого явления и выяснить его причины и последствия.

Ключевые слова: урбанизация, деурбанизация, города, сельская местность, промышленность, миграция, демографические процессы.

SUMMARY

DEMOGRAPHIC ASPECTS OF URBAN DEVELOPMENT IN TRANSCARPATIA (1991-2016)

V. Panov (Uzhhorod)

The article researches on demographic processes and urbanization trends in Transcarpathia in 1991-2016. It underlines that Transcarpathia is the only region of Ukraine which experienced deurbanization, i.e. decrease of urban population share, in this time period. The scale of this phenomenon is defined as well as its reasons and consequences.

Keywords: urbanization, deurbanization, urban areas, rural areas, industry, migration, demographic processes.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94 (437.3 + 439) «1260»

ДРУГА ЧЕСЬКО-УГОРСЬКА ВІЙНА (1260 р.) ТА УЧАСТЬ У НІЙ КОРОЛЯ РУСІ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА

Ліхтей І. М. (Ужгород)

У статті висвітлено перебіг другої чесько-угорської війни (1260 р.), яка велася між чеським володарем Пршемислом Отакаром II та угорським королем Белою IV за Штирію і завершила боротьбу за спадщину Бабенбергів. Із почуття обов'язку перед Белою IV у цій війні брав участь і король Русі Данило Романович. Переможцем став Пршемисл Отакар II.

Ключові слова. Пршемисл Отакар II, Бела IV, Іштван II, король Русі Данило Романович, Чеське королівство, Угорське королівство, битва під Гройсенбрунном.

Постановка проблеми. У середині XIII ст. спостерігається посилення ролі Чеської держави Пршемисловичів у Центральній Європі. Сприятливі передумови для цього процесу склалися вже наприкінці правління чеського короля Вацлава I (1230-1253), що було обумовлено передусім двома факторами. По-перше, відбулося послаблення владної могутності Штауфенів у Священній Римській імперії, що дозволило чеському правителю більш наполегливо втручатися у внутрішні справи німецьких земель. По-друге, господарському піднесенню Чеського королівства сприяла дедалі активніша розробка срібних копалень. На той час універсалістські устремління Пршемисловичів серйозно непокоїли угорських Арпадовичів, в союзі з якими в окремі моменти виступав і галицько-волинський правитель, король Русі Данило Романович. Протидія з боку Арпадовичів, спрямована на обмеження впливу Пршемисловичів у центральноєвропейському просторі, вилилася в низку збройних конфліктів між Чеським та Угорським королівствами.

Мета дослідження – простежити перебіг другої чесько-угорської війни та розглянути питання участі в ній короля Данила Романовича.

Джерельною основою для написання нашої студії послуговували аннали й хроніки, написані в Чеському королівстві, Баварії, Тюрингії, Пруссії, або ж у тих чи інших регіонах сучасної Австрії та Італії. Крім згаданих джерел, важливе значення для висвітлення нашої теми мають також грамоти чеського дипломатарію.

Виклад основного матеріалу. Після смерті 1253 р. короля Вацлава I одноосібним правителем у Чеській державі став його син Пршемисл Отакар II (1253-1278). Він активізував зусилля, спрямовані на приєднання нових земель, задля утвердження свого впливу в Прибалтиці та безперешкодного доступу до берегів Адріатичного моря. Першим територіальним надбанням Пршемисла Отакара II стало Австрійське герцогство, яке було складовою спадщини

Бабенбергів. Боротьба за цю спадщину активізувалася після того, як 15 червня 1246 р. у битві з угорцями на березі річки Лейти біля Вінер-Нейштадта загинув австрійський герцог Фрідріх II Бабенберг (1230-1246), який мав прізвисько Войовничий. Його володіння об'єднували герцогства Австрію, Штирію і Країну (Крайну).

Однак Фрідріх II Бабенберг не залишив після себе прямих спадкоємців, тож в його землях запанував безлад. Після загибелі Фрідріха II Бабенберга з цієї давньої династії залишилися тільки дві представниці жіночої статі: Гертруда – донька Генріха Бабенберга, старшого брата герцога Фрідріха Войовничого, і Маргарета – старша сестра останнього і вдова німецького короля Генріха (VII) Штауфена (1220-1235) [6, с. 63; 17, с. 77; 28, р. 727]. Втім, як влучно зауважив відомий сучасний австрійський історик Еріх Цьольнер, «...обидві представниці Бабенбергів були всього лиш незначними фігурами на шахівниці боротьби сусідніх із Австрією держав за владу» [17, с. 110].

Так, герцог Каринтії Бернгард II (1202-1256) із роду Шпангаймів, який був одружений із Юдітою, сестрою чеського короля Вацлава I, заволодів Країною. Це герцогство Фрідріх II Бабенберг дістав завдяки своєму другому шлюбу з Агнес фон Андекс-Меран (померла близько 1263 р.), після чого став титулуватися «володарем Країни» (*dominus Carniolae*). Щоправда, через те що Агнес була близькою родичкою, він невдовзі розлучився з нею. Після смерті Фрідріха II Бабенберга герцог Бернгард II одружив із Агнес фон Андекс-Меран свого старшого сина Ульріха III (1256-1269) і в такий спосіб закріпив приєднання Країни до володінь Шпангаймів [8, с. 35; 17, с. 75, 83; 23, col. 686; 58, s.74-75].

Першим претендентом на решту спадщини Бабенбергів, від якої на той час залишилися Австрійське і Штирійське герцогства, виявився старший брат Пршемисла Отакара II – моравський маркграф Владислав, котрий ще в травні 1246 р. одру-

жився з Гертрудою. Проте чеський королевич так і не встиг перебрати владу над колишніми володіннями Бабенбергів, оскільки на початку січня 1247 р. несподівано помер [28, р. 727; 37, s. 101; 41, р. 286]. Після смерті молодого Владислава ці території стали ареною протистояння кількох суперників.

У середині 1248 р. під тиском папи римського Іннокентія IV (1243-1254) Гертруда вийшла заміж за Германа VI Церінгена, маркграфа Баденського, який прагнув стати володарем Австрії та Штирії й велів величати себе титулом герцога цих земель. Однак Герман VI Церінген так і не зміг утвердити тут своє панування. Його становище виявилось хитким перш за все через зростання могутності австрійської знаті. Не жив він у злагоді й із заздрісними сусідами. У жовтні 1250 р. Герман VI Церінген помер, і питання правонаступництва Бабенбергів знову стало актуальним [26, 598-599; 27, р. 559; 29, р. 642]. Німецький король Конрад IV (1250-1254), син Фрідріха II Штауфена, після смерті батька вирушив до Італії підкорювати сицилійські володіння. Він не мав ані бажання, ані часу перейматися подальшою долею спадщини Бабенбергів.

Німецькі мінезингери констатували зміну поколінь і звертали увагу на молодого Пршемисла Отакара II, мати якого Кунігунда (близько 1200-1248) походила з династії Штауфенів [60, s. 106]. Вона була донькою німецького короля Філіппа Швабського (1198-1208), сина Фрідріха I Барбароси, і померла, вбита горем, після того як 1248 р. Пршемисл Отакар II, який на той час уже був маркграфом Моравським, розпочав війну проти свого батька – короля Вацлава I, домагаючись поділу влади. 1249 р. конфлікт між батьком і сином було врегульовано: Пршемисл Отакар II підкорився Вацлавові I та зберіг за собою маркграфство Моравію [37, s. 101, 102-106; 41, р. 286; 47, s. 7-25; 51, р. 304-308].

Восени 1251 р. австрійська знать запропонувала Вацлавові I перебрати владу в герцогстві. Чеський король до такої пропозиції поставився прихильно. Згідно з повідомленням одного з авторів так званих Других продовжувачів Козьми, «...для управління цією власністю було відраджено королівського сина Пршемисла, який увійшов у Відень і до інших міст, замків і палаців» [37, s. 111; 41, р. 289]. Як свідчить джерело, енергійний та амбітний чеський королевич заволодів цими землями наприкінці листопада 1251 р. Відтак 11 лютого 1252 р. 20-річний Пршемисл Отакар II закріпив своє становище на підкорених територіях шлюбом із 46-річною Маргаретою, вдовою Генріха (VII) Штауфена й сестрою Фрідріха II Бабенберга, котра офіційно передала йому спадкові права на Австрію і Штирію [26, р. 599-600; 27, р. 559; 37, s. 111; 41, р. 289]. Все це відбувалося з ініціативи Вацлава I і без згоди папи.

Зі здобуттям бабенберзької спадщини Пршемислом Отакаром II було порушено співвідношення

сил у середньоевропейському просторі, і центр ваги перемістився на східні рубежі Священної Римської імперії. Ослаблене внутрішніми чварами, це державне утворення виявилось не в змозі загальмувати розмах гегемоністських устремлень Пршемисловичів. Проти них виступили кілька могутніх можновладців – баварські Віттельсбахи, угорський король Бела IV (1235-1270), краківські та опольські П'ястовичі, а також галицько-волинські Рюриковичі. Задля отримання прав на австрійські землі син галицько-волинського князя Данила (з 1253 р. – король) Роман за пропозицією Бели IV навіть одружився з овдовою Гертрудою Бабенберг, для якої це був уже третій шлюб.

Найбільш серйозним суперником Пршемисла Отакара II в його альпійській політиці був угорський король Бела IV. Слід відзначити, що в ході протистояння Пршемисла Отакара II з Белою IV король Вацлав I дотримувався нейтралітету. Таку позицію він зайняв, мабуть, із тактичних міркувань, а можливо, не мав наміру псувати добрі стосунки з Арпадовичами. Однак до Пршемислового війська вступили чимало вояків зі знатних чеських родів [14, стлб. 820-821; 26, р. 599; 28, р. 727; 29, р. 643; 60, s. 107]. Зрештою, 22 вересня 1253 р. Вацлав I раптово помер, і празький трон перейшов до Пршемисла Отакара II [26, р. 600; 29, р. 643; 37, s. 114; 41, р. 291]. Щоправда, обряд королівської коронації Пршемисла Отакара II відбувся аж 1261 р., тож до цього часу чеські хроністи називають його князем.

З приходом до влади Пршемислу Отакарові II довелося продовжити розпочату ще за життя батька боротьбу з угорським королем Белою IV за спадщину герцогів Бабенбергів. З метою припинити ворожнечу у справу як посередник втрутився папа Іннокентій IV (1243-1254). Вагою свого авторитету він схилив Чеське й Угорське королівства до укладання миру. Остаточоно його основні положення було узгоджено 3 квітня 1254 р. в Буді й підтверджено 1 травня того ж року під час зустрічі Пршемисла Отакара II та Бели IV в Пожоні (Братиславі). За умовами договору чеський та угорський володарі поділили між собою спадщину Бабенбергів. Позаяк право Пршемисла Отакара II на Австрію не підлягало сумніву, перемовини велися щодо Штирії. В результаті Бела IV дістав більшу частину Штирії, а Пршемисл Отакар II – решту [26, р. 600; 29, р. 643; 37, s. 111; 41, р. 292; 45, s. 16-17; 52, num. 24, р. 12-13].

Війна неабияк виснажила як Чеське, так і Угорське королівства, тому обидва їх правителі погодилися на швидке розв'язання територіальних суперечок. Однак конфлікт відвернути не вдалося. Зростання великодержавних амбіцій Бели IV та Пршемисла Отакара II вело до нових зіткнень, які, внаслідок послаблення могутності Священної Римської імперії та політичного занепаду Польщі, виливалися у протистояння в боротьбі за гегемонію

в Центральній Європі. Східний кордон із угорською державою став для Пршемисла Отакара II відчутною перешкодою в розвитку універсалістських устремлінь [49, s. 223-224].

В умовах послаблення імператорської влади загострення стосунків між Чехією та Угорщиною неминуче вело до нової війни. Каменем спотикання стало герцогство Штирія, в якому панування Арпадовичів послаблювалося з кожним днем. Опосередкований вплив на ситуацію, що склалася в Штирії, мали події в архієпископстві Зальцбург. 1246 р. архієпископом Зальцбурга було обрано Філіппа з роду Шпангаймів (помер 1279 р.), сина герцога Каринтії Бернгарда II та Юдіти, сестри чеського короля Вацлава I, тобто кузена Пршемисла Отакара II.

Слід відзначити, що Філіпп та його старший брат Ульріх III з дитинства були тісно пов'язані з королівською родиною в Празі. Близько 1237 р. Вацлав I призначив Ульріха управителем Вроцлава. Натомість Філіпп, якому було уготовано церковну кар'єру, у 1239-1240 рр. став пробстом Вишеградського капітулу й на деякий час королівським канцлером. Та попри це він виношував плани щодо отримання після смерті батька Каринтії. Аби зберегти спадкові права на Каринтійське герцогство, Філіпп навіть ухилився від висвячення в сан і управляв Зальцбурзьким архієпископством як «обраний архієпископ» [17, с. 110; 45, s. 69-70; 62, s. 106].

Заповзятий і до того ж не позбавлений військового хисту, Філіпп досить швидко не лише зміцнив своє становище, але й суттєво розширив володіння архієпископства. В січні 1256 р. помер Каринтійський герцог Бернгард II, і владу перебрав його первісток Ульріх III, тобто старший брат Філіппа Шпангаймського. Новий герцог, як і його батько, й надалі підтримував дружні стосунки з Прагою, а в його канцелярії трудилися міністеріали чеського походження, які вдосконалювали свій фах ще за Бернгарда II. Взаємною прихильністю із Пршемислом Отакаром II був пов'язаний і Філіпп Шпангаймський, який не полишав намірів стати герцогом Каринтії. Однак Пршемисл Отакар II прагнув того, аби Філіпп Шпангаймський якомога довше залишався на архієпископському престолі в Зальцбурзі, адже через нього чеський король мав можливість тримати під контролем баварські справи. Задля цього Пршемисл Отакар II матеріально підтримував свого кузена.

Втім, становище Філіппа Шпангаймського дедалі ускладнювалося. Поки папою був Іннокентій IV (1243-1254), Філіпп мав певний захист. Проте наступний папа Олександр IV (1254-1261) не мав наміру потурати самолюбству Філіппа Шпангаймського. Врешті-решт витівки архієпископа Зальцбурга, його світський спосіб життя й суперечки з капітулом настільки обурили Олександра IV, що той не стримався й порушив проти нього карну справу [45, s. 70; 62, s. 106].

1256 р. частина зальцбурзьких каноніків позбавила Філіппа архієпископства й обрала своїм новим пастирем єпископа Зеккау – Ульріха фон Кірхберга, який колись був протонотаріусом канцелярії Бабенбергів. Його активно підтримував баварський герцог Генріх XIII Віттельсбах (1253-1290). Слід відзначити, що Генріх XIII Віттельсбах володів тільки Нижньою Баварією. Решта територій герцогства, а точніше Верхня Баварія, перебувала у віданні його брата Людвіга II Віттельсбаха (1253-1294). Щоправда, обидва брати послуговувалися герцогським титулом.

Однак Філіпп не надто зважав на Генріха XIII Віттельсбаха й на бажав поступатися архієпископським престолом на користь Ульріха фон Кірхберга. За допомогою чеського правителя він зумів утримати свою перевагу і спершу успішно боронив власні інтереси в папській курії. Ситуація в Зальцбурзі ставала дедалі напруженою. І хоча 1258 р. Ульріха фон Кірхберга було затверджено в Римі й відбулося його висвячення в сан (за умови виплати в папську скарбницю 4 тис. марок сріблом), Філіпп не здавався. Довідавшись про те, що його позбавлено архієпископської кафедри, він став шалено лютувати проти каноніків та міністеріалів, плондрував і спопеляв їхні землі грабунками й підпалами. В результаті Ульріх фон Кірхберг так і не зумів утвердитися в Зальцбурзі й був архієпископом радше титулярним, аніж фактичним. У відчаї він кинувся шукати союзу з Угорщиною, але такий вибір виявився вкрай невдалим. Сум'яття в Зальцбурзькому архієпископстві спричинило неспокій в усьому прилеглому регіоні [12, с. 26-27; 19, р. 794; 27, р. 560; 29, р. 644; 45, s. 70; 62, s. 106].

Тим часом Арпадовичі втрачали свої позиції у Штирійському герцогстві. Наприкінці 1257 р. там спалахнуло повстання, й місцева знать вигнала очільника угорської адміністрації Іштвана з роду Гуткетет, який був одночасно й баном сусідньої Славонії. Тож Бела IV передав управління неспокійним герцогством своєму енергійному синові Іштвану, який ще 1245 р. став молодшим королем (1245-1272). З чималими військовими силами Іштван вторгся у Штирію й узяв в облогу місто Птуї (словен. *Ptuj*, нім. *Pettau*, нині – в Словенії), землі якого належали до Зальцбурзького архієпископства. До такого кроку Іштван вдався через деяких непокірних міністеріалів, які раніше здійснили напад на відданих йому осіб.

У цей час до Іштвана звернувся за підтримкою Ульріх фон Кірхберг, який змусив його зняти облогу з міста Птуї. Він віддав Іштванові Птуї (як лено Зальцбурзького архієпископства) під заставу за певну суму грошей (згідно з повідомленням іншого джерела, за 3 тис. марок срібла) при серйозних гарантіях і поручителях. При цьому між Ульріхом фон Кірхбергом та Іштваном було укладено якусь угоду [19, р. 794; 21, col. 824; 53, s. 24-

25]. Йшлося, мабуть, про надання Іштваном допомоги Ульріхові фон Кірхбергу. Союз останнього з угорцями був спрямований не лише проти Філіппа та його брата Ульріха III, але – опосередковано – і проти Пршемисла Отакара II.

Наприкінці 1258 р. Ульріх фон Кірхберг за підтримки угорської кінноти здійснив спробу завладіти Зальцбургом, який і надалі утримував Філіпп Шпангаймський. Обидва суперники на той час загрузли в боргах, але Ульріх фон Кірхберг, до того ж, мав ще й нещасливу долю, і в боротьбі за Зальцбург його спіткала невдача. Коли він прибув у Раштадт, із тилу на нього напав з військом Ульріх III, намагаючись завдати якомога більших збитків. У сутінках між двома супротивниками зав'язалася жорстока битва, в якій з обох сторін було чимало вбитих і поранених. Зазнавши поразки в цій битві, Ульріх фон Кірхберг був змушений жити інкогніто й переховуватися в замках на території Зальцбурзького архієпископства. Натомість молодший король Іштван так і не зумів стабілізувати ситуацію в Штирійському герцогстві. У протистояння з угорцями на боці штирійців втрутилися й каринтіїці.

На початку 1259 р. Ульріх фон Кірхберг вирішив шукати прихисток у баварського герцога Генріха XIII Віттельсбаха, проте по дорозі його було викрито й видано Пршемислу Отакарові II [17, s. 110; 19, p. 794; 45, s. 80; 53, s. 25; 59, s. 80; 62, s. 109-110]. Невдовзі за чималий викуп Ульріха фон Кірхберга було звільнено з полону, після чого він з неабиякими труднощами зібрав гроші, які пообіцяв папі. Але й тут його спіткала невдача: Філіпп Шпангаймський перехопив усі ці кошти, і Ульріх фон Кірхберг був змушений відмовитися від архієпископського сану [12, s. 27].

Суперечка за вплив у Зальцбурзькому архієпископстві послугувала приводом для поглиблення конфронтації між чеським та угорським монархами, яка неминуче вела до війни між ними. Молодший король Іштван неабияк переживав за розгром своїх вояків під Зальцбургом і, намагаючись узяти реванш, на початку літа 1259 р. вторгся в Каринтію, де все спопелив (...*Stephanus rex Ungarie Karinthiam ferro et igne invasit...*) [27, p. 560]. Дії Іштвана були явним порушенням миру 1254 р. Це був безпосередній привід для початку збройних зіткнень чехів із угорцями. Один із авторів так званих Других продовжувачів хроніки Козьми Празького розв'язання нової війни між двома державами однозначно пов'язує з нападом молодшого угорського короля Іштвана на Каринтію. За словами хроніста, виступивши проти Ульріха III та його брата Філіппа, король Іштван «намагався жорстокістю і вбивствами, заподіяними невинному стаду Христовому, перевершити навіть своїх предків» (...*progenitorum suorum tyrannidis et caedis in innocium Christi gregem habundantior aemulator existens...*) [37, s. 119-120; 41, p. 297; 50, p. 310].

У той час коли Іштван плондрував Каринтію, більшість штирійських вельмож звернулися до Пршемисла Отакара II з пропозицією, аби він погодився стати їхнім герцогом. Як повідомляє празький хроніст, «названий володар королівства Чеського, за наполяганням штирійської знаті й міст, за порадою уславленого графа Оттона де Гардека та окремих австрійців і незначної кількості мораван, узяв штирійців під свій захист» (*ad instantiam Styriensium nobilium et civitatum, de consilio incliti comitis Ottonis de Hardek et quorundam Australium et perpaucorum admodum de Moravis, dictus dominus regni Bohemiae Styrienses in suam protectionem recepit*). Очолювані Оттоном де Гардеком, чеські війська вступили до Штирії й досить швидко витіснили звідти угорські гарнізони. Під владою Арпадовичів залишилися місто й замок Птуй та ще кілька подібних укріплень. В замку Птуй, зокрема, особисто перебувала Ержибет, куманська дружина молодшого короля Іштвана [37, s. 120; 50, p. 311]. З 10 березня 1260 р. Пршемисл Отакар II став офіційно титулуватися герцогом Австрії та Штирії (*dux Austriae et Stiriae*) [25, num. 1163, p. 137].

Вже в перші місяці 1260 р. Чеське й Угорське королівства розпочали інтенсивну підготовку до військового зіткнення. Про те, що Пршемисл Отакар II не вважав мир 1254 р. остаточним розв'язанням конфлікту, свідчить активне будівництво в Моравії, на шляху усталених грабіжницьких набігів куманів, двох нових стратегічних міст – Угорського Градіща та Угорського Броду. У грамоті від 15 жовтня 1257 р. про заснування Угорського Градіща наголошувалося, що ця фундація повинна слугувати для охорони країни «проти кордонів угорців» (*contra terminos Vngarorum*). Подібними аргументами обумовлювалося й заснування Угорського Броду, який розташовувався ще далі на схід, адже, згідно з припущеннями, вирішальна битва мала відбутися десь на стику Дунаю з річкою Моравою [24, num. 136, p. 218-220; 62, s. 110].

На думку сучасного чеського історика Й. Жемлічки, Бела IV, готуючись до війни, мав намір одним потужним ударом ліквідувати чеське панування в Австрії і Штирії та розіграти нову, більш успішну партію у змаганні за спадщину Бабенбергів [62, s. 110]. Угорський король усе дуже добре обмірковував і (на чому акцентує увагу польський дослідник Б. Влодарський) 1259 р. навіть розпочав переговори про мир із монгольським ханом, розраховуючи в такий спосіб уберегтися від нападу зі Сходу й мати змогу кинути всі сили на західний фронт проти чехів. Під час перемовин йшлося про укладення шлюбного союзу між сином Бели IV і донькою хана, або ж між сином останнього та донькою угорського короля [61, s. 32]. Слід відзначити, що Б. Влодарський не називає імені хана, з яким домовлявся Бела IV. Натомість сучасний чеський медієвіст В. Ванічек наголошує на тому, що

угорський володар уклав мир із татарським ханом Ногаєм і отримав від нього допомогу [59, s. 81].

Обидва правителі, як чеський, так і угорський, прагнули скористатися ефектом раптовості. Згідно з повідомленням празького хроніста, вже на початку березня 1260 р. Пршемисл Отакар II зібрав велике військо для походу проти Угорщини, яке під час свого пересування чеськими землями вдавалося до плондрувань та грабунків [37, s. 119; 41, p. 296]. Щоправда, весняний період унеможлилював проведення великих операцій, тож вирішальне зіткнення найбільш вірогідно могло відбутися в літні місяці. Та Пршемисл Отакар II часу не гаяв і з блискавичною швидкістю рухався з одного міста до іншого, всіляко спонукав та заохочував представників знаті до воєнного походу. Заклики короля лягали на сприятливе підґрунтя й були прихильно сприйняті його підданими [62, s. 110-111].

У квітні 1260 р. Пршемисла Отакара II вшанувала у Відні частина штирійської знаті, і він знову прийняв титул герцога Штирії. У травні того ж року чеський володар побував у Лінці, де довірив охорону маєтку монастиря цистерціанців, розташованого в поселенні Реін біля Грацу, Генріхові де Ліхтенштейну (*Heinricus de Lichtenstein*). Цього австрійсько-моравського пана було призначено земським суддею, а відтак і капітаном (*capitaneus*) Штирії, тобто управителем краю. Діловодство мав вести «*notaries Stirie*» Ульріх, тобто земський писар. Щоправда, дослідник Роберт Антонін наголошує, що зустріч Пршемисла Отакара зі штирійською знаттю відбулася в березні 1260 р., і, користуючись цією нагодою, він і здійснив призначення вказаних осіб [22, s. 64; 52, num. 255, p. 96; 59, s. 83].

Завдяки активній діяльності Пршемисла Отакара II, під його корогви стали чеські, моравські й австрійські пани зі своїми збройними дружинами. Серед них – чеський маршалок Вок де Рожмберк (*Wok de Rosenberch*) з ріднею, Сміл де Ліхтенбург (*Smilo de Leuchtenburg*), бургграф Празький Ярош (*Jeruschius burggravius Pragensis*), Бавор де Страконіць (*Bavarus de Strakonitz*), Олдржіх Зайіц, Вільгельм де Подебрад (*Wilhelmus de Podiebrad*), Здіслав де Штернберг (*Stislaus de Sternberg*), Зігфрід та Кадолт Орфанус (*Sigefridus et Kadoldus Orphanus*), Генріх де Ліхтенштейн (*Heinricus de Lichtenstein*), Оттон де Майсау (*Otto de Meysowe*), Ульріх де Капелла (*Ulricus de Capella*), Алберо де Поленгайм (*Albero de Pollenheim*), графи Оттон і Конрад де Гардер (*Otto et Conradus comites de Hardekke*) та багато інших. Чеського володаря підтримав також мінезингер Ульріх де Ліхтенштейн (*Ulricus de Lichtenstein*, *Ulrich von Liechtenstein*, близько 1200-1275 / 1277), який походив зі штирійської служивої знаті й був автором куртуазного середньовічного віршованого роману «Служіння дамам» (*Frauendienst*). Розповіді про неймовірно багатства чеського короля заохочували до участі у війні також окремих вояків

із числа німців.

Крім того, союзниками Пршемисла Отакара II виступили маркграф Оттон III Бранденбурзький (1220-1267), каринтійський герцог Ульріх III Шпангаймський (1256-1269), вроцлавський князь Генріх III (1241-1266), рацібозько-опольський князь Владислав (1246 - 1281/1282). Як не дивно, але чеська дипломатія зуміла нейтралізувати Віттельсбахів, хоча герцог Нижньої Баварії Генріх XIII і був одружений з однією із доньок Бели IV – Єлизаветою (1236-1271). Щодо Людвіга II, герцога Верхньої Баварії, то Пршемисл Отакар II підкупив його тим, що пообіцяв виплатити віно своїй племінниці Анні Глоговській, якщо той візьме з нею шлюб. Із часу смерті 1256 р. своєї першої дружини Марії Брабантської (1226-1256) герцог Людвіг II Віттельсбах був удівцем. Він пристав на таку пропозицію чеського володаря і 24 серпня 1260 р. одружився з Анною Глоговською, що сприяло покращенню відносин між ним і Пршемислом Отакаром II [45, s. 83-85; 59, s. 80-82; 62, s. 111].

Чеський і угорський правителі сподівалися досягти воєнного успіху внаслідок проведення однієї великої битви. З огляду на це, аби згуртувати якомога більше сил, вдалися до активної мобілізації союзників. До затятих супротивників Пршемисла Отакара II належала колишня герцогиня Гертруда Бабенберг, яка володіла маєтками в центральній Штирії (Юденбург та Фойтсберг). На думку чеського дослідника В. Ванічека, вона, мабуть, сподівалася, що Бела IV передасть Австрію та Штирію її синові Фрідріху, який навіть став титулуватися герцогом [59, s. 81]. Поза чеським впливом перебував також Мейнгарт II (нім. *Meinhard II*), граф Гориці (1258-1271) й Тироля (1258-1295). 1259 р. він одружився з Єлизаветою із роду Віттельсбахів (сестра баварських герцогів Людвіга II та Генріха XIII), яка була вдовою короля Конрада IV Штауфена й народила від останнього сина Конрадіна [59, s. 81; 62, s. 123].

Коло спілників Бели IV, якому допомагав його син Іштван, виглядало досить імпозантно. Загалом збройні сили, зібрані угорськими королями, відзначалися неабиякою строкатістю та мовним розмаїттям. На етнічний склад війська Бели IV та Іштвана, в якому було чимало «поган» і «схизматиків», вказано у своєрідному посланні Пршемисла Отакара II до папи Олександра IV від 8 жовтня 1260 р. Це послання є складовою важливою пам'ятки чеської історіографії – так звані Другі продовжувачі хроніки Козьми. Воно має радше ідеологічний характер і покликане продемонструвати важливу місію Пршемисла Отакара II щодо захисту християнства від «поган» і «схизматиків» (татар і русичів) [37, s. 126-128; 50, p. 315-318; 52, num. 271, p. 103-104].

Щодо авторства цього послання серед дослідників немає одностайності. Український історик

М. Грушевський свого часу наголосив, що йдеться про так званий лист Пршемисла Отакара II [7, с. 519]. Проте радянський медієвіст В. Пашуто, який опрацьовував третій том «Історії України-Руси» М. Грушевського для написання своїх «Нарисів з історії Галицько-Волинської Русі», не звернув уваги на цю ремарку нашого авторитетного вченого і навіть не замислювався над імовірністю непричетності Пршемисла Отакара II до згаданого послання [13, с. 277]. Сучасні російські славісти, зокрема Б. Флоря [16, с. 191, 193] та В. Ковальов [9, с. 59], також вважають цей лист автентичним. Не піддають сумніву авторство Пршемисла Отакара II й нинішні українські дослідники Л. Войтович [3, с. 202-206; 4, с. 13] та А. Федорук [15, с. 234].

Натомість деякі чеські вчені дотримуються іншої думки щодо цього. Так, знавці чеських актових джерел доби правління останніх Пршемисловичів Індржих Шебанек та Саша Душкова стверджують, що листа аж ніяк не можна приписати Пршемислові Отакару II, і що його ніколи не було відправлено папі в Рим. Вони акцентують увагу на тому, що стиль послання відрізняється від актового матеріалу тієї епохи, а тому це може бути більш пізній твір риторичного характеру, подібний до текстів, які вміщено у збірниках формулярів другої половини XIII ст. [56, с. 254-255]. Тому Ї. Шебанек та С. Душкова і не включили цей лист у видання «*Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae*» (том 5, частина 1), яке готували до друку [24]. Автентичність послання піддає сумніву також філолог Яна Нехутова, яка ретельно вивчала збірники формулярів доби правління Пршемисла Отакара II [44, с. 110]. Історик Й. Жемлічка у своїй ґрунтовній монографії про Пршемисла Отакара II називає цей лист «удаваним» і вважає, що його було підготовлено значно пізніше за події 1260 р. [62, с. 111]. На думку дослідниці Їтки Комендової, текст послання неможливо не лише пов'язувати із Пршемислом Отакаром II, неможливо взагалі встановити його авторство і достеменно датувати [10, с. 253].

З огляду на вказані аргументи чеських науковців, які є досить переконливими, можемо назвати лист Пршемисла Отакара II своєрідним, ідеологічним за своїм змістом, документом (формуляром), що аж ніяк не унеможлиблює його використання як джерела. До речі, Й. Жемлічка (та й інші дослідники) послуговується інформацією про союзників Бели IV та його сина Іштвана у вирішальній битві цієї чесько-угорської війни, яка міститься в листі. У своєму посланні, як цілком слушно зазначає Й. Жемлічка, чеський король спочатку наводить імена правителів і пише про ті народи, які не мали в папській курії гарної репутації [62, с. 111]. Серед таких названо передусім короля Данила Романовича. В листі, зокрема, наголошується, що Белові IV та Іштвану прийшли на допомогу «Данило, король Русі, і його сини, й інші рутени,

а також татари» (*Danielem, regem Russiae, et filios eius, et ceteros Ruthenorum, ac Tartaros*) [37, с. 126; 50, р. 315; 52, num. 271, р. 103].

В історіографії питанню участі короля Данила Романовича у другій чесько-угорській війні приділено чималу увагу. Свого часу українські дослідники Ісидор Шараневич, Мирон Кордуба та Михайло Грушевський вважали, що Данило Романович випадково став учасником цієї воєнної кампанії на боці Бели IV [7, с. 76, 519; 11, с. 1-2; 55, с. 84, 144-145]. Натомість сучасний польський історик Даріуш Домбровський припускає, що це, навпаки, була добре спланована воєнна акція короля Данила [34, с. 421-426; 35, с. 315-319]. Подібні погляди обстоює й сучасний український учений Леонтій Войтович, котрий, при цьому, висуває версію, згідно з якою у вирішальній битві між збройними силами Пршемисла Отакара II та Бели IV брала участь лише власна збройна дружина правителя Галицької та Волинської земель, а не ціле його військо [1, с. 89-96; 2, с. 100-106; 3, с. 202-206].

У цьому контексті заслуговує на увагу також наукова студія Андрія Федорука, присвячена дослідженню військової діяльності володарів Галицької та Волинської земель у трьох великих битвах періоду 1246-1278 рр. У ній учений не лише намагається обґрунтувати свої міркування щодо участі короля Русі та його синів у чесько-угорській війні 1260 р. на боці Бели IV, але й аналізує погляди істориків на цю проблему. На думку А. Федорука, можна припустити, що під час цієї кампанії Данило Романович «проводив якісь більш значні приготування до вирішальної битви з чеським монархом», а «число кінних руських воїнів навряд чи перевищувало 1000 осіб» [15, с. 234-235].

Звичайно, кожне припущення цікаве по своєму, але не слід забувати, що 1260 р. король Данило перебував у вимушеному угорському екзилі. В Угорщину Данило Романович прибув 1259 р. під час вторгнення на територію Галицько-Волинської Русі та Малополющі татар під проводом темника Бурундая. За таких умов навряд чи він міг би відмовити Белі IV в наданні допомоги. Як цілком слушно наголошує історик Л. Войтович, аби утримувати в Угорщині своє придворне оточення та збройну дружину, король Данило «мусив дістати від Бели IV якийсь феодал, служба з якого і зобов'язала його взяти участь у штирійській кампанії» [1, с. 89-96]. Так чи інакше, але сучасні дослідники вже не сумніваються в тому, що участь Данила Романовича в цій війні пов'язана тільки з його особистою підтримкою Бели IV; іншими словами, при аналізі цієї участі не варто розшукувати якусь форму претензій Данила Романовича на австрійські землі [10, с. 252; 34, с. 424; 43, с. 286-287]. Перебуваючи за межами свого королівства, він, зрозуміло, не мав можливості залучити для операції чисельне військо.

Щоправда, більш дієву допомогу Белі IV

могли надати сини короля Данила, котрі саме – не відомо. Щодо цього в історіографії немає одностайності. Так, польський історик Ян Длугош (1415-1480) вважав, що на боці Бели IV разом із Данилом воювали його сини Лев та Роман (*et filii eius Leo et Romanus*) [39, р. 378]. Таке твердження Я. Длугоша викликало критичні зауваження українських дослідників. Так, І. Шараневич наголошував на тому, що участь Лева в чесько-угорській війні є сумнівною, а Романа – взагалі неможливою [55, с. 86]. На помилку польського хроніста вказав і М. Грушевський, який зауважив, що Роман не міг брати участі в бойових діях, оскільки на той час був уже мертвий [7, с. 519].

Погляди І. Шараневича та М. Грушевського стисло охарактеризував польський учений Б. Влодарський [61, с. 35]. Натомість чеський історик Вацлав Новотний вважає, що король Данило допомагав Белові IV разом зі своїм сином Левом. Він, зокрема, пише: «У великому війську, яке зібрав Бела, був і Данило Галицький із сином Левом, зятем Беловим...» (*Ve velikém vojsku, které shromáždil Bela, byl i Daniel Haličský se synem Lvem, zetěm Belovým...*) [45, с. 83]. Й. Землічка, у свою чергу, наголошує, що іноді участь Данила та його сина Лева, навпаки, піддається сумніву (*Někdy bývá účast Daniela a jeho syna Lva naopak zpochybňována*) [62, с. 111]. На думку ж сучасного українського медієвіста Л. Войтовича, із синів короля Данила на той час Романа вже не було в живих, Лев перебував у Західній Галичині, тож участь у воєнній кампанії могли взяти тільки Шварн і Мстислав [2, с. 100-106], що є найбільш вірогідним припущенням.

Як відомо, Пршемисл Отакар II повідомляв папу про те, що, крім короля Данила та його синів, на боці Бели IV билися також татари. З цього питання серед дослідників також немає одностайності. Російський історик Віталій Ковальов вважає, що татари взагалі не брали участь у вирішальній битві цієї чесько-угорської війни [9, с. 60]. Український учений А. Федорук робить припущення про можливість участі половецьких або татарських підрозділів у складі військових сил галицьких і волинських правителів [15, с. 235-236]. Утім, якщо зважити на розповідь Б. Влодарського про мирні перемовини, які Бела IV розпочав із монгольським ханом 1259 р., цілком можливо, що останній і надав військову підтримку угорському королеві. Заслуговує на увагу і твердження В. Ванічека про те, що угорський володар уклав мир із татарським ханом Ногаєм і отримав від нього допомогу [59, с. 81]. Тож імовірно, що в посланні Пршемисла Отакара II до папи йдеться якраз про татарський підрозділ, наданий Ногаєм. Як випливає з результатів сучасних досліджень, починаючи із 60-х рр. XIII ст. Ногай був не ханом, а темником, правителем улусу, що простягався від Дністра до західних кордонів Золотої Орди [5, с. 483].

Відтак угорський король забезпечив собі військову підтримку кількох польських Пястовичів, зокрема, краківського володаря Болеслава V Сором'язливого (1227-1279), чоловіка своєї доньки Кінги (Кунігунди), а також ленчицького, а згодом і краківського князя Лешека Чорного (1240-1288) [37, с. 126; 50, р. 315; 52, num. 271, р. 103]. Втім, на думку В. Ковальова, Болеслав V Сором'язливий навряд чи міг допомогти Белі IV серйозними силами, позаяк його володіння незадовго до цього було спустошене татарами [9, с. 60]. Ще 1256 р. Бела IV одружив свою доньку Йоланту з великопольським князем Болеславом Побожним. Однак про його участь в угорсько-чеській війні Пршемисл Отакар II у своєму посланні папі не повідомляє, хоча, як зазначає дослідник В. Ванічек, цей шлюб забезпечив Белі IV вплив на всю Великопольщу [59, с. 81].

Ядро збройних сил Бели IV становила, звичайно, угорська знать. Крім неї, у війську були бойові підрозділи з усіх кінців етнічно й релігійно строкатої Угорської держави та її сусідів. Чеський правитель називає серед таких і «силу-силенну нечестивих людей» (*innumeram multitudinem inhumanorum hominum*) – куманів, угорців та різних слов'ян, сикулів і валахів, бессерменів та ісмаїлітів, а також схизматиків, а саме грецьких, болгарських, сербських і боснійських еретиків [37, с. 126; 50, р. 315; 52, num. 271, р. 103]. На службі в угорських королів перебували також німецькі та італійські найманці [59, с. 81]. Вдаючись до таких висловлювань як «нечестиві люди» чи «схизматики», Пршемисл Отакар II у своєму посланні намагався нав'язати папі думку про справедливий характер війни, адже, мовляв, його військо вело боротьбу з нехристиянами чи «не зовсім» християнами. Подібна тенденція притаманна і чеським хроністам.

Стратегічною зброєю угорців був швидка легка кіннота, здатна проникати глибоко в тил противника. За таких умов безперешкодний доступ великих військових контингентів до театру бойових дій вимагав неабияких особистих умінь їх очільника, а також організованості та належного рівня забезпечення підрозділів. Однак Пршемисл Отакар II зумів справитися з цими проблемами. Як повідомляє празький хроніст, під час великого посту чеський та угорський володарі вивели свої війська один проти одного. Та позаяк з обох боків не вистачало необхідних засобів, особливо коней, то вони домовилися продовжити перемир'я аж до дня святого Іоанна Хрестителя (24 червня). Наприкінці терміну перемир'я чеські та союзні їм збройні сили повинні були зібратися біля містечка Лаа-ан-дери-Тайя (нині у федеральній землі Нижня Австрія), капітаном якого був Кадолт де Вегінген (*capitaneus Kadoldus de Wehingen*) [37, с. 120; 50, р. 311; 59, с. 83].

Щоправда, військо Пршемисла Отакара II збиралося дуже повільно і невчасно. Перш ніж ді-

йшло до вирішальної битви, молодший король Іштван намагався змінити ситуацію на користь угорців. Він вирішив таємно напасти на військо, яке очолювали оломоуцький єпископ Бруно (1245-1281) і двоє П'ястовичів (вrocławський князь Генрик III і рацібозько-опольський володар Владислав). Це військо стояло табором біля містечка Погоржелиці (*Pohorliz, Pohořelice*), що неподалік Брна. Проте, як повідомляє чеський хроніст, через погану орієнтацію з цієї акції нічого не вийшло [37, s. 123; 50, p. 311-312]. Однак у суботу, 26 червня 1260 р., на третій день після дня святого Іоанна Хрестителя, біля поселення Штац (*Statz*), неподалік від Лаа-андер-Тайї, у пастку потрапив військовий підрозділ австрійської знаті. В результаті дійшло до кровопролиття. Угорська й куманська кіннота під проводом Іштвана оточила австрійських вельмож і вчинила над ними криваву розправу. Загинули графи Оттон і Конрад де Гардег, Кадолт Орфанус, і з ними ще близько чотирьохсот вояків [29, p. 644; 37, s. 123-124; 38, p. 402; 50, p. 312-313; 59, s. 83-84; 62, s. 112].

Повідомлення про бійню біля поселення Штац викликало в таборі Пршемисла Отакара II в Лаа-ан-дер-Тайї войовничий розгардіяш, який так описав хроніст: «...Відразу ж схопилися з-за столу князі, і зброю спішно хватили рицарі та зброєносці, і проти ворогів у латах, зі щитами й у шоломах, деякі на неосідланих конях поспішали в безладді» (*...mox a mensis surgunt principes, ad arma festini anhelant milites et clients, et contra inimicos loricati, scutati et galeati, et nonnulli incoopertis equis properant sine modo*). Кіннота ж Іштвана покинула поле бою аж перед наближенням головних рицарських сил Пршемисла Отакара II, єпископа Бруно та бранденбурзького маркграфа Оттона III. Подальші бойові дії унеможливила гроза, яка швидко насувалася. Угорці й кумани відступили аж за річку Мораву.

Загибель багатьох представників вищої знаті глибоко вразила все військо Пршемисла Отакара II. Вроцлавський та рацібозько-опольський князі навіть пропонували укласти мир і розійтися по домівках. Щоправда, згодом Генрик III та Владислав звинувачували в такій пораді бранденбурзького маркграфа Оттона III [37, s. 124-125; 50, p. 313-314; 59, s. 84]. Однак Пршемисл Отакар II, який прибув до табору в Лаа-ан-дер-Тайї зі своєю дружиною Маргаретою Бабенберг, зумів узяти кризову ситуацію під свій контроль. Він вирішив дочекатися, поки тут не зберуться всі підрозділи, і стримував запальних вояків від легковажних дій задля помсти, що могло би призвести до непередбачуваних наслідків. При цьому суттєву допомогу щодо забезпечення війська чеського володаря надали віденські купці Палтрам та Рудігер [59, s. 84].

На початку липня 1260 р. військо Пршемисла Отакара II, яке рухалося австрійським берегом річки Морави, дісталася місцевості неподалік від міста

Гройсенбрунна (перекручений і чехізований варіант його назви – Крессенбрунн), що поблизу злиття річки Морави з Дунаєм. Навпроти, на протилежному березі річки, розмістилися бойові підрозділи Бели IV та Іштвана. Формально їх воєначальником був Бела IV, але імпульсивний Іштван відтіснив його на задній план, саме тому хроніст Оттокар Штирійський називає очільниками угорського війська обох Арпадовичів (*...von Ungern kunic Wêlân // und sîn sun kunic Stephan...*) [36, p. 91; 62, s. 112].

Заслугує на увагу також твердження чеського хроніста про те, що в хвилини відчаю князі в таборі Пршемисла Отакара II, та й він сам, не лише молилися, але й обіцяли перед Богом покращити своє життя, а також реформувати управління своїми землями у фінансовому та інших планах. Уклінні молитви, які значна частина християн, «аж до великого Кельна (над Рейном – І. Л.) і ще далі, урочисто підносила за них (князів – І. Л.) до Бога, – все це їм, ба радше – численному люду християнському, принесло боже та ангельське сприяння» (*...magna parte christianitatis usque ad Coloniam magnam et ultra orations pro ipsis sollemniter ad deum fusae ipsis, immo multo populo christiano divina praesidia et angelica meruere*) [37, s. 125-126; 50, p. 315].

Урешті-решт, бездіяльність ставала для обох супротивників нестерпною, тож 11 липня 1260 р. Пршемисл Отакар II та Бела IV узгодили подальші дії. В ході переговорів було домовлено, що військо Пршемисла Отакара II перемістить свій табір трохи далі від річки, аби збройні сили Бели IV могли переправитися на австрійський бік, після чого там, згідно з усіма правилами тогочасного військового мистецтва, повинна була відбутися битва. Переправу передбачалося здійснити впродовж 12-го та першої половини дня 13 липня 1260 р. На ці півтори доби запроваджувалося перемир'я. Відтак, по обіді 13 липня мала розпочатися битва.

Після оголошення перемир'я в таборі Пршемисла Отакара II, як впливає з його листа до папи, було послаблено пильність. Там залишилася тільки десята частина війська, позаяк чимало підрозділів, переправившись через Дунай, подалися до міста Гайнбурга, а інші відійшли з возами для облаштування нового табору. Далі в посланні чеського володаря до папи повідомляється, що угорські вояки ще раніше розвідали броди на річці Мораві, через які таємно вночі переправилися на її правий берег. Тож замість того, щоб дотримуватися перемир'я, угорські підрозділи під проводом Іштвана вранці 12 липня відразу ж розпочали бойові дії з наміром зненацька оточити супротивника [37, s. 126-127; 45, s. 88; 50, p. 316-317; 52, num. 271, p. 103-104; 59, s. 86-87; 62, s. 113]. На думку В. Ванічека, мабуть, обидві сторони могли звинувачувати одна одну в підступних діях, але Пршемисл Отакар II і Бела IV все-таки намагалися дотриматися умов перемир'я. Войовничі командири просто не втримали своїх вояків, тимча-

сом як частина збройних сил з обох боків, навпаки, не вступила у вирішальну битву [59, s. 87].

Так чи інакше, але військо Пршемисла Отакара II, очевидно, якраз збиралося переносити свій табір, тож наступ Іштвана застав його зненацька. Для чеського володаря все могло завершитися катастрофою. Але, на щастя для нього, швидко вишикувалися важкоозброєні вершники, які становили ядро Пршемислових сил, і під проводом бургграфа Яроша з чеською піснею «*Господине, помилуй нас*» (*Господи, помилуй нас*) відбили натиск. Легка угорська кіннота, зокрема кумани, не змогла прорвати ряди закутих у лати вояків і відступила. Тим часом чеські підрозділи зуміли зорганізуватися і втрутилися в битву. Успішний угорський наступ досить швидко завершився крахом. Військо Бели IV та Іштвана охопило цілковите сум'яття. Втрати серед їхніх вояків були неймовірні. Чимало з них було вбито, інші загинули, рятуючись втечею, багато потонуло у водах річки Морави.

Саме так дозволяють реконструювати перебіг цієї битви матеріали так званих Других продовжувачів хроніки Козьми [37, s. 126-129; 50, p. 316-317; 52, num. 271, p. 103-104]. Крім того, ключові моменти боротьби Пршемисла Отакара II з угорцями 1260 р. знайшли відображення в такій літературно-історичній пам'ятці початку XIV ст., як римована хроніка так званого Даліміла. Вона вважається першим твором, написаним не латиною, а давньо-чеською мовою [33, p. 190-191; 54, s. 395].

Перебіг і наслідки протистояння між Пршемислом Отакаром II, з одного боку, і Белою IV та його сином Іштваном – з іншого, стисло висвітлюють також аннали і хроніки, підготовлені в Баварії, Тюрингії, Пруссії, або ж у тих чи інших регіонах сучасної Австрії та Італії [18, p. 526; 19, p. 795; 20, p. 180-181; 21, col. 825; 27, p. 560; 28, p. 728; 29, p. 644; 30, p. 655; 32, p. 250; 36, p. 91-99; 38, p. 401; 48, p. 201]. В окремих моментах ці джерела доповнюють свідчення так званих Других продовжувачів хроніки Козьми. У деяких із них, до прикладу, повідомляється, що після зосередження військ на берегах річки Морави та кількох днів очікування чеський правитель дозволив переправитися через річку підрозділам молодшого короля Іштвана й відвів свої збройні сили дещо вище. Однак наступ угорських військ під Гройсеннбрунном провалився, Іштвана було поранено, а його підрозділи кинулися навтьоки. Сам Бела IV, мабуть, повністю втратив контроль над ситуацією. Він навіть не мав інформації про те, чи поранений Іштван, чи він узагалі вижив або ні [21, col. 825; 38, p. 401].

Заслугує на увагу також повідомлення італійських анналів монастиря св. Юстини Падуанської, в яких увага акцентується і на причинах конфлікту. Там зазначається, що обидва королі зі своїми силами отаборилися один навпроти одного на берегах річки Морави й декілька днів вичікували.

Далі повідомляється, що битву розпочали якісь рицарі з обох боків, причому в цій сутичці перемогли угорці й загинуло чимало вояків чеського володаря. Відтак розгорілася битва, в якій взяла участь, крім інших, куманська кіннота з луками. Але й вона не змогла побороти навалу «німців». Військо Бели IV стало тікати, і ворог, переслідуючи угорців, зайняв і їхній табір. Серед представників угорської армії при цьому згадуються кумани, русичі та інші «варвари», тимчасом як серед чехів – тільки німці [20, p. 180-181].

У деяких джерелах наведено кількісні показники вояків, які з обох сторін брали участь у цій війні. Щоправда, до наведених цифр слід ставитися дуже й дуже обережно. Найбільше розходжень спостерігається в даних, які стосуються кількості війська Бели IV. Так, реджийський нотарій Альберто Міліолі (близько 1220 - після 1273) у своїй «Хроніці імператорів» відзначає, що угорський король мав 240 тис. кінноти, яка складалася з різних східних народів і поган. Натомість під проводом чеського володаря було 100 тис. вершників, зокрема 7 тис. закутих у лати рицарів. Крім того, у «Хроніці...» Альберто Міліолі йдеться про те, що після поранення короля (Іштвана – I. Л.) угорське військо кинулося навтьоки, і під час переправи через глибоку річку, крім тих, які загинули на полі битви, втопилося 14 тис. осіб [18, p. 526]. Від Альберто Міліолі цей сюжет, мабуть, запозичив і хроніст Салімбене де Адам (1221-1290) [42, p. 466-467].

Якщо згадані італійські автори приписують Белі IV численну перевагу – майже у два з половиною рази, то *Anonymi Leobicensis Chronicon* наводить значно менші показники щодо кількості його збройних сил. Там стверджується, що угорське військо, яке складалося з куманів і поган, налічувало 140 тис. осіб (*Et Bela collecto exercitu centum quadraginta millia equitum cum Chomanis et paganis*). Щодо збройних сил Пршемисла Отакара II, то їхня кількість тут незмінна, так само як і число вояків, які потонули [21, col. 825].

I, нарешті, Петр фон Дуусбург (помер 1326 р.) у своїй «Хроніці землі Прусської» повідомляє, що Бела IV мав усього лише 40 тис. кінноти, тимчасом як Пршемисл Отакар II – 100 тис. вершників, зокрема 7 тис. важкоозброєних рицарів. Як і попередні автори, Петр фон Дуусбург пише про те, що коли угорського короля (тобто Іштвана – I. Л.) було поранено, він зі своїми людьми став рятуватися втечею, і в одній річці втопилося 14 тис. його вояків, не беручи до уваги вбитих [48, p. 201]. Можна погодитися з твердженням хроніста про сорокатисячне військо Бели IV, а щодо збройних сил Пршемисла Отакара II, то їхня кількість – 100 тис., – на наш погляд, є суттєво перебільшеною. Не викликає заперечень і той факт, що, крім тих угорських вояків, які загинули під час битви, 14 тис. із них, утікаючи, втопилися в річці.

Щодо потопельників і вбитих угорських вояків, то у продовженні Цветленських анналів відзначається, що в річці Мораві, біля якої обидві сторони стали табором, втопилося значно більше вояків, які бажали переправитися через неї, коли їх змусили рятуватися втечею, ніж тих, які загинули від меча [30, р. 655]. Подібне свідчення знаходимо і в анналах Віденських проповідників. Там, зокрема, стверджується, що багато угорців, русичів і половців було вбито, але ще більше їх втопилося в річці Мораві, а також у річці Ваг, коли король Угорщини та його син Іштван вдалися до втечі [28, р. 728]. Отже, з цих повідомлень випливає, що в самій битві полягло менше угорських вояків, ніж потонуло. Натомість, Ф. Палацький свідчить про те, що в битві загинули 18 тис. ворожих до Пршемисла Отакара вояків, а потонули – 14 тис. [46, s. 262].

Увага багатьох хроністів до перемоги Пршемисла Отакара II дає підстави стверджувати, що вона сприймалася сучасниками як важлива подія в історії Центрально-Східної Європи. У Чеському ж королівстві про неї згадували навіть на регіональному рівні. Це, зокрема, демонструє римована латинською мовою хроніка Ждярського монастиря (Ждяр над Сазавою) – «*Cronica domus Sarensis*», яку написав цистерціанський монах Генріх Резбарж (Jindřich Řezbář, 1242 - після 1300). У ній згадується, як «наш король», тобто Пршемисл Отакар II, переможно воював із «гунським королем», тобто Белою IV (...*Hunorum regem. Hunc vicit rex quoque noster*) [31, р. 194].

Цікаво, що угорська «Ілюстрована хроніка» лише сухо констатує факт поразки свого володаря в битві із Пршемислом Отакаром II. Щодо цього у «Хроніці...» занотовано, що року Божого 1260 король (Бела IV – I. L.) зі своїм сином Іштваном і куманським герцогом Алпром зосередив поблизу Морави численне військо, спрямоване проти чеського правителя Отакара. Однак 13 липня зазнав поразки й відступив до Гайнбурга. При цьому наголошується на тому, що Бела IV був людиною миролюбною, у воєнних справах і битвах взагалі не мав щастя (*Post hec idem rex anno Domini M^oCC^oLX^o congregavit exercitum copiosum contra Othacarum regem Bohemorum circa Moraviam una cum filio suo Stephano et Alpra duce Cumanorum. Sed victus fugis circa Haymburg III° Idus Iulii. Erat enim vir pacificus, sed in exercitibus et preliis minime fortunatus*) [40, р. 164-165].

Як випливає з повідомлення «Ілюстрованої хроніки», збройні сили Бели IV було остаточно розгромлено 13 липня 1260 р. Цього дня, на який припало вшанування пам'яті св. Маргарети (коли, власне, й мала розпочатися битва), військо Пршемисла Отакара II до полудня продовжувало добивати й переслідувати супротивника, не здатного чинити опір [45, s. 92; 62, s. 114]. Отже, битва біля Гройсенбрунна, в якій чеський володар здобув пере-

могу над Белою IV, тривала 12-го і 13-го (до полудня) липня 1260 р.

Постає питання про те, чи брали безпосередню участь у битві збройні дружини Данила Романовича та його синів. У цьому контексті заслуговує на увагу вже згадуване повідомлення анналів Віденських проповідників про те, що багатьох угорців, русичів і половців було начебто вбито [28, р. 728]. Невідомо, однак, чи русичі загинули в бою, чи потонули під час утечі. Ймовірно, чимало русичів знайшли смерть на бойовищі, але багато їх також утопилося.

Після того як підрозділи Бели IV кинулися навтьоки, вояки Пршемисла Отакара II погналися за ними, і навіть повноводна річка Морави їх не зупинила. На другому березі річки був розташований угорський табір, куди першим дістався Бореш із Ризмбурка. Там він захопив велику здобич, зокрема й головний трофей – палець св. Іоанна Хрестителя. Після повернення додому Бореш передав цю реліквію монастиреві в Осеку.

До речі, празький хроніст акцентує увагу також на тому, що перемогу над численним і самовпевненим супротивником Пршемисл Отакар II здобув завдяки допомозі небесних покровителів чеського народу. Аби підтримати чехів, у битву зі своїми атрибутами втрутилися такі їхні святі, як князь Вацлав, а за ним – єпископ Войтех та абат Прокоп. Празький бургграф Ярош, «муж, який заслуговує на довіру, проголосив гучно в капітулі празькій перед єпископом празьким, пробстом, деканом і каноніками, що його війсьکو, в рядах якого несли корогву святого Вацлава мученика, не зазнало жодних збитків, ані втрат коней, ані людей, а куди б не було повернуто, вороги, побачивши їхні обличчя (чеських вояків – I. L.), кидалися навтьоки. Також багато хто побачив, як залізне вістря того списа, на якому висіла корогва названого мученика, виблискувало, немов осяйний промінь сонячний» [37, s. 128-129; 50, р. 318]. У свою чергу, в продовженні Ламбахських анналів перемога, яку здобув Пршемисл Отакар II та його союзники, пояснюється тим, що вони билися «під прапором віри і християнства» (*fidei nec non et christianitati tulit vexillum*) [27, р. 560].

У своєму посланні папі Пршемисл Отакар II наголошує, що в недотриманні перемир'я слід звинувачувати угорське командування, короля Бели IV та його банів, позаяк всі вони «мають звичку порушувати свої домовленості і клятви» (*sua pacta et iuramenta soliti violare*). Опосередковано він також вказує й на те, що не останню роль у цьому відіграв молодший король Іштван [37, s. 127; 50, р. 316-317; 52, num. 271, р. 104]. Можливо, однією з причин підготовки листа Олександрові IV була спроба чеського володаря виправдатися перед папою за розправу над Белою IV, адже Апостольська столиця вважалася покровителькою Угорського королівства.

Щоправда, російський учений В. Ковальов, спираючись на свідчення деяких джерел, схиляється до думки, згідно з якою перемогу над супротивником чеський володар здобув не зовсім чесним шляхом: усупереч укладеному перемир'ю; Пршемисл Отакар II несподівано атакував угорців та їхніх союзників під час переправи, чим і пояснюється його успіх у битві під Гройсенбрунном [9, с. 60].

Реальність, мабуть, була дещо іншою. Ми вже звертали увагу на припущення медієвіста В. Ванічка про те, що Пршемисл Отакар II і Бела IV все-таки прагнули дотриматися умов перемир'я, тимчасом як войовничі командири просто не втримали своїх вояків [59, с. 87]. Дослідник Й. Жемлічка вважає, що свою роль зіграла також недисциплінованість угорських і куманських підрозділів, їхня неприборкана жадоба до здобичі, яку вони сподівалися здобути в чеському таборі. Якщо до цього, продовжує вчений, додати строкатість війська, яка ускладнювала мовне спілкування, а також напругу у відносинах між Белою IV та Іштваном, то причини угорського «віроломства» постануть у дещо іншому світлі. Та й про Пршемисла Отакара II не можна сказати, що в битві під Гройсенбрунном він був верховним воєначальником у сучасному розумінні цього слова. Кожне з військових формувань та підрозділів виступало під проводом свого сеньйора, утворювало самостійну оперативну одиницю, і рівень взаємодії між ними був достатньо низьким. Тому можна тільки припускати, якою мірою король мав змогу утримувати у війську дисципліну, наскільки послаблювали його бойову готовність дії окремих союзників [62, с. 115].

До цього слід додати й міркування словацького дослідника Петера Рогача. Він вважає, що головними аргументами проти того, що саме військо Пршемисла Отакара II першим напало на угорців, є факти попередніх раптових набігів угорсько-куманської кінноти, войовничість самого Іштвана, а з іншого боку й те, що Пршемисл Отакар II вдався до підкупу якогось запального рицаря, аби той зірвав домовленості про перемир'я. Як би там не було, але битва під Гройсенбрунном стала справжньою катастрофою для Бели IV.

Після перемоги під Гройсенбрунном чеський правитель зі своїм військом вторгся в угорські володіння, захопив прикордонні замки і, мабуть, Пожонь (Братиславу). Щоправда, він не мав наміру вдаватися до крайнощів і відразу ж відгукнувся на пропозицію щодо укладення миру, яку від імені Бели IV озвучив «великий жупан» пожонський Роланд. На початку серпня 1260 р. Оттон Бранденбурзький і герцог Ульріх Каринтійський домовилися про попередні умови укладення миру. Угорський володар погодився передати Пршемислові Отакарові II герцогство Штирію та лено Зальцбурзького архієпископства – місто Птуй. Крім того, угорці повернули захоплених у полон вояків, котрі билися на боці

Пршемисла Отакара II. Мирний договір повинна була схвалити папська курія, а також обидві сторони, що належало скріпити відповідною клятвою. На знак підтвердження миру було домовлено про укладення шлюбу між другим сином угорського короля – Белою та Кунігундою, донькою бранденбурзького маркграфа Оттона і племінницею Пршемисла Отакара II.

Такі поступки з боку Бели IV цілковито задовольняли претензії чеського правителя, тож він не став чекати узгодження формальностей мирного процесу. Визначивши уповноважених осіб, яким належало вести подальші перемовини, він вирушив додому і вже 22 серпня 1260 р. урочисто увійшов у Прагу, де його як славного переможця привітали священнослужителі і представники інших станів [29, р. 644; 37, с. 119, 128; 41, р. 297; 45, с. 92; 50, р. 317-318; 53, с. 39; 57, с. 15; 59, с. 88; 62, с. 115].

Уповноваженими Пршемисла Отакара II для ведення перемовин були магістр Ордену німецьких рицарів у Чехії та Моравії Людвіг фон Бальдерсгейм, празький бургграф Ярош і чеський маршалок Вок де Рожмберк. Гарантами дотримання положень майбутнього мирного договору за Чеське королівство виступили трое духовних князів: єпископ оломоуцький Бруно, празький владики Ян III із Дражиць та єпископ Пассау Оттон.

Однак існувало ще чимало труднощів, які належало подолати до завершення перемовин. Так, король Бела IV у листі до єпископа Пассау Оттона від 4 вересня 1260 р. скаржився на те, що попередні умови миру з чеського боку не зовсім дотримуються. Чеський правитель досі не відпустив полонених, за яких вступився Бела IV, а також не повернув угорцям якийсь замок (мабуть Пожонь), що їм належав із незапам'ятних часів. Крім того, капітан Генріх де Ліхтенштейн (який відразу після битви під Гройсенбрунном вирушив додому, у Штирію, аби завершити антиугорське повстання – І. Л.), зі своїми підрозділами спустошив Варадинський край [52, num, 265, р. 100-101].

Можливо, скарга Бели IV прискорила підготовку чеським володарем послання папі від 8 жовтня 1260 р. В ньому Пршемисл Отакар II запевнив папу Олександра IV, що не вдаватиметься до цілковитого підкорення Бели IV, натомість докладе всіх зусиль для того, аби жити з ним у дружбі [37, с. 128; 50, р. 317; 52, num, 271, р. 104]. Але коли чеський правитель переконався в тому, що перемовинам ніщо не загрожує, свого листа не відправив.

Сам Пршемисл Отакар II не став чекати, коли Штирійське герцогство перейде під його владу де-юре. У грудні 1260 р., в супроводі розкішного почту чеських панів, він особисто вирушив до Штирії. Там упродовж 21-25 грудня перед костелом у Граці чеський володар проводив судове засідання. Крім того, Пршемисл Отакар II зустрівся з братами Ульріхом III та Філіппом Шпангаймським, а також

замінив свого представника у Штирійському герцогстві. Замість Генріха де Ліхтенштейна капітаном Штирії було призначено чеського маршалка Вока де Рожмберка (за вірну службу). Вперше в цьому званні його згадано у грамоті від 25 грудня 1260 р. [22, s. 64; 45, s. 94; 52, num. 284, p. 108-109].

Остаточне укладення миру між Пршемислом Отакаром II та Белою IV з невідомих причин затяглося на деякий час. Очевидно, певні претензії щодо формулювання його основних положень висував папа (невідомо, чи він узагалі схвалив мирний договір), а можливо, чинив опір молодший король Іштван, як про це стало відомо згодом. Нарешті 31 березня 1261 р. єпископ оломоуцький Бруно, празький владики Ян III із Дражиць та єпископ Пассау Оттон під час перебування при дворі Пршемисла Отакара II у Відні урочисто зобов'язалися примусити чеського володаря дотримуватися всього того, про що від його імені домовилися з Белою IV магістр Ордену німецьких рицарів у Чехії та Моравії Людвиг фон Бальдерсгейм, празький бургграф Ярош і чеський маршалок Вок де Рожмберк. Тиждень потому, 7 квітня 1261 р., єпископ Пассау Оттон додатково оголосив, що накладе на Пршемисла Отакара II прокляття, а на Австрію – інтердикт, якщо чеський володар прийме рішення порушити мир, укладений із Белою IV [24, num. 277, p. 413-414; 45, s. 93-94; 52, num. 316-317, p. 117-118]. Автентичний

текст укладеного («першого Віденського», на думку дослідника В. Ванічека) миру невідомий, але головний зміст можна охарактеризувати так: Пршемисл Отакар II отримав Штирію та місто Птуй [59, s. 89].

Історик М. Грушевський звертає увагу на повідомлення хроніки так званого Георга Гагенна про присутність на зібранні у Відні й короля Данила. При цьому вчений наголосив на тому, що дослідник І. Шараневич сприймав цю звістку скептично, однак не обґрунтував свого скептицизму [7, с. 76, 519; 55, s. 85]. Сучасний медієвіст В. Ковальов цілком слушно доводить, що Данила Романовича там не було, а під титулом «*Chunig von Rewssen*», хибно потлумаченим низкою дослідників як «король Русі», насправді приховується правитель сербської Рашки Стефан Урош [9, с. 61].

Висновки. Отже, угорсько-чеська війна 1260 р. велася за Штирію, яка була складовою спадщини Бабенбергів. Можемо вважати, що саме ця, друга угорсько-чеська війна, завершила боротьбу за спадщину Бабенбергів. Переможцем став Пршемисл Отакар II. І хоча з самого початку цієї війни галицько-волинський володар Данило Романович мав намір здобути спадщину Бабенбергів, цього разу він брав участь у війні з почуття обов'язку перед Белою IV. На цьому суперництво Бели IV із Пршемислом Отакаром II за гегемонію в середньоевропейському просторі скінчилося.

1. Войтович Л. Остання еміграція короля Данила Романовича / Л. Войтович // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Л. Українки: Історичні науки. – Луцьк, 2009. – № 13. – С. 89-96.
2. Войтович Л. Останні роки короля Данила Романовича / Л. Войтович // Вісник Львівської комерційної академії. Серія гуманітарних наук. – Вип. 10: Ювілейний збірник на пошану Степана Гелея. – Львів, 2011. – С. 100-106.
3. Войтович Л. Остання еміграція короля Данила / Л. Войтович // Александрович В. Король Данило Романович / В. Александрович, Л. Войтович. – Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2013. – С. 202-206.
4. Войтович Л. Європейські лідери XIII ст.: Лев Данилович і Пршемисл II Отакар / Л. Войтович. – Проблеми слов'янознавства. – 2013. – Вип. 62. – С. 9-22.
5. Вортман Д. Я. НОГАЙ / Д. Я. Вортман // Енциклопедія історії України. – У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2010. – Т. 7. – С. 483.
6. Воцелка К. История Австрии. Культура, общество, политика / Карл Воцелка. – Пер. с нем. В. А. Брун-Цеховского, О. И. Величко, В. Н. Ковалева. – М.: Издательство «Весь Мир», 2007. – 512 с.
7. Грушевський М. С. Історія України-Руси. – В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. / М. С. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1993. – Т. III: До року 1340. – 592 с.
8. История Словении / Л. А. Кирилина, Н. С. Пилько, И. В. Чуркина; Отв. ред. И. В. Чуркина. – СПб.: Алетей, 2011. – 480 с.
9. Ковалев В. Н. Чешский король Пршемисл Отакар II и русские князья: взаимные контакты на фоне международных отношений в Центральной Европе второй половины XIII века / В. Н. Ковалев // Русин: Международный исторический журнал. – Кишинев, 2005. – № 2 (2). – С. 55-68.
10. Комендова Й. «Schismatici et Tartarorum servitores». Русь в офіційній ідеології Пржемисла II Отакара / Йитка Комендова // Colloquia Russica / За ред. В. Нагірного і М. Волощука. – Івано-Франківськ - Краків, 2017. – Series II. – Vol. 3: Данило Романович і його часи. – С. 249-256.
11. Кордуба М. Участь Данила в битві під Крессенбрунн / М. Кордуба // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Львів, 1896. – Т. 10. – С. 1-2.
12. Митрофанов П. П. История Австрии с древнейших времен до 1792 г. / П. П. Митрофанов. – Изд. 2-е. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 160 с.

13. Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси / В. Т. Пашуто. – М.: Изд-во АН СССР, 1950. – 330 с.
14. Полное собрание русских летописей. – Издание второе. – С.-Петербургъ: Типографія М. А. Александрова, 1908. – Томъ второй. Ипатьевская летопись. – XVI с. – 938 стлб.
15. Федорук А. «Danielem regem Russiae et filios eius»: військова діяльність у великих битвах періоду війни за «австрійську спадщину» / А. Федорук // *Colloquia Russica* / За ред. В. Нагірного і М. Волощука. – Івано-Франківськ - Краків, 2017. – Series II. – Vol. 3: Данило Романович і його часи. – С. 223-248.
16. Флоря Б. Н. У истоков религиозного раскола славянского мира (XIII век) / Б. Н. Флоря. – Санкт-Петербург: Алетей, 2004. – 224 с.
17. Цьольнер Е. Історія Австрії / Еріх Цьольнер. – Пер. з нім. Роман Дубасевич, Христина Назаркевич, Анатолій Онишко, Наталя Іванчук. – Львів: Літопис, 2001. – 712 с.
18. Alberti Milioli Notarii Regini Liber de temporibus et aetatibus et Cronica Imperatorum. / Ed. O. Holder-Egger // *Monumenta Germaniae Historica: inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum* / Edidit Societas Aperiendis Fontibus Rerum Germanicarum Medii Aevi. – Hannoverae: Impensis bibliopolii Hahniani, MDCCCIII [1903]. – P. 336-668.
19. *Annales Sancti Rudperti Salisburgenses a. 1–1286 (Tab.V)* // *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum* / Edidit Georgius Henricus Pertz. – Hannoverae: Impensis bibliopolii avlici Hahniani, MDCCCLI [1851]. – Tomus IX. – P. 758-810.
20. *Annales S. Iustinae Patavini* / Edidit Philippus Jaffé // *Monumenta Germaniae Historica: inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum auspiciis Societas Aperiendis Fontibus Rerum Germanicarum Medii Aevi* / Edidit Georgius Henricus Pertz. – Hannoverae: Impensis bibliopolii Hahniani, MDCCCLXVI [1866]. – P. 148-193.
21. *Anonymi Leobensis Chronicon libris sex comprehensum, a Christo nato usque ad annum ejusdem. MCCCXLIII* / R. D. P. Hieronymus Pez // *Scriptores rerum Austriacarum veteres ac genuini quotquot ex Austriae vicinarumque provinciarum bibliothecis et tabulariis, decumano labore perillustratis, aut primum in lucem vindicari, aut ex Mss. codicibus auctiores et emendatiores edi putuerunt.* – Lipsiae : Sumptibus Joh. Frid. Gleditschii B. Filii, MDCCXXI (1721). – Tomus I., Quo potissimum veteres ac sinceri Scriptores continentur, qui res ad prima gentis Austriae origine usque ad Seculum XIV. in republica et ecclesia praeclare ac sancte gestas, narrationes etiam genealogicas veterum Austriae Marchionum et ducum stirpis Babenbergensis / Edidit R.D.P. Hieronymus Pez. – Col. 756–972.
22. Antonín R. Přemysl Otakar II. a zisk zemí babenberského dědictví / Robert Antonín // *Pocta králi: k 730. výročí smrti českého krále, rakouského vévody a moravského markraběte Přemysla Otakara II* / Libor Jan, Jiří Kacel a kolektiv. – Brno; Znojmo: Matice moravská pro projekt Pocta králi železnému a zlatému 2008: Výzkumné středisko pro dějiny střední Evropy: prameny, země, kultura, 2010. – S. 55-71.
23. *Auctoris incerti breve chronicon Austriacum...* // *Scriptores rerum Austriacarum veteres ac genuini quotquot ex Austriae vicinarumque provinciarum bibliothecis et tabulariis, decumano labore perillustratis, aut primum in lucem vindicari, aut ex Mss. codicibus auctiores et emendatiores edi putuerunt.* – Lipsiae: Sumptibus Joh. Frid. Gleditschii B. Filii, MDCCXXI (1721). – Tomus I., Quo potissimum veteres ac sinceri Scriptores continentur, qui res ad prima gentis Austriae origine usque ad Seculum XIV. in republica et ecclesia praeclare ac sancte gestas, narrationes etiam genealogicas veterum Austriae Marchionum et ducum stirpis Babenbergensis / Edidit R.D.P. Hieronymus Pez. – Col. 682-687.
24. *Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae.* – Pragae: Sumptibus Academiae scientiarum Bohemoslovenicae, 1974. – Tomi V, fasciculus primus, Inde ab a. MCCLIII usque ad a. MCCLXVI / Condidit Gustavus Friedrich; ediderunt Jindřich Šebánek et Sáša Dušková. – 718 p.
25. *Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae.* – Praha: Academia, 1982. – Tomi V, fasciculus tertius, Inde ab A. MCCLIII usque ad A. MCCLXXVIII (acta complementaria regestorum ratione continens) / Ediderunt Jindřich Šebánek et Sáša Dušková; praefatio S. Dušková. – 447 p.
26. *Continuatio Garstensis a. 1182-1257* // *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum* / Edidit Georgius Henricus Pertz. – Hannoverae: Impensis bibliopolii avlici Hahniani, MDCCCLI [1851]. – Tomus IX. – P. 593-600.
27. *Continuatio Lambacensis a. 1197-1348. (Tab. III)* // *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum* / Edidit Georgius Henricus Pertz. – Hannoverae: Impensis bibliopolii avlici Hahniani, MDCCCLI [1851]. – Tomus IX. – P. 556-561.
28. *Continuatio Praedicatorum Vindobonensium a. 1025-1283. (Tab.V.)* // *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum* / Edidit Georgius Henricus Pertz. – Hannoverae: Impensis bibliopolii avlici Hahniani, MDCCCLI [1851]. – Tomus IX. – P. 724-732.
29. *Continuatio Sancrucensis II. a. 1234-1266.* // *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum* / Edidit Georgius Henricus Pertz. – Hannoverae: Impensis bibliopolii avlici Hahniani, MDCCCLI [1851]. – Tomus IX. – P. 637-646.

30. *Continuatio Zwetlensis III. a. 1241-1329.* // *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum* / Edidit Georgius Henricus Pertz. – Hannoverae: Impensis bibliopolii avlici Hahniani, MDCCCLI [1851]. – Tomus IX. – P. 654-669.
31. *Cronica domus Sarensis* = [Kronika kláštera Žďárského] / Jindřich Řezbář; úvod napsal a latinský text revidoval Jaroslav Ludvíkovský; přeložil Rudolf Mertlík; historické poznámky napsal Metoděj Zemek; k vydání připravili Josef Pohanka a Metoděj Zemek. – Brno: Krajské nakladatelství, 1964. – 257 s.
32. *Cronica sancti Petri Erfordensis moderna a. 1072-1335* // *Monumenta Erphesfurtensia saec. XII. XIII. XIV.* / Edidit Oswaldus Holder-Egger (Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae historicis separatim editi). – Hannoverae et Lipsiae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1899. – P. 117-369.
33. *Dalimili bohemiae chronicon* (Rýmovaná kronika česká) // *Fontes rerum bohemicarum. Prameny dějin českých*, vydávané z nadání Palackého péčí «Spolku historického v Praze». – Praha: Nákladem Nadání Františka Palackého, 1882. – Tom III. *Dalimili bohemiae chronicon; Annales Heinrici Heimburgensis; Vita Karoli IV imperatoris; Sermones post mortem Karoli IV impertoris per Johannem, archiepiscopum Pragensem, et mag. Adalbertum Ranconis de Ericinio facti; Johannis Neplachonis, abbatis Opatovicensis, chronicon; Johannis de Marignola chronicon.* – P. 1-302.
34. Dąbrowski D. Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201-1264). *Biografia polityczna* / Dariusz Dąbrowski. – Kraków: Avalon, 2013. – 544 s.
35. Dąbrowski D. Bilans zysków i strat Rusi Halicko-Wołyńskiej w stosunkach z Czechami i Węgrami w XIII wieku / Dariusz Dąbrowski // *Zwycięzcy i przegrani w dziejach średniowiecznych i wczesnonowożytnych Czech i Polski.* – Kraków: Księgarnia Akademicka, 2012. – S. 295-338.
36. *Deutsche Chroniken und andere Geschichtsbücher des Mittelalters* / Nach den Abschriften Franz Lichtensteins; herausgeben von Joseph Seemüller. – Hannover: Hahnsche Buchhandlung, MDCCCLXXX (1890). – Tomus V. Pars I. *Ottokars Österreichische Reimchronik.* – 720 p.
37. Druhé pokračování Kosmovy kroniky // *Pokračovatelé Kosmovi* / [Z lat. rukopisů] přel. Karel Hrdina, V. V. Tomek a Marie Bláhová; Úvod: M. Bláhová a Zdeněk Fiala; Doslov: Pokračovatelé Kosmovi, pozn. a vysvětl. naps., rejstřík jmen a míst sest. M. Bláhová. – Praha: Svoboda, 1974. – S. 75-191.
38. *Hermannii Altahensis Annales a.1137-1273* // *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum* / Edidit Georgius Henricus Pertz. – Hannoverae : Impensis bibliopolii Hahniani, MDCCCLXI (1861). – Tomus XVII. – P. 381-407.
39. *Joannis Długossii seu longini Canonici Cracoviensis Historiae Polonicae: libri XII.* / Ad veterimorum librorum manuscriptorum fidem recensuit, variis lectionibus annotationibusque instruxit Ignatius Żegota Pauli; cura et impressis Alexandri Przędziecki. Tomus II. Libri V, VI, VII, VIII. – Cracoviae: Ex Typographia Kirchmayeriana, MDCCCLXXIII [1873]. – 546 p.
40. Képes krónika / *Dercsényi Dezső, ...* [et al.]. – Budapest: Magyar helikón könyvkiadó, 1964. – 203 p.
41. *Letopisy České od roku 1196 do roku 1278* // *Fontes rerum Bohemicarum. Prameny dějin českých*, vydávané z nadání Palackého. – Praha: Nákladem musea Království Českého, 1874. – Tom II. (Díl II). – Fasc. 1. (Svazek 1). *Cosmae chronicon Boemorum cum continuatoribus* (Kosmův letopis Český s pokračovateli) / Vydavatel Josef Emler; Překladatel Václav Tomek. – P. 282-303.
42. *Monumenta Germaniae historica: inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum. Scriptorum. Cronica fratris Salimbene de Adam ordinis Minorum* / Edidit Oswald Holder-Egger; edidit Societas aperindis fontibus rerum Germanicarum medii aevi. – Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, MDCCCCV (1905) – MDCCCXIII (1913). – 755 p.
43. Nagirnyj W. *Polityka zagraniczna księstw ziem Halickiej i Wołyńskiej w latach 1198 (1199) - 1264* / Witalij Nagirnyj. – Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 2011. – 362 s.
44. Nechutová J. *Latinská literatura českého středověku do roku 1400* / Jana Nechutová. – Praha: Vyšehrad, 2000. – 365 s.
45. Novotný V. *České dějiny. Dílu I. Část 4. Rozmach české moci za Přemysla II. Otakara (1253-1271)* / Václav Novotný. – Praha: Nákladem Jana Laichtera, 1937. – 499 s.
46. Palacký F. *Dějiny národu Českého v Čechách a v Moravě dle původních pramenu* / František Palacký. – Praha: Nakladatel V.Kočí, 1921. – 1280 + XVI s.
47. Pekař J. *O povstání kralevice Přemysla proti králi Václavovi I.* / Josef Pekař. – K vydání připravil a poznámku napsal Josef Hobzek. – V Praze: Katolický Literární Klub, Vyšehrad, 1941. – C. 7-25.
48. *Petri de Dusburg Chronicon terrae Prussiae* / Ed. M. Töppen // *Scriptores rerum Prussicarum. Die Geschichtsquellen der Preussischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft* / Herausgegeben von Theodor Hirsch, Max Töppen und Ernst Strehle. – Erster band. Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1861. – P. 3-269.
49. *Přehled dějin Československa. I / 1. Do roku 1526* / Hlavní redakce Jaroslav Purš, Miroslav Kropilák. – Praha: Academia, 1980. – 645 s.
50. *Příběhy krále Přemysla Otakara II* // *Fontes rerum Bohemicarum. Prameny dějin českých*, vydávané z nadání Palackého. – Praha: Nákladem musea Království Českého, 1874. – Tom II. (Díl II). – Fasc. 1. (Svazek 1). *Cosmae*

- chronicon Boemorum cum continuatoribus (Kosmův letopis Český s pokračovateli) / Vydavatel Josef Emler; Překladatel Václav Tomek. – P. 308-335.
51. Příběhy krále Wáclawa I // Fontes rerum Bohemicarum. Prameny dějin českých, vydávané z nadání Palackého. – Praha: Nákladem musea Království Českého, 1874. – Tom II. (Díl II). – Fasc. 1. (Svazek 1). Cosmae chronicon Boemorum cum continuatoribus (Kosmův letopis Český s pokračovateli) / Vydavatel Josef Emler; Překladatel Václav Tomek. – P. 303-308.
52. Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae / Opera Josephi Emler. – Praha: Tiskárna Grégerianis, 1882. – Pars II. Annorum 1253-1310. – 1488 p.
53. Roháč P. II. Česko-uhorská vojna o babenberské dedičstvo 1260 a bitka pri Kressenbrune / Peter Roháč // Vojenská história. – Bratislava, 2016. – Ročník 20. – Číslo 2. – S. 23-44.
54. Staročeská Kronika tak řečeného Dalimila: vydání textu a veškerého textového materiálu / K vydání připravili Jiří Daňhelka, Karel Hádek, Bohuslav Havránek, Naděžda Kvítková. – Praha: Academia, 1988. – 2. Textový materiál kapitol 53 až 103 a doplňků. – 604 s.
55. Szaraniewicz I. Die Hypatios-Chronik: als Quellen-Beitrag zur österreichischen Geschichte / Von Dr. Isidor Szaraniewicz. – Lemberg: Dobrzanski and K. Groman, 1872. – 150 s.
56. Šebánek J. Studie k českému diplomatáři. I. K otázce slovenik v českém diplomatáři, II. Listiny na trnavské statky královny Konstancie / J. Šebánek, S. Dušková // Historické štúdie. – Bratislava 1956. – Sv. 2. – S. 242-273.
57. Tihányiová M. Palatín a bratislavský župan Roland z rodu Ratoldovcov / Monika Tihányiová // Verbum Historiae 1/2015. Vedecký internetový časopis Katedry histórie PdF UK v Bratislave. – S. 7-38.
58. Vaniček V. Babenberkové / Vratislav Vaniček // Kostlán A. Encyklopedie dějin Německa / Antonín Kostlán, Dagmar Moravcová, Vratislav Vaniček. – Praha: Ivo Železný, 2001. – S. 74-75.
59. Vaniček V. Velké dějiny zemi Koruny české. Svazek III., 1250-1310 / Vratislav Vaniček. – Praha–Litomyšl: Paseka, 2002. – 760 s.
60. Vaniček V. Přemysl Otakar II. / Vratislav Vaniček // Čeští králové / Ed. Marie Ryantová, Petr Vorel. – Praha–Litomyšl: Paseka, 2008. – S. 103-115.
61. Włodarski Br. Polska i Czechy w drugiej połowie XIII i początkach XIV wieku (1250-1306) / Bronisław Włodarski. – Lwów: Towarzystwo Naukowe, 1931. – 214 s.
62. Žemlička J. Přemysl Otakar II. Král na rozhraní věků / Josef Žemlička. – Praha: Lidové noviny, 2011. – 752 s.

РЕЗЮМЕ

ВТОРАЯ ЧЕШСКО-ВЕНГЕРСКАЯ ВОЙНА (1260 г.) И УЧАСТИЕ В НЕЙ КОРОЛЯ РУСИ ДАНИИЛА РОМАНОВИЧА

Лихтей И. М. (Ужгород)

В статье исследуются события второй чешско-венгерской войны (1260 г.), которая велась между чешским государем Пршемислом Отакаром II и венгерским королем Белой IV за Штирию и подвела черту под борьбой за наследие Бабенбергов. Из чувства долга перед Белой IV в этой войне принимал участие и король Руси Даниил Романович. Победителем вышел Пршемисл Отакар II.

Ключевые слова: Пршемисл Отакар II, Бела IV, Иштван II, король Руси Даниил Романович, Чешское королевство, Венгерское королевство, битва под Гройсенбрунном. м'язи

SUMMARY

THE SECOND CZECH-HUNGARIAN WAR (1260) AND INVOLVEMENT IN IT OF THE KING OF RUTHENIA DANYLO (DANIEL) ROMANOVYCH

I. Likhtei (Uzhhorod)

The article covers the course of the second Hungarian-Czech War (1260), which was held between the Czech ruler Prshemysl Otakar II and the Hungarian king Bela IV for Styria, and completed the struggle for the Babenberg's heritage. From the sense of duty before Bela IV, the king of Ruthenia Danylo (Daniel) Romanovych took part in that war too. The winner was Přemysl Otakar II.

Keywords: Prshemysl Otakar II, Bela IV, Istvan II, King of Ruthenia Danylo (Daniel) Romanovych, Czech kingdom, Hungarian kingdom, Battle of Groisenbrunn.

УДК 94(439)-058.12 «12»

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ КОРОЛІВСЬКОЇ ВЛАДИ ТА ПРЕДСТАВНИКІВ МАГНАТСЬКОЇ ВЕРХІВКИ В УГОРСЬКОМУ КОРОЛІВСТВІ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ XIII СТОЛІТТЯ

Казаків О. О. (Ужгород)

Стаття висвітлює взаємовідносини останніх представників правлячої династії Арпадів із представниками магнатської верхівки Угорського королівства. Особлива увага приділяється діяльності магнатських родин, спрямованій на послаблення королівської влади й посилення свого впливу на політичне та соціально-економічне життя Угорщини в останній третині XIII століття.

Ключові слова: Арпади, Угорське королівство, магнати, магнатські володіння.

Постановка проблеми. Події останньої третини XIII - початку XIV століть мали важливе значення в історії Угорського королівства. Цей період позначений показовими змінами як у політичному (вимирання правлячої династії Арпадів), так і в суспільному (зміна існуючих на той час суспільних відносин, зокрема взаємин королівської влади із представниками магнатської верхівки, боротьба дрібного та середнього дворянства за свої права, активізація міст) житті держави.

Здійснені королем Белою IV (1235-1270) заходи дозволили відновити військовий потенціал Угорського королівства. Дарування землі значно збільшило кількість осіб, які отримали можливість придбати дороге озброєння. Вони були готові надавати свої послуги королівській владі на рівні зі зростаючою масою фаміліаріїв, які служили магнатам і становили основу їхніх військ. Хоча офіційно будівництво замків вимагало дозволу короля, незабаром ця справа вийшла з-під контролю центральної королівської влади. Оскільки землевласники поступово усвідомили тісний зв'язок між своєю владою та утриманням замку, головним мотивом будівництва кам'яних замків почав виступати страх перед силою феодала-сусіда, а не необхідність зміцнення обороноздатності королівства. Протягом останніх десятиліть XIII ст. у будівництві замків розпочалася справжня гонка. Більше того, під час громадянської війни, яка відбулася в 1260-х рр. між королем Белою IV та його старшим сином, майбутнім королем Іштваном V, ці замки довели свою спроможність протистояти облозі королівських армій, якщо їх захисники мали достатню кількість води, їжі та рішучості [13, с. 232].

Причини цього криються в певних відмінностях середньовічної угорської системи взаємовідносин у середині стану дворянства, адже грамоти, якими земля передавалася в користування, не містили чітких вимог щодо відданості користувача такої землі відносно до дарувальника. Фактично, готовність служити своєму сюзеренові повністю залежала від бажання васала. Але барони Бели IV,

які ще добре пам'ятали жах монгольського вторгнення, готові були йти на поступки і служити королю, таким чином закладаючи фундамент нової військової системи [5, с. 99].

Разом з тим, саме це заклало підмурівок тих проблем, які протягом декількох десятиліть будуть справляти визначний вплив на життя Угорського королівства. Йдеться про формування потужних центрів магнатської влади, їх непідконтрольність королю та вплив представників світської аристократії на всі без винятку аспекти життя держави.

Метою даного дослідження є вивчення та аналіз перебігу взаємовідносин королівської влади з представниками магнатської верхівки Угорщини в останній третині XIII ст. Вибір теми зумовлений тим, що в історичній науці вказане питання й досі всебічно та ґрунтовно не вирішене.

Огляд джерел, досліджень і публікацій. Змістовними і детальними в плані вивчення суспільно-політичного становища земель Угорського королівства протягом 1270-1320 рр. є праці доктора Угорської академії наук Атілли Жолдоса [13-16]. У своїх дослідженнях, зокрема у статті «Королі та магнати Угорщини на зламі XIII-XIV століть» [13] автор розглядає політику останніх королів з династії Арпадів, питання утворення і підйому магнатських володінь. Значний інтерес до згаданого питання викликає праця Яноша Карачоня, присвячена історії угорських шляхетських родів. Автор здійснив фахове вивчення історії походження окремих родин, їх впливу на соціально-політичне життя Угорщини у XIII та XIV століттях [11]. Велику увагу діяльності представників магнатської верхівки в зазначений період приділяє у своїх працях координатор Центру історичних студій із богемістики та словакістики, завідувач кафедри історії стародавнього світу і середніх віків ДВНЗ «УжНУ» Ігор Ліхтей [7].

Виклад основного матеріалу. Після смерті короля Бели IV 3 травня 1270 р. одноосібним правителем Угорщини став його син Іштван. Коронація Іштвана V (1270-1272) відбувалася в умовах послаблення королівської влади. Початок цьому процесу

поклато суперництво між покійним королем Белою IV та його сином, на той час «молодшим королем» Іштваном. Це суперництво вилилося в низку збройних конфліктів, за результатами яких обидві сторони змушені були шукати компроміс. Їхні сімейні чвари наочно висвітлили проблему, яка протягом наступних десятиліть буде послаблювати інститут королівської влади й у підсумку призведе до його занепаду. Йдеться про вихід на передові позиції соціально-політичного життя Угорщини ряду магнатських родин, піднесення яких припало на часи правління Бели IV.

1272 р. в Угорщині загострилося протистояння магнатських угруповань. Бан Славонії Йоахім Гуткелед (батько якого Стефан Пектарі також був баном Славонії у 1248-1264 рр.) 24 червня захопив принца Ласла та відвіз його в замок Капронця (нині Копривниця, біля Загреба). Іштван V відразу оточив замок, але не зміг витримати потрясіння від звістки, що в заколоті зі славонським баном брала участь королева Єлизавета (Ержибет Кун), яка могла перебувати в інтимних зв'язках із баном, та раптово помер 6 серпня того ж року. Барон Гуткелед і королева 3 вересня 1272 р. в місті Секешвехервар проголосили юного принца новим королем Угорщини Ласлом IV (1272-1290). В той самий час старе оточення короля Бели IV висунуло свого кандидата на трон – його онука Белу Ростиславовича, бана Мачви. Останній був племінником Галицько-Волинського князя Льва Даниловича та Краківського і Сандомирського князя Болеслава Стидливого, а також шурином чеського короля Пршемисла Оттокара II [6, с. 71]. Прибічники бана Мачви здійснили збройний напад на будинок королеви Єлизавети, але були відбиті загоном барона Міклоша Пока. Магнати вмовили Белу Ростиславовича прийняти коронацію його двоюрідного брата. Втім, вже в листопаді 1272 р. його було підступно вбито наближеним до Йоахіма Гуткеледа Генріхом Кесегі (Нейметуйварі). Барон Гуткелед, який 1273 р. очолив королівську раду, дістав посаду королівського надскарбія та Пожонського жупана (*magister tauarnicorum et comes de Posonio*), одружився з Марією, донькою Романа Даниловича та Гертруди Бабенберг [9, с. 12-14]. Марія була легітимним нащадком частини Штирії із центром у місті Юденбург. 1274 р. королева Єлизавета спробувала позбутися опіки Гуткеледа, який ставав щораз амбіційнішим, але останній знову захопив юного короля Ласла IV, якого раніше звільнив з полону магнат Петер Чак, давній суперник Геткеледа та Кесегі.

В перші роки правління Ласла IV розподіл сил між ворогуючими угрупованнями магнатів, які брали участь у міжусобиці 1272 р., часто залежав від того, наскільки потужним був їхній вплив на Трансільванію. Модель герцогства виявилася для Трансільванії цілком органічною. Цю форму правління неодноразово намагалися відтворити магнат-

ські угруповання з числа колишніх прибічників «молодшого короля» Іштвана часів його міжусобиці з батьком. Після ефемерної реставрації свого становища, яка відбулася після коронації Ласла IV, аристократія поставила воєводу Міклоша Гередьє (1272-1274) правителем цього регіону. Але з 1274 р. контроль над Трансільванським воєводством, Сибіу і банатом Северин перейшов до угруповання на чолі з Мате Чаком. Він намагався відтворити герцогство, однак його панування було скинуте в результаті повстання німецьких колоністів у лютому 1277 р. Це повстання підтримали дворяни з роду Хедері. Дворічний конфлікт завершився 1279 р. поразкою саксів, які були розбиті загонами родини Аба [1, с. 160].

Барон Йоахім Гуткелед загинув у квітні 1277 р. під час війни зі славонськими магнатами Бабонічами. Відразу розпочалася боротьба між ними та кланом Кесегі. Цими обставинами вирішила скористатися королева Єлизавета, яка за підтримки куманських племен та короля Рудольфа Габсбурга проголосила Ласла IV, якому виповнилося 15 років, повнолітнім. За ініціативою єпископату на Ракоському полі поблизу міста Пешт відбулося зібрання прелатів, магнатів, дворян і куманів, які намагалися знайти вихід із політичної ситуації, що склалася. Серед присутніх на цьому зібранні не було жодного представника вільних королівських міст. Зібрання заявило, що король Ласло IV досяг повноліття, і зобов'язало його встановити мир в Угорському королівстві [5, с. 102].

Ласло IV відкрито спирався на куманську знать, через що й дістав своє прізвище – Кун. 13 липня 1277 р. було укладено німецько-угорський союз, а 11 серпня того ж року обидва королі зустрілися в Геймбурзі на кордоні Угорщини та Австрії. Ласло Кун став союзником Рудольфа Габсбурга і підштовхував його до війни із чеським королем [2, с. 132].

Війна поновилася 1278 р. та завершилася жорстокою битвою під Дюрнкрутом (Сухі Крути, Моравське поле), неподалік від впадіння річки Морави в Дунай, 26 серпня 1278 р. Союзниками короля Рудольфа в цій битві виступили 20 тис. угорських та половецьких вояків під командуванням палатина Мате Чака та крайового судді Штефана з роду Гуткелед [7, с. 291]. Чеський король Пршемисл Отакар II загинув на полі битви. Участь у цій битві відчутно підняла авторитет юного угорського короля на батьківщині. Навіть угруповання Кесегі, яке ще влітку 1278 р. об'єдналося з родиною Бабонічів та проголосило свого власного короля – Андраша Венеційського, принесло присягу на вірність Ласлу IV та відправило Андраша назад до Венеції.

Родина Кесегі представляла ще один ранній приклад створення магнатської династії в Угорському королівстві. Її предки мігрували до королівства зі Штирії в середині XII століття. Основу

майбутньої потужності родини Кесегі заклав Генрік, який пізніше став відомим як «Великий». Генрік, як і Пал Гередьє, був одним із найнадійніших прибічників короля Бели IV. Його родинні маєтки були розташовані в комітаті Вац, де він збудував свої перші замки, отримавши ще принаймні два в якості подарунку від короля [15, с. 651-653]. Таким чином, Генрік установив контроль над територією, розташованою в західній частині королівства. Для його нащадків це означало можливість розширення своєї влади у значній частині регіону. Важливо відзначити, що, на відміну від Пала Гередьє, Генрік Кесегі зумів збудувати свою особисту владу, не конфліктуючи зі своїм королем Белою IV [11, с. 482].

Ласло IV намагався відстоювати свою самостійність від магнатів, спираючись на підтримку куманського війська. З метою посилити свій контроль над Трансільванією, король об'єднався з родиною Борша, яка на той момент не відігравала значної ролі в політичному житті королівства. Допомогу, яку надав королю глава цього роду Томаш Борша та його шість синів, було оцінено належним чином. Король Ласло IV передав їм численні маєтки, а також запропонував посади у своїй королівській адміністрації, призначивши старшого сина Борша Роланда воєводою Трансільванії, а його молодшого брата Якоба, найчастіше згадуваного просто як «Копаш», – своїм конюшим [14, с. 40]. Ласло IV вважав, що в цій родині він знайшов союзників, «чій лояльність, мужність і працьовитість», – як це було проголошено в одному з його офіційних документів, – успішно спрямовували і захищали Угорщину в часи наших предків». Певний час Роланд та його брати були вірними союзниками Арпадів. Проте родина Борша вже відчула смак влади, а це означало, що її представники будуть домагатися власної вигоди і діяти всупереч інтересам короля [13, с. 215].

1279 р. на численні прохання прелатів в Угорщину з Риму прибув єпископ Філіппо де Фермо з місією християнізації куманів, які на той час зберігали свою культуру й вірування. Грамота папи Миколая III містила 14 статей. Серед іншого вона включала такі вимоги: заборонити голити бороду й вуса, провести розселення куманів за окремими регіонами, а основною вимогою було хрещення. Під тиском магнатської верхівки король був змушений видати грамоту від 1 серпня 1279 р., згідно з положеннями якої знать кунів прирівнювалася до шляхти, а основна маса вільних кочівників – до феодально залежних селян [8, с. 176-180]. 1279 р. в місті Буда було скликано церковний собор, проведенню якого король не зміг запобігти. Рішення собору передбачало захист церковного майна від зазіхань магнатів; неправомірні дії останніх загрожували їм інтердиктом. Ці рішення, однак, виконані не були. Ласло IV продовжував використовувати військові загони куманів. Зрештою, король був змушений

визнати ці рішення, але не квапився застосовувати їх на практиці, розуміючи, що це може призвести до катастрофи. Через небажання короля підкоритися вказівці церкви папський легат Філіппо де Фермо в жовтні 1279 р. наклав інтердикт на Ласла IV та все Угорське королівство. Ласло IV наказав схопити легата й видав його куманам. У відповідь на це воєвода Трансільванії Фінта Аба захопив короля в полон. У результаті мирних перемовин король отримав волю, натомість, зі свого боку, висунув вимогу куманам, згідно з якою вони повинні були відмовитися від кочового способу життя. Внаслідок цього кумани підняли повстання та пограбували східні території Угорщини. Церковна і магнатська верхівка Угорщини об'єдналася та змусила короля стати на чолі війська, з яким він виступив проти своїх колишніх союзників – куманів. Король розбив їх у Сербії при Саланкемені [3, с. 161]. Владу в Буді захопив воєвода Трансільванії Фінта Аба. Для боротьби з ним Ласло IV був змушений примиритися зі своїми давніми ворогами – родиною Кесегі. 1281 р. він призначив Яноша Кесегі на посаду надора (королівського палатина). Фінта Аба був розбитий, а 1282 р. Ласло IV остаточно переміг куманські загони на території комітату Чонград. Частина куманів пішла з Угорщини на Балкани [12, с. 194].

Король Ласло IV неухильно втрачав свій авторитет. Угорщина опинилася в руках магнатів, які займалися привласненням земель та грабунком державної скарбниці. Намагаючись протистояти їхньому свавілля, король запрошував собі на допомогу загони монголів, які несли з собою лише розорення та анархію. Саме в цей час на території східної Угорщини утверджується Омоде з роду Аба, на північному заході країни посилюються позиції Чаків [4, с. 75].

В останній третині XIII ст. відбувалося перетворення містечок у міста. Відомі королівські грамоти, в яких закріплені права, привілеї та обов'язки містян таких міст як Дьор, Пожонь, видані 1271 та 1291 роками відповідно. Виникнення нових міст було вигідно не тільки їх жителям, але й королю, який отримував від них ренту. При цьому характерно, що права міста змогли дістати лише ті поселення, які були розташовані на землях королівського домену. Містечкам, розташованим на територіях магнатських володінь, не вдалося вибороти собі такі права. Це свідчить про те, що особиста залежність від магнатів на цих територіях була сильнішою, ніж на королівських землях. Процес феодалізації територій, що перебували під владою магнатів, проходив більш інтенсивно, у зв'язку з чим відбувалося зростання їхньої влади. Це зупинило економічний розвиток містечок на рівні сільських поселень, обумовило нечисленність угорських міст та їх політичну слабкість [3, с. 148].

В останні роки свого правління король Ласло IV вважав, що Угорське королівство стоїть на межі

загибелі, оскільки він нічого не може протиставити сепаратизму магнатської верхівки. Король залишив столицю та дружину й пішов до кунів, які ще залишалися на території Угорщини. Він повною мірою перейняв їхні звичаї, мову та усунувся від вирішення державних справ.

Навесні 1287 р. Борша та їхні союзники розгромили сили короля Ласла IV. З цього часу відносини між родиною Борша та королем були ворожими, а контроль королівської влади над Трансільванією став не більш ніж номінальним. Того ж року короля за його прихильність до куманів було відлучено від церкви. Розглядалася навіть можливість проголошення проти нього хрестового походу [5, с. 103]. До цього справа не дійшла, оскільки 10 липня 1290 р. за сприяння родин Кесеґі та Борша короля Угорщини Ласла IV було вбито. За іронією долі король прийняв смерть саме від близьких до нього половців – Арбоца, Тертеля та Кеменца. Існує версія, згідно з якою це була помста королю за «Половецькі закони» [16, с. 77-87].

Після смерті Ласла IV вимерла основна гілка династії Арпадів. Найбільше прав на трон Угорщини мав Андраш, онук Андраша II та син Іштвана Постума, правителя Славонії. Андраш народився у Венеції близько 1265 р. Його мати Томазіна походила зі знатної родини Морозіні. Після смерті свого батька 1272 р. від виховувався у Венеції у своїх родичів. Як було зазначено, ще 1278 р. Янош Кесеґі запросив Андраша в Угорщину, де той висловив свої претензії на Славонію. Але це був період після перемоги на Моравському полі, коли авторитет Ласла IV піднявся на найвищий рівень. За таких умов Андраш утратив покровительство клану Кесеґі, що приніс васальну присягу законному монарху. На початку 1290 р. Кесеґі за підтримки Естергомського архієпископа Лодомера, який на той час відлучив від церкви Ласла IV, знову запросили венеційського патриція в Угорщину, обіцяючи йому корону. 23 липня 1290 р. Андраш був коронований в Естергомі новим королем Угорщини Андрашем III (1290-1301). Представники церковної та магнатської верхівки змусили його підписати декрет, в якому містилися зобов'язання дотримуватися законів королівства та шляхетських вольностей, а також поважати їхні привілеї. Було також висунуто вимогу розпочати боротьбу з анархією. Для цього королю було необхідно оволодіти замками, що були зведені без дозволу, повернути незаконно захоплені землі та щорічно проводити державні збори [5, с. 103].

У травні 1291 р. король прибув до Трансільванії, де в місті Альба-Юлія провів перемовини з представниками привілейованих станів цього регіону з метою заручитися їхньою підтримкою [1, с. 164]. Зокрема, родина Борша підтримала домагання короля Андраша III, онука короля Андраша II, на престол Угорщини після смерті короля Ласла IV 1290 р., заклавши цим основу для кількох років

нормальних відносин із новим монархом. Однак у середині 1294 р. Роланд Борша, воєвода Трансільванії, вирішив розширити свої володіння, чим завдав втрат Бенедиктові, єпископу Варада (Орадя, Румунія), та взяв в облогу одну з фортець, що належали до єпископату. Захисники вирішили здати фортецю Роландові та його братам на певних умовах. Король Андраш III відповів на це воєнною акцією, взявши в облогу замок Адріан, головне володіння родини Борша, хоча й невідомо, чи виступили королівські армії проти них десь у Трансільванії або Східній Угорщині. Після капітуляції Роланд Борша дістав королівське пробачення, проте втратив посаду воєводи та політичний вплив у Трансільванії. Однак як Роланд, так і його брати продовжували володарювати над великою частиною регіону Затисся протягом десятиліть після цього [10, с. 130-131, 142]. На заміну Роланду Борша новим воєводою Трансільванії король призначив Ласла Кана, який став ключовою фігурою в цьому регіоні до 1315 р.

Намагаючись посилити свої позиції на північному заході королівства, король Андраш III 1293 р. призначив Мате Чака шталмейстером, а три роки потому – палатином. Анонім ставив його предків в один ряд із сімома вождями племен – завойовниками батьківщини. Згідно з повідомленням Аноніма, Елед був одним із завойовників батьківщини, якому Арпад передав ліс Вертеш, розташований на захід від Секешфегервара, де потім онук Еледа, котрий походив від його сина Саболча, побудував замок Чак [11, с. 348]. Однак після встановлення своєї влади навколо успадкованого маєтку Топольчани (нині в Словаччині) в комітаті Нітра Мате Чак розірвав стосунки з королем Андрашем і 1297 р. вступив у збройний конфлікт із силами, лояльними до короля. Андраш III був не в змозі підкорити Мате Чака, який до перших років XIV століття розширив свою владу до Дунаю на півдні й до Гарамту на сході [13, с. 218-219].

Нестабільність політичного життя Угорщини посилювалася тим, що Андраш III не міг позбутися сумнівів щодо свого походження, адже його батька Іштвана Постума свого часу було проголошено бастардом, незаконнонародженим. Через це новий король зіткнувся з появою ряду інших претендентів на трон, серед яких найбільшу силу мали представники Неаполітанської Анжуйської династії. Сестра покійного короля Ласла IV, королева Марія, відкрито почала вимагати угорську корону для свого сина Карла Мартела, звинувативши Андраша III в узурпації влади. Королева спиралася на підтримку папської курії та вносила смуту в політичне життя Угорщини.

Здійснюючи реформи, покликані зміцнити королівську владу й васальну залежність аристократії, Андраш III орієнтувався на різні стани, зумівши до кінця свого правління поновити певну стабільність у державі. Він змусив деяких представ-

ників магнатської верхівки піти на співпрацю, але не мав сил подолати владу своїх баронів, які управляли своїми володіннями не рахуючись із особою короля. Цьому серйозно перешкождала як слабкість його особистого становища, так і позиція магнатів, котрі не були зацікавлені у зміцненні королівської влади. На той момент вони почали відкрито протиставляти себе королівській владі.

Король Андраш III не зміг запобігти висадці 1295 р. Карла Мартела в Далмації та 1300 р. Карла Роберта у Спліті. На бік останнього перейшли хорватські магнати на чолі з Павлом Шубичем. Смерть короля, яка настала 14 січня 1301 р., дала старт багаторічній громадянській війні в країні.

Висновки. Остання третина XIII століття була тяжким випробуванням для інституту королівської влади в Угорському королівстві. Тривале правління короля Бели IV завершилося міжусобицею з власним сином – майбутнім королем Іштваном V та фактичним поділом територій Угорщини. В цей період обидві сторони активно залучали до вирішення сімейних питань представників вищої аристократії. Саме в цей час Трансильванія дістала свій виключний статус, що зробило контроль над нею важливим чинником політичного життя Угорського королівства. Правління короля Іштвана V виявилось нетривалим і завершилося зрадою та збройним виступом опозиційної групи магнатів, які відчули свою силу та спроможність диктувати свою волю представникам правлячої династії.

Коронація наступника Іштвана V – його неповнолітнього сина Ласла IV – стала можливою завдяки підтримці, яку надала йому група магнатів на чолі зі славонським баном Йоахімом Гуткедедом. При цьому до проголошення свого повноліття, Ласло IV не був самостійною фігурою, а перебував під цілковитим контролем свого оточення. Та й сама коронація відбулася з волі магнатів, які підтриму-

вали його мати – королеву Єлизавету. Відцентрові тенденції, що набирали обертів в Угорщині, позбавили короля можливості стабілізувати внутрішню ситуацію в королівстві. Активне формування магнатських володінь зменшило території королівського домену й позбавило правлячу династію військової підтримки. Намагання втримати свою владу шляхом протиставлення одних магнатських угруповань іншим не принесло бажаного результату та остаточно зменшило повагу до Ласла IV. Ті магнати, яких Ласло IV прагнув залучити на свій бік, відстоювали свої інтереси і зрештою зрадили короля. Було створено опозицію, в яку ввійшли представники церковної та світської верхівки. Через її діяльність король втратив підтримку куманських племен. Останні роки правління Ласла IV принесли анархію та розбрат у життя Угорського королівства. Зрештою, непопулярного монарха було вбито його підданими.

Вступ на трон нового короля Андраша III нічого не змінив у політичному житті Угорщини. Останній представник чоловічої гілки династії Арпадів дістав трон як ставленик одного з магнатських угруповань. Спираючись на дрібну та середню шляхту, король зміг на певний час стабілізувати становище в Угорщині, але не мав достатніх сил для протидії могутнім магнатським угрупованням, які щосили опиралися його намаганням посилити свою владу та змушували короля йти на компроміси. Саме за часів правління цього монарха остаточно сформувалися й посилилися магнатські володіння. Важливим чинником крихкості становища Андраша III було те, що його походження постійно піддавалося сумнівам. Дипломатична гра, яку під час його правління розпочала династія Анжу, також послабила його позиції. Всі ці чинники зробили його заручником політичних амбіцій могутніх підданих і привели державу до десятиліть міжусобиць.

1. Болован И. История Румынии / И. Болован, И.-А. Поп. – Бухарест, 2005. – 678 с.
2. Войтович Л. В. Лев Данилович и загадки «австрийского узла» (1272-1278) / Л. В. Войтович // Проблемы слов'янознавства. – 2012. – Вип. 61. – С. 120-139.
3. История Венгрии. – В 3-х т. – М.: Наука, 1971. – Т. I. – 643 с.
4. История Словакии. A concise History of Slovakia. Studia Historica Slovaca XXI. – Bratislava, 2000. – 436 с.
5. Контлер Л. История Венгрии: Тысячелетие в центре Европы / Ласло Контлер. – Пер. с англ. В. Т. Олейника. – М.: Издательство «Весь Мир», 2002. – 669 с.
6. Зубанич Л. Л. Княгині Київської Русі в історії Угорщини / Л. Л. Зубанич // Україна-Угорщина: Спільне минуле та сьогодення: Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 14-16 квітня 2005 р.) / Національна академія наук України; Інститут історії України. – С. 64-77.
7. Ліхтей І. М. Війни Пршемисла Оттакара II з Арпадовичами (50-70 рр. XIII ст.) / І. М. Ліхтей // Carpatica-Carpatika: Збірник. – Вип. 15: Карпати в давнину: Матеріали міжнародного симпозиуму. – Ужгородський національний університет, Інститут карпатознавства. – Ужгород, 2002. – С. 282-293.
8. Мургулія М. П. Половцы, Грузия, Русь и Венгрия в XII-XIII веках / М. П. Мургулія, В. П. Шушарин // РАН, Институт славяноведения и балканистики. – М., 1998. – 334 с.
9. Codex diolomaticus patrius Hungaricus. Győrött. – Budapest, 1867. – Т. 2. – Nr. 7. – 625 p.
10. For a summary of the history of the Geregye and Borsa families see Zoltán Lenkey and Attila Zsoldos, Szent István és III. András. [Saint Stephen and Andrew III]. – Budapest: Kossuth, 2003. – 149 p.
11. Karácsonyi J. A magyar nemzetség a XIV. század közepéig / János Karácsonyi. – Budapest: Kiadó a Magyar

- Tudományos Akadémia, 1900. – 1175 old.
12. Szabó K. Első könyv / Károly Szabó // Kun László. Méhner Vilmos kiadása. – 1886 (reprint 1988). – 398 old.
13. Zsoldos A. Kings and Oligarchs in Hungary at the Turn of the Thirteen and Fourteen Centuries / Atilla Zsoldos. – Hungarian Historical. – Review 2, no.2 (2013). – Old. 211-242.
14. Zsoldos A. Magyarország világi archontológiája 1000-1301 / Atilla Zsoldos // Hungarian Secular Archontology. – Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 2011. – 312 old.
15. Zsoldos A. A Henrik-fiak: A Héder nembéli Kőszegiek családi története / Atilla Zsoldos // The Henrik Sons: The Family History of the Kőszegs of the Héder Kindred. – Vasi Szemle 64. – 2010. – Old. 114-179.
16. Zsoldos A. «IV. László és a Kállaiak ősei». Ladislaus IV and the Ancestors of the Kállais / Atilla Zsoldos // A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve. – Nyíregyháza: András Múzeum 2000. – Old. 98-129.

РЕЗЮМЕ

ВЗАИМООТНОШЕНИЯ КОРОЛЕВСКОЙ ВЛАСТИ И ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ МАГНАТСКОЙ ВЕРХУШКИ В ВЕНГЕРСКОМ КОРОЛЕВСТВЕ В ПОСЛЕДНЕЙ ТРЕТИ XIII ВЕКА

Казак А. О. (Ужгород)

Статья освещает взаимоотношения последних представителей правящей династии Арпадов с представителями магнатской верхушки Венгерского королевства. Особое внимание уделяется деятельности магнатских семей, направленной на ослабление королевской власти и усиление своего влияния на политическую и социально-экономическую жизнь Венгрии в последней трети XIII века.

Ключевые слова: Арпады, Венгерское королевство, магнаты, магнатские владения.

SUMMARY

THE RELATIONSHIPS BETWEEN THE ROYAL AUTHORITY AND REPRESENTATIVES OF MAGNATES ELITE IN HUNGARIAN KINGDOM IN THE LAST THIRD OF THE 13th CENTURY

O. Kazakov (Uzhhorod)

This article highlights the relationship of the last representatives of the ruling Arpad dynasty with representatives of the magnates of the Hungarian kingdom. Particular attention is paid to the activities of the magnate families, aimed at weakening the royal power and increasing their own influence on the political and socio-economic life of Hungary in the last third of the 13th century.

Keywords: The Arpads, Hungarian kingdom, magnates, magnates' possessions.

УДК 94 (437.6) «15»:274

МАРТИН ЛЮТЕР ТА ОСОБЛИВОСТІ РЕФОРМАЦІЇ НА СЛОВАЦЬКИХ ЗЕМЛЯХ У XVI СТОЛІТТІ

Борис І. І. (Ужгород)

У статті розглядається процес проникнення та характер поширення Реформації на словацьких теренах у XVI ст. Аналізуються питання, пов'язані з оцінкою внутрішнього становища церкви, прийняття та закріплення реформаторських ідей, їх значення в духовному житті словацького суспільства.

Ключові слова: Мартін Лютер, Реформація, церква, віра, лютеранство, євангеліки, Бог, християнство, католицизм, духовенство.

Постановка проблеми. 2017 р. весь християнський світ відзначив 500-річчя від початку масштабного духовного відродження, яке назавжди змінило хід світової історії. Початком Реформації прийнято вважати виступ німецького ченця Мартіна Лютера 31 жовтня 1517 р., який того дня прибив 95 тез до брами собору у Віттенберзі. В першу чер-

гу, Лютер виступив із відкритою критикою церковної практики індульгенцій. Його метою, однак, не було внести розкол і заснувати нову конфесію. Лютер, як і багато його сучасників, гостро усвідомлював необхідність реформ з метою очищення церкви від зловживань, несумісних із євангельською істиною. Основними питаннями й мотивом

викладених тез, власне, як і Реформації як явища, було спростування догмата божественності особистості папи й посередництва священників між Богом і людиною. Вони повинні лише направляти паство, слугувати взірцем для справжніх християн. Лютер у своїх працях неодноразово наголошував на тому, що людина рятує душу не через церкву, а через віру, а віра нею здійснюється наодинці з Богом, без посередників. Таким чином, розпочався процес, який неможливо було зупинити, і церква почала перероджуватися знизу.

Власне, Реформація була складним, багатостороннім явищем. Вона включала в себе не тільки християнське духовне відродження і повернення до апостольських норм церковного життя, а й політичну, соціально-економічну і культурну трансформацію насамперед європейських суспільств.

Мета нашої статті – на основі опублікованих джерел та огляду наукової літератури розкрити основні питання та особливості словацького реформаційного руху протягом XVI ст.

Визначена мета передбачає розв'язання таких **завдань**: охарактеризувати процес проникнення та поширення Реформації на теренах сучасної Словаччини, простежити правове закріплення реформаторських ідейних засад на словацьких землях.

Виклад основного матеріалу. На словацькі терени Реформація почала проникати на початку 20-х рр. XVI ст. Купці з королівських і гірничопромислових міст поверталися з Німеччини, приносячи з собою новини про Мартіна Лютера і книги, які відображали його погляди. Наприкінці 1521 р. пастор із Банської Бистриці отримав кілька памфлетів Лютера від настоятеля Кенігштайнського монастиря біля Дрездена, після того як міський нотарій висловив свою підтримку поглядам Лютера. 1522 р. Георг Баумхекель із Банської Бистриці та Мартін Ціракус із Левочі стали першими зі 1018 угорських студентів, які в XVI ст. навчалися у Віттенберзькому університеті. Тоді ж у Словаччині з'явилися перші розповсюджувачі вчення Лютера. Ними були Конрад Кордатус та Йоганн Креслінг із придворного оточення королеви Марії в Буді, де наставник Людовика II Георг Бранденбург та інші німці виражали підтримку вченню Лютера. Крім іншого, вони проповідували його ідеї в гірничопромислових містах з 1522 по 1525 рр. [16, с. 154]. Інші священники були вихідцями із Сілезії; населення гірничопромислових міст підтримувало з ними тісні торгові та дружні зв'язки.

Католицька церква і дворянство спочатку намагалися запобігти поширенню Реформації. На сеймах 1523 і 1525 рр. вони прийняли суворі закони, спрямовані проти тих, хто проповідував учення Лютера, проти його послідовників. Але всі заборони залишалися на папері й не мали наслідків доти, доки не були затребувані в ході католицької Контрреформації. Так само неефективними вияви-

лися зусилля папського легата, який виступав за більш суворі заходи проти протестантів. Шлях до швидшого поширення Реформації був відкритий битвою при Могачі. Загибель двох архієпископів і п'яти єпископів істотно послабила жорстку реакцію католицької церкви, а війна за угорський тільки посилювала занепад католицької церкви в Угорщині.

Після 30-х рр. XVI ст. поширенню Реформації сприяли деякі магнати, які керувалися не тільки релігійними уподобаннями та переконаннями, але й прагненням дістати в управління або володіння вільну церковну власність. Число прихильників учення Лютера в Словаччині з числа вищих світських посадових осіб, які одночасно підтримували Фердинанда, особливо зросло після 1530 р. Серед них були й такі вельможі як Алексій Турзо, котрий запропонував надавати стипендії для закордонного навчання теологів у Віттенберзі; Петер Перені, Томаш Надашді, Франтішек Нярі, граф Гашпар Драгфі, який виступив патроном першого синоду євангелістів у задунайському місті Ердеді, що відбувся 1545 р., Франтішек Бебек та інші [17, с. 101]. Серед дрібних дворян число прихильників Реформації також зросло; до них входили, наприклад, члени родин Балаші, Нярі, Радвані, Беницькі. Вони користувалися наданим їм, як патронам церкви, правом призначати священників і відкривати в своїх володіннях школи, де вчителями наймалися гуманістичні лютерани, нерідко випускники Віттенберзького університету. Містяни також прагнули домогтися права обирати собі священників, запрошувати проповідників та управляти власністю світських братств, які ставили перед собою як релігійні, так і благодійні цілі. Поширенню Реформації також сприяли солдати, котрі служили в армії Фердинанда I, велика частина яких не була чужа протестантизму [16, с. 155]. Протягом тривалого часу вони несли службу у фортецях уздовж турецького кордону і нерідко супроводжувалися протестантськими священниками. Навіть деякі командувачі габсбурзької армії підтримували реформаційні ідеї.

Не тільки солдати і світські землевласники, а й ряд ієрархів церкви схилилися до того, щоб стати на бік Реформації. 1556 р. Нітранський єпископ Ференц Турзо після 22-х років служби зняв із себе сан, прийняв лютеранство та одружився. Положення всередині католицької церкви ускладнювали самі Габсбурги. У другій половині XVI ст. архієпископська кафедра в Естергомі залишалася вільною протягом 26 років. Нітранські єпископи майже весь час проводили у Відні, де їм було довірено керівництво Угорською палацовою канцелярією, і вкрай нерегулярно відвідували свою єпископську резиденцію. Поширенню протестантизму сприяла присутність османів, оскільки Габсбурги мали гостру потребу в матеріальній та особистій допомозі з боку лютеранського дворянства і міст [4, с. 20]. До того ж,

турки взагалі не звертали уваги на поширення Реформації доти, доки населення сплачувало необхідні податки, і навіть розглядали це як ще один засіб ослаблення Габсбургів.

Деякі представники знесиленої католицької церкви намагалися стримувати поширення Реформації. Але в країні, що кипіла боротьбою за корону між Фердинандом Габсбургом та Яном Запольським та випробувала загрозу османського вторгнення, це було практично неможливо. 1530 р. архієпископ Естергомський звернувся до шахтарських міст у центральній Словаччині, застерігаючи їх проти лютеронських «помилочок». Він наказував клірикам поважати святих, кріпити віру своїми справами і дотримуватися постів у парафіях. Далі він нагадував жителям міст, що вони повинні сповідатися хоча б раз на рік, виконувати накладену покуту, підносити молитви і здійснювати інші благочестиві діяння в повному обсязі. 1540 р. архієпископ Ференц Франгепан представив докладний звіт про поширення Реформації і зазначив, що на її шляху не можна поставити дієвих перешкод доти, доки зберігається існуюча політична ситуація в королівстві. Згідно з даними звіту, простий люд, а ще більшою мірою дворяни підтримували лютеранську Реформацію [16, с. 156].

Але поки католицькі єпископи скаржилися на втрату власності і парафій, доходи з яких вони привласнювали і духовною турботою про які нехтували, міста і дворяни користувалися своїм давнім правом патронату обирати або призначати священників, проповідників і наставників, і віддавали перевагу тим, хто проповідував учення євангелічної гуманістичної Реформації, особливо в її лютеранській формі. Міста, магнати і дворяни брали на службу проповідників – прихильників Реформації. Вони також використовували доходи з церковної власності для того, щоб відкривати міські або дворянські школи, надавати допомогу бідним і задовольняти інші потреби громади. З 1520 р. і аж до кінця XVI ст. на словацьких землях було відкрито 83 школи, з яких 63 – після 1550 р. З них менше 10, включаючи семінарію, засновану в Трнаві Мікулашем Олагом, були католицькими [4, с. 23]. Хоча Реформація в Словаччині визначалася і проводилася цивільними керівниками, теологічні підстави руху залишалися в руках переважно лютеранського духовенства. Це узгоджувалося з ученням про «священство всіх віруючих», сформульованим Лютером на початку 20-х років XVI ст. в його реформаційних трактатах, які замінили якісну відмінність між кліриками і мирянами на функціональні відмінності. Згідно з цим ученням, усі християни рівні перед Богом, але їм довіряють різні посади й накладають на них різні обов'язки [16, с. 156].

Однак деякі реформаційні діячі радикалізували церковно-теоретичне вчення Лютера, щоб пропагувати ідеї соціальної та економічної рівності,

вести етику, засновану на суворому застосуванні десяти біблійних заповідей, а іноді навіть стародавнього церемоніального закону Старого Заповіту. Отже, можемо констатувати тенденцію поширення поряд із євангельською або лютеранською Реформацією сакраментаріанства та антитринітаризму, що ще більше ускладнювало релігійну картину в країні.

У 30-40 рр. XVI ст. східнославацькі королівські міста Пряшів, Бардіїв, Кошице, Левоча і Сабінов, комітати Спиш і Ліптов, усі шахтарські міста центральної Словаччини, західнославацькі міста Тренчин і Жиліна, а також малі міста, такі як Бановці й Нове Місто-над-Вагом, де проживало змішане словацько-німецьке населення, прийняли Реформацію. Католицькі обряди були повністю скасовані. Швидше, вони були поступово замінені на євангельські елементи Лютеранського вчення. Наприклад, навіть у другій половині XVI ст. індивідуальна усна сповідь усе ще практикувалася в шахтарських містах, а також зберігалися літургійне облачення і загальний характер меси з невеликими модифікаціями, введеними у Віттенберзі [2, с. 40; 3, с. 87; 13, с. 180].

У 40-х рр. XVI ст. церковні групи, які підтримували та поширювали Реформацію, намагалися відокремлюватися від католицької церкви й утворювати самостійний організаційний порядок. Примувала їх до цього необхідність оборони перед представниками католицької церкви, намагання паралізувати національний радикалізм, зростаюча потреба в об'єднанні для вирішення питань віри, навчання, права. Особливо важливою проблемою було поповнення духовних станів. У результаті такої діяльності з'явилися перші конкретні постанови, що стосувалися церковного життя. Першими статтями реформаційного спрямування, які виникли на теренах «гірської» Угорщини, стали так звані Шариські статті (*Articuli congesti ad instauracionem ecclessarium in comintatu Saarosiensi*). Їх було прийнято 1540 р. й вони вважаються найстарішими на теренах Словаччини. Правила встановлювалися для Шариських церков у містах Бардіїв, Пряшів та Сабінов. Вони містили 26 принципів церковного життя. На той момент ці правила ще не розрізняли двоступеневу церковну політику (віруючі та керуючі) [14, с. 48; 17, с. 104].

На ґрунті поширення Реформації 13 грудня 1545 р. було розпочато перше засідання Тридентського Собору, де визначалися головні цілі католицького. Фердинанд I взяв на себе відповідальність зобов'язати протестантів до поступок і зробити спробу вирішити конфлікт шляхом досягнення компромісу. Однак свою силу показав зворотний процес. Міста «Пентаполітани» зібралися й виступили зі своїми статтями на синоді у Пряшеві, що відбувся 1546 р. під назвою «*Cannones Synodi Eperiensis de Doctrina et Ritibus*». Їх основу становили попередні 26 статей (Шариські статті), вони вже

поширювалися на п'ять вільних королівських міст «гірської» Угорщини (до попередніх приєдналися Кошице і Левоча). Крім їхніх представників, на синоді були присутні представники двох міст Списького комітату та декількох центрально-словацьких шахтарських колегій, священники, ректори шкіл та представники магістратів [15, с. 90; 17, с. 104]. Пряшівський синод прийняв 16 канонів, в яких були сформульовані основні принципи церковного життя. За основу віри взяли Аугсбурзьке віровизнання та «Загальні принципи теології» («*Locī communes*») Філіпа Меланхтона [9, с. 93; 13, с. 81].

Пряшівські статті знаменували собою початок розвитку двоступеневої євангельської церкви Аугсбурзького визнання (колегія та сеньйорат). Єпархії повинні були утримувати реформаційне вчення. У випадку, якщо вони не будуть дотримуватися цього правила, священники мали повідомити про це архідияконів (головуючому). На синоді в Пряшеві прихильники більшості міст Спиша й Шариша обрали першого керуючого. Це був Міхал Радаші. На керуючого покладалося спостереження за чистим вченням, висвячування священників, відвідування церковних нарад і виправлення наслідків. У статтях увага приділялася створенню шкіл та проведенню богослужінь, турботі про бідняків, встановленню церковних свят та їх дотриманню [17, с. 104-105].

Через невдалі спроби католицької верхівки припинити поширення реформаторських поглядів було прийнято рішення ще раз спробувати досягти компромісу між протестантами і католиками. З огляду на це 15 травня 1548 р. було проголошено «Аугсбурзький інтерім» (тимчасову постанову). Згідно з її положеннями, дозволялися шлюби священнослужителів, а таїнство причастя можна було вести за обома зразками. Питання спокутування гріхів було викладене в поміркованому дусі. У Лейпцизькому інтерімі, який виробив Філіп Меланхтон у грудні 1548 р., зберігалися навіть деякі римо-католицькі церемонії (наприклад, Боже тіло).

У даній ситуації король Фердинанд I на угорському сеймі 1548 р. у Прешпорку сформулював подібний до Аугсбурзького інтерім. Головна суть даної постанови зводилася до того, що релігія повинна повернутися до своїх попередніх форм, а ересь має бути викорінена. Словацькі міста, які прийняли Реформацію, повинні були обґрунтувати позицію свого відходу від настанов католицької церкви та реформування своїх церковних обрядів [15, с. 94].

Цікавим є такий факт: у прийнятій постанові чітко не констатувалося, що під церквою розуміється виключно римо-католицька церква. Текст документа дозволяв неоднозначно трактувати п'яту статтю постанови, яка звучала так: «*Про справи релігійні висловлюються водночас усі крайові ради і стани, заявляючи, що необхідно божу честь і релі-*

гію повернути до попереднього стану, а віровідступництво усюди скасувати згідно з нагадуванням Їх Королівської Величності» [15, с. 95]. Римо-католики під попереднім станом розуміли церкву до Мартіна Лютера, а лютерани розуміли це як повернення до загальної апостольської церкви, оскільки, на їхню думку, Реформація означала лише повернення до Святого Письма, і саме до такої церкви вони свідомо зголошувалися. Такого сенсу вони надавали усій постанові і вважали її підтримкою для себе.

Постанова 1548 р. знаменувала в Словаччині поворотний момент у розвитку, оскільки те, що доти відбувалося більшою чи меншою мірою незаконно, тепер спиралося на законну базу. Дана постанова давала протестантам-лютеранам можливість тримати оборону. Реформація заклала в Словаччині свій фундамент, отримала освічених проповідників та організовані школи. Римо-католицьку церкву вже вважали пережитком. А присутність окремих представників її ієрархії на сеймі у Прешпорку підживлювала надію на те, що й високе духовенство приступить до Реформації.

Хоча король Фердинанд в указі від 11 вересня 1548 р. особливо визнав привілеї міст, туди було направлено слідчі комісії для викорінення євангельської «ересі». У відповідь протягом наступних двадцяти років трьома лігами словацьких міст було розроблено і прийнято три визнання віри [16, с. 158].

Перше віровизнання в Словаччині розробив ректор міської школи в Бардієві Леонард Стоцкел. Він брав участь у роботі синоду в Пряшеві 1546 р., на якому було прийнято статті, що утверджували євангельську віру на словацьких землях. 1549 р. ліга із п'яти королівських міст у Словаччині доручила йому розробити документ для подання єпископу, який відвідав регіон. П'ять східно-словацьких королівських міст (Пряшів, Бардіїв, Левоча, Сабінов і Кошице), пов'язані договором 1483 р. про загальні принципи дії, вирішили прийняти єдине віровизнання. Розроблена Стоцкелом так звана «*Confessio Pentapolitana*» була заснована на Аугсбурзькому сповіданні та загальних положеннях Філіпа Меланхтона. 2 серпня 1549 р. віросповідання було надане для ознайомлення королівським комісарам. Його підписали король Фердинанд I, Ягерський єпископ Антон Вранчич та Естергомський архієпископ Мікулаш Олаг. 1564 р. віровизнання було знову скріплено 22-ма підписами у Бардієві на конвенті. Незважаючи на деякі суперечки, східно-словацькі міста зуміли об'єднатися навколо проблеми віросповідання і, таким чином, досягти спокою в плані захисту від католицької верхівки хоча б на деякий час [9, с. 18; 13, с. 73; 15, с. 103; 16, с. 158].

Десятьма роками пізніше, 1559 р., коли архієпископ Естергомський Мікулаш Олаг спробував ввести канони Тридентського собору в шахтарських

містах центральної Словаччини, сім міст доручили Ульріху Цубіцуларіусу-Каммеркнехту з Банської Штявниці розробити текст віровизнання, відоме нам як «*Confessio Montana*». Таким же чином пасторське братство XXIV-х Спиських міст представило єпископові Дердю Борнемісі текст віросповідання (*Confessio Scepusiana*), підготовленого Циріаком Кохом і Валентином Мегандером. Визнання віри «*Confessio Scepusiana*» було схвалене єпископом Борнемісою, а 1573 р. – архієпископом Естергомським Антоном Вранчичем. Пізніше сеньйор Антон Платнер на з'їзді сеньйорів, що відбувся 8 листопада 1590 р. у Жаковцях, дав усім священикам братства підписатися під даним документом із зобов'язанням дотримуватися його положень і жити за його правилами. Значення цього віровизнання яскраво виражене в словах історика Віктора Брукнера: «...Вони ще не думали про остаточне відокремлення від римської церкви і вважалися добрими католиками» [1, с. 134; 8, с. 16; 15, с. 112].

Всі три сповідання, щоб домогтися визнання і терпимості, підкреслювали «католицький характер» євангельської віри. Помірний підхід лютеран знайшов своє вираження у збереженні багатьох традиційних елементів літургії і благочестя, очищених від «папських» зловживань. Це відображено у візитації (інспекція) каноніків Естергомського архієпископства. У 60-х рр. XVI ст. такі інспекції були спрямовані в 10 комітатів, розташованих на теренах сучасної Словаччини. Їх результати засвідчили, що більшість священиків були одружені і причащали мирян «під обома видами», тобто і хлібом, і вином. Ухвалення причастя під обома видами не було рідкістю в Угорщині XV ст. В роки роботи Тридентського собору представники угорської католицької церкви намагалися домогтися визнання клерикального шлюбу і дозволу причащати мирян у ході меси хлібом і вином. Таким чином, інспектори, яких перш за все цікавив стан власності та літургійного облачення і які лише поверхово оцінювали теологічні погляди місцевих кліриків, у своїх звітах відзначили, що відвідані ними парафії, як і раніше, «істинно католицькі». Очевидно, що в середині століття різні напрямки гуманістичної євангельської реформаційної думки перебували лише на самому початку організаційного і теологічного розмежування. До того ж, лютерани дістали законне право утворювати свої власні церковні структури. Протягом усього XVI ст. вони залишалися під юрисдикцією католицьких єпископів і капітулів, регулярно сплачували десятину та інші податки [16, с. 159].

В середині століття деякі представники католицької церкви намагалися стримати поширення Реформації і знову повернути суспільство в католицтво. Мікулаш Олаг після призначення єпископом Естергомським 1553 р. спробував ввести свою версію реформованого католицизму в шахтарських

містах, що призвело до прийняття «*Confessio Montana*». Коли папа Пій IV 1564 р. дозволив причастя під обома видами для чеських і сусідніх із ними єпархій, Олаг дозволив це у своїй єпархії, вважаючи, що такий крок полегшить навернення лютеран до католицизму. Щоб зміцнити хитку дисципліну в рядах священиків і проявити турботу про підготовку нових поколінь священнослужителів, він 1561 р. запросив представників нещодавно створеного «Братства Ісуса» у Трнаву. Однак його зусилля були марними. Після пожежі 1567 р. єзуїти залишили Трнаву, а після смерті Антона Вранчича 1573 р. архієпископська кафедра в Естергомі пустувала протягом 23-х років [15, с. 116].

Неоголошена, точніше фактична релігійна свобода проіснувала в Королівській Угорщині, а отже, на словацьких землях, протягом усього XVI ст. У сусідній Трансільванії релігійна свобода і віротерпимість були офіційно проголошені на сеймі 1545 р. Більш того, Фердинанд I у своїй боротьбі з османами і трансільванськими князями потребував підтримки, яку йому могли надати тільки магнати, дворяни і міста, більшість з яких приєдналися до одного з реформаційних рухів. Син і спадкоємець Фердинанда на престолі (з 1564 р.) імператор Максиміліан II, цілком імовірно, особисто симпатизував протестантизму. Безсумнівно, що до кінця його правління (1576 р.) в усіх підвладних йому землях протестантизм процвітав [15, с. 118].

Ця сприятлива ситуація почала змінюватися 1576 р. з початком правління старшого сина Максиміліана, Рудольфа II, який був палким прихильником католицької Контрреформації. Але, беручи до уваги ситуацію в Угорщині, він головним чином спирався на католицький клір і місіонерів, особливо єзуїтів і францисканців. У роки його правління єзуїти повернулися в словацькі землі й закріпилися в цілому ряді міст. 1586 р. Рудольф передав їм власність покійного настоятеля монастиря в комітаті у Турці, і єзуїти змогли організувати свій важливий центр у Клашторі-під-Зневом [15, с. 119]. З 1598 р. єзуїти працювали в Шале і пізніше навіть повернулися у Трнаву. Спочатку їхні спроби закріпитися в найбільш важливих бастионах протестантизму на словацьких землях не мали успіху. Єзуїти агресивно і вельми дієво прагнули рекатолізувати видних представників дворянства і містян, а також завоювати симпатії наступного покоління, ввівши безкоштовну освіту для всіх талановитих студентів. Їхній вплив і власність, особливо у придворних колах, зростали досить швидко, внаслідок чого сейми неодноразово намагалися заборонити єзуїтам володіти землею і навіть вимагали вигнати орден [16, с. 160].

У другій половині XVI ст. словацьке євангельське духовенство домінувало в різних церковних округах, поширюючи свій контроль на різні об'єднання духовенства, пасторські братства й това-

риства. Залишаючись за законом під юрисдикцією католицьких єпископів, останні поступово переходили до своїх власних сповідань, які після Аугсбурзького миру 1555 р. набули додаткової легітимності. Оскільки світ поширював віротерпимість на тих, хто дотримувався віросповідання, представленого Карлу V 1530 р. в Аугсбурзі, лютерани в Словаччині сподівалися, що завдяки своїм віросповіданням, заснованим на Аугсбурзькому сповіданні і представленим церковним і світським властям, на них також буде поширена віротерпимість.

У Словаччині, так само як і по всій Угорщині та Священній Римській імперії, теологічні суперечності почали наростати після того, як прихильники кальвіністського вчення також зажадали для себе терпимості, доводячи, що їхнє віровчення відповідає Аугсбурзькому. Після 1570 р. це призвело до поглиблення теологічного конфлікту й поділу євангелічних реформаційних рухів в Угорщині на три групи: лютеран, кальвіністів та антитринітаріїв [13, с. 90]. На словацьких землях лютеранство сповідувалося насамперед німецькомовним міським населенням і словаками й було найбільш розповсюдженим. Натомість серед угорців у центральній Угорщині і Трансільванії домінували кальвіністи. Антитринітаризм знайшов підтримку головним чином серед угорців Трансільванії.

Оскільки у словацьких протестантів завжди були тісні контакти з прихильниками Реформації в Німеччині, суперечності між послідовниками кальвінізму й лютеранами, а також між різними групами лютеран мали відгомін на словацьких землях. Ці суперечності, суть яких зводилася до правильного тлумачення віровчення Лютера та Аугсбурзького віросповідання, були пов'язані з підготовкою і прийняттям «Формули» (1577 р.) і «Конкордансу» (1580 р.) – збірки основ віровчення Лютера [13, с. 92]. «Формула» і «Конкорданс» були підготовлені групою теологів і спрямовані на вирішення спорів усередині самого лютеранства. «Конкорданс» повинен був також чітко визначити, які варіанти мали вважатися терпимими на основі Аугсбурзького миру 1555 р. [16, с. 161].

Оскільки в Угорщині другої половини XVI ст. існувала не менш складна суміш реформаційних поглядів, спочатку невелика група лютеран спробувала прийняти «Конкорданс» за доктринальний стандарт для євангеліків. Це призвело до запеклих особистих і теологічних суперечок, які вшухли тільки тоді, коли міські ради центрально-словацьких шахтарських міст в ім'я збереження громадського порядку і загального підходу до релігійних питань виступили на захист все ще крихкої «de facto» віротерпимості євангельського руху.

Дебати про прийняття «Конкордансу» перемістилися у східні комітати Спиш і Шариш. Вождем «конкордистів» був дворянин-лютеранин Юрай Горват Станчіч-Градецький, який у своєму маєтку

заснував академію, що стала однією з найпомітніших лютеранських шкіл на словацьких землях. Серед теологів-конкордистів були два перших видатних лютеранських теолога-словака – Еліаш Лані та Северин Шкултета.

Велика кількість трактатів, написаних у період цих суперечок, стали першими серйозними виданнями, надрукованими в Словаччині, особливо в друкарні, заснованій 1578 р. в Бардіїві Давидом Гутгезелем. Після провалу спроб знайти спільну мову між кальвіністами і лютеранами на сеймі, скликаному 1591 р. дворянином Тамашем Надашді в Чепрезі (територія сучасної Угорщини), конфлікт у східно-словацьких землях було поступово вирішено в ході ряду синодів і сеймів, що проходили в період від 1595 по 1599 рр. Як і шахтарські міста, Спиш і Шариш відреклися від кальвіністських, анабаптистських та антитринітаристських поглядів, але не прийняли й «Книгу згоди» в якості свого доктринального стандарту, оскільки вважали, що її прийняття може призвести до звинувачення в релігійному нововведенні й поставити під загрозу фактичну віротерпимість відносно них. Тому вони повернулися до своїх більш ранніх форм віросповідання [16, с. 162].

Висновки. Поширення на словацьких землях гуманістичних ідей, швидке зростання міст і соціальної структури суспільства сприяли введенню і розвитку нових елементів релігійного життя. Поява нових релігійних течій та реформаційних учень, боротьба з догматами католицизму підтверджують факт того, що населення намагалось сформувати власну релігійну структуру в країні та конституювати свої віросповідні засади З самого початку Реформації в Словаччині у 1520-х рр. і до кінця століття реформаційні процеси охоплювали практично всі словацькі терени. Їх масштаби чітко ілюструють прийняті віровизнання, відомі нам як «Confessio Pentapolitana», «Confessio Heptapolitana» і «Confessio Scepusiana», завдяки яким були закладені основи сучасної Євангелістської церкви Аугсбурзького визнання в Словаччині.

Реформація на словацьких землях з об'єктивних причин, насамперед унаслідок Контрреформації, не відіграла таку прогресивну роль, як у деяких західноєвропейських країнах, хоча її організаційні форми були демократичніші порівняно з відповідними формами католицької церкви. Офіційна Реформація не означала підготовки відповідей на всі соціальні запити. Але те, що на заміну латині до церковного життя було введено національну мову, посилює етнічний розвиток усіх національностей у містах, а головний її внесок у вигляді позитивного впливу на розвиток словацького народу, його культури, освіти і книгодрукування був повністю реалізований.

1. Bizoňová M. Reformácia a počiatky rekatolizácie na Spiši / Monika Bizoňová // Leonard Stöckel a reformácia v strednej Európe / Peter Kónya. – Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2011. – S. 129-138.
2. Bodnárová M. Počiatky reformácie v Košiciach / Miloslava Bodnárová // Acta Facultatis philosophicae Universitatis Šafárikanae. Historia 3. Spoločenskovedný zborník. – Presov: Filozofická fakulta Univerzity P. J. Šafárika v Košiciach, 1994. – S. 38-49.
3. Bodnárová M. Reformácia v Bardejove v 16. storočí / Miloslava Bodnárová // Prvé augsburské vyznanie viery na Slovensku a Bardejov / Peter Kónya. – Prešov: Acta Collegii Evangelici Prešovensis V, 2000. - S. 85-91.
4. Bodnárová M. Reformácia vo východoslovenských kráľovských mestách v 16. storočí / Miloslava Bodnárová // Reformácia na východnom Slovensku v 16. až 18. storočí / F. Uličný. – Prešov: Acta Collegii Evangelici Prešovensis II, 1998. – S. 19-38.
5. Bokes F. Dejiny Slovenska a Slovákov od najstarších čias po oslobodenie / František Bokes. – Bratislava: Slovenska academia vied a umeni, 1946. – 477 s.
6. Čaplovič D. Problematika cirkevných dejín 1517-1681 / Dušan Čaplovič. – Bratislava: Veda, 2001. – 147 s.
7. Daniel D. P. Knihy a šírenie reformácie v banských mestách / David P. Daniel // Kniha 1999-2000. Ed. Miroslava Domová. – Martin: Slovenská národná knižnica, 2001. – S. 94-103.
8. Daniel D. P. Výskum obdobia reformácie na Slovensku / David P. Daniel // Historický časopis. – 1989. – Ročník 37. – Číslo 4. – S. 572-592.
9. Evanjelici v dejinách slovenskej kultúry. 3. / Zost.: Pavel Uhorskai, Július Alberty a kolektív. – Liptovský Svätý Mikuláš: Tranoscius, 2002. – 504 s.
10. Klátik M. Leonard Stöckel – profil osobnosti / Miloš Klátik // Leonard Stöckel a reformácia v strednej Európe. – Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2011. – S. 10-19.
11. Kónya P. Konfesionalizácia na Slovensku v 16-18. storočí / Peter Kónya. – Prešov: Prešovská univerzita, 2010. – 232 s.
12. Kónyová A. Kalvínska reformácia a Reformovaná cirkev na východnom Slovensku v 16.-18. storočí / Annamária Kónyová, Peter Kónya. – Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity v Prešove, 2010. – 226 s.
13. Kvačala J. Dejiny reformácie na Slovensku / Ján Kvačala. – Liptovský Svätý Mikuláš: Tranoscius, 1935. – 303 s.
14. Petrik J. Dejiny slovenských evanjelických a. v. služieb Božích / Ján Petrik. – Liptovský Mikuláš: Tranoscius, 1946. – 321 s.
15. Veselý D. Dejiny kresťanstva a reformácie na Slovensku / Daniel Veselý. – Liptovský Mikuláš: Tranoscius, 2004. – 384 s.
16. История Словакии / Пер. со словац. И. А. Богдановой, В. В. Марьиной; с англ. О. В. Хавановой. – Науч. ред. Ю. В. Богданов / Институт славяноведения РАН. – Москва: Евролинц, 2003. – 435 с.
17. Товтин Я. І. Суспільно-політичне становище словацьких земель у складі монархії Габсбургів (1526-1610 pp.): Монографія / Я. І. Товтин. – Передм. І. М. Ліхтя. – Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2011. – 160 с.

РЕЗЮМЕ

МАРТИН ЛЮТЕР И ОСОБЕННОСТИ РЕФОРМАЦИИ НА СЛОВАЦКИХ ЗЕМЛЯХ В XVI ВЕКЕ

Борис И. И. (Ужгород)

В статье рассматривается процесс проникновения и характер распространения Реформации на словацких землях в XVI в. Анализируются вопросы, связанные с оценкой внутреннего положения церкви, принятия и закрепления реформаторских идей, их значения в духовной жизни словацкого общества.

Ключевые слова: Мартин Лютер, Реформация, церковь, вера, лютеранство, евангелики, Бог, христианство, католицизм, духовенство.

SUMMARY

MARTIN LUTHER AND DISTINCTIVE FEATURES OF THE REFORMATION IN SLOVAK LANDS IN THE 16th CENTURY

I. Borys (Uzhhorod)

The article reveals the process of penetration and character of the Reformation spread in Slovak lands in the 16th century. The questions connected with the evaluation of the inner condition of the church, acceptance and consolidation of reform ideas, their meaning in the spiritual life of the Slovak society are analyzed in the article.

Keywords: Martin Luther, Reformation, church, faith, Lutheranism, evangelicals, God, Christianity, Catholicism, clergy.

УДК 94 (470+571-44) «17/18»

ЧОМУ РОСІЯ ВТРАТИЛА АЛЯСКУ? ПОВЕРНЕННЯ ДО СТАРОЇ ТЕМИ У СВІТЛІ НОВИХ ФАКТІВ І ДОКУМЕНТІВ

Сурнін В. Б. (Ужгород)

У даній статті досліджуються історичні обставини продажу 1867 р. російських володінь на Північно-американському континенті. Нещодавно введені в науковий обіг факти і документи дають автору підстави стверджувати: справжні причини «поступки» Аляски Сполученим Штатам Америки криються не в слабкості Росії, нездатності утримувати свої заокеанські території, а в наявності в неї на той час урядового лобі, яке зуміло проитовхнути шахрайський договір. Те, що до складу зацікавлених у продажу Аляски осіб входив брат царя, свідчить про могутність сил, які знехтували інтересами держави заради власної вигоди. В результаті було підірвано геополітичну безпеку Російської імперії, яка в особі Сполучених Штатів отримала не друга, а жорстокого та сильного супротивника.

Ключові слова: Аляска, Російсько-Американська компанія, Кримська війна, Камчатка, Олександр II, великий князь Костянтин Миколайович, Особливий комітет, залізнична афера, геополітика.

Постановка проблеми. 2017 р. виповнилося 150 років із того дня, коли Росія за взаємною згодою «поступилася» США своїми північноамериканськими колоніями – Аляскою. Підписання договору про продаж Аляски відбулося 30 березня 1867 р. у Вашингтоні. А остаточно Аляску було передано США 18 жовтня того ж року, коли у форт Ново-Олександрівськ (перейменованій у Сітху) прибули російські комісари на чолі з адміралом Олексієм Пещуровим. В їх присутності над фортом було спущено російський прапор і піднято американський. Ця прикра для патріотичних почуттів російських людей подія шокувала російське суспільство. Ніколи раніше Російська імперія добровільно не відмовлялася від земель, що їй належали. Офіційних пояснень того, що трапилось, суспільство не отримало. Занадто делікатною, якщо не вибухонебезпечною, була тема.

Аналіз досліджень. Саме з цієї причини її практично не було висвітлено в дореволюційній російській історіографії. І тільки радянські історики, виходячи з обґрунтування політики царизму як колоніальної, звернулися до неї. Домінуючою точкою зору, що сформувалася в 1950-1960-ті рр., стало уявлення про вимушений характер продажу Аляски. На неможливість утримати ці далекі території та їх економічну збитковість вказується, зокрема, у працях В. Ковалевського [7], О. Нарочницького [12], А. Погребинського [14].

Думка цих та інших учених, котрі зайняли схожу позицію, довгий час не заперечувалася. Першим це зробив О. Алексєєв. 1982 р. він висловив думку про те, що Росія, незважаючи на наявні труднощі, могла і повинна була утримати Аляску [1]. Однак позиція автора не була достатньо аргументованою і в подальшому не знайшла розвитку у світлі потепління відносин між СРСР і США у другій половині 1980-х рр. Під впливом цього фактора в радянській, а потім і в російській історіографії

сформувався навіть цілий напрям. Його представники трактували факт продажу російських володінь на Американському континенті Сполученим Штатам перш за все як свідчення «взаємної симпатії держав» [8]. Найбільш виразно ці погляди представив найвідоміший дослідник історії Російської Америки академік М. Болховітінов. Основну причину продажу Аляски вчений трактував «у світлі усунення джерела можливих суперечностей у майбутньому та зміцнення фактичного союзу двох великих держав». Він писав: «Саме ці загальнополітичні міркування, підкріплені стратегічними мотивами, вийшли, як нам здається, на перший план і стали головними» [4, с. 227].

Ні академік Н. Болховітінов, ні інші вчені, які займалися історією Російської Америки, не сумнівалися у щирості державних доводів продажу Аляски, які репрезентував насамперед Олександр II. Здавалося, для цього немає підстав, але, як нерідко буває в історичній науці, знайшовся дослідник, котрий поставив під сумнів загальноприйняту точку зору. 2007 р. вийшла книга І. Миронова «Рокова угода: як продавали Аляску» [10]. В цій книзі автор поновому актуалізує події минулого, не оминаючи увагою жодної важливої деталі, яка стосується даних подій. Слід відзначити широку документальну базу дослідження. Автор уперше ввів у науковий обіг архівні документи, передані Сполученими Штатами Америки, використав матеріали до того практично недослідженого фонду Російсько-Американської компанії з Архіву зовнішньої політики Російської імперії МЗС Російської Федерації. І. Мироновим опубліковано і проаналізовано понад 70 унікальних документів із цього та інших фондів. Серед них матеріали військового міністерства Російської імперії, які ніколи не публікувалися, бюджетні документи, всепідданіші доповіді міністерства фінансів та військової служби, рескрипти й листи імператора Олександра II та великого князя Костянтина Ми-

колайовича, частина невиданих мемуарів графа Д. Милютіна.

У світлі новітніх представлених даних відомі історичні події, пов'язані з продажем Аляски, виглядають дещо інакше. Спираючись на них, можна не тільки дати відповідь на цілком слушне питання «кому це було вигідно», але й поставити під сумнів офіційні причини продажу Російської Америки.

Поява цієї назви далеко не випадкова. Ще 1648 р., під час правління «тишайшого» царя Олексія Михайловича Романова, Семен Дежнов переплив через протоку завширшки 86 кілометрів, що розділяла Росію та Америку. Пізніше вона дістала назву Берингової протоки. 1732 р. геодезист Михайло Гвоздьов першим із європейців визначив координати й позначив на карті 300 кілометрів узбережжя Аляски, описав її береги і протоки. 1741 р. російський мореплавець голландського походження Вітус Беринг відкрив Алеутські острови.

Хутрові товари, привезені екіпажами першопрохідців у Росію, а також розповіді про відкриті острови пробудили інтерес до нових земель у російських купців та багатьох службових людей у Сибіру. Але тільки 1798 р. їх стихійна колонізація набула організаційних форм. Того року велика торгова компанія Григорія Шеліхова об'єдналася з компаніями двох ініціативних купців – Івана Голікова та Миколи Мильникова. Нове утворення отримало назву Російсько-Американської Компанії (РАК).

Незважаючи на наявність слова «Американська» в назві компанії, в ній не було жодного американця. Назва відображала лише географію інтересів. За тим же принципом свого часу були побудовані голландська та англійська «Ост-Індські компанії». Крім того, діяльність РАК, по суті, була заснована на приватно-державному партнерстві. Найбільш великими пайщиками компанії стали «особи, близькі до імператора», а пізніше навіть цар Олександр I особисто входив у число акціонерів.

Компанії було даровано право «поширювати російські володіння по північно-західному березі Америки не тільки на північ від 55 градуса широти, але й на південь, наскільки це буде корисно і можливо, якщо країни ці не зайняті іншими народами» [10, с. 24]. Вже до початку XIX ст. РАК мала осілости на низці островів – Командорських, Атхе, Уналашка, Павла, Георгія, Кадьяк, Баранова або Сітка, а також на американському березі, у Кенайській затоці (або затоці Кука). На цих землях з'явилися редути та поодинокі поселення: Павлівське, Георгіївське, Олександрівське та Воскресенське. У Чугацькій затоці з'явилися поселення Костянтина та Єлени; у Беринговій затоці, при бухті Якутат – Миколаївське; поблизу мису Св. Іллі – Сімеонівське [9, с. 21]. 1812 р. компанія заснувала в Каліфорнії на березі Нового Альбйону невелике селище Росс з метою розведення в цьому районі хліборобства і скотарства, щоб забезпечити необхідним продоволь-

ством колонії, де в силу суворих кліматичних умов землеробство уявлялося неможливим. Таким чином, загальна територія російських колоній в Америці становила 1519 тис. км² [15, с. 27].

З самого початку освоєння земель на Американському континенті Росія зустріла гостру конкуренцію з боку інших держав, насамперед США. На той час Сполучені Штати Америки були фактично другорядною країною. Коли росіяни почали будувати своє перше поселення на американському березі, Сполученим Штатам виповнилося всього вісімнадцять років. США в той період мали цілком дружні відносини з Росією. Невтручання Росії певною мірою сприяло відділенню американських колоній від Англії, і Росія сподівалася на вдячність нової держави. З 1808 р. велися переговори із США щодо впорядкування відносин у північно-західній частині Північної Америки. Однак 1819 р. державний секретар США Квінсі Адамс заявив, що всі держави в світі повинні примиритися з думкою, що континент Північної Америки є територією тільки Сполучених Штатів. Він же розробляв доктрину, згідно з якою «для відвоювання частини Американського континенту у росіян найкращою зброєю будуть час і терпіння». 1821 р. Північно-Американські Сполучені Штати, як тоді називали країну, на рівні конгресу відзначили небезпеку для інтересів країни колонізації росіянами північно-західного узбережжя Америки – Аляски та Каліфорнії [2]. Відтоді американці почали активно протидіяти російським колоністам. Про застосовані американськими торговими компаніями методи дає уявлення одна зі скарг правління Російсько-Американської компанії у зверненні до уряду, де було зазначено: «Іноземці навмисно продають свої товари населенню за низькими цінами, чудово розуміючи, що такі ж речі в Американській компанії коштують набагато дорожче з огляду тяжких і дорогих перевезень через Сибір до Охотська» [5, с. 380]. 26 квітня (8 травня) 1821 р. Російсько-Американська компанія звернулася до міністра закордонних справ К. Нессельроде з обґрунтуванням потреби у зверненні російського уряду до уряду США з вимогою припинити торгівлю зброєю в російських володіннях.

У відповідь на це російський уряд видав указ від 4 (16) вересня 1821 р. про заборону іноземним кораблям відвідувати російські володіння в Північній Америці на північ від 51°26'. Це викликало протест з боку Англії та США, котрі самі прагнули взяти ці землі під свій контроль. Для врегулювання питання торгівлі, а також встановлення кордонів у Північній Америці 1824 р. було скликано Петербурзьку конференцію, результатом якої стало підписання конвенції із США 5 (17) квітня 1824 р. Нею було встановлено російсько-американський кордон по 54°40' північної широти [5, с. 530]. Росіяни взяли на себе зобов'язання не засновувати поселень на південь від указаної паралелі, а амери-

канці, у свою чергу, – на північ. Прагнучи зберегти дружбу із США, Росія дозволила плавання вздовж узбережжя Америки по Тихому океану для суден обох країн на 10 років. Судна діставали право вільно заходити в затоки, бухти, гавані та внутрішні води. Американці в подальшому підписали ще кілька угод і договорів, що сприяли уходу Росії з Тихого океану. 1824 р. також було підписано угоду з Англією про розмежування володінь у Британській Колумбії (нині провінція в Західній Канаді). За її умовами було встановлено прикордонну межу, яка відділяла володіння Британії від російських територій. Кордон проходив за всією довжиною берегової смуги від 54° до 60° північної широти на відстані 10 миль від краю океану з урахуванням усіх вигинів узбережжя. Слід відзначити, що російсько-американський кордон мав обриси прямої лінії, тимчасом як російсько-британський був занадто звивистим. Після підписання Конвенції англійці одразу ж почали будувати місто Ванкувер, перетворивши Форт-Росс в анклав. У січні 1841 р. Росія була вимушена продати форт задешево і в розстрочку громадянину Мексики швейцарського походження Дж. Саттеру, за яким стояли американські підприємці. Державний секретар США В. Стюарт 1848 р. заявив: «Нашому населенню призначено котити свої непереборні хвилі аж до льодових кордонів Півночі й до зустрічі зі східною цивілізацією на берегах Тихого океану» [6].

У цих умовах без державної підтримки ні само існування Російсько-Американської компанії, ні утримання таких великих територій було б неможливим. З іншого боку, будь Російська Аляска на утриманні уряду Росії й лише бюджету країни, вона лягла б тяжкою ношею на плечі держави. Але цього не сталося. Головним правлінням Компанії було розроблено дієві механізми стабільної економічної рентабельності, що дозволило відраховувати частину доходу в бюджет держави. Згідно з офіційним висновком ревізії, проведеної на Алясці на початку 1860-х рр. за рішенням уряду, щорічна фінансова вигода держави від діяльності РАК протягом десяти попередніх років становила 430 тис. срібних крб. [10, с. 57].

Необхідно також враховувати опосередковані витрати, які несла РАК на користь держави. Мається на увазі будівництво та використання кораблів у наукових і практичних цілях, пов'язаних із відкриттям нових земель та господарською діяльністю на цих землях. За свої кошти РАК побудувала 44 судна, зокрема й парові судна, всі деталі для яких було виготовлено в місцевих майстернях. Крім того, РАК спорядила 25 експедицій, з яких 15 були навколосвітніми. Їхня загальна кількість на той час перевищувала кількість експедицій, організованих «царями морів» Англією. Відомі мореплавці І. Круценштерн та Ю. Лисянський були найняті Компанією і в 1803-1806 рр. здійснили першу в історії Росії навколосвітню експедицію. З ними ходив і сам

директор Компанії М. Резанов (1764-1807) – промисловий масон, экс-чиновник Петербурзької казенної палати, Військової колегії, Адміралтейст-колегії, Кабінету Її Імператорської Величності, придворний камергер, обер-прокурор Сенату, дійсний статський радник, а «за сумісництвом» батько дружини Г. Шеліхова.

Завдяки організованим Компанією експедиціям було описано береги Льодовитого океану від Архангельська до Курильських островів та Японії. Саме РАК стала ініціатором та інвестором організації морського круїзування російських суден по всьому світу, і саме нею фінансувалися найвідоміші географічні експедиції та здійснювана в них науково-дослідницька діяльність [2].

Наведені факти підтверджують, що колонії Росії в Північній Америці з економічної точки зору були для неї не обтяжливими, але при цьому мали для імперії важливе геополітичне значення. Вже в першій чверті XIX століття участь у суперництві за першість у Західній півкулі виводила європейські держави на рівень світових і стимулювала їхню військову та економічну потужність. Наскільки стратегічно важливими були для Росії її північно-американські території під егідою РАК, показала російському уряду Кримська війна, під час якої 17-27 серпня 1854 р. Англією та Францією було скоєно напад із моря – фактично російської акваторії – на Камчатку, зокрема порт Петропавловськ. Під час цих подій РАК також показала себе вмілим організатором. Завдяки їй ще на початку Кримської війни за наказом військового міністерства було здійснено операцію з доставки хліба в іноземному зафрахтованому судні в Петропавловськ. Операцію було успішно проведено за шість днів до блокади Петропавловська ворожою ескадрою, тим самим Камчатка і флот, що її захищав, були врятовані від загибелі [10, с. 47].

До того часу головним правлінням РАК було вжито заходів, які дозволили Компанії уникнути втягнення у війну. Для забезпечення безпеки колоній, з попереднього дозволу російського уряду, ще на початку 1854 р. було зроблено пропозицію Англії підтвердити взаємний нейтралітет колоній ворогуючих держав. Англійськими колоніями на той момент керувала Гудзонбайська компанія, для якої воєнні дії також загрожували великими економічними втратами. З огляду на це англійський уряд у березні 1854 р. прийняв запропоновані умови нейтралітету, що було зафіксовано у спеціальному договорі. Основою нейтралітету було визнано право приватного власника на невтручання в міждержавні політичні та воєнні конфлікти [6].

Події 1854-1855 рр. показали, що рішення, прийняте колоніальними властями Аляски, було правильним, а механізм нейтралітету колоній під час воєнних дій забезпечив перспективну гарантію стабільного розвитку великих анклавів Росії за умов

будь-яких політичних катаклізмів. Однак такого висновку в російських владних колах дотримувалися не всі. Відтак у цих колах зародилися ідеї про можливий продаж російських колоній США. Едуард Стекль, який із 1850 р. був повіреним у справах російського посольства у Вашингтоні, а 1854 р. був призначений на посаду посланника, спільно з російським віце-консулом у Сан-Франциско П. Костромітіновим вступив у таємні переговори з американським сенатором із Каліфорнії В. Гвіном на предмет «продажу російських володінь на Тихоокеанському узбережжі Америки Сполученим Штатам» [3, с. 77].

19 (31) травня 1854 р. П. Костромітінов підписав із представником Америко-російської торгової компанії в Сан-Франциско А. Маркферзоном акт, згідно з яким РАК за 7,6 млн. доларів віддавала своєму партнерові в Сан-Франциско на три роки все майно, промисловість і привілеї на території Північної Америки. Як пише І. Миронов на основі аналізу первинного джерела, мова йде про контракт, який, по суті справи, представляв собою певний вид підготовчого проміжного етапу для передачі російських земель США [10, с. 81]. Щоправда, всі карти заколотникам перемішало головне правління РАК, котре якимось чином отримало інформацію про угоду, що готується за спиною Компанії.

Вимушені виправдовуватися перед владою, офіційні представники Росії в США спробували реальну задачу російських колоній американцям представити як уявний продаж, який, згідно з усною домовленістю з урядом США, набув би юридичної сили тільки в разі воєнних зазіхань із боку Англії, забезпечивши тим самим недоторканість російських земель як власності Сполучених Штатів. При цьому жодних документів, які фіксували би готовність США забрати й за першою вимогою безкоштовно повернути суміжні з їхньою територією багатющі землі, не існує. Все це свідчить про шахрайську природу задуманої угоди, і не дивно, що російська влада анулювала її. Однак думка про відторгнення, причому добровільне, Аляски від Росії почала поступово проникати в голови представників російських правлячих кіл.

Як це не дивно, лобістом подібних ідей виступив керівник Морського міністерства великий князь Костянтин Миколайович. Першим його кроком у зазначеному напрямку стала компрометація діяльності РАК на Сахаліні та планомірне витіснення Компанії з острова 1856 р. в межі Аляски. Це серйозно підірвало економічне становище РАК, применшувало її політичну роль. Але якщо в даному випадку дії проти РАК маскувалися під антимонопольну тактику уряду та здійснювалися руками Морського міністерства, то в подальшому вони вже набули вигляду офіційно оформленої стратегії.

У квітні 1857 р. в Міністерстві закордонних справ під грифом «дуже секретно» було підготовлено анонімну «Записку», повний текст якої

наводиться в книзі І. Миронова [10, с. 97-100]. В документі докладно описано конкретні кроки щодо підготовки до продажу Російської Америки. Серед них можна виділити такі чотири головні кроки:

- 1) применшення економічної цінності Російської Америки в очах громадськості;
- 2) дискредитація діяльності РАК;
- 3) підірив системи колоніального правління;
- 4) навіювання Государю Імператору думки про можливість відмови від державної власності взагалі й від російських територіальних володінь зокрема.

Судячи з наступних подій, текст «Записки» було доведено до відома глави Міністерства закордонних справ князя О. Горчакова і через нього до великого князя Костянтина Миколайовича. Останній у листі на ім'я О. Горчакова від 7 грудня 1857 р. висловив свої міркування щодо передбачуваного продажу й дав свою згоду на транзакцію. Обох непокоїла думка про те, як виставити ініціатором «поступки» Аляски не російську сторону, а американців. За задумом заколотників, це повинно було вберегти трон від критики та заспокоїти громадську думку. В реалізації цього задуму був задіяний російський посланник у Вашингтоні Е. Стекль.

Таким чином, з ряду зацікавлених у продажі Аляски та пов'язаних із цією таємницею державних сановників можна назвати принаймні трьох – брата царя великого князя Костянтина Миколайовича, російського посланника у Вашингтоні Е. Стекля, державного канцлера О. Горчакова. Задумана ними операція хоча й розтягнулася в часі й потребувала десяти років, але закінчилася повним успіхом.

На початку зусилля державного лобі продажу Російської Америки згідно з планом були спрямовані на компрометацію РАК і підготовку громадської думки до впевненості в її «непотрібності». Для реалізації цього плану великий князь Костянтин Миколайович 18 лютого 1861 р. звернувся з листом до міністра фінансів із різкими доводами проти РАК. Головне, чого він домагався, – це позбавлення РАК тих державних пільг, якими вона користувалася, і внесення корінних змін в її Статут. За умови їх прийняття вони позбавляли Компанію монопольного права на торгівлю та господарську діяльність не тільки на Алясці, але й у Сибіру, де на той час в неї були встановлені тісні зв'язки з постачальниками хутра та інших промислів. Під виглядом боротьби з монополізмом Компанії фактично закладалися умови для її подальшої ліквідації.

Щоб мати привід для «онулення» РАК, ще наприкінці 1860 р. в північноамериканські колонії було відправлено державну ревізію, яку очолювали крупні чиновники С. Костлівцев та П. Головін. Вони були націлені на пошук промахів, помилок та упущень у діяльності РАК, з тим щоб за висновками ревізії позбавити Компанію привілеїв. З іншого боку, однак, ревізори не були поставлені до відома

про плани організаторів ревізії продати Російську Аляску. Цим пояснюється неоднозначність висновків, які представили ревізори урядові після перевірки. Якщо ж загалом підсумувати положення підготовленого ревізорами звіту, то основні обвинувачення на адресу РАК, попередньо сформульовані великим князем Костянтином Миколайовичем, було знято [13].

Втім, висновки державної ревізії були проігноровані урядом. Під надуманими приводами він став всіляко ускладнювати господарську діяльність РАК і нарешті поставив її під сумнів, відмовляючись продовжити раніше надані Компанії пільги. Привілеї давали РАК право виключного хутряного промислу та хутряної торгівлі на підконтрольних територіях, зборів податків з місцевого населення на користь як держави, так і Компанії. Позбавляючи останню основних джерел доходів, держава зберегла за РАК обов'язки щодо утримання та забезпечення колоній за свій рахунок. Це було нечувано, адже ще Павлом I було запроваджено покровительську практику щодо Компанії, котра об'єднувала державні та приватні інтереси. Цю практику продовжували імператори Олександр I та Микола I, прагнучи зміцнити геополітичне становище Росії.

Питання про продовження привілеїв під тиском громадськості все ж було вирішено, але тільки 1865 р. В червні цього року відбулося засідання Державної Ради під головуванням Костянтина Миколайовича. В його офіційній постанові були закріплені нові основні підстави для Статуту РАК, де були зареєстровані й горезвісні «привілеї». Найближчий розгляд цього документа показує, що Компанія замість державної підтримки отримала «привілей» не жити, а вмерти. Втім, і так чотири роки непередбачуваного очікування стали для Компанії катастрофою. Через повний розлад справ РАК вже до 1864 р. не могла повністю виконувати свої зобов'язання перед державою. З моменту затвердження нового Статуту РАК 2 квітня 1866 р. Компанії були призначені річні виплати по 200 тис. крб. [13]. Таким чином, із прибуткового підприємства, що приносило значну користь Російській імперії, РАК протягом короткого часу перетворилася в дотаційну організацію. Задумана великим князем Костянтином Миколайовичем перебудова управління Компанією докорінно погіршила її діяльність, яка стала невідгідною для держави. З цього моменту Російська Америка була приречена.

Офіційне рішення про продаж Аляски було прийняте 16 грудня 1866 р. на засіданні створеного спеціально для цього випадку Особливого комітету. Крім імператора Олександра II, до його складу увійшли голова Державної Ради великий князь Костянтин Миколайович, міністр закордонних справ О. Горчаков, міністр фінансів М. Рейтерн, очільник Морського міністерства Н. Краббе і російський посланник у Вашингтоні Е. Стебль Крім О. Горчакова,

всі інші присутні були жорсткими прихильниками продажу Аляски. Їхні аргументи, представлені для остаточного затвердження Олександром II і вже добре йому відомі, зводилися до таких положень: загальна збитковість РАК, яка контролювала всі російські володіння в Америці, нездатність забезпечити захист колоній від неприятеля в разі війни, а в мирний час – від іноземних суден, що вели незаконний промисел у берегів російських володінь. Увага наголошувалася й на тому, що з утвердженням Російської держави в Приамур'ї та приморських районах Далекого Сходу землі, які продаються Росією, не становлять для неї особливого значення. *Основною причиною територіальної поступки виставлялася зовнішньополітична стратегія імперії.* Зупинимося на ній більш докладно, оскільки саме вона відіграла визначальну роль у підписанні рокової угоди.

Отже, кого могла побоюватися Росія після поразки в Кримській війні й на кого вона могла розраховувати в разі нового воєнного конфлікту? Зовнішня політика Росії повинна була відповісти на ці запитання і прийняти відповідну лінію поведінки на міжнародній арені. У світлі сказаного неважко дійти висновку про те, що здебільшого Росія могла побоюватися тандему Англія-Франція, який протидіяв імперським амбіціям Росії і становив для неї гіпотетичну небезпеку. Пруссія займала очікувальну позицію, поринувши в боротьбу за об'єднання німецьких земель. Сподіватися на підтримку будь-яких інших країн в Європі Росія не могла. Залишалася шукати союзника за океаном, і саме в цій ролі могли виступити Сполучені Штати Америки.

Якраз на початку 60-х рр. XIX ст. в США вибухнула кровопролитна громадянська війна. Влітку 1863 р., щоб запобігти англо-французькому вторгненню в Америку, до берегів Сполучених Штатів вирушили дві російські військові ескадри під командуванням контр-адміралів А. Попова та С. Лесовського. Ескадра А. Попова пройшла через Тихий океан у Сан-Франциско, а ескадра С. Лесовського встала на рейд у східних берегів Сполучених Штатів. Російський флот надійним щитом закрити усе узбережжя США від вторгнення ззовні. Протягом дев'яти місяців, поки жителі Півночі не розправилися з конфедерацією Півдня, російські моряки своєю присутністю утримували від нападу Англію та Францію. Своєю політичною волею і силою свого військово-морського флоту Росія унеможливила англо-французьку інтервенцію в США. Таким чином, Російська імперія зробила значний внесок у збереження єдності та незалежності Сполучених Штатів, що було визнано й самими американцями. Так, американський генерал Х. Бердан заявив, що саме Росія завадила Англії оголосити війну Американській Конфедерації. Цей факт було визнано і в дипломатичних колах Сполучених Штатів. У своїх мемуарах тодішній посланник США в російській столиці Санкт-Петербурзі К. Клей писав,

що Росія була «нашим щирим і надійним другом в Європі, який уберіг нас від війни з Англією та Францією і тим самим зберіг нас як єдину національну державу» [11].

Ці факти і слова виявляють повну абсурдність висунутої російськими прихильниками продажу Аляски першопричини горезвісної угоди – неможливості забезпечити захист від супротивника в разі війни, а в мирний час – від іноземних суден, що ведуть незаконний промисел у берегів російських володінь. Виходило, що Росія, яка тільки що захистила США від нападу двох великих держав, не могла захистити свої території від розширення тих самих Сполучених Штатів, причому не тільки від воєнного вторгнення, але й від незаконного промислу. Так, за всю історію існування Російської Аляски Росія ніколи не вдавалася до військового захисту колоній, оскільки їхня безпека повністю забезпечувалася силами й засобами РАК.

Іншою важливою причиною продажу називалося прагнення уникнути зіткнень зі Сполученими Штатами й «посилити добровільну згоду» між двома державами. Однак, якщо слідувати здоровому глузду, здійснивши таке благо як збереження єдності та незалежності США, швидше сама Росія мала моральне право «попросити» собі будь-який американський штат. Але відбулося протилежне. Тимчасом як американці, ще не отямившись від громадянської війни, дякували Росії за «безкорисну і тверду дружбу в моменти тяжких випробувань» та обіцяли їй довічну вірність, Росія несподівано вирішила сама віддати їм власні території, щоб досягти «доброї згоди». Ні, щось тут не так.

Причини «незрозумілої симпатії» династії Романових до Америки і продажу Аляски не лежать на поверхні. Але на підставі заново відкритих обставин і фактів, представлених А. Петровим, І. Мироновим та іншими дослідниками, можна припустити: вони криються в особистій зацікавленості. Спробуємо їх викласти.

Одразу відзначимо: спадає в око наполегливість, з якою російський посланник у США, посол Російської імперії у Сполучених Штатах Е. Стекло прощтовхував не вигідну для Росії угоду. Південні штати не були зацікавлені у придбанні Аляски, і це зіграло на руку їхнім опонентам із Півночі. І. Мионов у зв'язку з цим наводить цікавий документ із фонду РАК – наказ від 13 липня 1867 р. «Про відправлення комісара для передачі уряду Північно-Американських штатів наших колоній в Америці» за підписом міністра фінансів М. Рейтерна. У п'ятому пункті наказу йдеться про виділення Е. Стекло 100 тис. доларів США на реалізацію договору про продаж Аляски. Наведемо фрагмент тексту: «На витрати з приведення до виконання трактату відкрити для надзвичайного посланника і повноважного міністра нашого у Вашингтоні кредит у 100 тисяч (100 000) доларів». Із цих коштів Е. Стекло платив

редакторам за підтримку в газетах, політикам – за промови в Конгресі. Потім ці гроші Петербург списав за таємною статтею витрат: «На справи, відомі імператору». 25 тис. доларів за «труди» отримав особисто посланник [11].

Старання Е. Стекла не пропали дарма: 9 квітня 1867 р. Конгрес Сполучених Штатів Америки ратифікував «Договір про передачу Російських Північно-Американських колоній». Кілька днів потому договір ратифікував російський імператор. 20 червня 1867 р., після обміну ратифікаційними грамотами, договір набрав чинності. Із обумовлених в угоді 7 млн. 200 тис. доларів Росія отримала 7 млн. 35 тис. (11 362 481 крб.). Інші 165 тис. доларів були використані Е. Стеклом на власний розсуд.

Як же розпорядилася чималою на той час сумою Російська держава? Можемо висловити припущення, що призначення коштів, отриманих від продажу російських колоній, значною мірою залежало від великого князя Костянтина Миколайовича, який «вивчав», а кажучи точніше, контролював – з великою для себе вигодою – питання залізничного будівництва. Будучи головою Державної Ради, він одночасно з продажем Аляски здійснив – за допомогою міністра фінансів М. Рейтерна – продаж у приватні руки державного майна – Миколаївської залізниці, другої в Європі за своєю дохідністю. Дослідники так характеризували особистість великого князя. «Ліберальні переконання поєднувалися в Костянтина Миколайовича з владолюбством і невмінням терпіти заперечення... Пристрасна боротьба з казнокрадством і хабарництвом не заважала йому самому брати участь у залізничних махінаціях ...» [16, с. 22]. Одна з них ясно вказує, у чій руки уплили американські гроші.

Початок афери, безпосередньо пов'язаної з продажем Аляски, датується 1863 роком, коли з'явилося російське приватне товариство Московсько-Рязанської залізниці. В число головних акціонерів Товариства увійшли підприємець К фон Мекк і близький родич коханки імператора князь С. Долгорукий. Головою правління був обраний лицейський товариш міністра фінансів М. Рейтерна і його протеже П. фон Дервіз, колишній сенатський чиновник. У даному контексті не буде зайвим нагадати, що сам міністр фінансів М. Рейтерн був креатурою великого князя Костянтина Миколайовича.

Невдовзі Товариство одержало концесію від уряду на будівництво Московсько-Рязанської та Рязансько-Козловської залізниць на надзвичайно вигідних умовах. А 24 грудня 1866 р. ті ж компанії за рішенням спеціальної державної конкурсної комісії дістали право на будівництво ще однієї залізниці – Курсько-Київської. Таким чином, вузька група осіб, опосередковано пов'язаних із треном, до 1867 р. стала фактичними власниками та розпорядниками мільйонів баришів, що забезпечувалися будівництвом та експлуатацією залізниць.

Далі вважаємо доцільним процитувати документ, знайдений А. Петровим у Російському державному історичному архіві, у фонді 565 (Департамент Державного казначейства), серед документів про винагороду тих, хто брав участь у підписанні договору про продаж Аляски й був учасником церемонії фактичної передачі російських колоній представникам уряду США. Документ було складено одним зі службовців цього відділу не раніше другої половини 1868 р. Ось його повний зміст. «За поступлені Північно-Американським Штатам російські володіння в Північній Америці надійшло від зазначених Штатів 11 362 481 крб. 94 коп. З числа 11 362 481 крб. 94 коп. витрачено на закупівлю обладнання для залізниць *Курсько-Київської, Рязансько-Козловської, Московсько-Рязанської* та інших 10 972 238 крб. 4 коп. Залишок 390 243 крб. 90 коп.

надійшов готівкою» [13]. Тобто всі кошти, отримані за російські колонії в Північній Америці, надійшли в особисте розпорядження довірених осіб великого князя Костянтина Миколайовича та міністра фінансів М. Рейтерна.

Звідси випливає **висновок**: справжні причини продажу Російської Америки Сполученим Штатам криються не в слабкості Росії, нездатності утримувати свої заокеанські території, а в наявності у неї на той час урядового лобі, яке зуміло проштовхнути шахрайський договір. Те, що до складу зацікавлених у продажу Аляски осіб входив брат царя, говорить про могутність сил, які знехтували інтересами держави заради власної вигоди. В результаті було підірвано геополітичну безпеку Російської імперії, яка в особі Сполучених Штатів отримала не друга, а жорстокого та сильного супротивника.

1. Алексеев А. И. Освоение русскими людьми Дальнего Востока и Русской Америки до конца XIX века / А. И. Алексеев. – М., 1982.
2. Аляску продали, сдали в аренду или подарили? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.pravda.ru/world/northamerica/usacanada/17-04-2013/1152746-alyaska-0/>.
3. Болховитинов Н. Н. Русско-американские отношения и продажа Аляски, 1834-1867 / Н. Н. Болховитинов. – М.: Наука, 1990.
4. Болховитинов Н. Н. Россия открывает Америку / Н. Н. Болховитинов. – М., 1991.
5. Внешняя политика России XIX - начала XX вв.: Документы российского министерства иностранных дел. – Серия 2: 1815-1830. – Т. 9 (1). – М., 1974-1976.
6. Гринёв А. В. Взаимоотношения Российско-Американской компании и компании Гудзонова залива: проблема англо-русских контактов в Северной Америке (1821-1867 гг.). [Електронний ресурс] / А. В. Гринёв. – Режим доступу: <https://america-xix.org.ru/library/grinev-rac-hbc/>.
7. Ковалевский В. П. Аляска / В. П. Ковалевский. – М., 1952
8. Куропятник Г. П. Россия и США: экономические, культурные и дипломатические связи 1867-1881 / Г. П. Куропятник. – М., 1981.
9. Марков С. Н. Летопись Аляски: к 125-летию основания Русской Америки / С. Н. Марков. – М., 1991.
10. Миронов И. Б. Роковая сделка: как продавали Аляску / И. Б. Миронов. – М.: Алгоритм, 2007.
11. Миронов И. Б. Как продавали Аляску. Всё еще можно вернуть. [Електронний ресурс] / И. Б. Миронов. – Режим доступу: <https://books.google.com.ua/books?isbn=5457275663>.
12. Нарочницкий А. Л. Колониальная политика капиталистических держав на Дальнем Востоке / А. Л. Нарочницкий. – М., 1956.
13. Петров А. Ю. Деятельность Российско-Американской Компании накануне продажи Аляски США. 1858-1867 гг. [Електронний ресурс] / А. Ю. Петров. – Режим доступу: <http://america-xix.org.ru/library/etrov-rac-before-sale/>.
14. Погребинский А. П. Очерки истории финансов дореволюционной России (XIX-XX вв.) / А. П. Погребинский. – М., 1954.
15. Постников А. В. Русская Америка в географических описаниях и на картах, 1741-1867 гг. / А. В. Постников. – СПб., 2000.
16. Шевырев А. П. Русский флот после Крымской войны: либеральная бюрократия и морские реформы / А. П. Шевырев. – М., 1990.

РЕЗЮМЕ

ПОЧЕМУ РОССИЯ УТРАТИЛА АЛЯСКУ? ВОЗВРАЩЕНИЕ К СТАРОЙ ТЕМЕ В СВЕТЕ НОВЫХ ФАКТОВ И ДОКУМЕНТОВ

Сурнин В. Б. (Ужгород)

В данной статье исследуются исторические обстоятельства продажи в 1867 г. российских владений на Североамериканском континенте. Недавно введенные в научный оборот факты и документы дают автору основания утверждать: настоящие причины «уступки» Аляски Соединенным Штатам Америки кроются не в слабости России, неспособной удерживать свои заокеанские территории, а в наличии у нее в то время прави-

тельственного лобби, сумевшего протолкнуть мошеннический договор. То, что в состав заинтересованных в продаже Аляски лиц входил брат царя, свидетельствует о могуществе сил, пренебрегших интересами государства ради собственной выгоды. В результате была подорвана геополитическая безопасность Российской империи, которая в лице Соединенных Штатов получила не друга, а жестокого и сильного противника.

Ключевые слова: Аляска, Российско-Американская компания, Крымская война, Камчатка, Александр II, великий князь Константин Николаевич, Особый комитет, железнодорожная афера, геополитика.

SUMMARY

WHY DID RUSSIA LOSE ALASKA? RETURNING TO THE OLD TOPIC IN THE LIGHT OF THE NEW FACTS AND DOCUMENTS

V. Surnin (Uzhhorod)

This article explores the historical circumstances of the sale of Russian possessions on the North American continent in 1867. The recently introduced facts and documents authorize the author to state that the real reasons for the «concession» of Alaska to the United States of America lie not in the weakness of Russia, unable to retain its overseas territories, but in possession of a government lobby at that time that managed to push through the fraudulent agreement. The fact that the King's brother was part of the people interested in selling Alaska speaks of the might of forces that have neglected the interests of the state for their own benefit. As a result, the geopolitical security of the Russian Empire was undermined, which in the person of the United States received not a friend, but a cruel and strong opponent.

Keywords: Alaska, Russian-American Company, Crimean War, Kamchatka, Alexander II, Grand Duke Konstantin Nikolayevych, Special Committee, railway scam, geopolitics

УДК 94 (470) «1985/2017»: [316.485.26:316.77]

ПРОЕКТ РОСІЇ: ГІБРИДНІ ВІЙНИ І ТЕХНОЛОГІЇ ЇХ СТВОРЕННЯ

Попович К. В. (Ужгород)

Статтю присвячено вивченню питання про технології створення гібридних війн на пострадянському просторі, їх причин і проявів. На основі джерел автором проаналізовано технології створення інформаційних війн та їх реалізації.

Ключові слова: політична технологія, гібридна війна, інформаційна війна, конфлікт.

Постановка проблеми. На тлі стрімкого розвитку новітніх суспільних і політичних процесів у світі останнім часом все більшого розмаху набуває інформаційний вимір війни. Незважаючи на винайдення нової зброї та засобів ураження, психологічний тиск і залякування починають відігравати чи не найголовнішу роль у воєнному протистоянні. Цьому сприяють багато факторів, серед яких можемо назвати політичну необізнаність, ворожу пропаганду, соціальну незахищеність тощо.

Аналіз останніх досліджень. Тема дослідження є надзвичайно актуальною. Окремі її аспекти розглядаються в працях таких дослідників як Є. Магда [14], Ю. Радковець [17], І. Рущенко [20], А. Савчук [23].

У пропонованому дослідженні маємо на меті проаналізувати технології створення інформаційних війн у контексті гібридної війни та окреслити основні риси гібридних війн на пострадянському просторі, що велися й ведуться за участю Російської Федерації.

Виклад нового матеріалу. В умовах глобалізації та інформаційно-технологічної революції арсенал зброї фізичного знищення противника доповнюється технологіями його символічного знищення, спрямованими на духовні, ціннісно-мотиваційні сфери діяльності людей. У конфліктах нового типу інтенсивні збройні бої відбуваються все рідше, вони вже не відіграють ролі вирішального інструменту досягнення цілей протистояння. Території захоплюються переважно політичними засобами, в першу чергу – через встановлення контролю населення. При цьому в якості типового методу впливу використовується пропаганда, а методу контролю захоплених територій – переміщення населення, зокрема примусове видалення тих, хто має інші погляди чи іншу ідентичність. Такими є основні ознаки сучасної так званої «гібридної» війни.

Термін «гібридна війна» використовують також для опису атак із застосуванням ядерної, біологічної та хімічної зброї, саморобних вибухових пристроїв. Чи не основною складовою гібридної

війни є інформаційна війна. Такий підхід до ведення конфліктів є потужним і складним різновидом війни. Також цей термін застосовують тоді, коли потрібно охарактеризувати гнучку і складну динаміку бойового простору (англ. Battlespace), що передбачає гнучку реакцію та швидку адаптацію [14].

Експерти Незалежного аналітичного центру геополітичних досліджень «Борисфен Інтел» визначили «гібридну політику» як цілеспрямоване комплексне застосування політичних, дипломатичних, торговельно-економічних (кредитно-фінансових, паливно-енергетичних, військово-технічних тощо), інформаційно-пропагандистських та інших, зокрема нетрадиційних («асиметричних») заходів однієї держави (або коаліції держав) з метою підпорядкувати собі внутрішню і зовнішню політику іншої/інших за допомогою широкого спектру прихованих способів і механізмів підкупу, залякування та шантажу як керівництва політичних та бізнес-еліт, так і різних партійних і суспільних груп, а також загалом населення цих держав [17].

Для того щоб розібратися із сутністю гібридної війни, максимально чітко визначити її виитоки, спробуємо розкрити це поняття в контексті міжнародного права. Актуальність подібної спроби пов'язана з необхідністю спиратися на реалії ведення сучасних війн, які виходять за межі конвенційно-закріплених стандартів і правил воєнних дій.

На сьогоднішній день у міжнародному праві бракує розуміння поняття «гібридна війна». Тобто ми поки що не маємо змоги спиратися на комплексне визначення проблеми, на фундаментальні праці, які дозволили б нам розібратися в питанні настільки ж повноцінно, як, наприклад, у воєнних конфліктах, які проходять у традиційному руслі. Ті ж самі війни XIX століття, як приклад, не містять елементів «гібридної війни», на відміну від століття двадцятого, коли вони вже проявлялися тією чи іншою мірою. Між тим, є доволі багато праць, що значною мірою розкривають проблематику нетрадиційних типів воєнних дій і зокрема «війн гібридного типу», які дехто вже спробував охрестити «війнами майбутнього». Щодо останньої тези, дозволимо собі вказати на її спірність, адже такий тип воєнного протистояння має занадто багато вад, які значною мірою нівелюють або взагалі зводять нанівець ті переваги, що несе в собі для агресора війна «гібридного типу».

Існує думка, згідно з якою першими ідеологами гібридної війни були лідери Третього рейху, зокрема Адольф Гітлер та рейхсміністр народної освіти і пропаганди Німеччини Пауль Йозеф Геббельс, людина, до компетенції якої якраз і належали питання забезпечення ідеологічного підґрунтя для розв'язування та ескалації бойових дій. 1939 р. в Польщі перевдягнені в польську форму німецькі військові вбили своїх співвітчизників, і нацистська

Німеччина під гаслами захисту своєї територіальної цілісності розпочала найкривавішу війну в історії людства. З початком Другої світової війни Геббельс значно посилив пропаганду Третього рейху за допомогою спеціальних інформаційних випусків на радіо та в кінохроніці. 1940 р. почав виходити тижневик «Das Reich», для якого він постійно готував статті, що були розраховані на підтримання образу незламного солдата Вермахту, який веде священну війну за збереження «німецьких цінностей». У наші дні аналогічні прийоми використовують сучасні «геббельси» Російської Федерації, використовуючи канали телебачення, друковані ЗМІ, Інтернет-простір [25].

Сьогодні «поряд із асиметричними конфліктами та неконвенційними війнами (ситуації, коли явні бойові дії не ведуться) стоїть також поняття «гібридні війни», яке все частіше використовується», – зазначив Френк Г. Хофман, колишній офіцер морської піхоти, науковий співробітник міністерства оборони США, визначний теоретик у галузі збройних конфліктів та військово-політичної стратегії [27; 28]. Дослідник зазначає, що в майбутньому конфлікти будуть мультимодальними (тобто такими, що ведуться в різні способи) та багатоваріантними, вони не будуть входити в межі простої конструкції ведення збройного конфлікту чи війни. Такі загрози, за Ф. Хофманом, можуть бути охарактеризовані як гібридне співвідношення традиційних та нерегулярних стратегій і тактик, із децентралізованим плануванням і виконанням, участю недержавних акторів, використанням одночасно простих і складних технологій.

Доволі показовими, з точки зору застосування стратегії «гібридної війни», сьогодні є дії Російської Федерації на сході України. Це, безумовно, і є гібридний тип воєнних дій в його класичному (якщо доречно буде застосувати такий вислів до поки що не стандартизованого поняття «гібридна війна») вигляді. Те, що РФ готувалася до цієї війни, до того ж її ведення саме в такий спосіб, свідчать багато фактів. Достатньо звернути увагу на те, що подібну концепцію було прийнято на озброєння агресора не менше ніж десятиліття тому. Відповідна ідеологія акцентовано впроваджувалася в армії нашого північного сусіда з початку 1990-х рр.: Нагорний Карабах, обидві «чеченські» кампанії, Молдова... Агресія 2008 р. проти Грузії фактично стала «генеральною репетицією» воєнного втручання в Україну.

Як бачимо, РФ зробила певні належні висновки із власних ганебних поразок фактично в усіх воєнних конфліктах другої половини XX століття, «відкатила» тактику у власному «бліцкригу» на території Грузії і спробувала вже на більш масштабному рівні застосувати механіку «гібридної війни» на території України.

Франк ван Каппен, колишній радник з безпеки при ООН і НАТО, генерал-майор у відставці

підтвердив в ефірі «Радіо «Свобода»», що «Путін веде в Україні гібридну війну» [16].

Екс-заступник міністра оборони України І. Кабаненко заявив, що гібридна війна, яку веде проти України РФ, вимагає переходу від реактивних стратегій до проактивних. Цю тезу фахівець пояснив таким чином: «Гібридна війна побудована на промацуванні слабких місць, послідовному просуванні або одночасному за кількома напрямками, такими «хвилями», які йдуть на спад, а потім піднімаються. Розуміючи цю природу, і як це працює, можна достатньо ефективно працювати на випередження» [5].

Вважаємо цілком доречними аналогії між окремими елементами «гібридної війни», яку веде Росія проти України, та елементом воєнної стратегії традиційного формату війни – прийомом, який широко застосовувався під час Другої світової війни і який прийнято називати «розвідка боєм». У ході розвідки боєм атакуюча сторона за рахунок введення в бій незначних військових угруповань «намацує» слабкі місця у лавах захисників, щоб потім саме в них завдати противнику ніщивних ударів. Перші удари «гібридної армії» прийшлися у найбільш слабкому, передусім з точки зору ідеологічної лояльності до агресора, Донбаському регіоні України. В якості «розвідки боєм», яку протягом довгого часу здійснював Генеральний штаб РФ, слугувало нагнітання напруження серед місцевої спільноти, що базувалося на етнічному, релігійному, економічному підґрунті, нав'язування хибних цінностей тощо [6].

Директор Українського інституту національної пам'яті В. В'ятрович заявив, що Кремль веде в Україні не гібридну, а «більшовицьку» війну. Варто прокоментувати цей термін. Події, що відбуваються сьогодні на сході України, дуже схожі на те, що відбувалося у 1918-1920 рр. «Такі події, як утвердження радянської влади насправді у 1918, 1919, 1920 роках, і те, що відбувається зараз, – в цьому можна провести багато паралелей. Світ говорить про якийсь новий тип війни, який застосовується проти України, так звану гібридну війну, але нам здається, насправді, цей тип не новий – це типовий більшовицький тип ведення війни, який вівся проти України ще в 1918 році», – зазначив В. В'ятрович. За його словами, суть цього методу полягала в тому, що «на певній території твориться якась паралельна, альтернативна влада, в Харкові на противагу УНР твориться Раднарком Радянської України, який підтримується з Москви, створюються збройні формування, саме ці збройні формування визнаються Москвою, ведеться активна інформаційна, пропагандистська промивка місцевого населення для того, щоб це підтримувати, а потім розгортається вже безпосередня агресія – вторгнення на територію України» [3].

Український учений і політик В. Горбулін також не підтримує терміну «гібридна війна». Він

вважає, що, наполягаючи на визначенні подій в Україні як гібридної війни, деякі так звані експерти тим самим фактично підтримують концепцію РФ, яку вона нав'язує Україні. Гасло, яке застосовує політичне керівництво Росії, – це «допомога місцевому населенню, громадянам України в боротьбі за своє виживання» [6].

В такий спосіб офіційна Москва намагається перекопати весь світ у тому, що в Україні відбувається начебто громадянська війна. Росія називає цю війну громадянською, оскільки такий підхід розв'язує її руки як агресорові. Такі підміна понять і спотворення реальності дозволяють агресорові перенести відповідальність за події в Україні (передусім за воєнні дії на території України) на саму Україну, її керівництво. У цьому контексті РФ, як «вовк в овечій шкурі», виступає нібито як миротворець, що захищає українське населення, українських громадян від геноциду, який розв'язало керівництво України проти своїх громадян на окупованих територіях Донбасу. Захищає, звичайно, російськомовних громадян, яких РФ вважає «співвітчизниками» і яких покликана захищати, оскільки взяла на себе таке зобов'язання ще з 1995 р., що закріплено в державному документі «Стратегічний курс Російської Федерації щодо країн держав-членів СНД», затвердженому президентом Б. Єльциним [17].

На думку доктора К. Вуйціцького з Центру студій Східної Європи Варшавського університету те, що відбувається в Україні, можна назвати «гібридною війною». Вона полягає в тому, що сильна держава, не маючи змоги відкрито напасти на слабшу, намагається розділити її. Москва робить це, висилаючи диверсантів, мобілізуючи злочинців, проводячи інформаційну війну з населенням. При цьому вона намагається довести всьому світові, що не є стороною конфлікту, хоч і ввела на територію України підрозділи своїх збройних сил. Власну агресію Росія намагається представити як миротворчу місію, в ході якої вона нібито рятує життя мирного населення іншої держави, яке піддається геноциду як з боку української влади, так і з боку частини найбільш радикально налаштованого суспільства [18].

Не можна однозначно визначити певну конкретну причину виникнення такого роду конфліктів. Проте, якщо говорити про гібридні війни в російському виконанні, можна назвати різні чинники, на які останнім часом звертають увагу експерти. Поточний стан світового господарства однозначно свідчить про важкий стан російської економіки, вийти з якого за існуючого економічного розкладу Росія не в змозі. З огляду на це Москва вдається до використання сумнівних із цивілізаційної точки зору важелів впливу на світову спільноту. Декілька століть будучи сировинним придатком розвинутого світу, РФ увійшла в нове тисячоліття, маючи критично неефективну економіку. Це пов'язано з непро-

фесійним керівництвом, технічною і технологічною відсталістю, кричущим рівнем внутрішньої корупції тощо. Крім того, світ стає все меншою мірою залежним від традиційних джерел енергії, експорт яких був і залишається для РФ по суті єдиним джерелом отримання прибутків. Ті сфери, які недодавно дозволяли Росії мати відносно диференційований «портфель» отримання доходів, на сьогоднішній день приносять зиску все менше: Маємо на увазі, зокрема, космічну, металургійну галузі, торгівлю зброєю та військовою технікою. Все це змушує керівництво країни до дій, здатних терміново виправити ситуацію. Проте, не бажаючи розвиватися в напрямку, в якому рухається весь цивілізований світ, Росія, по суті, намагається не «тягнутися до рівня цивілізованої світової спільноти», а опустити її на той рівень, на якому перебуває сама [17].

Існує ціла технологія створення гібридних війн. Вона є складною і послідовною, що дає можливість проводити деструктивну діяльність. Запорукою успіху створення гібридної війни є нестабільна ситуація всередині країни. За допомогою методів інформаційного ведення війни, а саме засобами пропаганди, країна-агресор може створити сприятливе підґрунтя для дестабілізаційного протестного клімату на певних територіях. Основними меседжами можуть бути різні варіанти поширення ідей «поганого життя в державі» або «поганої країни» взагалі.

Іншою складовою технології створення гібридної війни є викривлення істин, яке будується на «теорії вікон» американського соціолога Дж. Овертона. Згідно з цією теорією, у свідомість людини можна впровадити будь-яку ідею. Вкорінення ідеї у свідомості відбувається покроково, через декілька періодів. Спочатку в ЗМІ починають з'являтися новини потрібного спрямування, потім повідомляється про організацію і проведення численних досліджень, які доводять факт актуальності даного питання. «Вікно Овертона» працює непомітно, але при цьому дозволяє легалізувати будь-яку ідею [1].

Теорія також описує приблизну градацію ідей: 1) Unthinkable – немислимі; 2) Radical – радикальні; 3) Acceptable – прийнятні; 4) Sensible – доцільні; 5) Popular – популярні; 6) Policy – політика.

Інформаційне зомбування можемо вважати одним із найбільш потужних інструментів досягнення цілей гібридної війни. Протягом останніх років цю роль взяли на себе фейкові мас-медіа. Також велику роль відіграє відверта дезінформація. Соціальні мережі є засобами, які активно застосовують задля поширення неправдивої інформації серед користувачів. Особливістю такого способу поширення інформації є те, що за це ніхто не несе відповідальності. Одним із елементів гібридних війн є дискредитація виборів. Застосування цих та інших механізмів може бути суттєво полегшене існуванням соціальних суперечностей усередині держави.

Часто політичні еліти залежать від країни-

агресора. Розкол еліт веде до розколу в суспільстві. Важливими чинниками розв'язання війни може стати боротьба еліт (кланів) за владу чи сфери інтересів.

Створення гібридних технологій завжди концентруються на певному соціальному сегменті. Науковець І. Рушенко виділив «хиткі соціальні сегменти», які найлегше піддаються впливам, а також провів їх класифікацію [20]. До них належать: маргінальні прошарки; злочинці, члени кримінальних угруповань; так зване «соціальне дно»; так звані «радянські люди»; неінтегровані діаспори та нечисленні етноси; окремі релігійні спільноти і конфесії; представники політичної опозиції, несистемних політичних партій і рухів, дисиденти.

Далі розробляються певні сценарії – як обов'язковий пункт створення технології гібридної війни. Це можуть бути демонстрації, мітинги, флешмоби, інші акції. Сценарій супроводжується поширенням інформації у ЗМІ. Реалізацію цієї ланки забезпечують журналісти. Крім іншого, це дає змогу визначити ступінь ефекту, досягнутого від проведення події.

Гібридні війни можуть переслідувати різні цілі. Наприклад, їх метою може бути, як сталося в Україні, перетворення адміністративних одиниць на квазідержави з відривом їх від політичного центру, або підписання пактів щодо військової присутності держави-агресора на непідконтрольній території. Створення таких підривних соціальних технологій є важливим елементом ведення гібридної війни.

Для досягнення витоків розвитку сучасних технологій гібридних війн потрібно зробити екскурс у події недалекого минулого – кінця 80-х - початку 90-х рр. XX ст. Революції у країнах Центрально-Східної Європи були підготовлені всім ходом їх післявоєнного розвитку, і насамперед їх внутрішніми суперечностями, структурною слабкістю існуючих на той час режимів. Під напором потужних маніфестацій, різних акцій протесту (зокрема страйків), втечі громадян за кордон влада цих країн була або паралізована (як у Східній Німеччині та Чехословаччині), або здавала одну позицію за іншою (як у Польщі, Угорщині, Болгарії, Албанії).

У 1989-1990 рр. у Болгарії, Східній Німеччині, Румунії та Чехословаччині відбулися демократичні революції, в результаті яких відбулася мирна (за винятком Румунії) зміна влади, до керівництва прийшли нові політичні сили [2]. Але революційні процеси в цих країнах, за всієї їхньої своєрідності та унікальності (відмінності за часом, за напруженням політичної боротьби, за масштабами залучених до активних дій суспільних верств тощо), у своїй основі мали загальні риси. Вони здійснювалися під гаслом усунення тоталітарних режимів і демократизації суспільства, утвердження політичного та ідеологічного плюралізму, рівноправності всіх форм

власності й переходу до ринкових відносин, створення правової держави, відродження національних культур і проголошення суверенітету націй.

Розпад Радянського Союзу супроводжувався безліччю збройних конфліктів. Лише деякі з них вдалося вирішити до нашого часу. Одним із об'єктивних чинників напруженості і конфліктності було те, кордони новоутворених незалежних держав після розпаду СРСР визначалися за колишніми адміністративними кордонами – при тому що на теренах колишнього СРСР були змішані різні народи, а кордони між республіками встановлювалися з позиції зручності управління.

Першим серед конфліктів, які пройшли всі стадії – від мітингів до війни, став придністровський конфлікт у Молдові. Далеко не найкривавіший в історії колишнього СРСР, він став передвісником майбутніх бід, уроком, який ніхто не захотів вивчити. У 1988-1989 рр. на хвилі перебудови в Молдові виникли численні націоналістичні організації, які виступали під антирадянськими та антиросійськими гаслами, було сформовано Народний фронт Молдови. Переважно російськомовна частина населення Придністров'я опинилася виключеною як із культурного життя, так і з інформаційного середовища Республіки Молдова. Різка зміна умов соціокультурного та лінгвістичного середовища значно посилила ворожі настрої населення Придністров'я до офіційного Кишинєва і стала головною причиною виникнення Придністровського конфлікту. Слід також враховувати, що за часів СРСР на території Придністров'я функціонували великі промислові підприємства, до краю приїздили спеціалісти з різних регіонів СРСР. Отже, ця частина Молдови була більшою мірою орієнтована на Росію.

У даному контексті варто звернутися й до давнішої історії Придністров'я. Адже до складу Молдови край увійшов тільки 1940 р. З давніх часів у геополітичному плані Придністров'я виконувало прикордонні функції, було ареалом поширення різних етносів, мов і культур [12]. До 1917 р. обидві частини Республіки Молдова, як Придністров'я, так і Бессарабія, входили до складу Російської імперії. Якщо вийти за рамки міжнародного правового поля, можна було би стверджувати, що Придністров'я має такі ж історичні права на повернення до Росії чи України, як і включення тієї частини Молдови, що називалася Бессарабією, до складу Румунії. З 1924 по 1940 рр. Придністров'я існувало як державне утворення у формі Молдавської Автономної Соціалістичної Республіки в складі України.

Акцентуємо увагу на цьому через те, що протистояння на сході України із самого його початку часто порівнюють із придністровським конфліктом. В обох випадках важливу роль у розпалюванні конфлікту відіграло мовне питання. Вже багато років тому Придністров'я проголосило незалежність від Молдови, але ніхто не визнає його як

державу. Каталізатором конфлікту стали два молдовські законопроекти, згідно з якими офіційною державною мовою визнавалася молдовська мова і мав бути здійснений перехід на так звану латиніку. Наслідком протестних акцій російськомовного населення стали серйозні сутички між силами Республіки Молдови і сепаратистами. Битва за Бендери стала основною ланкою конфлікту. Бої тривали з 19 по 22 червня 1992 р. Після втручання 14-ї армії Росії 7 липня було укладено перемир'я й почався процес переговорів щодо мирного врегулювання конфлікту. В його результаті загинули декілька сотень людей [24].

Процес переговорів триває до сьогодні. Він реалізується через формат 5+2: з одного боку, Молдова і Придністров'я – як учасники конфлікту, з іншого Україна та Росія – як гаранті; ОБСЄ – як посередник; США та ЄС – як спостерігачі. Щоправда, наразі переговорний процес фактично заблокований. У грудні 2015 р. міністр закордонних справ Росії С. Лавров звинуватив Україну у блокуванні формату через відсутність спецпредставника Києва з придністровського врегулювання. Та коли він з'явився, все одно нічого не змінилось.

Миротворчий контингент у Молдові складається із групи військових спостерігачів – по 10 офіцерів від Молдови, України, Росії та Придністров'я. Вони покликані здійснювати спільне патрулювання в зоні безпеки. До контингенту входять також російський, придністровський та молдовський батальйони. Загалом чисельність російських військ становить близько 1,5 тис., але можна говорити про 2-3 тис. російських солдатів у Придністров'ї. Додаткові військові сили було таємно переведено в край у період підготовки «Російської весни», коли ця територія однозначно розглядалася російськими військовими як плацдарм для захоплення південних областей України. Офіційно російські військові перебувають у Молдові під виглядом миротворців, а також в якості охоронців військових складів.

Отже, постає питання: хто ж насправді керує Придністров'ям? Показово, що з початку 2000-х рр. РФ почала виплачувати пенсіонерам краю щомісяця по 10 доларів. При цьому, попри певні преференції населенню, РФ не збирається визнавати незалежність «республіки». Це, зокрема, викликало обурення частини місцевого населення на тлі визнання Росією Південної Осетії та Абхазії. Але слід брати до уваги основну мету РФ у даному проекті. Від початку його існування цією метою було створення «сірої зони» для перешкоди можливого об'єднання Молдови з Румунією.

Практично в кожному збройному конфлікті, який спалахував на пострадянському просторі, Росія займала позицію втручання у внутрішні справи колишніх радянських республік під приводом проведення миротворницьких або гуманітарних операцій. Російські війська відправлялися в гарячі

точки для «підтримання націй на самовизначення» та на «захист російськомовного населення», як це декларувала офіційна влада. Подібна аргументація пояснюється тим, що неоімперська Росія сприймала та продовжує сприймати країни пострадянського простору лише як зони свого впливу [16].

Штучно створюючи так звані «зони заморожених конфліктів», РФ залишає за собою можливість у будь-який потрібний момент розв'язати новий гарячий конфлікт на території сусідніх держав і підтримати свій статус миротворця в очах світової спільноти.

За схожим сценарієм розгорталися події у Південній Осетії. Після встановлення в Грузії радянської влади Південна Осетія була включена до складу Грузії. 20 квітня 1922 р. було прийнято Декрет і створено Автономну Область Південної Осетії. 1939 р. осетинську писемність було переведено на грузинський алфавіт, грузинською мовою велось навчання у школах. Подібна політика радянського керівництва сприяла штучному роз'єднанню осетинського народу на дві гілки (Південна та Північна Осетія). Дуже напруженими грузинсько-осетинські відносини були в 1980-х рр., в період піднесення боротьби грузинського народу за незалежність. Слід визнати, що південні осетини зазнавали дискримінації з боку грузинського керівництва. У травні 1992 р. Верховна Рада республіки Південна Осетія проголосила незалежність, що симулювало початок активних бойових дій на території республіки. 24 червня 1992 р. в Сочі було підписано російсько-грузино-осетинську угоду про принципи врегулювання грузино-осетинського конфлікту.

Ситуація в Південній Осетії зазнала змін після приходу до влади в Грузії М. Саакашвілі, який ставив за мету відновити єдність Грузинської держави. 2006 р. парламент Грузії прийняв постанову, якою всі миротворчі операції РФ у зоні грузино-осетинського конфлікту були засуджені, дії Росії в регіоні визначалися як анексія. Свого піку конфлікт досяг 2008 р., проте можемо стверджувати, що російсько-грузинська війна почалася значно раніше й носила гібридно-прихований характер. РФ, як «держава-миротворець», проводила в Південній Осетії послідовну пропагандистську політику. Протягом років РФ роздавала осетинам паспорта громадян РФ та посади міністрів оборони, внутрішніх справ. Крім збройних формувань сепаратистів, яких підтримував Кремль, у війні брали участь регулярні частини російської армії [11].

Зважаючи на поразку місцевих сепаратистів, РФ у відповідь почала вторгнення на територію Південної Осетії та просування територією Грузії. Керівники європейських держав різко засудили вторгнення РФ і запропонували план встановлення перемир'я. Згідно з ним російські військові повинні були залишити територію автономії, проте до теперішнього часу де-факто там залишається вій-

ськовий контингент РФ. Документ про перемир'я складався з 6 пунктів: 1) сторони відмовляються від використання сили; 2) бойові дії припиняються; 3) міжнародне співтовариство отримує вільний доступ для надання гуманітарної допомоги; 4) збройні сили Грузії повертаються в місця їх постійної дислокації; 5) збройні сили РФ виводяться на лінію, яка була визначена до бойових дій; 6) починається міжнародне обговорення питання про майбутній статус Південної Осетії та Абхазії, а також шляхів забезпечення їх безпеки [22]. На даний час цей конфлікт залишається в замороженому стані.

Російсько-грузинська війна супроводжувалася значним інформаційним тиском з боку Росії. Телеканали РФ влаштували у прямому ефірі цілодобовий телемарафон, протягом якого висвітлювалася ідея підтримки прагнення осетин до самовизначення та засудження «агресії Грузії» [19]. Росія офіційно визнала незалежність Південної Осетії й не заперечує своєї військової присутності в автономії [8].

Ці події зайвий раз підтвердили, що створення заморожених конфліктів виявилось для РФ ефективним елементом зовнішньої політики держави. Таким чином РФ прагне розповсюдити свої сфери впливу на пострадянському просторі, зберегти свій контроль над іншими країнами. Так, Революція Троянд у Грузії та проголошення курсу до вступу в НАТО стало для Росії сигналом про ризик можливої втрати контролю над сусідньою державою. Як наслідок, Росія одразу почала загострювати ситуацію в Південній Осетії.

Ще одним прикладом гібридної війни є конфлікт в Абхазії, який має давнє етнополітичне підґрунтя. Абхазія довгий час була провінцією Грузії. Певний час вона мала статус союзної республіки, але 1931 р. набула статусу автономії у складі Грузії. Політика радянського керівництва, зокрема Л. Берії дала свої негативні результати: в абхазькі села переселяли грузинів, і з часом абхазі почали становити меншість навіть на своїй етнічній території [10]. 1989 р. почалися масові заворушення й сутички. 1990 р. Абхазія прийняла Декларацію про суверенітет, два роки потому відновила дію Конституції Абхазької республіки від 1925 р. Рішення не було визнане на міжнародному рівні.

Грузія після проголошення незалежності (1991) вважала Абхазію своєю невід'ємною частиною. Проте більшість населення Абхазії такої думки не поділяло, відчуваючи загрозу своїй національній ідентичності. Неспроможність досягти компромісу вилилася у війну, яка тривала 13 місяців. Воєнні дії між Грузією та Абхазією почалися восени 1992 р. Грузія мала на меті повернути контроль над невідконтрольними територіями та об'єднати їх в єдину Грузію. Того ж року, коли стало ясно, що жодна із сторін не здобуде переваги, було підписано

документ про припинення воєнних дій. Але це було лише тимчасовим так званим «миром». Росія виступила «гарантом» договору про припинення вогню, водночас надаючи Абхазії суттєву підтримку. Впродовж наступних років на території Абхазії зберігалася військова присутність Росії.

2008 р. РФ прямо втрутилася у грузино-абхазький конфлікт, на територію Грузії вступила 58-а російська армія. Уряд Грузії відкрито звинуватив РФ в анексії території своєї держави. Грузія стала першою державою, в якій РФ повною мірою реалізувала свою агресію в період після закінчення холодної війни. Голова Міністерства закордонних справ РФ С. Лавров заявив, що причиною вводу військ стала «агресія Грузії проти невідконтрольованих її територій», яка нібито вчиняла геноцид проти мирного абхазького населення. Зрозуміло, однак, що основною метою РФ вторгнення в Грузію було збереження контролю над своїми зонами впливу, недопущення вступу Грузії в НАТО, відкриття військових баз Альянсу біля кордону з РФ.

Сьогодні Росія по суті лишається єдиним партнером Абхазії, але стороною конфлікту себе не визнає. Російські «миротворці» неодноразово перевозили зброю для незаконних формувань сепаратистів. В якості валюти на території республіки діє російський рубель, переважна більшість населення мають російські паспорти. Більшість керівних посад займають співробітники спецслужб РФ, від яких і залежать усі політичні кроки республіки. Свою присутність у регіоні Росія не заперечує. Вона офіційно визнає незалежність республік Абхазія та Південна Осетія [26]. В Абхазії розквартирована 7-а військова база чисельністю в 4 тис. військово-службовців, що володіє своїм аеродромом, здатним приймати будь-які типи військових літаків. А в Південній Осетії розміщена 4-а військова база з аналогічним контингентом.

Отже, через використання новітніх технологій створення гібридних війн РФ прагне втілити реваншистські ідеї щодо відновлення своїх сфер впливу у світі [7]. Адже з розпадом СРСР Росія втратила свої сфери інтересів у багатьох регіонах. Прихід до влади В. Путіна на рубежі тисячоліть зумовив відновлення ідей реваншизму. Росія знову повернулася до політики створення образу ворогів.

Більшість населення під впливом пропаганди починає підтримувати так звану «ідеологію партії». Створення поясу «зовнішніх ворогів» згуртовує людей і відволікає їх від внутрішніх нагальних проблем. При цьому на зовнішній арені РФ намагається посилено формувати і підтримувати образ себе як країни-миротворця.

Фундаментом такої політики виступила концепція так званого «російського світу» («русского мира») [21; 26], яка увібрала в себе ідеї воєнної агресії з метою реставрації Росії в радянських кордонах до 1991 р. та повернення її «зони впливу» на території, якими вона володіла до 1917 р. (країноколонії та сателіти в Європі, Закавказзі, Середній Азії). Деякі оглядачі вважають проект «російського світу» повним аналогом нацистського «Третього Рейху». Десятки мільйонів етнічних росіян, які залишилися в колишніх республіках, виступають для російського уряду в якості «матеріалу» для ліплення «російського світу», при цьому вони використовуються в ролі п'ятої колони для підризу молодих національних суверенних держав зсередини. Концепція «російського світу» вже давно перейшла межі суто національної доктрини, стала технологією поширення впливу окремої групи, яка ідентифікує свій інтерес і бачення світу із національним інтересом Росії.

Висновки. Отже, з розвитком технологій змінюються й умови ведення війн, зі звичних бойових дій акценти зміщуються в бік актуалізації інформаційної складової. Гібридні війни існували протягом століть, хоча й досі не сформовувалося конкретного терміну, який би вдало охопив основні їхні характеристики. Конкретна перевага вже не є кінцевою метою війни. Метою стає розхитування життєдіяльності населення охоплених гібридною війною територій – в економічному, соціальному, а також психологічному вимірах. Вже з часів розпаду СРСР Росія відпрацьовувала варіанти створення технологій невідкритого ведення війни та підризних технологій. Їх було апробовано у Придністров'ї, в Південній Осетії та Абхазії, з попередньою розробкою різних сценаріїв. Інформаційна війна стала найефективнішим засобом зомбування й залякування людей, а «миротворчість» – маскою для всього міжнародного співтовариства.

1. Вікно Овертона: технологія знищення, або Як легалізувати що завгодно. [Електронний ресурс] // Народний оглядач. – Режим доступу: <https://www.ar25.org/article/vikno-overtona-tehnologiya-znyshchennya-abo-yak-legalizuvaty-shcho-zavgodno.html>.
2. Вологдин А. А. Демократические революции 1989-1990-х гг. в государствах Центральной и Восточной Европы. [Електронний ресурс] / А. А. Вологдин // История государства и права зарубежных стран. – Режим доступу: http://stud.com.ua/71428/pravo/demokratichni_revolyutsyi_1989_1990_derzhavah_tsentralnoyi_uevgori#26.
3. В'ятрович В. Кремль веде в Україні не гібридну, а «більшовицьку» війну. [Електронний ресурс] / В. В'ятрович // Еспресо. – 2014. – Режим доступу: http://espreso.tv/news/2014/11/29/vyatrovych_kreml_vede_v_ukrayini_ne_hibrydnu_a_quotbilshovyckuquot_viyunu.

4. «Гібридна» війна Росії – виклик і загроза для Європи. [Електронний ресурс] // Центр Разумкова. – Режим доступу: <http://old.razumkov.org.ua/ukr/upload/GIBRID-WAR-FINAL-1-1.pdf>.
5. Гібридна війна вимагає від України переходу від реактивних стратегій до проактивних. [Електронний ресурс] // 112ua. – Режим доступу: <https://ua.112.ua/polityka/gibridna-viyna-vimagaye-vid-ukrayini-perehodu-vid-reaktivnih-strategiy-do-proaktivnih-kabanenko-137968.html>.
6. Горбулін В. Гібридна війна: все тільки починається. [Електронний ресурс] / В. Горбулін // ZN,UA. – 2016. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/internal/gibridna-viyna-vse-tilki-pochinayetsya_.html.
7. Горбулін В. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу. [Електронний ресурс] / В. Горбулін – Режим доступу: <http://sp.niss.gov.ua/content/articles/files/3-1435911076.pdf>.
8. Госдума признала Абхазию и Южную Осетию. [Електронний ресурс] // Lenta.ru. – Режим доступу: <https://lenta.ru/news/2008/08/25/statement/>.
9. Про поняття «гібридна війна». [Електронний ресурс] // Віче. – Режим доступу: <http://veche.kiev.ua/journal/4615/>.
10. История Абхазии от Колхидского царства до наших дней. [Електронний ресурс] // РИА Новости. – Режим доступу: <https://ria.ru/spravka/20120814/722748974.html>.
11. Киридон А. Причины российско-грузинского конфликта: региональный вимір. [Електронний ресурс] / А. Киридон – Режим доступу: <http://vmv.kyumu.edu.ua/v/08/kyrydon.htm>.
12. Лицкай А. Становление и развитие Приднестровской Молдавской Республики / А. Лицкай // Мир после Косово: Россия, СНГ, Латинская Америка. – М., 2000.
13. Крапівін О. Зовнішня політика країн Центральної та Східної Європи. [Електронний ресурс] / О. Крапівін – Режим доступу: <http://uchebnik-online.com/131/2028.html>.
14. Магда С. М. Гібридна війна: сутність та структура феномена. [Електронний ресурс] / С. М. Магда. – Режим доступу: journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/download/2489/2220.
15. Петрова С. Грузино-осетинский конфликт и роль России в урегулировании политической обстановки на Кавказе. [Електронний ресурс] / С. Петрова – Режим доступу: http://sejournal.ru/articles/issn_1997-292X_2011_2-3_34.pdf.
16. Путін веде в Україні гібридну війну. [Електронний ресурс] // Радіо Свобода. – 2016. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/25363591.html>.
17. Радковець Ю. «Гібридна політика» сучасної Росії як стратегія реалізації її національної геополітики / Ю. Радковець // Урядовий кур'єр. – 2015. – № 194 (5568), 20 жовтня.
18. Росія веде «гібридну» війну проти України. [Електронний ресурс] // Польське радіо. – Режим доступу: http://external_test.polskieradio.pl/5/38/Artykul/169997.
19. Російсько-грузинський конфлікт: причини та наслідки для європейської безпеки: експертна дискусія. [Електронний ресурс] // Національний інститут стратегічних досліджень. – 2008. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/table/408008/index.htm>.
20. Рущенко І. П. Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога: Монографія / І. П. Рущенко. – Х.: ФОП Павленко О. Г., 2015. – 268 с.
21. «Русский мир» як технологія. [Електронний ресурс] // Тиждень.ua – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/World/29591>.
22. Саакашвілі прийняв мирний план Саркозі та Медведєва. [Електронний ресурс] // Українська правда. – Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/news/2008/08/13/3519964/>.
23. Савчук А. Карта «мировотворческих» проектов России. [Електронний ресурс] / А. Савчук // MediaPort – Режим доступу: <http://www.mediaport.ua/karta-mirotvorcheskih-proektov-rossii>.
24. Тихонов С. «Приднестровский конфликт: как все начиналось». [Електронний ресурс] / С. Тихонов // «Expert Online». – 2014. – Режим доступу: <http://expert.ru/2014/03/2/kak-nachalsya-pridnestrovskij-konflikt/>.
25. Журналістика Третього рейху. [Електронний ресурс] // Історична правда. – 2014. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/digest/2014/09/5/144541/>.
26. Четвертый рейх: фюрер Путин готов к войне за «русский мир». [Електронний ресурс] // УНІАН. – Режим доступу: <https://www.unian.net/politics/897859-chetvertyiy-reyh-fyurer-putin-gotov-k-voyne-za-russkiy-mir.html>.
27. Hoffman F. Conflict in the 21st Century: The Rise of Hybrid War / Frank Hoffman. – Arlington: Potomac Institute for Policy Studies, 2007. – P. 20-22.
28. Hoffman F. Hybrid warfare and challenges / Frank Hoffman // Joint Force Quarterly. – 2009. – No I. – P. 52.
29. П'ять років «п'ятиденній війні». [Електронний ресурс] // Kyiv.ua. – Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/tema-dnya-podrobici/pyat-rokiv-pyatidenniy-viyni>.

РЕЗЮМЕ

ПРОЕКТ РОССИИ: ГИБРИДНЫЕ ВОЙНЫ И ТЕХНОЛОГИИ ИХ ОБРАЗОВАНИЯ

Попович Е. В. (Ужгород)

Статья посвящена изучению вопроса о технологиях создания гибридных войн на постсоветском пространстве, их причин и проявлений. На основе источников автором проанализированы технологии создания информационных войн и их реализации.

Ключевые слова: политическая технология, гибридная война, информационная война, конфликт.

SUMMARY

THE RUSSIAN PROJECT: THE HYBRID WARS AND TECHNOLOGIES OF THEIR DEVELOPMENT

К. Popovych (Uzhhorod)

The article is devoted to the study of the issue of creation technologies of hybrid wars in the post-Soviet countries, their causes and manifestations. Based on the sources, the author analyzed the technologies of creating information wars and their implementation.

Key words: political technology, hybrid war, information war, conflict.

УДК 94/314.15

БІЖЕНЦІ ТА НЕЛЕГАЛИ НА АМЕРИКАНСЬКОМУ КОНТИНЕНТІ (2000-2014 рр.)

Лавер О. Г. (Ужгород)

В статті вивчаються питання динаміки чисельності біженців, вимушених переселенців та нелегальних мігрантів на Американському континенті. Розглядаються причини міграції за окремими країнами Американського континенту.

Ключові слова: біженці, внутрішні переселенці, мігранти в країнах Американського континенту, динаміка чисельності, регулюючі закони міграції.

Постановка проблеми. Питання біженців, нелегальної міграції та міграційних процесів узагалі є чи не одним із найсерйозніших викликів, які постали перед людством у XXI столітті. З цієї причини дослідження вказаних питань та можливих шляхів їх вирішення є, станом на сьогоднішній день, актуальною задачею.

Метою пропонованої публікації є вивчення питання біженців та міграційних процесів, включаючи нелегальну міграцію, у країнах Американського континенту. Дані процеси розглядаємо комплексно, у країнах як Північної, так і Латинської Америки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Велика кількість публікацій, як журнальних, так і в ЗМІ, зокрема електронних, частину з яких наведено у списку цитованої літератури, свідчить про актуальність піднятої проблеми, а тому нагальною є публікація статті з даної проблематики, де за часовий проміжок 2000-2014 рр. узагальнюються відповідні статистичні дані.

Виклад основного матеріалу. Якщо вести мову про біженців та нелегалів у західній півкулі, то слід розглядати окремо ситуацію в Латинській

Америці та в США і Канаді.

На рубежі 2010-х рр. громадянські війни, які йшли в країнах Латинської Америки, в переважній більшості вже відгрімали. Тільки нещодавно (2016) закінчилася громадянська війна в **Колумбії**, яка бере свій початок аж із 1948 р. Наслідком цієї війни стала поява величезної кількості біженців, переважно в сусідніх країнах. Так, станом на 2012 р. колумбійських біженців нараховувалося у Венесуелі 203.563, в Еквадорі – 122.964, в Панамі – 15.723, в Коста-Риці – 10.305, у далекій Канаді – 17.563 особи. Ще більшим було число внутрішньо переміщених осіб, яке 2012 р. коливалося в межах 3,9-5,5 млн. [1]. Число внутрішньо переміщених осіб у Колумбії має тенденцію до зростання. Наприклад, 2005 р. їх нараховувалося близько 2 млн. [2]. Біженці та внутрішньо переміщені особи в Колумбії живуть дуже бідно, балансує, у прямому сенсі цього слова, на межі виживання. Біженців від інших воєн на континенті 2012 р. зафіксовано не було. Нараховувалося 15 тис. внутрішньо переміщених осіб у Перу – як наслідок громадянської війни 1980-2000 рр., а також 160 тис. внутрішньо переміщених осіб у Мексиці –

як наслідок Сапатитського повстання 1994 р. [1].

Нараховувалася велика кількість екологічних біженців із Гаїті, внаслідок катастрофічного землетрусу 2010 р. Через 2 роки після землетрусу, 2012 р., у 660 таборах для біженців у жакливих санітарних умовах проживали 591 тис. осіб, причому від епідемії холери померли 7 тис. осіб [3]. У пошуках кращої долі біженці з Гаїті намагалися переселитися в інші країни. Наприклад, у сусідню Домініканську республіку перебралися 200 тис. гаїтян [4], проте там їм виявилися не раді і практично одразу депортували додому. Якщо 2010 р. було депортовано понад 20 тис. гаїтян, то вже 2011 р. – 40.700 [5]. Ще більш рішуче проти біженців із Гаїті виступили США. Держдепартамент країни заявив, що США не будуть приймати біженців із Гаїті, а кораблі ВМФ одержали наказ повертати човни з біженцями назад у разі їх заходу в територіальні води США [6].

Окремою категорією біженців у Латинській Америці є **кубинські біженці**. Вважається, що впродовж 1959-2012 рр. Кубу залишили близько 2 млн. осіб, з них 80% (1,72 млн.) осіли в США. Про географію розселення кубинських біженців свідчать також дані, що стосуються чисельності кубинців у різних країнах світу станом на 2012 р.: на Кубі проживало 11.163.934 кубинці, в США – 1.094.811, в Іспанії – 116.852, в Пуерто-Ріко – 15.543, в Італії – 17.947 кубинців і т. д. [7].

Кубинські біженці – це одна з невеликої кількості груп біженців, яким вдалося влаштувати своє життя на новій батьківщині. За 1960-2013 рр. з Куби до США нелегальним або легальним шляхом виїхали 1,7 млн. із 11,2 млн. усього населення країни, або 15,18% [8, с. 14.] Із 1,7 млн. кубинських біженців у США 1,3 млн. проживають у штаті Флорида [8, с. 17]. Про рівень життя кубинських біженців у США свідчить той факт, що їхні активи в цій країні (прибутки плюс вартість нерухомості) становлять 50 млрд. доларів, тимчасом як ВВП Куби становить 60 млрд. доларів. Середній дохід кубинця в США – 30 тис. доларів на рік, а на Кубі – 400 доларів на рік [8, с. 17]. Тому й не дивно, що, згідно з даними соціологічних опитувань, у разі зміни політичної ситуації на Кубі на історичну батьківщину побажали би повернутися всього 10% опитаних кубинців [8, с. 17].

Як і для інших регіонів світу, для країн Латинської Америки є характерними міграційні процеси, включаючи явище нелегальної міграції. Так, наприклад, у Домініканську республіку, де рівень життя вищий, із сусідньої держави Гаїті як легально, так і нелегальним чином перебралися 1 млн. гаїтян [9]. Мігранти з Гаїті становили 10% населення Домініканської республіки [9]. З іншого боку, жителі Домініканської республіки в пошуках кращого життя мігрують до Пуерто-Ріко. Наприклад, 2010 р. там налічувалося 68.036 домініканців, з яких 67% перебували в країні на законних підставах [10]. Там вони

працюють переважно на низькокваліфікованих та низькооплачуваних роботах, проте, спільна іспанська мова та схожість культур полегшують можливості асиміляції домініканців та їх інтеграцію в суспільство Пуерто-Ріко [10].

Хоча багато мексиканців нелегально переходять через кордон у США, уряд Мексики має проблеми з нелегалами із Центральної Америки. Так, 2006 р. мексикансько-гватемальський кордон нелегально перетнули 400.235 осіб, причому 150 тис. із них пішли далі в США [11]. Значна кількість нелегалів у Мексику зазнає депортації. 2011 р. з Мексики було депортовано 61.034 нелегали [11]. Депортація дорого обходиться бюджету Мексики. Наприклад, депортація 180 тис. нелегалів обійшлася країні в 10 млн. доларів [11]. Нелегали працюють у Мексиці майже в рабських умовах. Так, гватемальці у південномексиканському штаті Чьяпас працювали на плантаціях кави за 3,5 долари в день, причому, деякі мексиканські фермери з цієї суми ще й утримували вартість харчування та проживання [11].

Кількість нелегалів у Бразилії 2009 р. оцінювалася в межах 200-600 тис. осіб [12], переважно з Болівії та Гаїті. А в липні 2013 р. в північно-західних областях країни було навіть оголошено надзвичайний стан через вплив нелегалів із Болівії та Гаїті, хоча серед них були нелегали з далеких країн, як-от Нігерія та Бангладеш [13].

Велика кількість мігрантів часто приводить до конфліктів між ними та місцевим населенням. Так, наприклад, у грудні 2009 р. в столиці Аргентини Буенос-Айресі під час сутічок місцевих жителів із мігрантами з Болівії та Парагваю було вбито 4 та поранено 30 осіб [14, с. 13]. Разом з тим, уряди деяких країн Латинської Америки проводять легалізацію мігрантів. Наприклад, уряд Аргентини у серпні 2010 р. легалізував 423.697 мігрантів, переважно з Болівії та Парагваю [14, с. 12], надавши їм дозвіл на тимчасове проживання в країні. Аналогічним чином було легалізовано 10 тис. нелегальних мігрантів у Панамі [15].

Сполучені Штати Америки без перебільшення можна назвати країною біженців та мігрантів, а також їхніх нащадків. Так, тільки впродовж 1975-2006 рр. у США переселилися 2,68 млн. біженців, причому кожен сотий американець є або біженцем, або нащадком біженців [16]. Серед біженців, які стали відомими після переселення в США, згадаємо Мадлен Олбрайт – колишнього державного секретаря США, Ендрю Гроува – засновника корпорації Intel, Тома Лайоса – члена конгресу США та багатьох інших [16]. Гранична чисельність біженців до США визначається щороку Адміністрацією президента після консультацій з обома палатами Конгресу, після чого видається відповідний указ президента. Так, наприклад, у 2008 та 2009 рр. указ обмежив допуск біженців у США до 80 тис. щороку, проте реально, наприклад, 2008 р. було прийнято

60.108 біженців [17]. Не всім біженцям, які прибувають до США, вдається дістати омріяний статус біженця. Так, упродовж 2007-2011 рр. 74.479 біженців із Центральної Америки, переважно із Сальвадору, Гватемали й Гондурасу, подали клопотання про надання їм статусу, але тільки 2.205, або 3,02%, його дістали [18]. Наступного, 2012 р., від 22 до 41 тис. осіб із їх числа було депортовано додому. Разом з тим, 2012 фінансового року було визнано 58.238 біженців, зокрема 15.070 – із Бутану, 14.160 – із М'янми, 12.163 – з Іраку, 4.911 – із Сомалі й т. д. [1].

Ставлення до біженців із різних країн у США різне. Наприклад, на середину грудня 2014 р. із сотень тисяч сирійських біженців США прийняли всього 352 особи [19]. З іншого боку, із 88.700 переселених бутанських біженців до квітня 2014 р. США прийняли 75 тис. [20], а впродовж 2007-2013 рр. було прийнято близько 85 тис. іракців, які в роки війни 2003-2011 рр. співпрацювали з армією США, та членів їхніх сімей [21]. Слід додати, що процес одержання статусу біженця є непростим, потребує відповідних юридичних процедур, які недешево коштують. З іншого боку, частина біженців-мусульман та мігрантів проявляють схильність до радикалізму, що має наслідком терористичні акти. Шокуючим для США був теракт, здійснений військовим армії США, палестинцем за походженням Нідалем Маліком, котрий 5 листопада 2009 р. з криком «Аллах Акбар» вбив 13 товаришів по зброї [22]. Не менш страхотливим був теракт 2013 р. в Бостоні, влаштований братами-чеченцями Джохаром і Тамерланом Царнаєвими, в результаті якого три особи загинули й понад 170 були поранені [23]. Спецслужби США проводять серйозну роботу з особами, схильними до радикалізму і терористичних актів. Так, 2013 р. було заарештовано 4-х вихідців із Сомалі, з яких один був імамом у мечеті міста Сан-Франциско, за збір коштів для терористичної організації «Аш-Шабат» [29], після чого власті США почали репатріацію сомалійських біженців на батьківщину [30].

Стосовно мігрантів, то в США у другій половині 2013 р. нараховувалося 45,8 млн. осіб, які народилися за їх межами [24]. Для порівняння слід зауважити, що 2000 р. в Північній Америці (США і Канада) нараховувалося 20,5 млн. мігрантів, а станом на 2005 р. – 44,5 млн. [25]. Стосовно нелегалів, то їх загальна кількість станом на 2011 р. оцінювалася в 11,5 млн. осіб [26], а 2014 р. їх було понад 12 млн. [27]. Якщо вести мову про структуру нелегальних мігрантів у США, то 56% їх числа прибули з Мексики, 22% – із Центральної Америки, 13% – із Азії та 6% – із Європи й Канади [28]. 80% нелегалів прибули до США з країн Західної півкулі, решта 20% – із країн Східної півкулі, причому найбільше нелегалів прибуло з Філіппін та Польщі [28]. Цікавим є те, що з 12 млн. нелегалів 41% становили особи, які не виїхали із США після закінчення терміну їх перебування в країні [28].

Більшість нелегалів потрапляють до США через американсько-мексиканський кордон. Довжина кордону між Мексикою та США – 3.169 км. Щороку його на законних підставах перетинають 350 млн. осіб, і близько 500 тис. – нелегальним чином [31]. Через велику кількість нелегалів урядом США було побудовано прикордонний мур довжиною 3.141 км і заввишки 4 м [31]. Мур ретельно охороняється: порівняно з 2004 р., станом на 2013 р. кількість прикордонників зросла вдвічі, до охорони залучено 124 пілотованих літаки та гелікоптери, та ще 6 безпілотників [32]. Нелегальний перехід через кордон – справа небезпечна. За період 1999-2012 рр. при спробі його нелегального перетину загинули близько 5 тис. осіб [31]. Прикордонники США відловлюють велику кількість порушників кордону. Так, 2005 р. було затримано 1.717.396 порушників кордону, 2011 р. – 328 тис., 2012 р. – 358.873 порушники [32], хоча на одного затриманого порушника кордону припадає кілька тих, хто проривається [33, с. 20].

Причини, які спонукають людей із Латинської Америки до нелегального переходу в США такі самі, як і в інших регіонах світу. Насамперед, відіграє роль високий рівень життя в США, тимчасом як у країнах, звідки їдуть мігранти, – масове безробіття й напівголодне існування. До цього додається фактор демографічного вибуху. Наприклад, чисельність населення сусідньої Мексики зросла з 13,6 млн. осіб у 1900 р. до 107 млн. у 2007 р. [34] і продовжує збільшуватися далі. На бажанні людей потрапити до США «гріють руки» контрабандисти. Так, станом на 2013 р. було зафіксовано 50 злочинних угруповань, які займалися контрабандою людей, причому їхні щорічні прибутки перевищували 300 млн. доларів, що за прибутковістю посіло друге місце після торгівлі наркотиками [33, с. 20]. Якщо правоохоронні органи США затримують нелегала на території країни, він підлягає негайній депортації, хоча ця процедура є не з дешевих. Депортація одного нелегала 2013 р. коштувала державній казни США 20-23 тис. доларів [35].

З іншого боку, економіка США зацікавлена в дешевій робочій силі, адже робітник із Мексики одержує на руки вдвічі менші гроші, ніж американський робітник за ту ж саму роботу [33, с. 20]. Крім того, дуже часто нелегали виконують роботу, від якої відмовляються американці. Недарма в США їх називають «мокрі спини». Нещадна експлуатація нелегалів – це зворотній бік «американської мрії». Фахівці відзначають: якщо в США раптово зникнуть нелегали, це буде найсильнішим ударом по економіці країни [36].

Поряд з тим у США постійно йдуть дискусії на тему легалізації нелегальних мігрантів, тим паче що історичний прецедент є: 1986 р. тодішній президент Р. Рейган подарував амністію близько 3,5 млн. нелегальних мігрантів [37]. З'ясувалося, що, напри-

клад, з 11,5 млн. нелегальних мігрантів, зафіксованих 2011 р., тільки 14% прибули до США після 2005 р. [26]. Більшість нелегалів становили мексиканці – 59%, а якщо брати період 2000-2011 рр. – то 68% [26]. Тобто мільйони нелегалів протягом десятків років живуть у США, мають сім'ї, дітей та онуків. З огляду на це попередній президент США Б. Обама узаконив перебування в країні близько 5 млн. нелегалів. Таке узаконення стосувалося осіб, які тимчасово перебували в країні протягом трьох років; воно передбачало, що дані особи пройдуть відповідні перевірки й почнуть сплачувати всі обов'язкові податки, а також зможуть довести, що їхні діти народилися до оголошення даного розпорядження. І звичайно, ця процедура стосувалася лише тих, хто не здійснював кримінальних злочинів і не був членом терористичних угруповань [38].

Проблема біженців та мігрантів, хоча й не в такій гострій формі, як у США, наявна й у сусідній **Канаді**. 2012 р. в цій країні нараховувалося 17.563 біженці з Колумбії, 16.813 – з Китаю, 13.705 біженців зі Шрі-Ланки й т. д. [1].

Стосовно мігрантів, у Канаді для них існують щорічні квоти, які раніше становили 250 тис. осіб на рік, а на 2015 р. було затверджено вищу квоту – 285 тис. осіб [39]. За даними Міністра громадянства та міграції Канади 64,9% квот – це економічна міграція, 24,4% – сімейне спонсорство, а 10,7% квот призначено для біженців [39]. Є в Канаді й нелегали. За деякими даними, станом на 2009 р. їх нараховувалося 100 тис. осіб на 34.483 млн. населення країни [40]. Міністр громадянства та міграції Канади Елінон Каплан, однак, спростувала їх. За її даними, 2012 р. чисельність нелегалів у країні коливалася у межах 18-20 тис. осіб [41].

Проблеми з мусульманським екстремізмом у Канаді також є. Широковідомим став випадок нападу на парламент Канади в жовтні 2014 р., скоєного громадянином Канади лівійського походження Майклом Захафом-Бібо, який таким чином мстив Канаді за участь у війні з Афганістаном [42]. 2013 р. у Квебеку мусульмани активно протестували проти ініціативи місцевої правлячої партії змусити носити на роботі релігійні символи – в даному випадку хіджаб [43].

З метою призупинити потік небажаних мігрантів уряд Канади 15 грудня 2012 р. прийняв нові

поправки до закону про міграцію – так званий білл С11 [39], який унеможливує доступ до країни з «чорного ходу». Так, наприклад, якщо раніше заява про надання статусу біженця могла розглядатися 600 днів, то тепер – не більше 60 днів [43]. Складено обмежувальний список країн, що підпадають під визначення «зони гуманітарного лиха». Справи вихідців із країн, які вважаються безпечними, розглядаються урядом протягом 30-45 днів. У разі відмови в наданні статусу апеляцію не передбачено. Особи, яким було відмовлено, видворяються з країни протягом року. Раніше на цю процедуру уходило 4-5 років. Парадоксально, але до прийняття цих поправок 25% усіх заяв на одержання статусу біженця надходило від громадян Євросоюзу, значною мірою від циган із Чехії та Угорщини [44]. Раніше, очікуючи вирішення свого статусу, заявник міг роками жити в Канаді, одержуючи матеріальну допомогу та безкоштовне медичне лікування, тимчасом як громадянам Канади доводилося за медичне лікування платити [44]. Тепер цього немає; крім того, в заявника обов'язково беруть відбитки пальців. Хоча з іншого боку, багатим і перспективним інвесторам, бізнесменам і т. д. в Канаді завжди раді, тим паче що багато країн як Західної півкулі, так і всього світу радо торгують своїм громадянством з метою залучення таких людей. Наприклад, острівні держави Антигуа і Барбуда, Сент-Кітс і Невіс у Карибському морі за вкладення 400 тис. доларів в їхню нерухомість одразу випишують вкладнику своє громадянство [45]. Держава Домініка згодна продавати своє громадянство дешевше – всього за 100 тис. доларів [45]. А от громадянство Мальти й Кіпру коштує дорожче – відповідно 1,15 млн. та 5 млн. євро [45].

Висновки. Міграційні процеси у країнах Американського континенту, включаючи проблеми біженців і нелегальних мігрантів, непрості та дуже неоднозначні. Поряд із зовнішніми міграціями, активними є міграції між населенням країн континенту. Ставлення до біженців і нелегальних мігрантів переважно є негативним, хоча на їхній, нерідко рабській праці значною мірою тримається економіка багатьох країн Американського континенту. Водночас країни континенту раді багатим інвесторам, у зв'язку з чим деякі з них активно торгують своїм громадянством.

1. The World Factbook – Field Listing – Central Intelligence Agency. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.cia.gov/library/publications/the_world_factbook/fields/2194.html.
2. Число беженцев в мире сокращается, а внутренне-перемещенных лиц – растет. [Електронний ресурс] – 2005, 20 июня. – Режим доступу: <http://un.by/news/world/2005/20-06-05-05.html>.
3. В результате схода оползня в столице Гаити погибло 6 человек. [Електронний ресурс] – 2012, 31 марта. – Режим доступу: <http://www.rg.ru/2012/03/21/gaiti-anons.html>.
4. Доминиканская республика репатриировала большое количество нелегальных беженцев с Гаити. [Електронний ресурс] – 2012, 14 марта. – Режим доступу: http://ruslian.news.cn/world/2012-03/14/c_131465732.html.
5. США дадут отпор беженцам с Гаити. [Електронний ресурс] – 2010, 19 января. – Режим доступу:

- <http://www.segodnya.ua/>.
6. В США готовятся к массовому наплыву беженцев из Кубы. [Электронный ресурс] – 2013, 17 января. – Режим доступа: <http://zn.ua/WORLD/>.
  7. Cubans. – From Wikipedia, the free encyclopedia.
  8. Бай Е. Кубинцы разделены и непримиримы / Евгений Бай // Эхо планеты. – 2013. – № 40. – С. 14-17.
  9. Ракица А. Кровавый 1937 год на Карибах: жизнь ценой в два цента. [Электронный ресурс] / Анастасия Ракица. – 2014, 11 апреля. – Режим доступа: <http://topwar.ru/43239>
  10. Dominican Republic immigration to Puerto-Rico. – From Wikipedia, the free encyclopedia.
  11. Illegal immigration in Mexico. – From Wikipedia, the free encyclopedia.
  12. Illegal immigration. – From Wikipedia, the free encyclopedia.
  13. Бразилия бьет тревогу из-за нелегальных мигрантов // ББС. – 2013, 11 апреля.
  14. Фоминых Д. Аргентина говорит «добро пожаловать» / Дмитрий Фоминых // Эхо планеты – 2013. – № 31. – С. 10-13.
  15. Панама легализует нелегальных мигрантов // ББС. – 2013, 27 мая.
  16. Что такое переселение? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.voprekivsemu.com/factualweb/2.2/rus/articles/Resettlement_general.html.
  17. Убежище в США. [Электронный ресурс]. – 2011, 19 марта. – Режим доступа: <http://www.immigrationlawaid.com/ru/article/88/>
  18. Refugees from Central American gangs. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: – <http://www.fmreview.org/fragiles-tates/kennedy>.
  19. Syrian refugees settle in to U9 after unsettling upheaval. [Электронный ресурс]. – 2015, April 1. – Режим доступа: <http://www.washingtonpost.com/local/>.
  20. Bhutan refugees. – From Wikipedia, the free encyclopedia.
  21. Tarabay J. Iraq's: Reborn in the USA. [Электронный ресурс] / Jaimy Tarabay. – 2013, August 20. – Режим доступа: <http://america.aljazeera.com/articles/2013/8/20>.
  22. Козловский В. В США начинается суд по делу о побоище на военной базе / В. Козловский // ББС. – 2013, 6 августа.
  23. Обама закликає не поспішати з висновками щодо чеченців // Європійськ. – 2013, 23 квітня.
  24. Россия заняла второе место по числу мигрантов в рейтинге ООН. [Электронный ресурс]. – 2013, 12 сентября. – Режим доступа: <http://top.rbc.ru/economics/12/09/2013/87238.html>.
  25. Алешковский И. А. Тенденции международной миграции в глобализующемся мире / И. А. Алешковский, В. А. Ионцев // Век глобализации. – 2008. – № 2.
  26. Дайнан С. США: численность нелегалов составляет 11,5 млн. человек / Стивен Дайнан. – 2012, 24 марта. – Режим доступа: <http://inosmi.ru/usa/20120324/189025326.html>.
  27. Обама узаконит пребывание в США пяти миллионов незаконных иммигрантов. [Электронный ресурс]. – 2014, 21 ноября. – Режим доступа: <http://m.ria.ru/world/201421/.../1034396235.html>.
  28. Стоянова С. Сколько в стране нелегалов? [Электронный ресурс] / Стефка Стоянова – 2012, 29 июня. – Режим доступа: <http://www.ourtx.com/issue-3/>.
  29. В США осудили сомалийцев за пособничество терроризму // ББС. – 2013, 23 февраля.
  30. Somali American. – From Wikipedia, the free encyclopedia.
  31. Суровая американско-мексиканская граница. [Электронный ресурс]. – 2012. – Режим доступа: <http://pda.ifun.ru/view/241169>.
  32. Козловский В. Иммиграционная реформа в США: «всеобщая легализация»? / В. Козловский // ББС. – 2013, 30 января.
  33. Трушин А. Идет охота на людей / А. Трушин // Эхо планеты. – 2013. – № 25. – С. 18-20.
  34. Migrant deaths along the Mexico-United States border. – Wikipedia, the free encyclopedia.
  35. Поймай меня, если сможешь. [Электронный ресурс]. – 2013, 12 августа. – Режим доступа: <http://www.itogi.ru/vokrug/2013/32/192879.html>.
  36. Судьба нелегальных мигрантов в разных странах. [Электронный ресурс] – 2013, 27 октября. – Режим доступа: <http://www.echo.msk.ru/blog/roadmap/1186032-echo/>.
  37. США: демонстрации в поддержку иммиграционной реформы // ББС. – 2013, 11 апреля.
  38. Обама узаконит пребывание в США пяти миллионов незаконных иммигрантов. [Электронный ресурс] – 2014, 21 ноября. – Режим доступа: <http://m.ria.ru/world/201421/.../1034396235.html>.
  39. Перспективы иммиграционной политики Канады на 2015 год. [Электронный ресурс] – 2014, 3 ноября. – Режим доступа: <http://poga.valit/livejournal.com/24813/>.
  40. Illegal immigration in Canada. – From Wikipedia, the free encyclopedia.
  41. Соколова Е. Утверждены новые поправки к закону об иммиграции в Канаде / Е. Соколова. [Электронный ресурс] – 2012. – Режим доступа: <http://www.zagran.kiev.ua/article.php?new=84&idart=8403>.

42. Канада: оприлюднили відео звернення нападника на парламент // Євроньюс. – 2015, 7 березня.
43. У Квебеку віряни постали проти «Хартії цінностей» // Євроньюс. – 2013, 15 сентября.
44. Рябишина Е. Канада меняет порядок получения статуса беженца / Е. Рябишина. [Електронний ресурс] – 2012, 12 октября. – Режим доступа: <http://www.russian-toronto.com/immigration/imm12121001.asp>.
45. Гиттлсон К. Где дешевле всего купить гражданство? / Ким Гиттлсон // ББС. – 2014, 6 июня.

РЕЗЮМЕ

БЕЖЕНЦЫ И НЕЛЕГАЛЫ НА АМЕРИКАНСКОМ КОНТИНЕНТЕ (2000-2014 гг.)

Лавер А. Г. (Ужгород)

В статье изучаются вопросы динамики численности беженцев, вынужденных переселенцев и нелегальных мигрантов на Американском континенте. Рассматриваются причины миграции по отдельным странам Американского континента.

Ключевые слова: беженцы, внутренние переселенцы, мигранты в странах Американского континента, динамика численности, регулирующие законы миграции.

SUMMARY

REFUGEES AND ILLEGAL IMMIGRANTS IN THE AMERICAS (2000-2014)

O. Laver (Uzhhorod)

The article examines the dynamics of the issue of refugees, displaced persons and illegal migrants in the America. The reasons of migration to some countries in the Americas are considered.

Keywords: refugees, internal displaced persons, migrants in countries of the Americas, population dynamics, the laws regulating migration.

УДК 37.091.26 (091) (73) «19»

ТЕСТУВАННЯ В СИСТЕМІ ОСВІТИ США НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

Мишко С. А. (Ужгород)

В статті розглядається тестування в США на початку ХХІ століття. Автор підкреслює, що ставлення до тестування в США змінювалося. На сучасному етапі значна увага приділяється питанню тестових упереджень, більшість із яких розглядаються як культурні упередження. На думку автора, використання стандартизованих іспитів у системі освіти США на початку ХХІ століття стало та, ймовірно, надалі буде темою гострих дебатів серед освітян та громадськості як у США, так і в багатьох інших країнах світу. Розповсюдження використання стандартизованого тестування виявило не тільки його сильні, але і слабкі сторони.

Ключові слова: стандартизовані тести, оцінка, знання, навички, культурні упередження.

Постановка проблеми. Наш світ постійно змінюється. Ми стали полікультурним суспільством, створили технологічне суспільство, і з огляду на це повинна змінюватися наша система освіти, щоб відповідати вимогам ХХІ століття. Перед викладачами ставляться нові вимоги, вони повинні володіти передовими технологіями та новими методами навчання. Не остання роль серед них належить тестам, які посідають значне місце в системі освіти США, але використання яких у системі освіти нашої країни ще досить обмежене.

Згідно з даними проведеного в США соціологічного дослідження, понад 80% респондентів вважають, що ті навички, яких студенти повинні набути для роботи у ХХІ столітті, відрізняються від

тих, що були їм потрібні 20 років тому, а на думку 88% саме школи можуть і повинні відігравати провідну роль у цьому процесі. Нація, з точки зору багатьох дослідників, повинна зробити набагато більше для засвоєння та вимірювання передових навичок ХХІ століття, які слід розглядати як «обов'язкову валюту» для участі, успіху та конкурентоспроможності у світовій економіці [9].

Мета нашого дослідження – проаналізувати особливості оцінювання знань і навичок студентів у системі освіти США на початку ХХІ століття за допомогою тестування.

Джерельною основою є дослідження американських авторів, присвячені історії розвитку тестування і, зокрема, позитивним і негативним аспектам

використання стандартизованих тестів у США.

Виклад матеріалу. На початку XXI століття в США виникло певне занепокоєння, пов'язане з фактом, що у школах з малозабезпеченими учнями рівень знань нижчий, ніж у школах з багатшими учнями. Це могло бути результатом того, що кращі, більш досвідчені педагоги перейшли до шкіл у багатих кварталах. Політики вважали це серйозною проблемою і зазначали, що збільшення відповідальності вчителів призведе до рівності освіти для всіх учнів. З огляду на це 2001 р. Конгрес США розробив Закон, метою якого було забезпечення рівної та справедливої можливості здобути високоякісну освіту, а також виконання на мінімальному рівні, встановленому державою, тестів досягнень для всіх дітей. Цей Закон не висував національних стандартів, натомість надавав можливість штатам вирішувати, що тестувати і як це робити. Закон було підписано в січні 2002 р.

Цілі, встановлені цим Законом до 2014 р., багато дослідників вважали недосяжними. Але, на нашу думку, набагато більш актуальним було те, що метою втілення в життя положень цього Закону було вдосконалення системи освіти і демонстрація цього шляхом впровадження стандартизованих випробувань. Слід наголосити на тому, що стандартизовані тести постійно вдосконалюються експертами, замінюються на кращі. Незабаром після їх введення тести стали невід'ємною частиною системи освіти, яка, здається, не зможе функціонувати без них.

Відповідно до цього Закону велика відповідальність покладається на вчителів, які повинні бути висококваліфікованими, готовими працювати з новими технологіями та включати їх у процес викладання, вмінні відходити від традиційних методів навчання та застосовувати більш прогресивні методи. Робота вчителів повинна оцінюватися за результатами виконання стандартизованих тестів їхніми учнями.

Після введення Закону в дію школам із високим відсотком студентів з низьким рівнем доходу надавалися федеральні кошти. Однак для цього вони повинні були демонструвати достатній щорічний прогрес у загальнодержавних тестах, тобто щорічно учні повинні були показувати все кращі результати, інакше виникала небезпека застосування санкцій, які могли навіть призвести до втрати федерального фінансування.

Американські дослідники вважають, що вчителі повинні робити набагато більше, ніж мінімум, щоб студенти відповідали вимогам тестування відповідно до прийнятого Закону. Вони також повинні навчати студентів навичкам, необхідним для ефективного роботи в умовах новітнього часу. До таких навичок належать, зокрема, вміння комплексно мислити в рамках різних навчальних дисциплін, обробляти та систематизувати інформацію [10].

При вступі до коледжів студентам у США

пропонують скласти тести SAT і ACT. Однак у сучасних умовах ці тести є лише частиною випробувань, які студенти повинні пройти при вступі до коледжу. Рада зі вступу до коледжів також пропонує випробування SAT II з окремих предметів, таких як, наприклад, біологія та географія. Популярним є чотиригодинний розширений тест (AP), який деякі університети пропонують студентам, котрі бажають відмовитися від вступних занять на рівні коледжу. Минулого року найбільш популярним був AP тест з історії США, який складала майже 350 тис. абітурієнтів. Для підготовки до складання SAT та оцінювання знань бажаючих отримати національні стипендії пропонується тестування PSAT [1].

У наш час все частіше ставиться питання про упередженість тестування, зокрема культурну упередженість. На думку М. Херст, тест не вважається упередженим лише тому, що деякі студенти дістають вищі оцінки порівняно з іншими. З іншого боку, тест вважається упередженим, коли оцінки однієї групи істотно розрізняються і мають більш високу прогностичну достовірність, а саме ступінь, за якою оцінка передбачає майбутню продуктивність, в одній певній групі порівняно з іншою. Культурне упередження – це ступінь, в якому тест здатен ображати або «карати» деяких студентів залежно від їх етнічної належності, статі чи соціально-економічного статусу [5]. Слід підкреслити, що більшість тестових упереджень розглядаються саме як культурні упередження.

Упередження можуть бути також зумовлені структурою тесту, яка дає істотно різні результати для випробувачів, котрі представляють певну оригінальну культуру, порівняно з випробувачами іншої культури. Структура тесту належить до внутрішньої ознаки, яку не можна безпосередньо спостерігати, але яка повинна бути виведена з послідовної поведінки людей.

Американські дослідники підкреслюють, що поряд із засвоєнням навичок тестування слід розвивати навички критичного мислення. М. Маршалл зазначає, що навчання, спрямоване лише на успішне виконання стандартизованих тестів, може призвести до того, що студенти будуть просто запам'ятовувати факти, але при цьому не будуть набувати навичок вирішення проблем через жорстку навчальну програму та обмежений досвід навчання [7].

Дослідження, проведене в Університеті штату Арізона, показало, що 62% штатів, які застосовують стандартизовані випускні іспити, зазнали значного збільшення показників відсіву студентів. Співвідношення між збільшенням темпів відсіву студентів та використанням стандартизованого тестування також було зазначено у спільному дослідженні, яке проводили Техаський університет та Університет штату Арізона. Результати цього дослідження засвідчили, що навчальні програми звузилися через тиск, спрямований на підготовку студентів до

стандартизованих випускних іспитів [7]. Отже, звуження навчального плану, необхідне для підготовки студентів до досягнення високих балів за спеціальними стандартизованими іспитами, може призвести до фактичного зниження обсягу знань з усіх предметів.

Д. Фліндерс стверджує, що те, що зараз перевіряється, визначає те, чому навчають, а в ідеалі те, чому навчають, повинно визначати те, що перевіряють. Якщо спрямувати процес навчання на підготовку до проведення стандартизованих тестів, то в класі може бути втрачено безпосередню можливість навчання, і освітній досвід студентів може бути звуженим. Деякі вчителі можуть зосередити увагу на підготовці до тестування і не приділяти належної уваги іншим природним методам і засобам навчання, таким як, наприклад, дискусії, екскурсії тощо [4].

Слід підкреслити, що результати стандартизованих тестів у США стали показником якості освіти. Ступінь їх корисності в цьому контексті визначається розміщенням, підзвітністю, оцінкою навчальних програм. Тести з багатоваріантним вибором є менш дорогими та ефективнішими порівняно з більш складним, більш суб'єктивним оцінюванням. Крім того, в системі освіти США існує широко

поширене переконання у пріоритеті фактичних знань як головної мети шкіл, яке поділяють багато людей, котрі працюють у цій системі.

Проведене дослідження дозволяє нам зробити **висновки**, згідно з якими використання стандартизованих іспитів у системі освіти США у XXI столітті стало та, ймовірно, надалі буде темою гострих дебатів серед освітян та громадськості як у самих США, так і в багатьох інших країнах світу. Розповсюдження використання стандартизованого тестування виявило не тільки його сильні, але і слабкі сторони. Наслідки цієї освітньої дискусії можуть мати глибокий і тривалий вплив на те, як такі тести як TOEIC або TOEFL використовуються в усьому світі, що має важливі наслідки для майбутнього розвитку тестування.

На нашу думку, школа і батьки повинні відігравати важливу роль у створенні ефективного навчального плану, який збалансував би потреби індивіда з вимогами суспільства. Педагоги мають знайти спосіб використовувати переваги тестування для вдосконалення навчальних програм, оптимізації процесу навчання, при цьому потрібно досягти балансу між навчанням і справедливими й точними методами оцінювання.

1. A History of Educational Testing in the United States. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.pricetn.edu/~ota/disk1/1992/9236/923606.PDF>.
2. Alcocer P. History of Standardized Testing in the United States. [Електронний ресурс] / P. Alcocer. – Режим доступу: <http://www.nea.org/home/66139.htm>.
3. Boyd N. Accountability and Standardized Testing in Education in the 21st Century. [Електронний ресурс] / N. Boyd. – Режим доступу: <https://study.com/academy/lesson/accountability-standardized-testing-in-education-in-the-21st-century.html>.
4. Flinders D. J. The failings of NCLB. Curriculum and Teaching Dialogue States. [Електронний ресурс] / D. J. Flinders. – Режим доступу: http://hosted.jalt.org/test/edw_1.htm.
5. Hurst M. Introduction to Test Bias. [Електронний ресурс] / M. Hurst. – Режим доступу: <http://study.com/academy/lesson/accountability-standardized-testing-in-education-in-the-21st-century.html>.
6. Kaestle C. Testing Policy in the United States: A Historical Perspective / C. Kaestle. – NY: Brown University, 2001. – 74 p.
7. Shiken: JALT Testing & Evaluation // SIG Newsletter. – Mar. 2006. – Vol. 10. – No. 1. – PP. 8-16.
8. Strauss V. What's the purpose of education in the 21st century? [Електронний ресурс] / V. Strauss. – 2015, February 12. – Режим доступу: <https://www.washingtonpost.com/news/answer-sheet/wp/2015/02/12/whats-the-purpose-of-education>.
9. 21st Century Skills, Education and Competitiveness. A Resource and Policy Guide. – Tucson: AZ, 2009. – 20 p.
10. What are the markers of the 21st Century? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://en.wikibooks.org/wiki/Social_and_Cultural_Foundations_of_American_Education/History/21st_Century.

РЕЗЮМЕ

ТЕСТИРОВАНИЕ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ США В НАЧАЛЕ XXI ВЕКА

Мишко С. А. (Ужгород)

В статье рассматривается тестирование в США в начале XXI века. Автор подчеркивает, что отношение к тестированию в США менялось. На современном этапе большое внимание уделяется вопросу тестовых предубеждений, большинство из которых рассматриваются как культурные предубеждения. По мнению автора, использование стандартизированных экзаменов в системе образования США в XXI веке стало и, вероятно, в дальнейшем будет темой острых дебатов среди педагогов и общественности как в США, так и во многих других странах мира. Распространение использования стандартизированного тестирования выявило не только

его сильные, но и слабые стороны.

Ключевые слова: стандартизированные тесты, оценка, знания, навыки, культурные предубеждения.

SUMMARY
TESTING IN THE US SYSTEM OF EDUCATION
AT THE BEGINNING OF THE 21st CENTURY

S. Myshko (Uzhhorod)

The article examines testing in the US in the 21st century. The author emphasizes that the attitude toward testing in the United States has changed. At the present stage, much attention is paid to the issue of test bias, most of which are considered cultural bias. The author considers that the use of standardized examinations in the US system of education in the 21st century has become and probably will continue to be the topic of debate among educators and the public in the US and other countries around the world. Dissemination of the use of standardized testing has revealed not only its strengths, but also its weaknesses.

Keywords: standardized tests, assessment, knowledge, skills, cultural bias.

ЕТНОГРАФІЯ

УДК (477.85/87):334. «18/19»

ТРАДИЦІЙНІ ЗНАРЯДДА ПЕРВИННОЇ ПЕРЕРОБКИ ЗЕРНОВИХ У ФОНДОВІЙ КОЛЕКЦІЇ ЗАКАРПАТСЬКОГО МУЗЕЮ НАРОДНОЇ АРХІТЕКТУРИ ТА ПОБУТУ

Коцан В. В. (Ужгород)

Статтю присвячено характеристиці традиційних знарядь переробки зернових. Автор статті на прикладі фондової колекції Закарпатського музею народної архітектури та побуту, наявної літератури проводить комплексний аналіз знарядь праці та спеціальних механізмів, що рухаються за рахунок м'язової сили людини або сили вітру: ціпів, віялок, ступ, олійниць, жорен, млинків. Особливу увагу автор звертає на матеріали, форми, розміри, конструктивні особливості та функціональне призначення знарядь. Поряд із загальнолітературними, наводиться велика кількість місцевих діалектних назв як окремих виробів, так і їх складових частин.

Ключові слова: зернові, первинна переробка, ціп, віялка, ступа, олійниця, жорна, млинки.

Провідною галуззю землеробства українців Закарпаття було рільництво, що вже з часів бронзи та раннього заліза спиралося на орні знаряддя праці. Тут, зокрема, вирощували пшеницю, жито, овес, кукурудзу, ячмінь та інші зернові культури. Особливості рельєфу, кліматичні умови, структура земельних угідь, давні землеробські традиції, культурно-господарські контакти із сусідніми народами визначали особливості місцевого землеробства, зокрема, значну варіативність землеробських знарядь праці.

За циклічністю землеробських робіт упродовж року виділяють обробку ґрунту й посів, догляд за рослинами, збирання врожаю та його переробку. Переробка продуктів харчування мала важливе значення у виробничому та сільському побуті українців Закарпаття. Знаряддя для переробки зернових культур відігравали чималу роль у традиційному селянському господарстві краю. Дослідженню саме цих питань присвячено нашу статтю.

Дане дослідження базується головним чином на фондовій колекції Закарпатського музею народної архітектури та побуту. Нами було проведено комплексний аналіз наявних у музейній збірці знарядь праці та спеціальних механізмів, що рухаються за рахунок м'язової сили людини або сили вітру.

Річний хліборобський цикл завершувався транспортуванням вирощених сільськогосподарських культур з полів і городів у призначені для них приміщення, а також обмолотом злакових культур і підготовкою до їх зберігання впродовж зими. Снопки перевозилися до садиби, де складувалися у стодолі чи під стріхою у стайні. Там вони лежали до зими, а взимку чоловіки молотили їх ціпами.

Традиційний ціп складався з двох дрючків: довгого (1 м), гладкого обробленого держака («ціпила», «ручника») та короткого (15-20 см), товстого, сучкуватого бияка («била», «бильця», «бича»). Дер-

жак і бияк були з'єднані рухомим шкіряним кріпленням: головкою («облуком») і зав'язкою із бичачої шкіри. Такими ціпами били ще у 20-30-х рр. ХХ ст. при виготовленні околотів («гадарашів») для покриття господарських споруд. У другій половині ХІХ - на початку ХХ століть бойки Міжгірщини, Воловеччини та мешканці сіл верхів'я Ужа під час жнив ішли на заробітки у південні райони Закарпаття, в Угорщину, в Румунію та на Балкани як молотильники. У Гуклівському літописі під 1789 роком згадується відхід на сільськогосподарські роботи місцевих бойків аж під Белград і Панчево [40, с. 234; 47, с. 182].

Вже з кінця ХІХ ст. в краї поширювалися й механічні способи молотьби. Станом на 1870 р. на теренах нинішньої Закарпатської області налічувалося 57 кінних і 30 парових молотарок. До 1885 р. їх чисельність зросла до 752 кінних і 108 парових молотарок [46, с. 103].

На закарпатських землях конструктивною основою традиційного млинка («віялки») на початку ХХ ст. були чотири дерев'яні бруски, до яких кріпили дошки («ляці»), утворюючи таким чином корпус. По обидва боки віялки були розміщені механізми, що слугували приводом і рухали механічне сито, через яке очищається зерно. З одного кінця віялки було вмонтовано барабан. Прикріплені в ньому лопаті під час роботи забезпечували рух повітря. Спрямований у бік сітки потік повітря очищав зерно від полови. Спереду в нижній боковій частині віялки був отвір, в який надходило очищене зерно (*див. рис. 1*) [13].

Велику увагу українці, зокрема закарпатці, приділяли первинній переробці харчових продуктів. З цієї причини в їхньому господарстві функціонували різноманітні прилади й засоби праці. Для переробки зернових українців Закарпаття вико-

ристовували ручні та ножні ступи. Ними подрібнювали зерно на крупу чи борошно, очищали його від лушпиння, товкли пшеницю на кутю. Ручна ступа виготовлялася з вертикально, рідше горизонтально поставленої основи («колоди»). Зверху в колоді видовбували або випалювали вогнем заглиблення циліндричної форми, куди засипали зерно. Робочу частину («товкач») найчастіше виготовляли з роздвоєнням посередині для рук. Ступи виготовляли із твердих порід дерева (дуба, бука, ясеня), а товкач – із сосни. На ступах товкли зерно жінки, коли мали вільний час, але міг працювати й кожен член сім'ї [36, с. 273; 47, с. 182].

Поряд із загальними рисами ручні ступи (ступки) на Закарпатті мали ряд особливостей. Ці особливості стосувалися насамперед форми, розмірів, конструктивних і декоративних рішень. Застосовувалися як маленькі [17; 20], так і великі ступи. Виготовляли їх із суцільного шматка дерева, найчастіше у формі зрізаного конуса. Поширеними були ступи із прямим дном [19] або дном у вигляді підставки [33]. На ступах із прямим дном його могли оббивати металевими обручами. На верхній частині однієї зі ступ та на її «товкачеві», що зберігаються в Закарпатському музеї народної архітектури та побуту, вбито S-подібні знаки з металевих пластин. Даний мотив, як знак безкінечності, міг символізувати важку довгу працю селянина (*див. рис. 2*) [18]. У ряді районів краю застосовувалися чашкоподібні ступи із прямокутними ручками («вухами») (*див. рис. 3*) [33; 34; 35]. Досить часто ступи виготовляли з будь-якого природного матеріалу, не відрізняючи на колоді відрости. Вони слугували своєрідною ручкою, за допомогою якої було легше переносити саму ступу [16]. Робочою частиною в усіх видах ступ слугувала «товчка» – видовжена колода (діаметром 5-10 см) із роздвоєнням для рук. У той край товчки, яким безпосередньо перетирали зерно, вбивали металеві цвяшки чи пластинки, а для міцності його скріплювали металевим обручем.

Неодмінним атрибутом селянського побуту на Закарпатті були маленькі ступки («товчки») для подрібнення невеликої кількості зерна та інших сільськогосподарських продуктів. Їх виготовляли із суцільного шматка дерева. За формою та розмірами їх можна поділити на дві великі групи: горизонтальні та вертикальні. У кожній із груп, у свою чергу, на основі окремих конструктивних рішень можна виокремити декілька підвидів. Так, серед горизонтальних виділяємо ступки із прямокутною основою та видовженою циліндричною ручкою [26], з основою із заокругленими кутами [27; 30], з круглою основою та видовженою ручкою [35], круглі (чашкоподібні) [28], із ручками, що є продовженням верхньої частини ступки [29], мископодібні [9]. У групі горизонтальних виокремлюються ступки із прямокутною ручкою [25], з прямою видовженою ручкою [32], із видовженою скісною ручкою («носіком») [24],

круглі ступки із видовженою ручкою у верхній частині [8].

У 30-40-х рр. ХХ ст. для подрібнення різноманітних спецій (перцю, цукру, сухарів) українці Закарпаття використовували маленькі дерев'яні та металеві ступки. Основу дерев'яних ступок зазвичай виготовляли із суцільного шматка дерева на токарному верстаті. Найбільш поширеними були циліндрична та чашкоподібна форми основи ступок. Їхню зовнішню поверхню декорували різьбленим геометричним орнаментом. Основними мотивами виступали прямі та ламані лінії («кривулі»). Робочу частину («товчку») циліндричної форми також виготовляли із суцільного шматка дерева. Верхню частину товчки могли оздоблювати геометричним різьбленням [22].

Не менш поширеними від дерев'яних були й металеві ступки для спецій. Зазвичай вони мали циліндричну форму із вигнутими назовні краями («вінцями»). По бокам ступки мали дві прямокутні ручки. Робоча частина («товчка») являла собою товстий металевий стрижень із розплющеними кінцями та потовщенням посередині [23].

Складнішою конструкцією виділялась ножна ступа. Відомий український етнограф Федір Вовк так пише про неї: «Ножна ступа складається з горизонтально покладеного пня або, частіше, обрубаного кореня дерева із видовбаним у ньому заглибленням, в яке входить доволі товстий міцний товкач, прикріплений до кінця важеля, тоді як на інший кінець впирається нога того, хто товче, при цьому точкою опори між товкачем і серединою важеля є поперечка між двома поздовжніми брусами, що йдуть від ступи горизонтально» [38, с. 75]. Ножні ступи, які були поширені на теренах нинішнього Закарпаття, склалися з круглої товстої колоди, посередині якої видовбували круглу містку заглибину. Від колоди, по обох боках, горизонтально укріплювалися два міцні бруси, між якими перекладалося «коромисло». До нього кріпили «товкач». Коромисло із товкачем приводили в рух ногою. При цьому товкач із силою падав у наповнену зерном заглибину колоди (*див. рис. 4*) [14]. Згадані ступи використовувалися до 50-х рр. ХХ ст., тобто до появи колгоспів.

У деяких селах краю у спеціальних ступах («олійницях») виготовляли («били») олію із зерен льону та коноплі. Зазвичай олійницю розміщували в одному, а деколи і в двох приміщеннях під спільним дахом із іншими господарськими будівлями, або просто в сінях. В околицях деяких сіл олійницю розміщували в окремому будиночку, одне із приміщень якого займала власне олійниця, де стояв стінок, піч для засмажки борошна, корито для тіста, стіл. У другому приміщенні встановлювали ручну і ножну ступи для товчення насіння на борошно, лави та стільці. Добре висушене зерно льону чи конопель насипали у ступу й товкли. З отриманого борошна замішували тісто, яке жарили («смажили»)

на плиті, аж поки воно не починало розсіпатися. Після цього тісто зав'язували у шматок лляної тканини і вкладали в заглиблення колоди.

Власне олійниця являла собою станок, що складався із двох масивних, вертикально поставлених колод («стовпів», «опор»), з'єднаних у верхній частині товстою горизонтальною дошкою («балкою») із підвішеними на її кінцях дерев'яними таранами. Внизу, між стовпами, на відстані півметра, містилась дерев'яна колода із видовбаним усередині заглибленням, куди вкладали тісто. Зверху колоди кріпилася горизонтальна балка («стріла») з округлою дерев'яною голівкою («кружком», «цапом»), якою натискали на тісто, вбивали тараном між стрілою і розпіркою. Чим глибше вбивали клин, тим сильніше «цап» натискав на тісто і видавлював із нього більше олії. Залежно від того, на чому були закріплені тарани – підвішені на дерев'яних планках, чи залізних ланцюгах, чи спеціальних бігунах – мінялася техніка вбивання клинів, що давили на стрілу з «цапом». Саме ця деталь впливала на різноманітність форм олійниці (див. рис. 5) [15].

У світовій історії млинарства найпершим джерелом енергії для млинарських механізмів були мускули самої людини та мускульна енергія домашніх тварин. Це повністю стосується й України в цілому та Закарпаття зокрема, де в XIX – на початку XX століть у побуті місцевого населення найбільш відомим типом млинів залишалися ручні млини («жорна»). Вдосконалені форми цього млинарського інструментарію були характерними предметами серед домашнього начиння значної частини українців Закарпаття, особливо незможних, майже до середини XX століття [43, с. 62].

Виготовлення жорен вимагало від ремісників-жорновиків, зайнятих у цьому промислі, певних знань і навиків, уміння розраховувати окружності й застосовувати циркуль. Для того щоб верхній камінь жорна перебував у рівновазі, будучи надітим на досить тонку вісь, майстрові було необхідно дуже акуратно обтесати його, точно визначити центр ваги й видовбати отвір для засипання зерна. Все це ставило жорновиків у ряд найбільш кваліфікованих та досвідчених майстрів, які користувалися особливою повагою [37, с. 255].

До середини XX століття майже в кожній закарпатській селянській родині користувалися жорнами. На них найчастіше мололи жито та пшеницю. На Закарпатті побутували два типи жорен: відкриті й закриті. У відкритих жорнах верхній камінь був майже зовсім або наполовину оголений. Основа таких жорен являла собою дерев'яний станок на чотирьох ніжках із видовбаним круглим отвором («гніздом») для нижнього («спіднього») нерухомого відшліфованого каменя. Збоку було ще одне заглиблення («ямка», «ступірка», «зсипальниця») для зерна. Посередині нижнього каменя був маленький стрижень («ось»), на який накладали верхній камінь.

Посередині верхнього каменя робили вузький отвір («вічко») для засипання зерна. Жорна приводилися в дію за допомогою ручки («стовпчика»), встановленої у заглиблення на краю верхнього каменя або в заглиблення між верхнім каменем і обручем. Вверху ручка обпиралася в перекладину або в отвір забитого в стіні чи стелі бруска. Борошно висипалося через отвір («порплицю») у підставлене корито (див. рис. 6) [2; 3; 4; 39, с. 101; 46, с. 105].

Побутували на теренах нинішнього Закарпаття й жорна, які називали «скриньки». Основою для них слугував столик (скринька), який складався із дощечок, з'єднаних між собою за допомогою дерев'яних та металевих цвяхів. На столик були вмонтовані два камені. Нижній (нерухомий), великий прямокутний камінь мав два зрізані кути та виїмку, через яку сипалися крупа чи борошно. Посередині нерухомого каменя робили циліндричну заглибину, в яку вставляли верхній (рухомий) круглий камінь із круглим отвором посередині для засипання зерна. Обидва жорна з'єднувалися веретеном із твердих порід дерева або залізним веретеном на шротах, що полегшувало процес молотіння. За допомогою веретена та ручки жорна приводилися в рух. Ручку могли кріпити збоку на корпусі жорен або на верхньому камені. Зустрічалися жорна зі спеціальною скринькою («шухлядою»), куди безпосередньо зсипалися борошно чи крупа. В разі відсутності скриньки під жорна підкладали коритце (див. рис. 7) [5; 6].

Закриті жорна були поширені в краї меншою мірою. Зазвичай вони складалися з чотирьох вертикальних стовпців («ножок»), в які вдовбувалися дві, рідше – три основи. В експозиції хати-гражди в Закарпатському музеї народної архітектури та побуту зберігаються жорна із двома основами. В основі жорен лежать чотири масивні дерев'яні бруси («стояки»), з'єднані між собою поперечними дошками («бильцями») методом зрубної конструкції. У верхню основу, виготовлену у формі плоского ящика, встановлено нижній нерухомий камінь («лежак»). На нього ставили верхній камінь («бігун»), по контурам укріплений металевим обручем. Принцип дії таких жорен подібний до млинових. На другу нижню основу встановлювали масивний дерев'яний вал із металевою ручкою на одному з країв. До валу посередині за допомогою дерев'яних брусків («спиць») кріпили так зване «палешне» колесо. Воно збивалося із чотирьох дерев'яних плах, які кріпилися плішками («плашками»). У колесі просвердлювали дірки, в які кріпили чопки («пальки», «штринглі»). Палешне колесо рухало вертикально закріплену колоду («веретено»), а воно – залізний вал, який обертав верхнє жорно («бігун»). Нижнє жорно («лежак») залишалося нерухомим. Борошно чи крупа висипалися через спеціальний отвір посередині верхньої основи у підставлене коритце, бочку чи мішок [7; 41, с. 87; 48, с. 41].

У жорнах з трьома основами на верхній із них лежав подок, на якому тримався кіш і «кросинця», що виконували роль «погонича» – коливали кіш для рівномірного випадання з нього зерна. На середній основі були самі жорна. Вони складаються із двох каменів – плоского нижнього і трохи заокругленого верхнього. Верхній камінь усередині мав отвір, через який випадало зерно з коша на нижній камінь. Жорна містилися всередині ящика, оббитого дошками з отвором на правому боці, через який із нижнього каменя у підвішене коритце випадало борошно. Закриті жорна приводилися в дію за допомогою корби і шестерні, насаджених на хрестовину дерев'яного вала з пальцями.

У 30-40-х рр. ХХ ст. в краї поширювалися металеві фабричні млинці для зернових. У низинних та передгірських районах майже в кожному господарстві був спеціальний млинець («млинець») для лущіння кукурудзи. Він складався з корпусу («кожуха»), який для зручності в користуванні кріпився до стола. Другою складовою млинця був круглий металевий диск («залізко») із шипами, до якого було прикріплено ручку. Посередині до диска кріпився довгий металевий болт, який проходить крізь кожух. На кінці болта було прикріплено пружину, яка притискає або відпускає кожух від диска з шипами залежно від розмірів кукурудзяних качанів («струків») [12].

У цей же період у побут селян увійшли млин-

ці для виготовлення різноманітних круп. Зазвичай вони складалися з корпусу із отвором у верхній частині для засипання зерна. До корпусу кріпилася ручка, що з'єднувалася із внутрішнім механізмом, за допомогою якого відбувався процес перемолу. Для зручності млинець кріпили до стола за допомогою двох болтів, двох лапок та круглої гайки із гвинтовою різьбою [10; 11].

Наприкінці ХІХ - на початку ХХ століть у низинних районах нинішнього Закарпаття для охорони виноградників від птахів використовували спеціальні дерев'яні пристрої («вихрові млинці»). У верхній частині прямокутної основи («кросен») був циліндричний вал із наскрізними отворами, в які було вставлено планочки («клини»). За допомогою лози або шкіряних ремінців на краю клинців кріпилися молоточки («клепачики»). У нижній частині вихрового млинця були розташовані дві паралельні дощечки («поперечинки») із круглими отворами посередині для кілка. До верхньої поперечинки дротом або шнурками прив'язували дошку. Млинець приводився в рух за допомогою пропелера, насадженого на головну вісь [1].

Таким чином, наше дослідження в галузі переробки зернових доповнює в окремих аспектах попередні етнографічні праці такого важливого й досі ще мало вивченого етнографічного масиву Закарпаття.

Рис. 1. Млинок («віялка»), с. Ужок Великоберезнянського району. Дерево, метал. Початок ХХ ст. (Фото з архіву автора).

Рис. 2. Ступа, с. Лазещина Рахівського району. Дерево, метал. Кінець XIX ст.
(Фото з архіву автора).

Рис. 3. Чашкоподібна ступа, с. Гукливій Воловецького району. 20-30-ті рр. XX ст.
(Фото з архіву автора).

Рис. 4. Ножна ступа, с. Рекіти Міжгірського району. Дерево. Початок XX ст.
(Фото з архіву автора).

Рис. 5. Олійниця, с. Білин Рахівського району. Дерево, метал. Початок XX ст.
(Фото з архіву автора).

Рис. 6. Жорна («млинець»), с. Тибава Свалявського району. Дерево, камінь, тесання, довбання. 30-ті рр. XX ст. (Фото з архіву автора).

Рис. 7. Жорна («скринька»), с. Невицьке Ужгородського району. Дерево, метал, камінь, тесання, довбання. 30-ті рр. XX ст. (Фото з архіву автора).

1. Вихровий млинець, с. Середнє Ужгородського району. Дерево. Кінець XIX - початок XX століть. (Фонди Закарпатського музею народної архітектури та побуту – далі ФЗМНАП).
2. Жорна («млинець»), с. Зарічево Перечинського району. Дерево, камінь, тесання, довбання. 30-ті рр. XX ст. (ФЗМНАП).
3. Жорна («млинець»), с. Сімерки Перечинського району. Дерево, камінь, тесання, довбання. 20-ті рр. XX ст. (ФЗМНАП).
4. Жорна, с. Гусний Великоберезнянського району. Дерево, камінь, тесання, довбання. Початок XX ст. (ФЗМНАП).
5. Жорна («скринька»), с. Невицьке Ужгородського району. Дерево, метал, камінь, тесання, довбання. 30-ті рр. XX ст. (ФЗМНАП).
6. Жорна («скринька»), с. Великі Лази Ужгородського району. Дерево, метал, камінь, тесання, довбання. 30-ті рр. XX ст. (ФЗМНАП).
7. Закриті жорна з двома основами, с. Білин Рахівського району. Дерево, метал, камінь. 20-ті рр. XX ст. (ФЗМНАП).
8. Кругла ступка («товчка») з видовженою ручкою у верхній частині, с. Лопушне Міжгірського району. Дерево. Початок 20-х рр. XX ст. (ФЗМНАП).
9. Мископодібна ступка («товчка»), с. Верхній Бистрий Міжгірського району. Дерево. Початок XX ст. (ФЗМНАП).
10. Млинець для виготовлення крупи, с. Ракошино Мукачівського району. Залізо, штампування. 30-ті рр. XX ст. (ФЗМНАП).
11. Млинець для виготовлення крупи, с. Сімерки Перечинського району. Залізо, штампування. 30-ті рр. XX ст. (ФЗМНАП).
12. Млинець для лушення кукурудзи, с. Сімерки Перечинського району. Метал, фабричне виробництво. 30-ті рр. XX ст. (ФЗМНАП).
13. Млинок («віялка»), с. Ужок Великоберезнянського району. Дерево, метал. Початок XX ст. (ФЗМНАП).
14. Ножна ступа, с. Рекіти Міжгірського району. Дерево. Початок XX ст. (ФЗМНАП).
15. Олійниця, с. Білин Рахівського району. Дерево, метал. Початок XX ст. (ФЗМНАП).
16. Ступа з ручкою, с. Рекіти Міжгірського району. Дерево. 30-ті рр. XX ст. (ФЗМНАП).
17. Ступа, с. Довге Іршавського району. Дерево, метал. 20-ті рр. XX ст. (ФЗМНАП).
18. Ступа, с. Лазіщина Рахівського району. Дерево, метал. Кінець XIX ст. (ФЗМНАП).
19. Ступа, с. Лопушне Міжгірського району. Дерево. Початок XX ст. (ФЗМНАП).
20. Ступа, с. Рекіти Міжгірського району. Дерево. Початок XX ст. (ФЗМНАП).
21. Ступка дерев'яна для спецій, с. Криве Тячівського району. Дерево, різьблення. 40-і рр. XX ст. (ФЗМНАП).
22. Ступка дерев'яна для спецій, с. Мала Розтока Іршавського району. Дерево, різьблення. 40-і рр. XX ст. (ФЗМНАП).
23. Ступка металева для спецій, с. Криве Тячівського району. Дерево, різьблення. 40-і рр. XX ст. (ФЗМНАП).
24. Ступка («товчка») з видовженою скісною ручкою («носіком»), с. Верхній Бистрий Міжгірського району. Дерево. Початок 20-х рр. XX ст. (ФЗМНАП).
25. Ступка («товчка») з прямокутною ручкою, с. Довге Іршавського району. Дерево. Початок 20-х рр. XX ст. (ФЗМНАП).
26. Ступка («товчка») з прямою видовженою ручкою, с. Рекіти Міжгірського району. Дерево. Початок 20-х рр. XX ст. (ФЗМНАП).
27. Ступка («товчка»), м. Ужгород. Дерево. Початок 40-х рр. XX ст. (ФЗМНАП).
28. Ступка («товчка»), с. Верхній Бистрий Міжгірського району. Дерево. Початок XX ст. (ФЗМНАП).
29. Ступка («товчка»), с. Верхній Бистрий Міжгірського району. Дерево. Початок XX ст. (ФЗМНАП).
30. Ступка («товчка»), с. Іза Хустського району. Дерево. Початок XX ст. (ФЗМНАП).
31. Ступка («товчка»), с. Медведівці Мукачівського району. Дерево. Початок 20-х рр. XX ст. (ФЗМНАП).
32. Ступка («товчка»), с. Рекіти Міжгірського району. Дерево. Початок XX ст. (ФЗМНАП).
33. Чашкоподібна ступа, с. Гукливий Воловецького району. 20-30-ті рр. XX ст. (ФЗМНАП).
34. Чашкоподібна ступа, с. Макарево Мукачівського району. 20-30-ті рр. XX ст. (ФЗМНАП).
35. Чашкоподібна ступа, с. Медведівці Мукачівського району. 20-30-ті рр. XX ст. (ФЗМНАП).
36. Боса О. Традиційний досвід у галузі переробки і зберігання зернових на Яворівщині (перша половина XX ст.) / О. Боса // Народознавчі зошити. – 2011. – № 2. – С. 268-278.
37. Букштам С. Б. Справочник мукомола / С. Б. Букштам. – М.: Издание Всесоюзного государственного акционерного общества «Союзхлеб», 1929. – 322 с.
38. Вовк Ф. Студії з української етнографії та антропології / Ф. Вовк. – Харків: Видавець Савчук О. О., 2015. – 464 с.

39. Горленко В. Ф. Народна землеробська техніка українців / В. Ф. Горленко, І. Д. Бойко, О. С. Куницький. – К.: Наукова думка, 1971. – 164 с.
40. Дзензелівський Й. О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області України: лексика / Й. О. Дзензелівський. – Ч. III. – Ужгород, 1993. – 464 с.
41. Коцан В. В. Традиційні водяні млини на Закарпатті XIX-XX ст. / В. В. Коцан, Т. Я. Сологуб // Український млинологічний журнал. – Черкаси: Українські козацькі землі, 2011. – С. 86-89.
42. Мандибура М. Д. Землеробство / М. Д. Мандибура, С. П. Павлюк // Бойківщина. Історико-етнографічне дослідження. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 90-104.
43. Маслов М. П. Історичний розвиток млинарської енергетики в Україні у другій половині XIX - першій третині XX ст. / М. П. Маслов // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г. Сковороди. Серія: Історія та географія. – Харків, 2012. – Вип. 45. – С. 61-67.
44. Павлюк С. П. Народна агротехніка українців Карпат другої половини XIX - початку XX ст. / С. П. Павлюк. – К.: Наукова думка, 1986. – 172 с.
45. Прибега Л. В. Млинарські споруди українського села XIX - початку XX століть / Л. В. Прибега // Народна творчість та етнографія. – 1985. – № 3. – С. 54-57.
46. Тиводар М. П. Етнографія Закарпаття: Історико-етнографічний нарис / М. П. Тиводар. – Ужгород: Гражда, 2011. – 416 с.
47. Тиводар М. П. Землеробство бойків Закарпаття другої половини XIX - першої половини XX століть / М. П. Тиводар // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. – 2008. – Вип. 20. – С. 173-187.
48. Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник / А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Кошміна та ін. – 2-е вид. – К.: Либідь, 1994. – 256 с.

РЕЗЮМЕ

ТРАДИЦИОННЫЕ ОРУДИЯ ПЕРВИЧНОЙ ПЕРЕРАБОТКИ ЗЕРНОВЫХ В ФОНДОВОЙ КОЛЛЕКЦИИ ЗАКАРПАТСКОГО МУЗЕЯ НАРОДНОЙ АРХИТЕКТУРЫ И БЫТА

Коцан В. В. (Ужгород)

Статья посвящена характеристике традиционных орудий переработки зерновых. Автор статьи на примере фондовой коллекции Закарпатского музея народной архитектуры и быта, имеющей литературы проводит комплексный анализ орудий труда и специальных движущихся механизмов за счет мускульной силы человека или силы ветра: цепов, веялок, ступ, маслобоен, жерновов, млинок. Особое внимание автор обращает на материалы, формы, размеры, конструктивные особенности и функциональное назначение орудий. Наряду с общелитературными, приводится большое количество местных диалектных названий как отдельных изделий, так и их составных частей.

Ключевые слова: зерновые, первичная переработка, молот, веялка, ступа, маслобойня, жернова, мельницы.

SUMMARY

TRADITIONAL INSTRUMENTS FOR PRIMARY PROCESSING OF CEREALS IN THE STOCK COLLECTION OF TRANSCARPATHIAN MUSEUM OF FOLK ARCHITECTURE AND LIFE

V. Kotsan (Uzhhorod)

The article is devoted to the characterization of traditional tools for processing grain. The article on the example of fund collection Transcarpathian museum of folk architecture and life, the existing literature conducted a comprehensive analysis of tools and special machinery, moving through the muscular strength rights or wind power: oil mills, millstones and others. Special attention the author pays for materials, shape, size, design features and functionality of tools. Beside general provides a large number of local dialect names of individual products and their components.

Keywords: cereals, primary processing, hammer, oil mills, millstones, mills.

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 903 (477.87) «63»

З ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ ЕТНОКУЛЬТУРНИХ КОНТАКТІВ СТАРОДАВНІХ СПІЛЬНОТ НА ЗАКАРПАТТІ (XIX - ПЕРША ПОЛОВИНА XX СТОЛІТЬ)

Пеняк П. С. (Ужгород)

У статті розглядаються витoki вивчення історії Закарпаття з археологічної точки зору, етнокультурні зв'язки стародавніх етносів на території краю від палеоліту до раннього середньовіччя.

Ключові слова: Т. Легоцький, Й. Янкович, Я. Бем, брати Е. та Є. Затлукали, поселення, могильник, етнокультурні контакти.

Як відомо, Закарпатська область України, розташована в північно-східній частині Карпатської улоговини на межі між двома етнокультурними регіонами – середньо- і східноєвропейським, стала свого роду містком між різними цивілізаціями. Як засвідчують археологічні артефакти, карпатські перевали (Ужоцький, Верецький, Торунський, Яблунецький) в усі історичні епохи були прохідними. І, як наслідок, населення краю з найдавніших часів перебувало під впливом кількох культур – центральноєвропейської, південнобалканської та східноєвропейської.

Помірний клімат, багатство флори і фауни, корисні копалини, родючі долини карпатських річок, Потиська рівнина завжди приваблювали на свої землі різні за інтересами людські колективи. До того ж, цей благодатний край, будучи віддаленим від основних культурних осередків, від місць постійних воєнних зіткнень, забезпечував мирне життя як землеробу, так і скотарю, як реміснику, так і торговцю. Тому не дивно, що виявлені тут артефакти акумулювали в собі відголоски зниклих цивілізацій і культур.

У середині XIX ст., на зорі зародження археологічної науки в Європі, Закарпаттю пощастило, оскільки серед шанувальників місцевих старожитностей опинився Тиводар Легоцький (1830-1915) – правник-адвокат мастків графів Шенборнів на території Березького комітату. Розпочавши роботу з простого колекціонування артефактів, Т. Легоцький невдовзі збагнув, які таємниці зберігає цей невідомий Європі клаптик землі з точки зору можливостей вивчення давньої історії і культури європейських народів. Починаючи з 1868 р., коли в Будапешті почав виходити часопис «Archeológiai Értesítő», він став його постійним дописувачем. Своїми замітками він ознайомлював громадськість Угорщини, а разом з нею й уся Європа з багатьма закарпатськими старожитностями. Так, завдяки Т. Легоцькому в останній чверті XIX ст. Закарпаття опинилося серед тих країн Європи, де вперше звернули увагу на археологічні артефакти.

1892 р. Т. Легоцький опублікував I том своєї монографії. Він був присвячений, зокрема, опису бронзових скарбів, зібраних автором на той час. 1912 р. Т. Легоцький видав II том, в якому основну увагу зосереджено на описі кількох сотень залізних виробів, відкритих на кельтському городищі (опідумі) Галіш і Ловачка, що на західній окраїні Мукачеве [34]. Слід відзначити, що зібрана Т. Легоцьким археологічна колекція була однією з найбагатших в Австро-Угорщині, тому жодна з вагомих праць європейської археології не обходила без посилань на неї.

На території сусіднього Угочанського комітату збиранням та описом археологічних артефактів займався археолог-любитель, учитель Севлюської (нині Виноградівської) гімназії Йосиф Мігалик. Його перу належать кілька статей [43; 44].

Наступний етап вивчення археологічних артефактів краю припадає на період входження Підкарпатської Русі до складу Чехословацької Республіки (вересень 1919 - березень 1939 р.). Добре розуміючи цінність колекції Т. Легоцького, яку його сім'я намагалася вивезти в Угорщину, чеський уряд сплатив компенсацію, а збірку старожитностей, відповідно, залишив у Мукачеві. 1929 р., після її оцінки чеськими спеціалістами, уряд вирішив на базі колекції Т. Легоцького відкрити в Мукачеві земський музей.

Після смерті Т. Легоцького та відкриття Мукачевського земського музею (1929) побачили світ дві публікації, що стосувалися дописемної історії Закарпаття. Автором першої був Фердинанд Лессек [4], другої – Ярослав Пастернак [47]. Щодо книжки Ф. Лессека, її цінність полягала в тому, що нею могла користуватися широка громадськість, і насамперед освітяни, які отримали систематизований посібник із давньої історії Закарпаття. Видання Я. Пастернака стосувалося широкого регіону, що охоплював археологічні пам'ятки українських Карпат. Автор проаналізував та узагальнив відомі на той час археологічні артефакти. Наприклад, для характеристики неоліту та енеоліту Я. Пастернак викори-

став дані, опубліковані Т. Легоцьким наприкінці XIX - на початку XX століть. Спираючись на ці публікації, автор перерахував місця знахідок неоліту та енеоліту, не торкаючись їхньої культурної належності та хронології існування [47, s. 25-28]. Серед закарпатських старожитностей згадуються бронзові скарби, але не визначено їхню хронологію та культурну належність.

Вагома роль у становленні закарпатської археології належить першому директору Мукачівського земського музею Йосифу Янковичу. Він показав себе гідним послідовником Т. Легоцького, зумівши поставити вивчення археології краю на наукову основу. Завдяки плідній співпраці з відомими чеськими дослідниками – академіками Ярославом Бемом та Яном Ейснером – було систематизовано археологічну колекцію музею, визначено хронологію і культурну належність її численних речових знахідок. За особистою участю Я. Бема у 1929-1933 рр. було проведено розкопки курганного могильника в с. Куштановиця Мукачівського району. Ці та наступні розкопки в Білках Іршавського та Голубиному Свалявського районів дали змогу науково обґрунтувати існування на Закарпатті в VI-IV століттях до н. е. своєрідної культури, яка дістала найменування «куштановицька». В ті ж роки Я. Бем та Й. Янкович здійснили розкопки неолітичного поселення на Малій Горі в Мукачеві та поселення доби енеоліту в урочищі Гомпольог біля с. Дийда Берегівського району. Фактично це були перші розкопки на теренах нинішнього Закарпаття, які проводилися на належному науковому рівні.

У 30-х рр. XX ст. Й. Янкович провів самостійні розкопки на відкритих ним пам'ятках – давньослов'янському курганному могильнику біля с. Червеньово і курганному могильнику пізньобронзової доби в с. Чомонин Мукачівського району. Підсумком було написання ряду статей і популярної книжки чеською та руською (українською) мовами [18]. Автор у доступній формі, ґрунтуючись на археологічній колекції музею, ознайомив читача із найдавнішими часами краю. Стародавня історія вперше отримала систематизовану періодизацію. Відомі на той час археологічні пам'ятки були віднесені до окремих епох – кам'яного, мідно-бронзового, залізного віків, першої і другої половини I тисячоліття н. е. Видання добре ілюстроване малюнками і світлинами археологічних артефактів. Воно стало настільною книгою молодій інтелігенції періоду національного відродження і викликало жвавий інтерес до давньої історії краю.

У 30-40-х рр. XX ст. в Мукачеві вивченням археологічних пам'яток успішно займалися аматори-археологи брати Елемір та Снев Затлукалі. За власні кошти вони проводили розвідки і розкопки пам'яток неоліту, доби бронзи й заліза, першої і другої половини I тисячоліття н. е. Видана ними книжка представляє її авторів як зрілих археологів-профе-

синалів, думки яких не втратили актуальності й у наш час [54]. У 40-х рр. XX ст. збиранням та описом археологічних пам'яток, виявлених в Ужгороді та його околицях, займався невтомний краєзнавець Петро Сова. Він є автором десятка статей із краєзнавства та двох видань, які стосувалися, зокрема, і археологічних пам'яток міста [9; 50].

У перші післявоєнні роки гідний внесок у становлення закарпатської археологічної науки зробив український археолог Маркіян Смішко. Під його керівництвом 1948 р. на Закарпаття прибула експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР, яка досліджувала курганний могильник ранньозалізного віку біля с. Білки Іршавського району та курганний некрополь першої половини I тисячоліття н. е. на околиці с. Іза Хустського району. Особливо вагомими виявилися результати розкопок в Ізі. Вони дозволили підсумувати багаторічну працю з вивчення ритуалу поховання в районі північно-східних Карпат і виділити тип карпатських курганів в окрему територіальну і культурну групу першої половини I тисячоліття н. е. Висновок і теоретичне обґрунтування цієї тези знайшли своє висвітлення у відповідній монографії М. Смішка [8]. Його думка про паралельний розвиток Прикарпаття і Закарпаття, принаймні з ранньозалізного віку, тобто з куштановицької доби (VI-IV століття до н. е.), до появи ранньослов'янських пам'яток часів Празької та Луки-Райковецької культур VI-IX століть лягла в основу розробки тези про поетапну слов'янізацію Верхнього Потисся.

Серед істориків довгий час пануючою була думка про те, що Закарпаття в добу палеоліту не було заселене давньою людиною. Проте вже наприкінці XIX ст. Т. Легоцький у східній частині Мукачева, на відстані 0,3 км від міського кладовища, на терасі гори Кам'янка відкрив палеолітичну стоянку [42, old. 154]. 1936 р. її обстежив чеський учений Й. Скутіл. На поверхні гори, у вимоїнах він зібрав різці, пластини, скребла, відщепи, нуклеуси з обсидіану та андезиту [51, s. 126-130]. Кам'яні вироби датуються муст'єрським періодом середнього палеоліту. В сучасній археології це місцезнаходження відоме під назвою Мукачево III [1, с. 13].

На північний захід від Мукачева, на горі Галіш у 1900-х рр. Т. Легоцький виявив ще одне палеолітичне місцезнаходження [25, old. 38-39]. 1936 р. його обстежив Й. Скутіл і зібрав колекцію обсидіанових, кремінних та андезитових виробів. Серед них ретушовані пластини, відщепи, знаряддя з виїмками [51, s. 130-132]. В археологічній літературі місцезнаходження відоме під назвою Мукачево II [1, с. 12-13].

1935 р. Й. Скутіл разом зі своїм помічником В. Янтським обстежили місцезнаходження в 3 км на схід від Берегова на Малій горі – південному мисоподібному виступі берегівського дрібногір'я [51, s. 132-135]. Дослідникам удалося простежити куль-

турний шар у відкладах суглинків, які перекривали скельні породи. Там переважали скребки, що були виготовлені переважно на ножеподібних пластинах. Було також виявлено масивні шматки кременю, нуклеуси, різці, знаряддя з виїмками, відщепи, скребла, ретушовані пластини. Зафіксовані вироби з каменю були визначені як належні до оріньяцького етапу пізнього палеоліту [51, s. 135].

Результати обстежень Й. Скутіл оприлюднив у монографії, в якій було зібрано наявні на той час відомості про добу кам'яного віку краю. Видання привернуло увагу європейських учених-археологів тим, що в ньому вперше подається перелік відомих на той час місцезнаходжень кам'яної доби, наприклад, місцезнаходження пізнього палеоліту на Павловій горі в околиці Мукачеве, що було відкрито Т. Легоцьким 1906 р. [51, s. 126]. Позитивом монографії стала і спроба систематизації кам'яних знарядь праці.

Після возз'єднання Закарпаття з Україною збиранням підйомного матеріалу займався П. Сова. На околицях Ужгорода, на Радванському, Замковому, Дайбовецькому схилах, а також у Горянах він виявив пізньопалеолітичні стоянки, на яких зафіксував кілька сотень відщепів та кам'яних знарядь [11, с. 180-187]. В ті ж роки в Мукачеві на Чернечій Горі колекцію палеолітичних артефактів зібрав ігумен Мукачівського монастиря В. Пронін [49, s. 5-14].

Відкриття перших поселень новокам'яної доби та відповідні публікації належать Т. Легоцькому. 1895 р. дослідник опублікував статтю про результати розкопок поселення в Мукачеві на Малій горі. Автор не лише описав кераміку, кам'яні знаряддя, виготовлені з кременю та обсидіану, але й зробив спробу відтворити життя мешканців поселення. На його погляд, поселенці жили у великих землянках, посередині яких були розташовані вогнища. Вони виготовляли різноманітний глиняний посуд (горщики, миски, кубки, чашки), придатний для варіння і зберігання їжі [28, old. 315-317]. Аналогічною була й ще одна стаття, де йшлося про знахідки в урочищі Ардівська гора біля с. Чопівка (нині передмістя Берегова) [36, old. 304-310].

Розвідувальні роботи та систематичний збір матеріалів, проведені Т. Легоцьким у 1870-80-х рр. у Березькому комітаті, до якого тоді входили території сучасних Берегівського, Мукачівського, Свалявського, Воловецького районів, дали змогу опублікувати матеріали відкритих ним 45-ти неолітичних місцезнаходжень [34]. 1910 р. Т. Легоцький підготував підсумкову статтю про розрізнені пам'ятки неоліту Березького комітату, а також нововідкриті стоянки пізнього палеоліту [42, old. 154-164]. У другому томі своєї книги дослідник, аналізуючи відомі на той час неолітичні поселення, дійшов висновку про те, що люди кам'яного віку селилися здебільшого на височинах, оскільки низинні території часто затоплювалися водою. Про це свідчать поселення на

гірках Кам'янка, Обуч, Галіш і Ловачка, Мала Гора на околицях Мукачеве, Суньогхедь, Ардівська гора на околицях Берегова й т. п. Їх мешканці займалися мотичним рільництвом, вирощуючи зернові злаки, а також мисливством та рибальством. Вони були добре обізнані з різними прийомами обробки каменю: різанням, свердлінням, шліфуванням.

Серед дослідників 20-30 рр. ХХ ст., які у своїх працях тією чи іншою мірою торкалися неолітичних пам'яток краю, слід назвати Фердинанда Лессека. «Праісторію» Закарпаття він розпочинає з неоліту, або, як він його називає, «неолітного віку» [4, с. 13]. На його думку, поява первісної людини на теренах нинішнього Закарпаття відбулася в геологічну епоху алювію з Азії, через Росію та Верещий і Ужоський перевали. Ф. Лессек передбачав існування укріплених поселень, обнесених ровами й валами. До таких він відносив поселення на Малій горі у Мукачеві. Дослідник був першим, хто висунув думку про існування в районі Серненських боліт (озер) жител на палях. Цю думку він аргументував відкриттям на осушених болотах в околицях сіл Форнош, Макарьово, Нове Село дерев'яних стовпів [4, с. 17-20].

Й. Янкович у своїй книзі «Підкарпатська Русь у передісторії» вперше подає загальну характеристику неоліту Закарпаття, повідомляє про 50 місць знахідок пам'яток цієї епохи [18, s. 15-16]. Він підтверджує думку Ф. Лессека про довготривалі поселення на височинах південних відрогів Карпат. Там житлами слугували землянки й напівземлянки, перекриті двохилими стріхами, які, так само як і стінки, були сплетені з пруття та обмазані глиною з двох боків. Дослідник також дотримувався думки, згідно з якою в болотистих місцях Серненського озера житла-колиби будувалися на дерев'яних стовпах-палях [18, s. 14]. Основним заняттям було землеробство і тваринництво. Із хлібних злаків вирощували пшеницю та ячмінь. Знаряддя праці виготовляли з каменю шляхом різання, свердління та шліфування. Розвиненим було гончарство; посуд (горщики, миски, кубки, чашки та інші вироби) виготовляли в ручний спосіб та обпалювали на вогнищах. У хронологічній таблиці, розробленій для давньої історії Закарпаття, Й. Янкович визначив існування неоліту часом між 7000-2500 рр. до н. е.

1929 р. Й. Янкович (за участю чеського археолога академіка Я. Бема) розпочав розкопки поселення на Малій Горі в Мукачеві. Вже перші обстеження показали, що воно було укріплене ровами й валами. Мешканці жили в землянках глибиною від 1,5 до 2 м, шириною від 6 до 10 м. Бокові стінки і стріхи були споруджені з пруття та обмазані глиною. В середині житла було вогнище, відділене стінкою, сплетеною з пруття. По боках стінок житлового котловану розміщувалися лежанки [19, old. 295]. Звісно, на цьому етапі вивчення неоліту Й. Янкович не зміг встановити культурну належність поселення

на Малій горі, але, ґрунтуючись на аналогії кераміки, висловив думку про те, що вона споріднена з керамікою неолітичного населення Середнього Подунав'я [18, s. 17].

Варті уваги польові дослідження, які проводили брати Затлукали на неолітичному поселенні на Малій горі в Мукачеві. Воно тягнеться невисокою грядою від Мукачева до с. Дерцен і має протяжність 800 м, ширину – 20-50 м. Найкраще збережене і найбільш виразне поселення зі сходу, де воно було оточене двома, а інколи й трьома ровами шириною 5-12 м і валами висотою 1,5 м. Такі ж споруди дослідниками були засвідчені із західного боку гори [54, old. 26-49].

Брати Затлукали зробили спробу реконструювати вигляд жител. На їхній погляд, над земляним котлованом піднімалися стіни і стріха, що мали напівсферичну форму. Вони були сплетені з прутів, обмазані з обох боків глиною та обпалені. У центрі камери, на узвишші, було розташоване вогнище, по боках – лежанки. Над вогнищем у стрісі споруджувався отвір для виходу диму [54, old. 31-32]. У заповненні жител було зібрано обсиданові та кремінні знаряддя, відщепи. Культурний шар супроводжувався фрагментами ліпної кераміки, зокрема орнаментованої візними лініями та розмальовками, що походили від горщиків, мисок, кубків, чашок тощо.

Кераміку брати Затлукали віднесли до тиської, бюкської, баденської культур. Що стосується мальованого посуду, то вони зарахували її до так званої групи Гортобадь-Товкопорті – неолітичної культури Карпатської улоговини. Виявлені артефакти дозволили зробити висновок про те, що основним заняттям поселенців Малої гори було рільництво і скотарство. В них були добре розвинені промисли: гончарство, прядіння і ткацтво, обробка каменю [54, old. 38]. У ході проведених розвідок брати Затлукали відкрили аналогічні поселення на Павловій горі, що північніше Малої гори, в урочищі Голастов (Рибне озеро), на горі Жорнина та Червоній горі. На Червоній горі вони засвідчили наявність ровів і валів, а на поверхні виявили кремінні та обсиданові відщепи, уламки від ліпних посудин [54, old. 45-46].

У 30-х рр. ХХ ст. археологічними пам'ятками Закарпаття зацікавився Празький інститут археології, який направив у край академіка Я. Бема з метою ознайомлення з археологічною колекцією відкритого 1929 р. Мукачівського земського музею. Передбачалося також надання кваліфікованої допомоги у проведенні польових досліджень. За участю чеського вченого було проведено розкопки на неолітичних та енеолітичних поселеннях у с. Неветленфолу (Дяково) Виноградівського району, с. Дийда (Дідове) Берегівського району та Малій горі в Мукачеві. На жаль, результати розкопок не були опубліковані, але залишилися звіти в архіві Інституту археології

Чехословацької Академії наук у Празі [12; 13].

Згодом Я. Бем у підсумковій статті згадав про культурну належність неолітичних пам'яток краю. На думку дослідника, Закарпаття в епоху неоліту входило в ареал поширення культури лінійно-стрічкової кераміки, яка займала великі простори від Чорного моря по всьому Подунав'ю аж до Рейну. Носії культури розводили свійських тварин, займалися мотичним рільництвом, поклонялися культу жінки-прародительки. Що стосується питання, до якої місцевої групи носіїв культури належали мешканці цих поселень, то Я. Бем через відсутність достатньої кількості матеріалів від відповіді утримався [14, s. 127].

Він категорично заперечував наявність на теренах нинішнього Закарпатті пам'яток буковогірської культури і, як побачимо далі, помилявся. На його думку, у Верхньому Потиссі була поширена своєрідна кераміка, орнаментована заглибленими візними візерунками та розмальовками. На відміну від угорських дослідників, Я. Бем запропонував назвати її культурою «верхньо-потиської лінійно-стрічкової кераміки». Загалом, як вважав учений, пам'ятки пізнього етапу неоліту в краї поки що невідомі. Все ж можна було припустити, що суспільний розвиток у Верхньому Потиссі відбувався паралельно, як на всій території Карпатської улоговини. Проблематичним на той час залишався висновок про появу нової культури, звідки вона прийшла і хто були її носіями. Йдеться про культуру, названу на різних територіях культурою канельованої кераміки, коцофені і баденською. Отже, про історію Закарпаття доби неоліту, згідно з висновком Я. Бема, знаємо переважно з пам'яток культури лінійно-стрічкової кераміки, носії якої, очевидно, відрізнялися між собою матеріальною і духовною культурою. На цьому підґрунті в подальшому відбувався історичний розвиток краю, хоча його етапи важко виділити [14, s. 136].

Заслуговує на увагу фундаментальна праця академіка Я. Ейснера [22]. Монографія, написана на великій джерельній базі, підсумовує досягнення археологічної науки у вивченні давньої історії Словаччини і Підкарпатської Русі, які між собою тісно пов'язані. На основі археологічної збірки Мукачівського земського музею та наявних публікацій учений висловив ряд суджень, які базувалися на досягненнях тодішньої науки у вивченні неоліту та енеоліту Карпатської улоговини. Щодо теренів нинішнього Закарпаття, дослідник зробив висновок, згідно з яким у добу неоліту на них проникла потиська культура [22, s. 26]. До неї він зарахував поселення в Ардовці (під містом Севлюшем, нині Виноградів) та на Малій горі в Мукачеві, на яких було знайдено також і мальовану кераміку. Культура канельованої кераміки, окремі знахідки якої, до речі, були виявлені на Малій горі, як вважав учений, сформувалася з лендєльської культури, яка, поши-

рюючись на схід, досягла Верхнього Потисся [22, s. 26]. Дослідник згадав ряд поселень, як-от Великі Лази, Берегово, Клячаново, Софія, Севлюш, але віднести їх до якої-небудь культури він не наважився [23, s. 27].

У перші повоєнні роки невеликі розвідкові роботи на неолітичних пам'ятках краю проводив доцент УжДУ Ф. Потушняк. Серед відкритих і частково ним досліджених були поселення в селах Осій Іршавського району, Великі Лази, Оріховиця, Підгорб, Дубрівка, Галоч Ужгородського району, Дерцен Мукачівського району, Неветленфолу Виноградівського району [5, с. 63-64]. Більшу частину зібраних матеріалів опубліковано не було, оскільки через спорадичність досліджень на той час неможливо було отримати повноцінної культурної і хронологічної інтерпретації.

1948 р. об'єднана експедиція УжДУ і Закарпатського краєзнавчого музею провела обстеження поселення на Малій горі на околиці Мукачева (керівники експедиції Ф. Потушняк і К. Бернякович). Було закладено 7 шурфів загальною площею 150 м², що дало можливість зафіксувати існування двох поселень. Речовий матеріал засвідчив, що йдеться про одні з найдавніших поселень доби неоліту. На думку К. Берняковича, тип зібраної кераміки зближує пам'ятку з ранньотрипільськими і давньопотиськими комплексами Центральної та Східної Європи [2, с. 56].

Отже, хоча на 50-ті рр. XX ст. пам'ятка на Малій горі вважалася найкраще вивченим поселенням, все ж дослідники зараховували її до кількох неолітичних та неолітичних культур і датували різними хронологічними рамками. Я. Бем відносив поселення до кінця буковогірської культури, К. Бернякович – до періоду від неоліту до енеоліту. Щодо інших дослідників, Я. Ейснер речові знахідки Малої гори зарахував до потиської культури, а брати Затлукали в її артефактах вбачали не лише потиську, а й баденську культуру. На той час інших висновків не могло й бути, адже вивчення неоліту та енеоліту Верхнього Потисся перебувало лише на початковому етапі.

Довгий час у науці не визнавали існування окремого відрізка часу, який міг слугувати з'єднувальною ланкою між кам'яним віком та епохою заліза. Протягом XIX ст. накопичилася значна кількість мідних знарядь праці, зброї, побутових виробів, що змусило відмовитися від усталеної концепції і визнати за необхідне виділити мідний вік в окрему епоху. Наприкінці XIX ст., після невеликих розвідкових робіт Т. Легоцького на неолітичних та енеолітичних поселеннях Берегівщини (с. Чопівка, Ардівська гора) і Мукачева (Мала гора), а також розкопок на могильнику у Великих Лазах на Ужгородщині, здійснених Й. Плотені 1902 р., у вивченні пам'яток неоліту та енеоліту настала перерва [24; 28, old. 315-317; 48, old. 109]. Відновлення робіт з їх досліджен-

ня припадає на 20-30-ті рр. XX ст., коли вивченням згаданих епох зайнялася плеяда мукачівських археологів-аматорів, до яких належали Й. Янкович та брати Е. та С. Затлукали.

1929 р. цінні матеріали під час розкопок у с. Дийда здобув Я. Бем. Серед фрагментованого матеріалу вдалося реконструювати дві миски із дзьобоподібними виступами на стінках та одну маленьку мисочку, що мала сферичні виступи на опуклій частині. Посудини орнаментовані комбінацією вдавлень, зроблених пустотілою кісткою. Загалом керамічний матеріал був багатий на фрагменти із дзьобоподібними вушками, які належать посудинам із пустотілим піддоном. Окрему й досить виразну групу становили фрагменти кераміки, які належали носіям баденської культури. Основні матеріали з розкопок у Дийді Я. Бем відніс до тисополгарської культури [13, s. 1-9]. Як вважав учений, мідний і ранній бронзовий віки на теренах нинішнього Закарпаття не змогли розвинути по-справжньому, подібно до того як це відбувалося в Західній Європі, через відсутність сировини – мідних руд, і тому цей період тут був набагато коротшим, ніж в інших країнах Європи. На його погляд, перехідний період від неоліту до доби бронзи у Верхньому Потиссі представляла бодрогерестурська культура, яка, крім своєї кераміки, відзначалася наявністю мідних знарядь праці, зброєю, прикрасами.

Й. Янкович, вивчаючи добу бронзи, поділив її на два періоди: мідний і бронзовий. Дослідник подав загальну характеристику мідного віку і вказав на його особливості. Перші металеві знаряддя, так і гарячою ковкою. Місцеве населення завозило мідь та обсидіан із середньодунайських областей. Хронологічні рамки існування мідного віку Й. Янкович визначив близько 2000 р. до н. е. [18, s. 15-16]. Брати Затлукали також поділяли добу першого металу на мідний і бронзовий періоди, але через малу кількість відомих на той час енеолітичних пам'яток майже не приділили їй уваги [54].

У 30-ті рр. XX ст. стало відомо значно більше знахідок енеоліту у Верхньому Потиссі. У Шаторуйгелі (Угорщина), Берегові, Великих Лазах було знайдено грубу ліпну кераміку, серед якої й посудини на ніжках. Останні на той час вважалися найбільш виразною ознакою енеолітичної кераміки. Однак Я. Ейснер звернув увагу на другу важливу ознаку енеолітичної кераміки: на невеличкому горщику, що походив із с. Лучки біля м. Міхаловце у Східній Словаччині, під вінцями розташовувалися два вушка, а на плечиках – три пупчики [22, s. 41]. Він повідомив про неопубліковані результати робіт П. Яцька та Я. Пастернака на тілопальному могильнику в Перечині, де урни були наповнені людськими кістками, а біля них розташовані малі посудинки, очевидно, з ритуальною їжею. Як повідомляла газета «Podkarpatské Hlasy» від 13 червня 1925 р., ще

1902 р. Е. Ковасій у Сімері (поблизу Перечина) розкопав курган, в якому були 10 урн із рештками спалених кісток та зубів. Біля кожної урни стояла миска із залишками їжі, посудинка з вушком, шліфована кам'яна сокира з товстим обухом та обсидіановими ножами. За відсутності достовірності публікації Я. Ейснер відмовився коментувати матеріали розкопок [22, s. 42]. Це, фактично, всі відомі дані про енеолітичні пам'ятки дорадянського часу на Закарпатті.

Початок енеоліту краю пов'язується з полгарською культурою, що на певному етапі включала в себе пам'ятки пізнього неоліту та раннього енеоліту. Першу пам'ятку виявлено Й. Янковичем у селі Великі Лази Ужгородського району 1935 р. Серед характерних посудин є миска з чотирма дзьобоподібними виступами та мисочка з малими ніжками на денці. Крім посудин, там були виявлені пряслиця, кам'яні сокири, вироби з кременю, андезиту, обсидіану. Керамічний матеріал із с. Великі Лази аналогічний знахідкам, знайденим у Східній Словаччині на пам'ятках тисополгарської групи. Другою пам'яткою є поселення в с. Дийда (урочище Гомпольог), частково досліджене Я. Бемом 1929 р. [6, с. 87]. Останній і завершальний етап полгарської культури у Верхньому Потиссі репрезентує група Лажняни. За М. Потушняком, лажнянську групу на Закарпатті представляє матеріал, що був зібраний Й. Плотені у Великих Лазах [48, old. 109].

Вивчення пам'яток доби бронзи започаткував згадуваний вище Т. Легоцький. Поштовхом для цього, ймовірно, послугували знахідки бронзових виробів, які, починаючи із 40-х рр. XIX ст., часто траплялися на теренах Березького комітату. Десятки різноманітних предметів, що входили до складу бронзових скарбів, спонукали Т. Легоцького до колекціонування старожитностей тієї епохи. У першому томі своєї праці дослідник опублікував 40 бронзових скарбів, у другому – ще 34. В археологічних часописах, що виходили в Угорщині, з'явилася серія статей про відкриття лазівського, станівського, ромчевицького, боржавського, гетенського, дунковецького, чорнопотіцького та великочингавського скарбів [24; 29; 39; 33]. Пізніше були опубліковані ще декілька статей, присвячених добі бронзи [23; 26; 27; 32; 38; 42].

На думку Т. Легоцького, люди, які жили на теренах сучасного Закарпаття в часи доби бронзи, прийшли з півночі та північного сходу, подолавши перевали Бескидів, і опинилися в районі Мукачева. Про це свідчать великі скарби, залишені ними на шляху просування у Притисянську рівнину (Лази, Канора, Тишів, Нижні Верецьки, Підполоззя, Свалява, Поляна, Сусково, Підгоряни – передмістя Мукачева). Дослідник вважає, що це заселення здійснювалося невеликими групами одним і тим же шляхом у різний час. Нові переселенці зайняли насамперед останні південні схили Карпат і продовжували

традиційний спосіб життя, займаючись мисливством, рибальством, а також бронзоліварним ремеслом. Бронзові речі виготовляли з використаних знарядь праці, зброї, прикрас тощо. Такий висновок Т. Легоцький зробив, зважаючи на наявність у складі скарбів пошкоджених речей та злитків бронзи-сирцю [34, old. 16].

Висновок Т. Легоцького був помилковим, проте він відповідав тому рівню знань, на якому перебувала тоді археологія. Подальші відкриття та вивчення пам'яток тієї доби європейських країн, зокрема й Закарпаття, показали, що поява носіїв культури доби бронзи або їхній вплив на місцеве населення відбувалися та розповсюджувалися з півдня й заходу, тобто з Балкан і Центральної Європи. Названі вище Т. Легоцьким місця бронзових знахідок, що нібито показували шлях приходу нового населення через Карпатські перевали, виявилися доказом торгово-обмінного шляху між населенням Карпатської улоговини, з одного боку, і басейну Вісли та Подністров'я – з іншого.

Серед знахідок того періоду Т. Легоцький звернув увагу на кераміку, яка досягла високого розвитку: вишукані форми, оригінальна орнаментация, врізний орнамент, інкрустація. Публікуючи нові знахідки бронзових скарбів, дослідник подав короткий опис, в якому вказав місце і рік знахідки, кількість і назву предметів, їхні розміри й масу, характерні особливості. На початку вивчення доби бронзи такі питання, як культурна належність або датування скарбів, Т. Легоцький не ставив.

На відміну від Т. Легоцького, Ф. Лессек вважав, що терени нинішнього Закарпаття в добу бронзи були заселені носіями культур не з півночі, а з півдня і сходу [4, с. 23]. На думку дослідника, у Карпатському регіоні наявна чиста мідь, але для виготовлення бронзи необхідні інші метали, як-от цинк, олово, сурма, яких там немає, тому спочатку в краї виник мідно-кам'яний вік (енеоліт). Як вважав Ф. Лессек, цей період датується 2500 роками до н. е. На Закарпатті він був першим етапом металу, який тривав із 2500 по 1900 рр. до н. е. Починаючи приблизно з 1600 рр. до н. е. на Карпатську улоговину потужно вплинув Мікенський виробничий центр, що помітно на формі та орнаментации виробів [4, с. 24].

Автор обстоював думку про те, що в Ужгороді на Радванці існували бронзоліварні майстерні, звідки в період написання книги були відомі знаряддя праці, зброя, прикраси. Бронзові мечі, на думку Ф. Лессека, виникли близько 1200 р. до н. е. Для прикладу він згадує про скарб 14 мечів, знайдених у Підгорянах. Що стосується бойових сокир, то він вважав їх характерною зброєю Ужанської жупи [4, с. 25]. За спостереженням дослідника, кераміка доби бронзи свідчить про подальший розвиток гончарного ремесла. Для орнаментации посудин використовувалися врізний орнамент та інкрустація білою

фарбою. Основним ритуалом поховання було тіло-спалення, за якого залишки тіла поміщали в кам'яні ящики (Мукачево, Свалява). Час існування бронзового віку на Закарпатті Ф. Лессек визначав у рамках 1900-800 рр. до н. е. [4, с. 25].

Значно більше уваги добі бронзи приділив Й. Янкович. Крім загальної характеристики, він визначив хронологічні рамки існування первісних металів, окресливши такі етапи: 1) доба міді – близько 2000 рр. до н. е.; 2) доба ранньої бронзи – 1900-1500 рр. до н. е.; 3) доба середньої бронзи – 1500-1300 рр. до н. е.; 4) доба пізньої бронзи – 1300-1000 рр. до н. е. [18, с. 27]. На основі аналізу бронзових виробів Й. Янкович зробив висновок, згідно з яким перші два етапи досить слабо представлені в краї. Найбільше яскравих виробів припадає на добу пізньої бронзи та перехідний етап від бронзи до заліза – гальштатський період. З того часу на Закарпатті знайдено близько 150 скарбів, зафіксовано десятки поодиноких знахідок. На жаль, на той час ще не було відомо жодного некрополя, і дослідник висловив лише припущення, які стосувалися поховального ритуалу, господарського життя, планування поселень, характеру жител тощо [18, с. 30].

Брати Е. та Є. Затлукали добу первісних металів, як і їхні попередники, поділяли на два періоди: міді і бронзи. На їхню думку, доба бронзи тривала з 2000 по 1000 рр. до н. е. Вони були прибічниками популярної на той час найбільш раціональної періодизації доби бронзи на три періоди: ранній, середній і пізній [54, old. 61]. На погляд дослідників, спорідненість матеріальної культури Закарпаття на добу пізньої бронзи найкраще простежується із Середнім Дунаєм, звідки в басейн Вісли та Подністров'я експортувалися вироби антимонної бронзи. Неабияким досягненням автори вважають появу оригінальної кераміки та фібул, яких попередні епохи не знали.

Затлукали провели ряд польових досліджень. 1931 р. вони здійснили розкопки ґрунтового тілопального могильника в урочищі Голоман у с. Станово Мукачівського району. Поховання містились у неглибоких ямках без жодних зовнішніх ознак, займаючи невелику площу розміром 12 м². У цьому, мабуть, слід шукати причину того, що раніше не були відкриті такі могильники. Аналогічний могильник було виявлено також випадково під час земляних робіт у с. Холмець Ужгородського району [54, old. 67].

Ритуал поховання у Станові включав кремацію небіжчика, збирання в урни залишків кальцинованих кісток та зариття їх в ямки до 0,6 м завглибшки. Поховання супроводжувалося використанням ритуальних посудин, заповнених їжею або улюбленими предметами небіжчика. Над засипаною ямкою робили коло з гальки і знову засипали глиною. Урни були розташовані одна від другої на віддалі 0,2-0,4 м. Там було відкрито 20 тілопальних поховань.

Для урн використовувалися миски, які з ритуальних міркувань мали навмисно пошкодженні вінчикові частини [54, old. 69].

До доби бронзи Затлукали зарахували ряд скарбів, знайдених на околицях Мукачева. Серед них скарб 14 мечів із Підгорян, скарби з урочищ Жорнина, Нодьмезев, кар'єру колишнього цегельного заводу Шайовича. У сусідньому Клячанові в урочищах Обуч та Пудларський Затлукали, зважаючи на поодинокі знахідки кераміки, передбачали існування поселень чи могильників типу Станова, але дослідити їх не змогли [54, old. 73-74].

Стосовно характеру пам'яток доби бронзи висловився чеський археолог Я. Бем. Він погоджувався з тими дослідниками, які вважали, що край у добу ранньої бронзи був слабо представлений пам'ятками, а ті, які були виявлені, нічим не відрізняються від уже відомих у Карпатській улоговині. На Закарпатті також знайдено своєрідні бронзові вироби та гладка бідно орнаментована кераміка, яка сформувалася на базі енеолітичних культур попереднього періоду. Найвірогідніше, на думку Я. Бема, їх слід пов'язувати з виявленими в нижній течії Мароша й Тиси пам'ятками культури, названої періамською. Вона, як вважав учений, мала тісні стосунки зі своєрідними поселеннями на піскових дюнах Товсег в Угорщині [15, с. 4-7].

У «молодшому» бронзовому віці, за хронологією Я. Бема, Закарпаття відзначається великою кількістю скарбів та поодиноких знахідок. Окремі вироби не дають можливості встановити їхню належність до ранньої чи пізньої доби бронзи. Серед скарбів добре вирізняються торгові, особисті й ті, що призначалися для жертвоприношень. Центром бронзоліварної індустрії, на думку Я. Бема, були Словаччина та суміжна з нею Пілінська область. На погляд ученого, бронзові вироби не дають відповідей на те, як відбувався розвиток розглядуваних територій, проте він був упевнений у тому, що багато чого прояснити може вивчення кераміки, оскільки вона містить у собі звістки про соціально-економічний, культурний та етнічний розвиток її носіїв.

Я. Бем погоджувався з тим, що в добу середньої бронзи в Карпатській улоговині поширився тілопальний ритуал поховання, в рамках якого останки тіла складали в урни і заривали в неглибокі ямки. Очевидно, цим ритуалом користувалося населення, яке він попередньо зарахував до культури північно-потиських урнових поховань, але через бідність матеріалів не визначив час, коли це відбувалося. Характерним для носіїв цієї культури було високоякісне керамічне виробництво, виникнення якого прослідкувати поки що неможливо. Рання фаза цієї кераміки свідчить про родинні зв'язки з групою «Пустосентянош», а в подальшому – з керамікою південних потиських територій культури Товсег. Багато орнаментована кераміка викликає

подив, особливо своїм «змінним» орнаментом, який часто супроводжується інкрустацією білою фарбою. Як вважав Я. Бем, деякі знахідки нагадують кераміку віттенберзької та південно-потиської отоманської культури. Їй притаманні західні елементи та елементи, пов'язані з бронзовими виробами пілінської культури [15, s. 7].

Наприкінці «молодшої» доби бронзи, на погляд Я. Бема, з півночі в долини Тиси й Дунаю вклинилася культурна хвиля, носіями якої були лужицькі племена. Вона спочатку охопила Північну Словаччину, територію пілінської культури, а відтак поширилась у Потисся й Подунав'я. Чи зачепила лужицька культурна хвиля терени нинішнього Закарпаття, вчений відповісти вагався. Єдине, що він міг стверджувати, – це те, що вона мала значний вплив на виробництво кераміки. З останньої зник багатий орнамент, натомість з'явилися прості нарізки. Це, зрештою, зближує північні культури із заходом і півднем, особливо з пілінською культурою. Не слід забувати також про безпосередній вплив бронзоліварного виробництва з північноальпійських територій, що відбувався через імпортовані бронзові вироби. Для підтвердження сказаного слугує скарб 14 мечів, знайдених у Підгорянах, на яких руків'я кріпилося до клинків залізними заклепками. Як вважав Я. Бем, поховання з ранньої гальштатської культури невідомі, тому наші знання про кераміку того часу незначні. Все ж наявні дані засвідчують, що її подальший розвиток відбувався в напрямку збіднення форм та орнаментативності. Ці зміни стали більш виразними тоді, коли землі сучасного Закарпаття опинилися під впливом Сходу [15, s. 7].

Вперше відомості про знахідки залізного віку подав Т. Легоцький. У першому томі своєї монографії він назвав 24 села Березького комітату, де ним було виявлено поселення й городища, речові знахідки, які він відніс до залізного віку [34, old. 36-74]. У той час залізнний вік поділяли на ранній – гальштатський, і пізній – латенський. Перший етап (VII-III століття до н. е.) Т. Легоцький пов'язував із появою й поширенням у Карпатській улоговині скіфської культури. Їй на зміну в III-I століттях до н. е. прийшла латенська культура, носіями якої були кельти [34, old. 39].

1908 р. під час закладання кам'яного кар'єру на захід від Мукачеве на схилах гір Галіш і Ловачка в урочищі Обуч неподалік села Клячаново було зроблено сенсаційні відкриття залізних знарядь праці, зброї, прикрас, побутових предметів, які на той час уже були відомі в Європі як пам'ятки носіїв латенської культури VII-I століть до н. е. Як вважав Т. Легоцький, там було відкрито 24 місця скупчення знахідок, що були розташовані на невеликій відстані одне від одного. Обслідуючи ці місця, він зібрав близько тисячі ремісничих і господарських знарядь праці й виробів. За кількістю та різноманітністю

знахідок місцезнаходження Галіш і Ловачка посідає п'яте місце в Центральній Європі. Наприклад, на одному скупченні було зібрано 7 серпів, 5 ножів, 5 стамесок, по одній мотиці та рискалю, 4 вістря списів, 2 бойові сокири, кілька кинджалів, молоток, ніж для різання шкіри, бляшані браслети, обручі, ланцюжки, риболовні гачки, пряслиця, глиняні графітові посудини [34, old. 45]. На іншому було виявлено 50 залізних виробів та срібні варварські монети IV ст. до н. е. Рідкісною знахідкою виявився ланцюг із гачком для підвішування котла над вогнищем. Його довжина становить 148,5 см, маса – 1600 г; це послугувало підставою для Т. Легоцького висловити думку про те, що житло було заввишки близько 2,18 м [35, old. 69-72].

Характеристику залізного віку краю дав також Ф. Лессек [4, с. 29-36]. На його думку, в гальштатський період залізних знарядь було ще дуже мало, оскільки в VIII ст. до н. е. користувалися переважно бронзовими. З часом залізні знаряддя, наприклад сокири, виготовлялися на зразок бронзових предметів кельтів. З ними місцеве населення познайомилося лише в VI ст. до н. е. [4, с. 29]. Вже тоді в ужитку були рубальні та стругальні сокири (планкачі). Заслугує на увагу думка Ф. Лессека щодо скіфської інвазії в Карпатську улоговину. Він вважав, що скіфи із VII по IV століття до н. е. здійснили в Тисо-Дунайський басейн кілька походів, про що свідчить знахідка скіфського акінака під Арданівським городищем. Водночас дослідник був упевнений у тому, що гальштатську культуру в краї не можна вважати за скіфську. Скіфи вторгалися в Карпатську улоговину лише у другій половині I тисячоліття до н. е., коли розпочали боротьбу з галлами, носіями латенської культури [4, с. 30].

До латенських пам'яток Ф. Лессек відніс знаряддя праці, зброю, прикраси, побутові речі, знайдені на городищі Галіш і Ловачка. На основі писемних джерел він зробив висновок, згідно з яким металургією та металообробкою заліза в Карпатській улоговині займалися кельтські племена – котіни і галли. Останні з'явилися в цій місцевості близько IV ст. до н. е. Латенську культуру Ф. Лессек поділив на два періоди: ранній – IV-III століття до н. е., і пізній – II-I століття до н. е. [4, с. 33]. На питання, до якого часу і культури слід віднести Шелестівське, Арданівське, Іршавське городища, він відповіді не дав, оскільки не володів джерелами [4, с. 33].

Свою точку зору висловив також Й. Янкович. Існуючий на той час поділ залізного віку на гальштатський та латенський він уперше застосував до місцевих знахідок, виділяючи серед них ранні й пізні. На Закарпатті в гальштатський період спостерігалось співіснування бронзових і залізних виробів; для ілюстрації цього дослідник використав підгорянські та вільхівські бронзові мечі, в яких заклепки, що з'єднували руків'я з клинком, були залізними.

У латенський період, на думку Й. Янковича, залізо в Європі десь у V ст. до н. е. витіснило бронзу. В перемозі залізних виробів головну роль відіграли кельтські племена. Починаючи з V ст. до н. е. вони поширили латенську культуру на Піренейський півострів, Британські острови, Чехію, Моравію, Карпатську улоговину. З точки зору дослідника, на терени краю кельти принесли гончарну справу (гончарний круг), ювелірну та розвинену металообробну техніку [18, s. 37]. Латенська культура на теренах сучасного Закарпаття, як вважав Й. Янкович, після розгрому кельтів була замінена римською провінційною культурою [18, s. 14].

Своє бачення виникнення залізного віку на Закарпатті висловили брати Е. та С. Затлукали. Вони поділяли його на давній (гальштатський) і новий (латенський). Сполучною ланкою між бронзовим і залізним віком дослідники вважали проникнення в Карпатську улоговину з півночі носіїв лужицької культури. Через це на зміну багатому на врізний орнамент посуду з'явилися гальштатські форми бідно орнаментованої кераміки. За версією дослідників, у ранній період залізного віку в східній частині Карпатської улоговини сформувалося фракійське, а в західній – іллірійське населення. Значні зміни у східній частині Карпатської улоговини відбулися через скіфську інвазію. Скіфи вплинули, в першу чергу, на поховальний обряд місцевого населення. Про це, на думку Затлукалів, яскраво свідчить ритуал куштановицьких, станівських, голубинських, колодніанських курганних могильників, які місцеве населення називає гомулками, голоманами, могилками [54, old. 82].

Затлукали проводили обширні польові дослідження, описали результати розкопок курганів у селах Буковинці (1 курган), Станово (2), Голубине (4), Колодне (4), Білки (19), Осій (3), Клячаново (1) [54, old. 94-112, 136]. Дослідники зібрали великий фактичний матеріал і спробували відтворити ритуал поховання. Кремація небіжчика, на їхню думку, проходила поза місцем поховання. Останки тілоспалення у вигляді дрібних кальцинованих кісток та попелу збирали у великі горщики-урни. Спочатку в них зсипали кістки ніг, а потім тулуба і голови. Навколо горщиків-урн розміщали жертвні посудини-приставки з їжею. Подекуди між кальцинованими кістками клали улюблені речі небіжчика. Інколи спалені кістки складали на купки, вони, ймовірно, належали слугам чи рабам. Наприкінці поховального ритуалу всі залишки кострища і кісток, як правило, зсипали на одне місце у південній частині кургану. Величина і висота останнього, як гадали дослідники, залежали від суспільного становища, яке займав небіжчик. Але ця здогадка була слабо підтверджена. Насправді ж усі розкопані кургани були бідними на жертвні предмети, що супроводжували небіжчика.

Завершувався ритуал поховання тризною, яка

проходила під час насипання кургану. Кидання в насип фрагментів розбитих посудин було однією з характерних деталей тризни. У дитячі поховання як супровідні предмети клали маленькі іграшкові посудинки. В багатьох курганах було виявлено не лише одну-дві, але й більше посудин-урн. У такому разі, звісно, йдеться про колективні чи родинні заховання, і кургани в таких випадках містили більше супровідних предметів. В окремих курганах було виявлено посудини, спеціально виготовлені для даного поховання. При цьому переважна більшість горщиків, які використовувалися як урни, перебували в довготривалому вжитку: в одних зламаний вінець, в інших відсутні шийка, плечики тощо. Деякі горщики під вінцями мали просвердлені отвори, за які, очевидно, підвішували посудини. В окремих курганах у Голубиному, Білках залишки тілопальних поховань розміщали не в горщиках-урнах, а в черпаках [54, old. 142].

Підсумовуючи результати своїх досліджень, Затлукали висловили думки стосовно культурної та етнічної належності курганних могильників у Куштановиці, Буковинці, Колодному, Клячанові, Білках, які датуються одним часом. У VII ст. до н. е. з південно-руських степів у Карпатську улоговину вторглися скіфи, які зайняли терени Трансільванії. Звідти скіфський вплив поширився в межиріччя Тиси і Дунаю. На той час на землях сучасного Закарпаття проживало північно-фракійське населення, яке опинилося під впливом скіфів [54, old. 146].

Дослідники серед перших спростували думку Т. Легоцького та Й. Янковича про те, що Шелестівське, Арданівське, Іршавське городища належали до бронзового віку [54, old. 165]. Як показали сучасні дослідження, вони правильно віднесли їх до гальштатського часу. До синхронних згаданим городищам поселень, як вважали на той час дослідники, можна віднести лише поселення, відкриті у кар'єрі Шайовича та урочищі Полятина. Забігаючи наперед, відзначимо, що в наш час ці думки знайшли підтвердження відкриттям десятків поселень, синхронних названим вище городищам. На думку Затлукалів, городища спорудило місцеве північно-фракійське населення у зв'язку з інвазією скіфів. Тому на теренах краю не слід шукати їхніх слідів, адже вони були номади і городищ у горах не будували. Окремі знахідки, наприклад, акінак із-під Арданівського городища, курганні поховання, прикраси у звіриному стилі не слід сприймати як факт перебування скіфів у краї, оскільки вони є лише свідченням їхнього впливу на матеріальну і духовну культуру місцевого населення [54, old. 165]. Що стосується другого етапу залізного віку – латену, то Затлукали на околиці Мукачеве зібрали поодинокі знахідки (головним чином кераміку), які належать до ранніх виробів латенських гончарів, – сіроглиняні графітові посудини, виготовлені на гончарному крузі [54, old. 165].

Я. Ейснер у своїй монографії проаналізував опубліковані та неопубліковані артефакти гальштатської доби, які дали йому змогу виділити в ній два етапи – ранній і пізній. До раннього він відніс Шелестівське, Арданівське, Іршавське (Стремтура) городища, до пізнього – курганні могильники куштановицького типу (Куштановиця, Жорнина, Голубине, Дубрівка та інші) [22, s. 162]. Характерними знахідками раннього етапу Я. Ейснер вважав чорнолощені горщики та миски з увігнутими всередину вінчиками. Другий етап гальштатської культури репрезентований керамічними виробами трьох основних типів: горщики, миски та черпаки з високими ручками. На плечиках горщиків спостерігалися наліпні виступи, вдавнення пальців на пластичних горизонтальних стрічках та невеликі вушка [22, s. 163].

Учений вважав, що культурний вплив скіфів на землі Верхнього Потисся розпочався з Північного Причорномор'я і Трансільванії. Коли це відбувалося, серед дослідників не існує єдиної думки, але більшість вважає, що в VII ст. до н. е. [52, old. 13]. Серед знахідок «скіфського» часу на теренах сучасного Закарпаття Я. Ейснер звернув увагу на залізний акінак (обставини знайдення невідомі) та грецьку гідрию із с. Беня Берегівського району [45, tab. 18]. Другий період залізного віку – латен – стосовно Чехословаччини Я. Ейснер поділив на чотири етапи: найдавніший (V ст. до н. е.), давній (IV ст. до н. е.), середній (III ст. до н. е.) і молодший (II-I ст. до н. е.) [22, s. 167]. З приходом кельтів у Верхнє Потисся, за оцінкою Я. Ейснера, цивілізація місцевого населення піднялася на вищий щабель. З'явилися так звані «варварські» монети, імітації греко-римських примірників, які чеканили у Словаччині й на землях нинішнього Закарпаття в останні три століття до н. е. До найдавніших варварських монет належать імітації Філіпа II (359-336 рр. до н. е.) та його сина Олександра Македонського. Усі вони мають нечітке зображення, грубі контури голови, діви, нерозбірливі надписи. Окрім Галіш і Ловачки, такі монети в краї було знайдено в Берегові, Драчині, Квасові, Клячанові, Косині, Мукачеві [22, s. 187].

Свою думку про скіфську культуру висловив і Я. Бем. За його концепцією, скіфи, підійшовши до Карпат, розділилися на дві групи: одна пішла в Галичину, друга перейшла Карпати. Вчений піддав аналізу скіфські знахідки на річці Марош та її притоках у Трансільванії та Угорщині. На його думку, власне ці скіфські групи оселилися у Трансільванії та Верхньому Потиссі. Скіфських речей гальштатського часу та раннього латену небагато. Всі знахідки, які стали відомими на згаданих територіях, потрапляли туди шляхом торгово-обмінних відносин [15, s. 3-14].

На думку Я. Бема, ситуація дещо змінилася на етапі розвинутого латену, насамперед в його пізніх фазах, коли кельти зіткнулися зі скіфами на

південному Дунаї. Він вважав, що вторгнення останніх у Центральну Європу не мало такого впливу, якого йому надають окремі дослідники. Інша річ – Східна Європа, де скіфи проживали протягом довгого часу і створили свою культуру. Проникнення скіфів у Галичину, Верхнє Потисся, Трансільванію можливо датувати до кінця VII ст. до н. е., тобто близько 600 р. до н. е. [15, s. 11]. Зникнення елементів скіфської культури, на погляд ученого, припадає на час проникнення в розглядувані регіони латенської культури, себто не пізніше III ст. до н. е. Цей висновок яскраво підтверджують речові знахідки з Трансільванії і Потисся. Розглядаючи причини відсталості у пізньогальштатський період східної частини Карпатської улоговини від Західної Європи, де в той час була в розквіті латенська культура, вчений пояснював це встановленням напівкочового соціально-економічного ладу та розривом зв'язків із заходом [16, s. 31].

Підбиваючи підсумки дослідження куштановицького некрополя, Я. Бем вважав його знахідки (крім кургану XI, який належав носіям латенської культури) за такі, що були пов'язані етнічною та культурною належністю. Усі кургани були споруджені з глини, взятої поблизу. В жодному з розкопаних курганів не було виявлено кам'яної чи дерев'яної конструкції. В курганах III і V виявилися наявними центральні стовпи. Усі могили в плані круглі, крім деяких відхилень, пов'язаних із природними умовами, розорюванням. За розмірами курганні насипи різні: найменші діаметром 7-8 м, заввишки до 0,5 м, найбільші діаметром 13-18 м, заввишки 2 м і більше [16, s. 32]. Як правило, вони були розташовані спорадично, але засвідчено випадки, коли менші кургани групувалися навколо великого. Виявлено два прийоми розміщення залишків тілоспалення в урнах: на давньому горизонті і нижче від нього. В окремих випадках урни з прахом небіжчика розміщалися в природних заглибинах.

Спалення небіжчика відбувалося поза місцем поховання. Виявлено досить стійкий порядок розміщення останків кальцинованих кісток в урнах. Так, у нижній частині розміщали кістки від ніг, рук, тулуба, у верхній – голови (черепа). Що стосується кількості поховань під курганным насипом, то на куштановицькому могильнику було засвідчено такі дані. У курганах V, X, XI, XIV було поховано залишки тілоспалення від однієї особи. Колективні (групові) поховання виявлено в курганах III, VIII, XIII, XV, XVI. Колективні поховання мали різну кількість поховань, наприклад, у кургані VIII було 8 поховань, у кургані XVI – 7 поховань (3 на купках і 4 в урнах) [16, s. 33]. Я. Бем виділив родинні та колективні поховання. Родинні містили поховання, що здійснювалися протягом певного часу, натомість колективні – одноразово, про що свідчить незайманий земляний насип та ритуальне вогнище над похованням. Речове наповнення було досить одноманіт-

ним. Найбіднішим виявився інвентар, що представляв знаряддя праці (залізні ножі, браслети, кільця, кам'яні бруски) та прикраси (намисто зі скляної маси, бронзові браслети, персні). На увагу заслуговують кістяні вироби з кургану VIII, де було виявлено різьблену накладку ножа та електричні пластинки зі звіриним мотивом [16, s. 69].

Найбагатшою є кераміка, виявлена в підкурганних похованнях. У ній можна виділити кілька типів, які повторюються в різних варіантах: горщики, миски, корчаги, кухлі, черпаки. Виявлено також кілька типів посудин, які траплялися в одиничних екземплярах [16, s. 70]. Основний тип кераміки – горщики (урни) баночної і біконічної форми, які на денці мали отвори діаметром 0,5 см. Частими знахідками в похованнях були черпаки, що використовувалися як посудини-приставки. В цілому кераміка куштановицького могильника, за оцінкою Я. Бема, досить одноманітна, грубого виробництва та з бідною орнаментациєю. На основі аналізу поховального ритуалу він назвав його куштановицьким типом і попередньо відніс до «скіфсько-галлштатського часу» [16, s. 71].

Перші латенські пам'ятки на теренах нинішнього Закарпаття стали відомими завдяки Т. Легоцькому вже 1844 р. Тоді біля Мукачеве випадково було відкрито поховання в прямокутному кам'яному ящику в супроводі кільканадцяти срібних монет-імітацій тетрадрахм Філіпа II Македонського та його сина Олександра Великого [34, old. 25]. У 80-х рр. XIX ст. Т. Легоцький на схилах гір Галіш і Ловачка виявив латенське поселення, де зібрав залізні знаряддя праці, ліпний і гончарний посуд, бронзові та залізні прикраси, залізну зброю, побутові речі [34, old. 84-91]. Аналізуючи значну кількість знахідок, Т. Легоцький дійшов висновку про те, що поселенці змушені були покинути це поселення через виникнення раптової небезпеки. Багато знарядь праці, зброї, прикрас, побутових предметів були зариті поспіхом у землю. Кельти забирали з собою тільки найбільш необхідні речі, монети, дорогоцінні прикраси [34, old. 43]. Сьогодні не підтвердилася думка Т. Легоцького, згідно з якою латенське городище Галіш і Ловачка та інші кельтські поселення у Верхньому Потиссі знищили скіфи.

Т. Легоцький висловив думку про те, що пам'ятки типу Галіш-Ловачка виникли внаслідок завоювання Карпатської улоговини кельтами, і тому їх слід вважати єдиними і прямими носіями латенської культури в цьому районі. Кельти в середині I тисячоліття до н. е. були тією силою, яка витіснила скіфські племена з цієї території [41, old. 251]. Я. Пастернак, торкаючись питань етнічної належності латенських пам'яток Закарпаття, вважав їх поки що невіршеними, хоча не виключав, що ці пам'ятки могли належати германським або кельтським племенам [47, s. 34-35].

Думка про кельтську належність латенських

пам'яток сучасного Закарпаття та сусідньої Словаччини довгий час залишалася в науці панівною. Її спростував академік Я. Ейснер, який на підставі аналізу керамічних комплексів дійшов висновку про те, що носіями латенської культури у північно-східній частині Карпатської улоговини були дві різноетнічні групи населення – кельти і місцеве (північно-фракійське) населення. Підставою для такого твердження послугувала наявність двох груп кераміки – гончарної, яка репрезентувала кельтський елемент, і ліпної куштановицького типу, яка належала місцевому населенню [22, s. 167-169]. Але на той час Я. Ейснер ще не міг довести свою тезу, тому продовжував стверджувати, що латенська культура на східній окраїні виникла як результат асиміляції місцевих племен кельтами та під їх зверхністю.

У першій половині I тисячоліття н. е. на теренах сучасного Закарпаття відбулися події, які обумовили появу археологічних культур, що виникли або поза межами краю, або під безпосереднім впливом їхніх носіїв. До них належали пам'ятки носіїв дакійської, пшеворської культур та культури карпатських курганів. Віднесення всіх пам'яток указанного часу до культури карпатських курганів, як показали подальші дослідження, виявилось помилковим. 1891 р. археологом-аматором Й. Мігаликом було відкрито городище в Малій Копані. Він коротко описав пам'ятку, не визначаючи її культурно-хронологічну належність [43, old. 410-418].

Перша публікація про курганний могильник, зархований згодом до культури карпатських курганів, з'явилася 1892 р. Її автором також був Й. Мігалик, який 1891 р. в околиці села Руське Поле виявив курганний некрополь і зняв з нього план. Тоді ж він розкопав курган № 11, на основі якого описав ритуал поховання. Небіжчика спалювали на місці поховання, останки тілоспалення разом із рештками кострища зсипали в горщики-урни. Під час насипання кургану справляли тризну, в ході якої навмисне розбивали посуд і кидали в насип [44, old. 95].

П. Сова в одній зі статей, яку датовано серпнем 1938 р., писав, що ним в околиці сіл Іза і Липча (нині Хустського району) виявлено дві курганні групи [10]. На одній із них у 1939-1940 рр. брати Е. та С. Затлукали розкопали 14 курганів [3]. На жаль, документація цих розкопок відсутня. Можемо лише констатувати, що у фондах Закарпатського краєзнавчого музею збереглися кілька урн із розкопок.

1948 р. курганні могильники в околиці с. Іза обстежив М. Смішко. Працюючи над монографічним дослідженням пам'яток першої половини I тисячоліття н. е., а також отримавши результати розкопок курганних груп могильників Іза I та Іза II, вчений звернув увагу на близьку подібність цієї пам'ятки до раніше досліджуваних. На цій основі М. Смішко висловив припущення щодо належності Ізівського могильника до групи підкарпатських кур-

ганів першої половини I тисячоліття н. е. [7, с. 330].

Перші пам'ятки пшеворської культури на землях сучасного Закарпаття стали відомими ще наприкінці XIX - на початку XX століть. 1885 р. під час будівництва залізниці між Свалявою та Неліпіним було відкрито порушені могили з тілоспаленням, що супроводжувалися залізною зброєю і побутовими предметами. В колекцію Т. Легоцького потрапили кілька предметів: клинок залізного меча завдовжки 18 см, завширшки 5 см; обламане руків'я меча завдовжки 7 см; дерев'яна чи кістяна накладка руків'я; 5 екземплярів вістер списів різної величини, три з яких мають зігнуті пера до втулки; уламок однолезового ножа; умбон діаметром 18 см, заввишки 17 см із чотирма отворами і цвяхами, що були вбиті в дерев'яний щит; вівчарські ножиці, залізна пластина, залізне кільце із цвяхом, очевидно, вушко від дерев'яного відра. Із цього місця знахідки до збірки Т. Легоцького потрапила ще мала ліпна посудинка з опуклими стінками та вінцями, ввігнутими всередину, заввишки 10 см, зі стінками завтовшки 0,5 см [22, s. 212-213; 34, old. 131-132].

В Арданові під городищем Т. Легоцький розкопав 1890 р. кілька могил, в яких лежали кістяки із сильно зітлілими кістками. Біля них добре збереглася зброя: прямий двосічний меч, наконечники списів, кілька ножів і так званих «бородатих» стріл із двома перами. Окрім зброї, там було виявлено залізну пряжку, човноподібну фібулу, округлу пластину, умбон, три шпори [34, old. 45-47]. В іншому місці Т. Легоцький повідомляє, що під городищем знайдено довгі наконечники списів і широкі двосічні мечі, деякі клинки яких були зігнуті і поміщені разом зі спаленими кістками [34, old. 34].

Залізні предмети озброєння – меч, два наконечники списів і два наконечники стріл – було знайдено у різний час в околицях с. Станова Мукачівського району [18, tabl. 25-28]. До цієї групи пам'яток належить також двосічний залізний меч, зафіксований 1875 р. біля с. Смологовиця Іршавського району [21, s. 24]. Публікуючи зібрані з порушених поховань Арданова та Неліпина знахідки, Т. Легоцький висловив думку щодо їх появи. Він вважав, що в похованнях під Арданівським городищем та в Неліпині поховані слов'янські воїни, які наприкінці II ст. н. е. перейшли Карпати в районі Верецького перевалу [34, old. 32]. Порушені могили у супроводі залізної зброї Т. Легоцький пов'язував то з тілопальним, то з тілопокладальним ритуалами поховання. Насправді ж усі поховання були тілопальними. Пізніше, 1933 р., академік Я. Ейснер відніс у своїй монографії арданівські та неліпинські поховання до вандалських пам'яток [21, s. 210].

У 30-х рр. XX ст. німецький учений Б. Рітгофен у спеціальній статті проаналізував закарпатські знахідки з Арданова, Неліпина, Станова, Смологовиці й зарахував їх до вандалських поховань із тілопальним ритуалом [53, s. 127-145]. 1909 р. закар-

патські тілопальні поховання із залізною зброєю були визначені польським дослідником К. Гадачем як пшеворські старожитності [20, s. 49]. Цю думку в 60-х рр. XX ст. підтримав М. Смішко, відзначивши, що згадані предмети озброєння та одягу, судячи з їхнього характеру, належать до пшеворської культури і свідчать про появу їх носіїв на теренах сучасного Закарпаття приблизно в III ст. н. е. [8, с. 6].

Вивчення слов'янської проблематики започаткував Т. Легоцький. Він вважав, що слов'яни з'явилися в Центральній Європі разом із гунами. У VI ст. вони вже жили в Карпатській улоговині. Т. Легоцький погоджувався з думкою про те, що слов'яни під час великого переселення народів мирно заселили спустошені й безлюдні райони Подунав'я і Потисся. Так, на його погляд, були заселені слов'янами й землі нинішнього Закарпаття [34, old. 179].

За роки своєї діяльності Т. Легоцький зібрав чимало слов'янських артефактів. 1894 р. він перший почав розкопки на курганному могильнику в Краповському Холмі (нині Східна Словаччина), а ще раніше, 1886 р., – на могильнику у Зняцеві (нині Мукачівський район) [34, old. 81; 88-89]. Уже тоді він правильно визначив їх етнічну належність, віднісши ці кургани з тілоспаленням до таких, що належали давнім слов'янам. У Задільській долині (Східна Словаччина) під час невеликих розкопок він зібрав сільськогосподарські знаряддя: два залізні чересла і леміш. В околиці Берегова відкрив кілька слов'янських поселень, виявив залізні ножі, серпи, стремено і прикраси [34, old. 61]. Слов'янським артефактом Т. Легоцький визнавав випадкову знахідку в Мукачеві двосічного меча, який супроводжувався перепаленими людськими кістками і грубо виготовленим посудом із хвилястим орнаментом. Він датував їх IX століттям [34, old. 89].

Заслугою Т. Легоцького є те, що він, на противагу угорським дослідникам кінця XIX - початку XX століть, першим висловив думку, згідно з якою Верхнє Потисся було заселене слов'янами ще до приходу угорців. Посилаючись на писемні джерела, він стверджував, що ця територія була колонізована племенами білих хорватів, яким належали Ужгородський і Боржавський гради-замки. У політичному відношенні слов'яни Верхнього Потисся перебували під впливом Болгарської держави [34, old. 89].

Характеризуючи епоху «великого переселення народів» і наступні за нею століття, Й. Янкович зробив спробу накреслити історію краю того часу. Він вважав, що з середини V ст. землі сучасного Закарпаття входили до складу гунської імперії Аттіли [18, s. 41]. Після її падіння в басейні середнього Дунаю панували гепіди, яких у VI ст. розгромили авари. Окрім гепідів, на цій території, вірогідно, проживали слов'яни. Аварський каганат, центром якого стала колишня римська провінція Паннонія, зміг проіснувати до VIII ст. За цей проміжок часу

прийшли нові слов'янські племена, які поселилися на південних схилах Карпат і на околицях Тисо-Дунайської низовини. Це заселення не мало характеру бурхливого, спустошливого нападу, властивого набігам кочових племен, воно здійснювалося мирним шляхом. До кінця VIII ст. слов'яни стали найчисленнішим етносом серед усіх, які заселяли Карпатську улоговину, південні відроги Карпат і велику частину Балканського півострова. Й. Янкович, торкаючись часу появи слов'ян, зауважив, що від епохи переселення народів йому не відома жодна достовірна пам'ятка, хоча є всі підстави говорити про те, що слов'яни у V ст. уже жили осілим життям. Як вважав дослідник, найбільш вірогідними джерелами, які підтверджують цю думку, є слов'янські географічні назви рік, озер, гір, урочищ, міст, селищ тощо [18, s. 41-42].

Для підтвердження своїх припущень Й. Янкович розпочав пошук археологічних джерел. 1932 р. дослідник відкрив і започаткував вивчення курганного могильника в околиці с. Червеньово (нині Мукачівський район). За підрахунками дослідника, він налічував 22 кургани, з яких Й. Янкович 1932 р. розкопав 3, а 1938 р. – 10. Усі кургани були тілопальні, останки розміщалися в урнах, купках, ямках і на стародавньому горизонті. Вчений правильно визначив культурну належність пам'яток, віднісши їх до слов'ян VIII-IX століть [19, old. 290-301].

Брати Е. та Є. Затлукали вважали, що слов'яни з'явилися між Тисою і Дунаєм разом з аварами, а у Верхньому Потиссі – ще до початку аварського завоювання Поступово, аж до XI ст., вони переселилися з-за Карпат. Наприкінці IX ст. у Верхнє Потисся вклинилися угорські племена, свідченням чого є знахідки поховань вершників у Підполоззі, Сваляві, Берегові, Земпліні. Після приходу угорців слов'яни залишалися жити на попередніх місцях, причому їх кількість весь час збільшувалася, поповнюючись вихідцями із Прикарпаття. Це переселення відбува-

лося під тиском кочових племен зі сходу [54, old. 172-177].

Визначенням і датуванням випадково знайдених слов'янських пам'яток краю займався також Я. Ейснер. Він відніс залізний меч із двосічним лезом і коротким перехрестям, знайдений у с. Ардано-во (нині Іршавський район), до середньої доби городищ (800-950 рр. н. е.). Срібну гронаподібну підвіску з околиці Ужгорода вчений визначив як візантійську прикрасу токайського типу. Меч, знайдений у Мукачеві, про який згадував Т. Легоцький, він датує 800-950 рр. н. е. [22, s. 252].

Відомий краєзнавець П. Сова видав невеличку книжечку, присвячену давній історії Ужгорода, в якій опублікував кілька фотографій горщиків, виявлених у кар'єрі міського цегельного заводу «Керамос» [50, old. 60]. Їх виготовлено на гончарному крузі та орнаментовано хвилястими і горизонтальними лініями. За визначенням спеціалістів Угорського національного музею, посудини належали угорцям періоду придбання батьківщини. Працівники Празького національного музею, всупереч своїм колегам, вважали ці посудини як такі, що належали слов'янам X-XI століть [50, old. 45-49]. 1951 р. на тому ж місці Ф. Потушняк відкрив тілопальний могильник празької культури. Основним ритуалом поховання була кремація на місці поховання. У другій половині XX ст. в краї було виявлено ще ряд пам'яток празької культури.

Отже, протягом другої половини XIX – першої половини XX століть на теренах сучасного Закарпаття відбулося становлення археології як науки, було закладено фундамент для всебічного вивчення дописемної історії краю, започатковано вивчення етнокультурних контактів стародавніх спільнот. У працях археологів-аматорів і фахових спеціалістів доведено, що для всіх давніх епох були характерними старожитності з елементами південних, західних і східних впливів.

1. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку. – К., 1981. – 311 с.
2. Бернякович К. В. Археологические исследования в Закарпатье в 1948-1949 гг. / К. В. Бернякович // Наукові записки УжДУ. Серія історико-філологічна. – 1952. – Т. 6. – С. 37-56.
3. Затлукал Е. і Є. Розкопки курганів в с. Іза Хустського району в 1938 році. Рукопис. – Фонди Закарпатського краєзнавчого музею.
4. Лессек Ф. Правёк Подкарпатскоё Руси /Ф. Лессек. – Ужгород, 1922. – 42 с.
5. Потушняк Ф. М. Неолітична стоянка Великі Лази / Ф. М. Потушняк // Доповіді та повідомлення УжДУ. Серія історична. – 1958. – С. 63-64.
6. Потушняк М. Ф. Питання хронології та культурної належності пам'яток неоліту Закарпаття / М. Ф. Потушняк // Дослідження стародавньої історії Закарпаття. – Ужгород, 1972. – С. 78-95.
7. Смішко М. Ю. Два курганні могильники в околиці с. Іза Закарпатської області / М. Ю. Смішко // Археологічні пам'ятки. – 1952. – Т. 3. – С. 315-336.
8. Смішко М. Ю. Карпатські кургани першої половини I тисячоліття нашої ери / М. Ю. Смішко. – К., 1960. – 186 с.
9. Сова П. П. Прошлое Ужгорода / П. П. Сова. – Ужгород, 1937. – 296 с.
10. Сова П. П. Стародавні поселення в долині Ріки. Рукопис. – Фонди Закарпатського краєзнавчого музею. – 6 с.

11. Сова П. П. Палеолітичні місцезнаходження в Ужгороді / П. П. Сова // Археологія. – 1964. – Т. XVII. – С. 180-187.
12. Böhm J. Sidliště z doby neolitické a bronzové u Dákova / J. Böhm // Československý ústav archeologický. – Praha, 1932. – S. 820-832.
13. Böhm J. Sidliště na hore Hompolog u Dědova (okres Berehovo) / J. Böhm // Československý ústav archeologický. – Praha, 1933. – S. 1-9.
14. Böhm J. Podkarpatska Rus v pravěku / J. Böhm // Texnická práce na Podkarpatské Rusi. – Užhorod, 1933. – S. 123-136.
15. Böhm J. Prehistorická archeologie na Podkarpatské Rusi / J. Böhm // Carpatica. – Praha, 1936. – № I. – S. 3-14.
16. Böhm J. Skythové na Podkarpatské Rusi. Část prvá. Mohylové pohřebiště v Kuštanovicích (20 příloh a 1 tabula) / J. Böhm, J. M. Jankovich // Carpatica. – Praha, 1936. – № I. – S. 5-80.
17. Borkovský I. Tři hromadné nálezy bronzů z Podkarpatské Rusi / I. Borkovský // Památky Archeologické. – Roč. IV-V. – (díl XXXX). – 1934-1935. – S. 1-5.
18. Jankovich J. M. Podkarpátská Rus v prehistorii / J. M. Jankovich. – Mukačeve, 1931. – 56 s.
19. Jankovich J. M. A munkácsi Lehoczky – múzeum régészeti ásatásai a cseh megszállás alatt / J. M. Jankovich // Hajnal. – Ungvár, 1942. – 3-4 köt. – 283-301 old.
20. Hadaczek K. Cmentarzysko ciałopalne kolo Przeworska / K. Hadaczek. – Lemberg, 1909.
21. Eisner J. Slovensko a Podkarpatska Rus v době hradištní / J. Eisner // Niederlův sborník. – 1925. – № 4. – S. 48-60.
22. Eisner J. Slovensko v pravěku / J. Eisner. – Bratislava, 1933. – 289 s.
23. Lehoczky T. Beregvármegyei leletek / T. Lehoczky // AÈ. – 1877. – XI köt. – 163-165 old.
24. Lehoczky T. Újabb leletek Beregmegye őskorából / T. Lehoczky // AÈ. – 1880. – XIV köt. – 303-306 old.
25. Lehoczky T. Sztánfalvai és árdánházi bronzkardokról / T. Lehoczky // AÈ. – 1884. – VIII köt. – 428-433 old.
26. Lehoczky T. Nagy-Csongovai bronzlelet / T. Lehoczky // Pulszki-Album. – Budapest, 1884. – 45-46 old.
27. Lehoczky T. A klacsanai gálishegyi (Beregmegye) vasleletről / T. Lehoczky // AÈ. – 1885. – V köt. – 345-347 old.
28. Lehoczky T. Ásatás a Munkácsi Kishegyen / T. Lehoczky // Archeológiai Értesítő. – 1885. – XV köt. – 315-317 old.
29. Lehoczky T. A lázárpataki bronzlelet / T. Lehoczky // AÈ. – 1885. – V köt. – 183-188 old.
30. Lehoczky T. A Borsán és Hetében talált bronzrégiségek / T. Lehoczky // AÈ. – 1888. – VIII köt. – 256-257 old.
31. Lehoczky T. Ung-és Beregmegyei leletek / T. Lehoczky // AÈ. – 1891. – IX köt. – 141-145 old.
32. Lehoczky T. A Dankofálvai bronzleletről / T. Lehoczky // AÈ. – 1892. – XII köt. – 349-352 old.
33. Lehoczky T. Feketepataki bronzlelet / T. Lehoczky // AÈ. – 1894. – XIV köt. – 278-279 old.
34. Lehoczky T. Adatok hazánk archeológiájához különös tekintettel Beregmegyére és környékére / T. Lehoczky. – Munkács, 1892. – 1912. – I-II köt.
35. Lehoczky T. Vaskori leletről a Munkács melletti Gallis-hegyen / T. Lehoczky // AÈ. – 1895. – XV köt. – 69-72 old.
36. Lehoczky T. Beregmegyei régiségekről / T. Lehoczky // AÈ. – 1896. – XVI köt. – 304-310 old.
37. Lehoczky T. Emlékek a régi vaskorból Munkács környékén / T. Lehoczky // AÈ. – 1901. – XX. köt. – 138-146 old.; II köt. – 198-220 old.; III köt. – 335-344 old.
38. Lehoczky T. Új bronzkori leletről / T. Lehoczky // AÈ. – 1905. – XXV köt. – 59-62 old.
39. Lehoczky T. Régibb vaskori emlékek Munkács környékén / T. Lehoczky // AÈ. – 1906. – XXVII köt. – 337-346 old.
40. Lehoczky T. Vaskori emlékekről Munkács környékén / T. Lehoczky // AÈ. – 1907. – XXVII köt. – 151-166 old.
41. Lehoczky T. Vaskori emlékekről Munkács környékén / T. Lehoczky // AÈ. – 1908. – XXVIII köt. – 250-261 old.
42. Lehoczky T. Kőkorszagi leletek Beregmegyében / T. Lehoczky // AÈ. – 1910. – XXX köt. – 154-164 old.
43. Mihalik J. Őskori emlékek Ugocsa vármegyében / J. Mihalik // AÈ. – 1891. – XI köt. – 410-418 old.
44. Mihalik J. Urmezei urnatemető / J. Mihalik // AÈ. – 1892. – 92-95 old.
45. Pârvan V. Getica. O protoistorie a Daciei / V. Pârvan. – Bucuresti, 1926.
46. Pasternak J. Podkarpatska Rus v mladši době kamenné / J. Pasternak // Niederlův Sborník. Obzor Prehistorický. – Praha, 1925. – № IV. – S. 150-155.
47. Pasternak J. Ruské Karpaty v archeologie / J. Pasternak. – Praha, 1928. – 212 s.
48. Plotényi J. Ungmegyei régiségekről / J. Plotényi // AÈ. – 1904. – XV köt. – 105-109 old.
49. Pronin V. V. Archologické nálezy na Černeckej hore v Mukačeve (Zakarpatska oblasť USSR) / V. V. Pronin // Študijné zvesti AU SAV. – Nitra, 1959. – Č. 3. – S. 5-14.
50. Szova P. Ungvár őskora / P. Szova. – Ungvár, 1942. – 60 old.
51. Skutil J. Paleolitikum Slovenska a Podkarpatské Rusi / Jozef Skutil. – Turč. Sv. Martin: Slovenská Matice, 1938. – 251 s.

52. Reinecke P. Magyarország skytha régiségek / P. Reinecke // AÈ. – 1897. – 11-18 old.

53. Richthoffen Bolko Br. Zur Vorgeschichte der Ostgermanen // Wiener Prähistorischen Zeitschrift. – Wien, 1932. – № XV. – S. 127-145.

54. Zatlukál J. és E. Adatok Podkárpatzka Rusz praehistoriájához / J. és E. Zatlukál. – Mukačeve, 1937. – 179 s.

РЕЗЮМЕ

ИЗ ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ ЭТНОКУЛЬТУРНЫХ КОНТАКТОВ ДРЕВНИХ СООБЩЕСТВ НА ЗАКАРПАТЬЕ (XIX - ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА XX ВЕКОВ)

Пеняк П. С. (Ужгород)

В статье рассматривается начало изучения истории Закарпатья с археологической точки зрения, этнокультурные связи древних сообществ от палеолита до раннего средневековья. В большинстве работ археологов-любителей (Т. Легоцкий, Й. Янкович, Ф. Лессек, братья Э. и Е. Затлукалы) и специалистов-профессионалов (Я. Бем, Я. Эйсер, Ф. Потушняк) подчеркивается, что для всех древних эпох были характерными артефакты с элементами южных, западных и восточных влияний.

Ключевые слова: Т. Легоцкий, Й. Янкович, Я. Бем, поселение, могильник, этнокультурные связи.

SUMMARY

THE HISTORY OF STUDIES OF ETHNOCULTURAL CONTACTS OF ANCIENT COMMUNITIES IN TRANSCARPATHTIA (19th - FIRST HALF OF THE 20th CENTURIES)

P. Peniak (Uzhhorod)

The paper is devoted to the beginning of studies of history of Transcarpathia from archeological point of view, ethnocultural contacts of ancient communities. Studies of professional and amateur archeologists have shown that all archeological periods were characterized by antiquities with elements of Southern, Western and Northern influence.

Keywords: T. Lehoczky, J. Jankovich, J. Behm, settlement, burial tomb, ethnocultural contacts.

УДК 903.2: (394)-047.23

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ

Алешкевич Я. А. (Ужгород)

У статті розглядаються загальні аспекти і тенденції вивчення історії повсякденності як перспективної галузі історичної науки, за допомогою якої з'являється можливість реконструювати повноцінну картину життя «маленької» людини різних епох, акцентувати увагу на її внутрішньому світі, її проблемах, способах їх подолання тощо. При цьому в орбіту наукового інтересу починає входити й повсякдення представників різних соціальних категорій та верств населення. Так виникають поняття «соціологія повсякденності», «естетика повсякденності», «культура повсякденності» та інші. «Атмосферна» присутність повсякдення в усіх сферах життя людини і суспільства досягається шляхом соціально-історичного аналізу. Завдяки інтегративному характеру сфера повсякденності теоретично може зв'язати всі інші світи людської життєдіяльності в єдину картину, але практично реалізувати такий історичний синтез украй важко через недостатність у ній макроісторичної аналітики.

Ключові слова: історія повсякденності, мікроісторія, антропологізація історії, побут, історична реконструкція, гуманітарна сфера.

Постановка проблеми. Можна відзначити декілька істотних ознак сучасного стану вивчення історії повсякденності. По-перше, повсякденність вийшла з-за лаштунків «великої» історії, як об'єкт наукового дослідження цілком набула самодостатності і самостійності, пододала комплекс другоряд-

ності й малозначущості. По-друге, вона розглядається не тільки як емпірична, але й як теоретична проблема, зі своїми методологічними підходами і своїм інструментарієм, котрі дозволяють не тільки реконструювати, але й будувати певні концептуальні моделі, в межах яких повсякденне життя

наповнюється речами і подіями. По-третє, історія повсякденності сприяє інтеграційним процесам в історичній науці в цілому.

Метою даної публікації є популяризація вивчення історії повсякденності як доволі самостійної та перспективної галузі історичної науки, за допомогою якої ми спроможні більш-менш об'єктивно й детально реконструювати минуле людства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зазначена проблематика перебуває в центрі уваги цілого ряду сучасних дослідників, що, на нашу думку, є дуже позитивною тенденцією. Наприклад, у дослідженні М. Зінчук «Еволюція поглядів представників Школи «Анналів» на сутність та особливості дослідження повсякдення» [3] йдеться про початки звернення французьких істориків і соціологів до проблематики повсякденності. Окреслено особливості підходів до даної тематики провідних науковців ХХ ст.: Марка Блока, Люсьєна Февра, Фернана Броделя та інших. Професор історії Вінницького педагогічного університету ім. М. Коцюбинського О. Коляструк у своїй статті «Методологія історії повсякдення» [6] акцентує увагу на теоретико-методологічних основах дослідження повсякденної історії, на міждисциплінарних запозиченнях у сучасній гуманітаристиці. Щодо найновіших досліджень, то 2016 р. в Москві вийшов навчальний посібник колективу авторів під назвою «Історія культури повсякденності» [4], в якому викладені сучасні уявлення про культуру повсякденності в її історичному розвитку: від первісних часів до ХХ століття включно. Доволі детально описані особливості повсякденного життя – вірування, просторовість, житло, гігієна, сімейне життя, побут, їжа, одяг тощо. Автори зазначають, що географічні та кліматичні умови перебування людей, цивілізаційні досягнення, рівень розвитку сільського господарства та ремесел, соціально-політичні процеси – все це помітно впливає на характер та якість повсякденного існування людини. Більш детально порівняно з іншими подібними посібниками характеризується естетична складова культури повсякденності.

Виклад основного матеріалу. Історія повсякденності є беззаперечним проявом так званого «історико-антропологічного перевороту» в гуманітарній думці. На думку російського історика, антрополога, доктора історичних наук Н. Пушкарьової, цей переворот розпочався з кінця 60-х рр. ХХ ст. в результаті краху великих ідей, разом з революцією «нових лівих» і руйнацією старих концепцій історії [8, с. 3]. Змінився час, поширилися ідеї постмодернізму, які замінили універсалізм партикуляризмом, порядок – випадковістю, тотальність – фрагментарністю, а науку пізнання – дискурсом. Як зазначив французький соціолог М. Маффесолі, «із пророків-теоретиків дослідники перетворилися у звичайних учасників суспільного життя і втратили право визна-

вати, що є істиною і що неправдою... Вони втратили можливість планувати, яким повинно бути майбутнє» [13, р. 48].

Прийнято вважати, що термін «повсякденність» уперше з'явився 1904 р. в назві одного з наукових досліджень австрійського психолога, психоаналітика, невролога З. Фрейда «Психопатологія повсякденного життя» («Zur Psychopathologie des Alltagslebens») [11, с. 55]. В наш час у літературі різних країн прийнято застосовувати відповідні терміни для позначення історії повсякденного життя: «everyday life history» (англійська традиція), «histoire de la vie quotidienne» (французька традиція), «Alltagsgeschichte» (німецька традиція), «codzienna historia» (польська традиція), «повседневность» (російська традиція). До цього варто додати, що повсякденність асоціюється з поняттями «антропологія історії», «мікроісторія».

Традиційно історія була макроісторією, комбінацією епохальних подій, великої політики, видатних державних і культурних діячів. Пересічна людина з її приватним життям і повсякденними турботами просто розчинялася в макроісторії, не існувала для неї. Проста людина була лише безликим учасником масових народних рухів, повстань, війн і т. д. Мікроісторія, навпаки, проявляє інтерес до маленької людини, до її проблем і турбот, до приватного життя. На думку Ф. Броделя, мікроісторія повинна включати в себе два рівні: структуру матеріального (речового) життя і структуру нематеріального життя [1, с. 143]. Саме погляд Ф. Броделя дав поштовх переорієнтації досліджень – переходу від сухої політичної історії, від пошуків загальних закономірностей розвитку до аналітичного вивчення історико-психологічних, історико-демографічних, історико-культурних сюжетів. Французькі історики, які належали до другого покоління Школи «Анналів», поглибили метод Ф. Броделя, демонструючи, наскільки важливим є взаємозв'язок між способом життя людей, їхнім побутом та ментальністю [3, с. 22].

Але яка б назва не використовувалася і який би не вибудовувався асоціативний ряд, мета цієї галузі історичних знань одна – якомога докладніше дослідити картину повсякденного життя людей різних епох у контексті історико-культурних, політико-подійних, етнічних, конфесійних відносин та запропонувати новий підхід до її реконструкції. Однак реконструкція повсякденного життя – не така вже проста справа: по-перше, ця сторона буття людей є дуже широкою, всеохоплюючою, по-друге, у розпорядженні історика або дуже мало, або дуже багато джерел інформації, що перешкоджає в обох випадках, оскільки реконструкція може бути неповною або ж, навпаки, занадто розмитою. Традиційний історик, відтворюючи минуле, спирається на історичні джерела, передусім офіційні документи. Історик повсякденності слідує цим же шляхом,

часто залучаючи нові типи історичних джерел, поновому прочитує джерела, що вже були використані. Проте механізми й методики праці історика повсякденності не надто сформовані, тому кожна спроба систематизувати й типізувати джерельну базу досліджень повсякденного життя є надзвичайно цінною. Арсенал джерел значно розширюється – як за рахунок власне історичних документів (особових справ, неофіційних особистих письмових і усних свідчень, зокрема зображально-візуальних елементів), так і за рахунок документів неісторичних (літературних, лінгвістичних, культурологічних тощо). Реконструкція історії повсякденності є доволі суб'єктивним процесом, в який дослідник може вкласти й своє власне емоційне сприйняття явищ та подій, що оточували людину минулого, в яких вона брала участь безпосередньо чи опосередковано. Історик повсякденності аналізує й інші знакові процеси, що мають семіотичну природу (ритуали, жести, поведінкові штампи і стереотипи, етикет), розкриваючи приховані смисли повсякдення, необхідні для корекції бачення історичного минулого більш повно і об'єктивно [9, с. 36]. Він неминуче вступає в емоційні стосунки з об'єктом дослідження, оцінює його через призму власної системи цінностей.

Повсякденність – первинна, безумовна для всіх людей основа буття, хоча й неоднорідна за змістом і значенням. У центрі уваги дослідників історії повсякденності перебуває комплексне вивчення звичного і типового для представників різних соціальних прошарків суспільства стандарту поведінки (нормального та звичайного стилю життя), включно з емоційними реакціями на події, що мали місце. Отже, ключовим поняттям у названому напрямі наукових досліджень є поняття «регулярний (майже щоденний) повтор».

Більшість сучасних дослідників під поняттям «повсякдення» розуміють головним чином сферу приватного життя, і лише окремі з них (соціологи та етнологи) вважають за необхідне аналізувати також сферу виробничих відносин, тобто ті моделі поведінки людей, які формуються на робочому місці. Такий аналіз вимагає оперування поняттями «виробничий побут» і «повсякденність праці». Звернення Л. Февра «Історики, будьте географами! Будьте правознавцями, соціологами, психологами!» [10, с. 37] адресоване безпосередньо історикам повсякденності.

На початку 90-х рр. ХХ ст. німецький історик та антрополог К. Ліпп зауважив, що в літературі «існує настільки багато визначень змісту «повсякденності», скільки є авторів, котрі вивчають її історію» [12, с. 2]. Наприклад, з точки зору сучасних російських дослідників І. Касавіна та С. Щавелева, «повсякденність – це природно-тілесне та приватно-суспільне буття людини, обов'язкова складова всіх форм людської життєдіяльності» [5, с. 22].

На нашу думку, вивчення історії повсякденності є спробою осягнення людського досвіду існування протягом тисячоліть. Виникає закономірне питання: який саме людський досвід слід вивчати, а який – ні? В сучасному розумінні цього напрямку досліджень прихильники вивчення повсякденності не повинні ігнорувати так звану «стратегію виживання», яку вибудовує людина під впливом специфічних соціально-політичних умов, зокрема екстремальних. Тому стало популярним вивчати повсякденне життя не тільки певної історичної епохи чи певного народу, наприклад, стародавніх греків або римлян, а й повсякденне життя часів воєнної пори чи доби соціальних трансформацій. З нашої точки зору, сфера повсякденності охоплює:

- галузь публічного повсякденного життя – спроможність людини адаптуватися до подій навколишнього світу;
- галузь приватного повсякденного життя – події, які трапляються щоденно й охоплюють сферу побутових відносин; сфера повсякденності є глибоко персональною, оскільки вона стосується кожної конкретної людини;
- емоційне сприйняття побутових обставин, які переживають окремі люди чи соціальні групи; повсякденне життя включає в себе середовище, в межах якого людина живе та взаємодіє із собі подібними.

Ми виходимо з того, що історія повсякденності є галуззю соціально-антропологічних студій, оскільки її об'єктом є людина у світі щоденності, її діяльність в інститутах суспільної організації та культурної комунікації. Відповідно, предмет історії повсякденності локалізується в теренах соціальної історії, і водночас її ядром і домінантою залишається антропологічна спрямованість.

Проблема полягає ще й у тому, що статус історії повсякденності в родині історичних наукових дисциплін не є сталим. Так, в одних випадках вивчення повсякденності розглядається як методичний прийом для отримання максимально повної інформації про минуле, в інших – визнається за самостійний напрям дослідження. До сьогодні не подолана певна концептуальна і термінологічна невизначеність самої історії повсякденності та нечіткість її меж і взаємин із іншими близькими течіями в сучасній історіографії. Ще складнішими є інституційні взаємини історії повсякденності з такими течіями сучасної історичної науки як історія ментальностей, історія приватного життя, нова культурна історія, історія знань, усна історія тощо [7, с. 96].

Методологічні питання дослідження повсякденної історії на нинішньому етапі в сучасній українській історіографії перебувають на стадії визначення і становлення, оскільки досі триває процес науково-теоретичного обґрунтування історії повсякденності як новітнього напрямку історичних досліджень. Автори праць про повсякденне життя

послугуються найрізноманітнішими теоретико-методологічними підходами та дослідницькими методиками, спектр яких коливається від реанімації людинознавчих традицій української історичної школи кінця XIX - першої чверті XX століть до запозичення досвіду європейських соціальних істориків останньої третини XX - початку XXI століть. Таку ситуацію можна пояснити тим, що українським дослідникам повсякденності доводиться одночасно розв'язувати кілька завдань. Першим із них є подолання наслідків абсолютизації формаційного підходу, за якого такі важливі аспекти функціонування суспільства як стиль життя, ментальність, норми поведінки, способи виживання й адаптації тощо відкидалися в силу ідеологічної ворожості. Формаційно-класова методологія не брала до уваги «просту людину», її поведінкові норми і повсякденні практики, зумовлені її культурно-історичною ментальністю. Іншим важливим завданням є переосмислення суті історичних процесів, характеру і спрямованості еволюції суспільства. Для його розв'язання належить якісно підняти загальнотеоретичний рівень підготовки істориків у напрямку переходу до норм і вимог європейської історіографії, які вона виробила впродовж XX століття [6, с. 11].

Крім того, в Україні становлення методології повсякденності уповільнене й об'єктивними причинами. Необхідність дослідження історії в умовах незалежності з новітніх позицій змусила вітчизняних істориків знову віддати перевагу політичній історії, історії еліт, ідей, ідеологій, суспільних інституцій, націй тощо. Невиразне в цьому сенсі повсякдення не розглядалося як науково затребу-

ване; отже, пересічність повсякденності залишалася й надалі поза дослідницьким інтересом і аналізом.

Висновки. Історика повсякденності – на відміну від істориків у чистому вигляді – цікавить усе: і історія побуту, і вплив тих чи інших подій на повсякденний побут людей, і історія ментальностей і ментальних стереотипів, і історична психологія, а разом з нею – і історія особистих переживань людини. До того ж, вивчення історії повсякденності містить у собі певні перспективи прогнозування майбутнього, оскільки дозволяє прослідкувати розвиток різних систем цінностей, роль і місце в цьому процесі різних людей, які намагалися «змінити життя» як на державному та цивілізаційному рівні, так і на рівні локальному (приватному). Звернемося до твердження польського філолога та антикознавця Л. Винничук, яке вона зробила, підводячи підсумки одного зі своїх фундаментальних досліджень з історії античності: «...Античність сама розповідає нам про себе, про свої світлі й темні сторони, сама вимагає, щоб до неї поставилися критично, засвоїли її досвід і не повторювали її помилок. Ми повинні знати минуле, історію культури епохи, в яку сягає корінням наша культура, наша цивілізація» [2, с. 493].

Історія повсякденності черговий раз доводить, що люди неоднаково рухаються однією й тією самою колією, і тому індуктивний шлях – шлях пізнання цілого (реконструкція побуту цілого суспільства) через пізнання окремого (реконструкція побуту і повсякдення окремих людей) – виглядає доволі успішним напрямом реконструкції життя минулих століть.

1. Бродель Ф. Структуры повседневности: Возможное и невозможное / Ф. Бродель // Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV-XVIII вв. – В 3-х т. – М., 1986. – Т. 1. – 621 с.
2. Винничук Л. Люди, нравы и обычаи Древней Греции и Рима / Л. Винничук. – Пер. с пол. В. К. Ронина. – М.: Высшая школа, 1988. – 496 с.
3. Зінчук М. Ю. Еволюція поглядів представників Школи «Анналів» на сутність та особливості дослідження повсякдення / М. Ю. Зінчук // Вісник Харківського національного університету ім. В. Каразіна. Серія: Історія. – 2011. – № 982, вип. 44. – С. 21-30.
4. История культуры повседневности / Под ред. В. П. Большакова, С. Н. Иконниковой. – М.: Проспект, 2016. – 790 с.
5. Касавин И. Т. Анализ повседневности / И. Т. Касавин, С. П. Щавелев. – М.: Канон+, 2004. – 432 с.
6. Коляструк О. А. Методологія історії повсякдення / О. А. Коляструк // Вісник Харківського національного університету ім. В. Каразіна. Серія: Історія. – 2011. – № 982, вип. 44. – С. 8-21.
7. Пушкарева Н. Л. «История повседневности» и «история частной жизни»: содержание и соотношение понятий / Н. Л. Пушкарева // Социальная история: Ежегодник. – 2004. – М., 2005. – С. 93-113.
8. Пушкарева Н. Л. История повседневности» как направление исторических исследований / Н. Л. Пушкарева // Этнографическое обозрение. – 2004. – № 5. – С. 3-19.
9. Удод О. А. Психоісторичний підхід до історичних джерел / О. А. Удод // Вісник Дніпропетровського університету. – 2000. – Вип. 8: Історія та археологія. – С. 33-37.
10. Февр Л. Бои за историю / Л. Февр / Пер. А. А. Бобовича, М. А. Бобовича, Ю. Н. Стефанова; Статья А. Я. Гуревича; Комментар. Д. Э. Харитоновича. – М.: Наука, 1991. – 635 с.
11. Фрейд З. Психопатология обыденной жизни / З. Фрейд. – СПб.: Алетейя, 1997. – 191 с.
12. Lipp C. Alltagskulturforshung, Sociologie und Geschichte. Aufstieg und Niedergang eines interdisziplinären Forschungskonzepts / C. Lipp // Zeitschrift für Volkskunde. – 1993. – 89 Jg. – Hf. 1.

13. Maffesoli M. The sociology of everyday life (epistemological elements) / M. Maffesoli // Current Sociology. – Vol. 37 (1): 1–16. – London: Sage, 1987. – 160 p.

РЕЗЮМЕ
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ИСТОРИИ
ПОВСЕДНЕВНОСТИ

Алешкевич Я. А. (Ужгород)

В статье рассматриваются общие аспекты и тенденции изучения истории повседневности как перспективного направления исторической науки, с помощью которого появляется возможность реконструировать полноценную картину жизни «маленького» человека разных эпох, акцентировать внимание на его внутреннем мире, его проблемах, способах их преодоления и т. п. При этом в орбиту научного интереса начинает входить и повседневность представителей различных социальных категорий и слоев населения. Так возникают понятия «социология повседневности», «эстетика повседневности», «культура повседневности» и другие. «Атмосферное» присутствие повседневности во всех сферах жизнедеятельности человека и общества достигается путём социально-исторического анализа. Благодаря интегративному характеру сфера повседневности теоретически может связать все другие сферы человеческой жизнедеятельности в единую картину, но практически реализовать такой исторический синтез крайне трудно из-за недостаточности макроисторической аналитики.

Ключевые слова: история повседневности, микроистория, антропологизация истории, быт, историческая реконструкция, гуманитарная сфера.

SUMMARY
THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASIS OF THE STUDY OF THE HISTORY
OF EVERYDAY LIFE

Ya. Aleshkevich (Uzhhorod)

The article deals with the general aspects and tendencies of studying the history of everyday life as a perspective branch of historical science, through which it is possible to reconstruct a complete picture of the life of «small» people of different ages, to focus on its inner world, its problems, ways of overcoming them, etc. At the same time in the orbit of scientific interest begins to enter and everyday representatives of different social categories and the population. Thus, the concept of «sociology of everyday life», «aesthetics of everyday life», «culture of everyday life», etc., arises. «Atmospheric» presence of everyday life in all other active spheres of man and society makes possible the comprehensiveness of socio-historical analysis. Due to the integrative nature, the sphere of everyday life can theoretically link all other worlds of human life into a single picture, but practically realizing such a historical synthesis is extremely difficult due to the lack of macrohistorical analytics in it.

Keywords: history of everyday life, microhistory, anthropologization of history, everyday life, historical reconstruction, humanitarian sphere.

ВИХОВАНЦІ ІСТФАКУ УЖНУ – ВІДОМІ ОСВІТЯНИ

УДК 373 (09) (477.87) + 37.091.64

ФЕДІР БРЕЦКО – АВТОР ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКІВ З ІСТОРІЇ ТА ПРАВОЗНАВСТВА, ПЕДАГОГ-НОВАТОР

Олашин М. В., Дрік А. Л., Ісак Ю. І. (Ужгород)

У статті розкриваються особливості багаторічної педагогічної та науково-дослідницької діяльності знаного закарпатського вчителя історії Федора Брецька, його досвіду підготовки майбутніх учителів історії, наголос в якій ставиться на засвоєнні ними діяльнісного підходу й усвідомленні гуманітарної спрямованості навчально-виховного процесу в контексті потреби розвитку в учнів умінь і навичок сформованої особистості, насамперед здатності застосування на практиці здобутих знань з різних навчальних предметів.

Ключові слова: педагогічний досвід, творча майстерня вчителя історії, підготовка майбутніх учителів історії.

Постановка проблеми. Сучасне українське суспільство потребує переосмислення мети і завдань вітчизняної системи освіти, її модернізації та якісних змін загалом. Значна увага в цьому контексті прикута до постаті вчителя як центральної фігури шкільного педагогічного процесу, до проблеми оновлення й удосконалення відповідних методів і методик.

З огляду на сказане вище актуалізуються дослідження здобутків знаних українських педагогів, досвід роботи яких є цікавим і повчальним не лише в розрізі навчально-виховного процесу в українській школі, але й з огляду на посилення суспільної ролі вчителя у складні для нашої країни часи. Тим важливішим є вивчення досвіду викладання історії в школі, адже шкільний учитель історії нового типу повинен не стільки виступати інформатором про історичні події, процеси та явища, скільки на основі нових професійних компетенцій спонукати учнів до обговорення подій, висловлення думок, формування власних поглядів, що є однією з передумов становлення особистості.

Метою дослідження є висвітлення особливостей педагогічного досвіду закарпатського вчителя історії Федора Брецька, аналіз його доробку як автора шкільних підручників з історії та правознавства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Станом на сьогодні окреслена проблема практично не була предметом уваги дослідників історії педагогічного процесу на теренах Закарпаття (за винятком Т. Філіппової [31]). Дана стаття є спробою заповнити цю прогалину.

Виклад основного матеріалу. Спочатку подаємо стислий біографічний екскурс. Федір Федорович Брецько народився 15 жовтня 1962 р. в с. Латірка Воловецького району Закарпатської області. В дитинстві полюбляв читати історичні романи й повісті вітчизняних і зарубіжних письменників. У старших

класах почав збирати власну бібліотеку, яка нині нараховує понад п'ять тисяч примірників. Вже тоді виявляв особливий інтерес до історії рідного краю. Після армії вступив на історичний факультет Ужгородського державного університету, який закінчив з відзнакою. Далі була аспірантура на кафедрі політології цього ж університету. Із серпня 1990 р. викладає історію та правознавство в Ужгородській ЗОШ № 15, а з квітня 1994 р. – у Класичній гімназії Ужгородської міської ради Закарпатської області [див. детальніше: 19; 31].

Ф. Брецько є завідувачем кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін згаданої вище гімназії (з 1996 р.), головою Ради гімназії (з 2001 р.), головою виборного органу первинної профспілкової організації працівників гімназії (з 2005 р.). Був депутатом Ужгородської міської ради V скликання (2006–2010).

Вчитель Ф. Брецько репрезентує гімназію на освітніх теренах України як член експертних груп, журі різних рівнів, є автором навчальних програм: Програми навчальної дисципліни (курсу) «Основи держави і права України (Основи правознавства)» [6, с. 18-24] та Програми шкільного курсу «Мій Ужгород» для учнів 5-х класів загальноосвітніх середніх шкіл, затвердженої науково-методичною радою управління освіти Ужгородської міської ради (протокол № 1 від 30 вересня 2004 р.) [2, с. 127-136].

Педагог є автором 17 навчально-методичних, навчально-дидактичних та навчально-пізнавальних посібників з історії України та основ правознавства (див.: Додаток 1), понад 60 публікацій на історичну, правову та суспільствознавчу тематику, а також з актуальних питань розвитку освіти України в умовах її реформування (див.: Додаток 2). Підготовлені та видані ним навчальні видання є спробою створення систематизованого підбору схем і таблиць до багатьох навчальних курсів, зокрема: «Правознавство. Практичний курс», «Правознавство», «Історія

держави і права України», «Основи держави і права України», «Права і свободи людини і громадянина», «Українське державотворення». Головною їх метою є допомогти вчителю та учням систематизувати і краще засвоїти навчальний матеріал, поглибити знання з найбільш актуальних питань українського державотворення та правотворення.

Вчитель Ф. Брецько розробив і розробляє різномірні тестові завдання з історії України для 5-11 класів відповідно до шкільної навчальної програми. Він бере активну участь у проведенні заходів на історичну, краєзнавчу, правову та суспільствознавчу тематику на рівні гімназії, міста Ужгорода і Закарпаття.

Ф. Брецько був учасником конкурсу «Успішний проект з використанням інформаційно-комунікаційних технологій у навчально-виховному процесі» в рамках Програми Intel «Навчання для майбутнього» (сертифікат від 31 грудня 2010 р.) та Всеукраїнського конкурсу рукописів підручників для учнів 11 класів загальноосвітніх навчальних закладів з навчального предмету «Історія України» (рівень стандарту, академічний рівень), який проходив у грудні 2010 - січні 2011 рр. (Київ, Інститут інноваційних технологій та змісту освіти Міністерства освіти і науки України) [14].

Нині вчитель Ф. Брецько розробив матрицю для підготовки на кафедрі суспільно-гуманітарних дисциплін Ужгородської класичної гімназії колективного авторського навчального підручника «Наше Закарпаття. Географія. Історія. Культура. Видатні постаті». Підручник для загальноосвітніх навчальних закладів» та продовжує роботу з підготовки рукопису фундаментального навчально-пізнавального видання «ЦІКАВА ІСТОРІЯ. Історичні і термінологічні диктанти, дидактичні та інтелектуальні ігри, проблемні задачі з історії, тестові завдання і рівняння, конкурсні завдання, головоломки, кросворди, чайнворди та інші цікавинки. Книга для учня та вчителя».

За період з 1997 р. вчитель Ф. Брецько підготував понад 70 гімназистів, які стали переможцями, призерами та учасниками Всеукраїнських учнівських олімпіад з історії та правознавства різних рівнів. Як науковий керівник він підготував понад 60 гімназистів, які стали переможцями, призерами та учасниками різних етапів конкурсу-захисту науково-дослідницьких робіт учнів – членів Ужгородської філії Закарпатського територіального відділення Малої академії наук України (секції «Історія», «Історичне краєзнавство» та «Правознавство»).

Життєвим і педагогічним кредо вчителя є таке: «розвивати в гімназистів стійкий пізнавальний інтерес до історії та права як навчальних предметів і як науки» [31, с. 44]. Часто історикам ставлять традиційне питання: «Що таке історія?». Ф. Брецько відповідає на це так: «Історія – колективна жива пам'ять, найцікавіша книга про життя народів

нашої планети. Це наука про минуле людського суспільства і його сьогодення, про закономірності розвитку людського життя в конкретних формах та просторово-часових вимірах» [31, с. 44].

Втілюючи в життя Концепцію громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності [16] та Національну доктрину розвитку освіти України у XXI столітті [23], педагог виховує в гімназистів повагу до народних і культурно-історичних традицій та звичаїв, віросповідання, почуття гордості за рідний край та своє місто, запроваджує інноваційні педагогічні технології, зокрема модульне [22] та особистісно зорієнтоване навчання [25], реалізує прийоми диференційованого та індивідуального підходів до навчання [9], розробляє і застосовує опорні схеми й таблиці, які укладено в навчальні підручники та посібники. Уроки його динамічні, насичені інформацією, мають високий науковий рівень. В основі навчання – педагогічна співпраця учасників навчально-виховного процесу. Урок та навчальна діяльність гімназистів для Ф. Брецька не є чимось зовнішнім, штучним, тому його уроки живі, насичені цікавою та конкретною роботою. Співавтори цієї статті неодноразово мали змогу особисто пересвідчитись у цьому, відвідавши багато уроків Ф. Брецька, обговорюючи з ним важливі питання оновлення й удосконалення педагогічних підходів, насамперед у галузі викладання історії.

У своїй навчально-виховній діяльності педагог багато років працює над дослідженням методичної проблеми під назвою: «Застосування інноваційних засобів і методів навчання предметів суспільно-гуманітарного циклу з метою ефективного впливу на розвиток та саморозвиток гімназиста». Ця тема включає в себе багато складових, серед яких варто визначити такі: евристичні методи навчання, їхній зміст та призначення; словникова робота на уроках з історії (науково-практичний аспект); розробка сучасних засад методики викладання історії; традиційні та інноваційні (нестандартні) методи і форми роботи на уроках історії; методичні прийоми та практичне використання художньої літератури на уроках історії України; застосування тренувальних вправ і контрольних письмових диктантів з історії України; рольова гра на уроках історії (вітчизняної, всесвітньої); використання словесно-діалогічних методів у навчальному процесі; формування наукових понять в учнів на уроках історії.

Значну увагу у своїй роботі вчитель Ф. Брецько приділяє методиці викладання історії в школі. Актуальність розробки сучасних засад методики викладання історії в школі пов'язана з тенденцією до переходу розвинених країн до інформаційного суспільства, із прискоренням інтеграції України у світове співтовариство, пошуком нею власного місця у складному й багатовимірному сучасному світі, а також підвищенням уваги до проблем грома-

дянської освіти [17] та виховання особистості в умовах розвитку української державності як пріоритетного напрямку національної освіти. Нові підходи до методики навчання історії пов'язані також із процесами модернізації освітньої галузі, що закладені в Концепції розвитку шкільної історичної освіти [15; 18]. Отже, Ф. Брецько переконаний у тому, що шкільний курс історії являє собою специфічний виклад основ історичної науки з навчально-виховною метою, виходячи з нових цілей і завдань навчання історії, що відображені в Концепції розвитку шкільної історичної освіти в Україні. Він сповна використовує усталені методики викладання історії [20-21] та розробляє власні (авторські), покладаючи в їх основу нові нестандартні методи й форми навчання історії в Ужгородській класичній гімназії: урок-семінар, урок-вікторину, урок-диспут, урок KBK, урок-екскурсію, урок-вітальню, урок розумників, урок-гру, урок творчості тощо.

Успішне засвоєння історичних знань учнями залежить від методик, якими Ф. Брецько послуговується на уроках. Під час їх проведення він використовує різні методи й форми роботи, гармонійно поєднуючи традиційні (лекція, бесіда) з так званими активними (урок-дискусія, урок-гра, урок-практикум, уроки самостійної роботи, метод проекту, метод аналізу проблемних ситуацій тощо) [24]. Проблемні завдання (ситуації) вчитель пропонує, спираючись на матеріали засобів масової інформації, реальні життєві факти, історію рідного краю, міста, інформацію про видатних історичних постатей вітчизняної та всесвітньої історії. До підготовки таких завдань він залучає учнів, які не тільки допомагають збирати матеріал, а й інколи самі його моделюють. Розв'язання проблемних завдань на уроках стає предметом дискусії, під час якої учні висловлюють свої думки, вчать з повагою ставитися до позиції опонентів, критично мислити [11]. Вчителю це дає можливість не тільки спостерігати, як учні засвоїли навчальний матеріал, а й визначити їх морально-етичне ставлення до проблеми й за необхідності корегувати його. Учні обговорюють такі проблеми як, наприклад, втрату української державності в минулому, роль гетьманів в історії українського державотворення, внесок українського народу в розвиток світової культури та мистецтва, специфіку української ментальності. Розвитку вміння брати участь у дебатах значною мірою сприяє застосування інтерактивних (активних) методик, як от «Мікрофон», «Твій зоряний час», «Мозковий штурм», «Сніговий ком», «Акваріум» та інших. Розвитку пізнавальної активності, формуванню громадянської позиції, розвитку гіпотетичного і критичного мислення сприяє складання соціальних проектів, історично-політичних прогнозів, творів-роздумів, творів-есе тощо. Використання вчителем інтерактивних методів [10] підвищує ефективність навчання, оптимізує його, робить учнів активними

учасниками навчального процесу, сприяє самопізнанню, самореалізації особистості в різних видах творчої діяльності, що вкрай необхідно для правильного життєвого вибору. Результатом плідної праці Ф. Брецька, зокрема організації пізнавальної діяльності учнів під час вивчення історії є: участь учнів основної школи та старшокласників у предметних олімпіадах на рівні школи, міста, області, республіки, написання окремими старшокласниками науково-дослідницьких робіт з проблемних питань історії України, історії рідного краю чи міста по лінії Малої академії наук України, підготовка учнями наукових рефератів, інформаційних повідомлень чи міні-досліджень для проведення шкільних навчально-практичних конференцій на історичну тематику, присвячених видатним історичним подіям, українським політичним, державним, культурним діячам. Те, що учні не залишаються осторонь цього, свідчить про їхню активну громадянську позицію.

Для вчителя Ф. Брецька важливе місце серед наочних засобів навчання історії і правознавства посідає умовно-графічна наочність – схеми, графіки, таблиці, діаграми, схематичні рисунки [30] тощо. Вони використовуються для формування в учнів локальних уявлень, встановлення причинно-наслідкових зв'язків та розуміння сутності історичних подій, явищ, процесів державотворення та правотворення, їхньої динаміки. Умовно-графічна наочність у сучасних умовах знаходить (інколи вимушено) найширше застосування у викладі навчального матеріалу. Зокрема, перевага надається різним видам схем і таблиць. При викладанні історії найчастіше використовують структурні та логічні схеми. Структурні схеми відтворюють зв'язки між складовими того чи іншого історичного явища (між подіями певного періоду тощо). Їх використання допомагає учням набагато краще зрозуміти відповідний інформаційний ряд та сутність явищ (подій, періоду тощо). Логічна схема – це графічне зображення, що передає історичний (зокрема державотворчий) процес та його складові, які впливають одна з одною [12; 29]. Такі схеми вчитель використовує, зазвичай, під час вивчення причин і наслідків історичних подій та явищ, адже вони допомагають з'ясувати причинно-наслідкові зв'язки. Перевагою логічних схем є їхня простота у виконанні. Як відомо, таблиця – це перелік текстової або цифрової інформації, розташованої за певним порядком у графах (колонках) та рядках. Таблиця, по суті, є синтетичним образом теми, яка вивчається. Таблиці поділяються на тематичні, порівняльні, хронологічні та синхроністичні. На відміну від схем, у таблицях відсутні умовні позначення історичних подій чи явищ. На думку Ф. Брецька, схеми і таблиці як засоби наочності, мають такі спільні змістові риси: 1) у навчальному процесі вони використовуються як дієві засоби виокремлення головного в матеріалі, своєрідного розташування необхідної навчальної інформації

у замкненому просторі; 2) складання схем і таблиць сприяє формуванню в учнів навичок здійснення логічних операцій – аналізу, синтезу, порівняння, а також уміння перетворювати та узагальнювати історичний чи правознавчий матеріал, систематизувати його та відтворювати графічно.

На сучасному етапі викладання історії та правознавства схеми і таблиці використовуються набагато рідше, ніж раніше. Об'єктивною причиною цього став процес переосмислення змісту і форм шкільної історичної та правознавчої освіти в Україні. Проте сьогодні можна й необхідно активізувати практику використання схем і таблиць у процесі викладання історії, правознавства, інших гуманітарних дисциплін.

У центр навчально-виховного процесу вчитель Ф. Брецько ставить учня, який відчуває себе співавтором уроку (заняття), має всі можливості розвивати свої здібності, нахили, може контактувати з учителем як особистість із особистістю. На уроках історії вчитель прагне створити умови, які би спонукали учнів творчо мислити й діяти на власний розсуд, а також дбає про розвиток у них у майбутньому таких якостей як компетентність [13; 28], підприємливість, уміння приймати ефективні, зокрема й нестандартні рішення [1]. З метою організації творчої діяльності учнів, розвитку вмінь та навичок застосовувати набуті знання в нестандартних ситуаціях, навчання учнів самостійного пошуку істини на уроках історії вчитель Ф. Брецько завжди створює доброзичливу психологічну атмосферу, коли визнається право учня на помилку, поважається його власна гідність, що не в останню чергу досягається завдяки реалізації принципу індивідуалізації навчання. Дбаючи про формування творчої особистості, Ф. Брецько намагається озброїти учнів найглибшими та найповнішими знаннями, сприяти виробленню в них уміння як аналізувати, так і синтезувати знання, порівнювати різноманітні життєві ситуації, давати їм оцінку відповідно до норм життя, мати щодо них власну думку [25].

Зміст педагогічного досвіду вчителя Ф. Брецька полягає насамперед у послідовній діяльності щодо розвитку в учнів стійкого інтересу до історичних знань, що допомагатиме формуванню їх як особистостей.

Про трудові звитяги Ф. Брецька свідчить низка вагомих нагород: Лауреат Всеукраїнського конкурсу «Учитель року» (1996) в номінації «Історія» [26, с. 10–11]; Відмінник освіти України (Наказ МОН України 524-к від 19 липня 2001 р.); Диплом Спільки юристів України 1999 р. (за краще юридичне видання 1998–1999 рр. у номінації «Навчальні посібники» – за видання «Основи держави і права: Навчальний посібник для загальноосвітніх шкіл, гімназій, ліцеїв: У 2-х кн. – Ужгород, 1998. – 1000 с.; за оригінальний виклад програмового навчального матеріалу на загальноосвітньому рівні) та інші.

Федір Брецько як дослідник та автор навчальних видань з історії та правознавства. Вище вже було згадано, що за період 1994–2017 рр. учитель Ф. Брецько підготував та опублікував 17 навчальних видань. Їх можна поділити на три групи: з основ правознавства, з історії України та з краєзнавства. До навчальних видань з основ правознавства слід віднести: «Основи держави і права: Посібник-довідник для вчителів та учнів загальноосвітніх шкіл, ліцеїв, гімназій, а також абітурієнтів до вищих навчальних закладів» (1994), «Основи держави і права» (1995), «Основи держави і права: Навчальний посібник у 2-х книгах» (1998), «Основи держави і права у схемах і таблицях: Навчальний посібник» (2005), «Правоознавство. 9 клас. Дидактичні матеріали до курсу» (2006), «Основи держави і права України: Модульний курс у таблицях і схемах» (2009), а також «Правоознавство. Практичний курс. 9 клас: Конспект-довідник» у 2-х частинах (2012). Другу групу навчальних видань автора становлять: «Історія України 1914–1939 років: Конспект-довідник» (2009), «Державотворення незалежної України (1991–2009)» (2009), «Історія України 1939–2009 років: Конспект-довідник» (2010), «Історія України: візуальні тестові завдання. 7 клас» (2017), «Визначні постаті в історії України XV–XVIII ст. у запитаннях і відповідях» (2017), а також навчальні видання, підготовлені у співавторстві: «Українська національно-демократична революція 1917–1920 рр.: Навчально-методичний посібник» (2003) та «Незалежна Україна: хроніка державотворчого процесу (1991–2009): Навчально-пізнавальний посібник для вчителів та учнів 7–12 класів загальноосвітніх шкіл, гімназій та ліцеїв» (2009). Третю групу становить відомий у краї підручник у співавторстві «Мій Ужгород. Історія. Географія. Культура: Підручник для 5 класу» (2004).

Варто звернути увагу на окремі з цих навчальних видань. Так, поштовхом до написання навчального посібника «**Історія України 1914–1939 років: Конспект-довідник**» послугували як багаторічна практика викладання автором історії України в Ужгородській класичній гімназії, так і недостатність такої навчально-методичної та дидактично-пізнавальної правознавчої літератури, яка була б доступна будь-якому учневі чи школяреві. Навчальне видання призначене для учнів (школярів) і покликане закласти основи історичних поглядів і переконань, навчити учнів володіти набутими знаннями та використовувати їх для розв'язання нових навчальних проблем, виявляти розуміння історичних процесів; робити аргументовані висновки; характеризувати історичні явища і процеси, використовуючи різні джерела інформації; встановлювати синхронність подій вітчизняної та всесвітньої історії; вільно словеслювати власні судження і переконливо їх аргументувати [4, с. 6]. Посібник також покликаний ознайомити учнів з основами державно-конститу-

ційного ладу Української держави першої половини ХХ ст., поглибити їхні знання про походження, теорії, типи державного ладу і форми правління; виробляти вміння аналізувати суспільно-політичні події в Україні та світі, спираючись на історичні знання і користуючись вітчизняними історичними джерелами та літературою. Головною особливістю пропонованого навчального посібника є те, що весь історичний матеріал навчальної дисципліни (курсу) подано у вигляді опорних конспектів. Кожна тема складається з двох частин: у першій частині під назвою «Слід зазначити найголовніше» представлено обов'язковий відповідно до державної навчальної програми історичний матеріал, а у другій частині під назвою «Цікаво знати додатково» подано також навчальний історичний матеріал, який органічно на довідниково-інформаційному рівні доповнює першу частину. Лише до першої частини кожної теми подані завдання для самоконтролю. Всі теми історії України 1914-1939 рр. побудовані за логічно-структурним принципом, носять фактологічний зміст, містять оцінки, аналіз та характеристики історичних подій, процесів, постатей, а також включають у себе чимало зібраної автором і професійно опрацьованої політологічної та суспільствознавчої інформації. У навчальному посібнику вперше подано такий необхідний історичний матеріал, який повинен бути в усіх сучасних шкільних навчальних підручниках, проте, на жаль, він відсутній. Мовиться про політичну історію Української революції 1917-1920 рр., про утворення СРСР і роль у ньому України, про Колосомор 1932-1933 рр. у контексті формування колдосного ладу на селі в період 1933-1939 рр., про партійно-державне керівництво радянської України, про важливі історичні події на західноукраїнських землях у 1920-1930-х рр. [4, с. 7-9]. Отже, у цій книзі автором запропоновано новий підхід до вивчення історії України на загальноосвітньому рівні, який сприятиме цілісному, глибокому та ґрунтовному опануванню учнівською аудиторією історичними знаннями. Цим навчальний посібник суттєво відрізняється від інших навчальних видань з історії України ХХ століття.

Логічним продовженням згаданого видання став навчальний посібник **«Історія України 1939-2009 років: Конспект-довідник»**. Навчальне видання заслуговує на увагу своєю оригінальністю. По-перше, програмовий навчальний матеріал викладено у формі опорних конспектів. По-друге, автор уперше весь зміст навчального історичного матеріалу подав за дуалістичним принципом. Кожна тема поділена на дві частини. Перша частина теми містить обов'язковий конспект, в якому реалізується навчальна програма з історії України. Друга частина теми містить довідковий навчальний матеріал з історії, який органічно доповнює першу частину теми. Наприклад, тема «Початок Другої світової війни. Вхідження західноукраїнських земель до складу

Союзу РСР та Української РСР. Радянська західно-українських областей УРСР у 1939-1941 роках» містить короткий конспект із дев'яти пунктів, а в другій частині теми подано довідкову інформацію про адміністративно-територіальний устрій УРСР у 1939-1941 рр., про Закарпаття напередодні Другої світової війни, про В'ячеслава Молотова, Йоахіма фон Ріббентропа, Семена Тимошенка [5, с. 11-16]. По-третє, поданий у книзі навчальний матеріал містить цілісну систему історичних знань, оскільки головною метою навчального посібника є сформувати в учнів системне уявлення про історичні явища і на цій основі сприяти формуванню в них системних уявлень про особливості історичних реалій України. По-четверте, обсяг навчального матеріалу шкільного історичного курсу відповідає завданням, змісту та вимогам державної навчальної програми з історії України для гімназій, ліцеїв, колегіумів, а також для класів загальноосвітніх шкіл із поглибленим вивченням історії. У книзі навчальний матеріал спирається на ґрунтовну джерельну основу. Автор також зібрав та опрацював чимало історико-політичної, культурологічної та суспільствознавчої інформації. Всі теми з історії України 1939-2009 рр. (їх 40) [5, с. 7-10] побудовані за логічно-структурним принципом, носять тематико-фактологічний зміст, містять оцінки, аналіз і характеристики історичних подій, процесів, постатей, а також включають у себе політологічну та суспільствознавчу інформацію. У користуванні даним посібником допоможе використання картографічних посібників-атласів чи настінних карт, що дозволить продемонструвати динаміку історичних подій, встановити зв'язок між географічним середовищем та місцем тієї чи іншої історичної події. Особливу увагу в навчальному посібнику приділено темам, в яких розкривається історія незалежної України періоду 1991-2009 рр. Це не випадково. Адже цей період найскладніший і водночас найважливіший в історії України та її державотворенні ХХ-ХХІ століть. Не менш цікавими та оригінально поданими є інші теми книги. Подібно до інших видань Ф. Бреца, тут уперше вміщено історичний матеріал, який повинен був би бути в усіх сучасних підручниках, але який, на жаль, у більшості з них відсутній [5, с. 27-33, 88-90, 120-122, 143-157, 193-198, 206-212]. Зміст навчального видання спрямований на розвиток самостійності та активізацію творчої діяльності шкільної молоді, поглиблення її знань, а також полегшення для учнів повторення матеріалу та самоперевірки знань.

У видавництві «Основа» (Харків) 2009 р. вийшла книга Ф. Бреца **«Державотворення незалежної України (1991-2009)»**. Навчально-пізнавальний посібник є спробою в доступній формі подати інформацію про головні події та перший досвід сучасного державотворення і правотворення на загальноосвітньому рівні для шкільної аудиторії

при вивченні учнями історії незалежної України. Її мета – допомогти учням оволодіти основами наукового підходу до історії, дати орієнтири для розуміння витоків та сучасного історичного розвитку українського суспільства і держави, для спроб окреслити перспективи вирішення проблем державотворення і правотворення [3, с. 4]. В центрі уваги автора – сучасне українське державотворення, засноване на теоріях демократичної, правової і соціальної держави, спрямоване на розвиток демократичних інститутів держави, підвищення ефективності діяльності всіх гілок влади, забезпечення й захист прав та свобод громадян, втілення в суспільстві принципів соціальної справедливості. За основу автором взято історико-хронологічний підхід до висвітлення державотворчого процесу незалежної України [3, с. 5]. У посібнику також подано інший цікавий навчальний дидактичний матеріал з питань державотворення і правотворення в Україні. Насичений навчальний матеріал викладено структуровано, якісно та в доступній учням формі. Він стимулює зацікавленість предметом, розширює кругозір, збагачує ерудицію, заохочує до самостійного осмислення історичних процесів.

Важливою подією в освітньому просторі Закарпаття стала поява 2004 р. книги **«Мій Ужгород. Історія. Географія. Культура»**. І хоча підручник адресований передусім школярам, зокрема п'ятикласникам, видання справді унікальне. Творчий колектив підручника – це професор УжНУ Сергій Федака та викладач УжНУ Федір Шандор, вчителі-практики Любов Майор, Наталія Габчак, Світлана Фесенко. Координатором програми та упорядником навчального видання виступив Федір Брецько. Підручник побудований як базовий для курсу за вибором (всього 35 годин на рік). Структурно він складається з оповідань, згрупованих у чотири розділи, а саме: «Мандрівка в історичне минуле столиці Срібної Землі», «Географія і природа нашого міста», «Культурне і духовне життя міста», «Видатні постаті, які творили історію міста». Підручник включає в себе рубрики: «Перевірте себе» (це 5 тематичних атестацій), «Цікаво знати: для допитливих», «Пояснення основних понять», «Мій Ужгород: коротка хроніка подій», «Список використаної літератури», а також програму та календарно-тематичне планування навчального курсу. Книга гарно ілюстрована, містить сучасну карту-схему міста. Усвідомити головне, запам'ятати найсуттєвіше, замислитися над найважливішим школярам допоможуть запитання і завдання, подані наприкінці кожного оповідання. Із переліку запитань і завдань окремі з них призначені для виконання вдома разом із батьками чи друзями. Головною метою впровадження в загальноосвітніх навчальних закладах цього курсу є ознайомлення учнів з історико-архітектурними пам'ятками, видатними посталями, які творили історію міста, з історико-культурною спадщиною не тільки міста Ужго-

рода, а й усього закарпатського краю [2, с. 4]. Адже мова в підручнику йде про вивчення історії та осягнення реалій сьогодення, про географію, літературу, фольклор, музику, театр, архітектурні і скульптурні пам'ятки, культурні зв'язки міста Ужгорода з народами інших держав. Навчальний матеріал є суто красномовним. Це вкрай важлива складова розвитку всієї української національної школи, одним із найважливіших завдань якої є прищеплення любові до свого рідного народу, рідного міста, краю, домівки, батьків, тобто національно-патріотичне виховання сучасної учнівської молоді [2, с. 5]. За своїм змістом цей навчальний курс покликаний створити всі умови для розкриття творчого потенціалу вчителя та учня, а наслідком їхньої співпраці повинні бути: для учня – наявність знань, умінь, навичок, а для вчителя – постійна готовність до творчої роботи у процесі реалізації освітніх і виховних завдань загальноосвітньої середньої школи.

Наразі вчитель Ф. Брецько працює над написанням унікального видання під назвою **«ЦІКАВА ІСТОРІЯ**. Історичні і термінологічні диктанти, дидактичні та інтелектуальні ігри, проблемні задачі з історії, тестові завдання і рівняння, конкурсні завдання, головоломки, кросворди, чайнворди та інші цікавинки. Книга для учня та вчителя» обсягом понад 1000 сторінок. У цій книзі буде подано багатющий та цікавий історичний матеріал з історії України та всесвітньої історії від найдавніших часів до сьогодення. Книга міститиме терміни, поняття, імена з історії, географії, літератури, мистецтва, культури, політики та інших сфер життя, котрі стосуються буття українського народу в різні історичні епохи й періоди. До складу видання буде введено ті терміни, назви, поняття, імена, котрі дадуть змогу представити цілісний образ України як держави з багатими історичними і культурними традиціями, а також репрезентуватимуть її географію, економіку, політичне життя. Також видання міститиме низку імен видатних діячів України з різних сфер життя від IX до XXI століть. Головна мета книги «Цікава історія...» – представити історичне минуле й сучасне життя Української держави. Матеріал книги, що готується, можна буде сповна використовувати на уроках вітчизняної та всесвітньої історії, правознавства, української літератури, художньої культури, а також у позакласній роботі з указаних навчальних предметів.

На особливу увагу заслуговують навчальні видання Ф. Брецько з основ правознавства (їх 9). Зокрема, згадаємо навчальне видання **«Основи держави і права України. Модульний курс у таблицях і схемах»**. У цьому навчальному посібнику викладено основний і додатковий навчальний матеріал з основ держави і права України (основ правознавства). Головною особливістю книги є те, що весь правознавчий матеріал навчальної дисципліни (курсу) подано у вигляді таблиць. Саме так, уся книга – це

таблиці і схеми. Вони складені за логічно-модульним принципом, носять тематичний зміст, включають у себе понятійно-категоріальний апарат [6, с. 16]. Отже, у цій книзі запропоновано модель, яка сприятиме цілісному, глибокому та ґрунтовному опануванню учнями правовими знаннями на загальноосвітньому рівні.

2012 р. побачили світ дві частини навчального видання за авторством Ф. Брецька – **«Правознавство. Практичний курс. 9 клас. Конспект-довідник. Юридичний практикум»**. Головною особливістю навчального посібника є те, що весь матеріал курсу подано за темами у вигляді опорних конспектів з дотриманням змісту і державних вимог до рівня загальноосвітньої підготовки учнів згідно з навчальною програмою [7, с. 5]. Кожна навчальна тема містить рубрику під назвою «Для тих, хто бажає знати більше», яка включає додатковий навчальний матеріал, що органічно на довідниково-інформаційному рівні доповнює основну (конспектну) частину теми й містить профорієнтаційний компонент для забезпечення можливості усвідомленого вибору учнями правового профілю навчання у старшій школі. Матеріал посібника містить інформацію про основи теорії держави і права, права, свободи та обов'язки людини і громадянина, способи їх захисту, а також найголовніший матеріал з окремих галузей права України. В багатьох темах навчального курсу особлива увага звертається на розкриття змісту правового статусу дитини, її права та законні інтереси, зокрема й правові обмеження, закріплені в галузевому законодавстві України. Темі складені цікаво, містять елементи практичного характеру. До кожної теми подано цікаві домашні завдання, серед яких завдання на знання необхідних правових понять і термінів, змісту важливих положень теми, юридичні задачі для формування навичок діяти згідно з нормами права в конкретних життєвих ситуаціях, творчі завдання для написання творів-есе або творів-роздумів з найбільш актуальних правознавчих питань, а також інші творчі за-

вдання. До окремих із них подано відповіді, які слугують взірцями виконання учнями аналогічних завдань. У посібнику подано цікавий додатковий правознавчий матеріал до кожної теми з навчального курсу «Правознавство. Практичний курс» для дев'ятикласників, котрі бажають знати більше та вирішили обрати правовий профіль навчання у старшій школі. В книзі міститься вагомий дидактичний пізнавальний матеріал з правознавства (практичний курс), тематичні творчі завдання (тестові завдання, самостійні роботи, правові диктанти, юридичні рівняння й задачі, творчі роботи тощо), призначені для оцінювання знань і навичок школярів з окремих тем (поточне оцінювання) та навчальних досягнень з тематичного блоку кожного розділу (ix 7) [8, с. 5-6].

Висновки. Отже, змістом педагогічної діяльності Ф. Брецька є, перш за все, зусилля, спрямовані на формування в учнів особистості, що розпочинається не в останню чергу з формування в них стійкого інтересу до історії, який повинен закласти основи історичних поглядів і переконань, поглибити знання учнів про походження, розвиток історичних явищ та речей, про історію формування української державності, культури українського народу, про події, процеси і явища всесвітньої історії, сприяти усвідомленню логічної обумовленості історичних процесів, подій та явищ для вирішення багатьох проблем сьогодення. А доробок Ф. Брецька у сфері підготовки навчальних видань з історії та правознавства допомагає учням засвоїти історичний і правознавчий матеріал на якісно вищому рівні, поглибити і розширити знання з різних галузей права, краще зрозуміти соціальне значення необхідності навчального курсу шкільної освіти, засвоїти основні прийоми логічного та нестандартного мислення. Ці навчальні видання покликані також сприяти формуванню в учнів високої правової культури, формувати в них уміння й навички щодо застосування набутих знань на практиці.

1. Баханов К. О. Сучасна шкільна історична освіта: інноваційні аспекти / К. О. Баханов. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток ЛТД», 2005. – 283 с.
2. Брецько Ф. Ф. Мій Ужгород. Історія. Географія. Культура: Підручник для 5 класу / Ф. Ф. Брецько, Н. Ф. Габчак, Л. П. Майор, П. П. Федака, С. С. Фесенко, Ф. Ф. Шандор. – Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації, 2004. – 144 с.
3. Брецько Ф. Ф. Державотворення незалежної України (1991-2009) / Ф. Ф. Брецько // Бібліотека журналу «Історія та правознавство». – Вип. 11 (71). – Харків: Основа, 2009. – 128 с.
4. Брецько Ф. Ф. Історія України 1914-1939 років: Конспект-довідник / Ф. Ф. Брецько. – Тернопіль: Мандрівець, 2009. – 168 с.
5. Брецько Ф. Ф. Історія України 1939-2009 років: Конспект-довідник / Ф. Ф. Брецько. – Тернопіль: Мандрівець, 2010. – 320 с.
6. Брецько Ф. Ф. Основи держави і права України: Модульний курс у таблицях і схемах / Ф. Ф. Брецько. – Тернопіль: Мандрівець, 2009. – 416 с.
7. Брецько Ф. Ф. Правознавство. Практичний курс. 9 клас. Конспект-довідник. – Частина 1 / Ф. Ф. Брецько // Бібліотека журналу «Історія та правознавство». – Вип. 6 (102). – Харків: Основа, 2012. – 127 с.

8. Брецько Ф. Ф. Правознавство. Практичний курс. 9 клас. Конспект-довідник. – Частина 2 / Ф. Ф. Брецько // Бібліотека журналу «Історія та правознавство». – Вип. 7 (103). – Харків: Основа, 2012. – 127 с.
9. Диференційований та індивідуальний підходи в навчанні. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: pidruchniki.com/.../diferentsiyovaniy-individualniy-pidhodi-navchanni-vihovanni.
10. Дичківська І. М. Інноваційні педагогічні технології: Навч. посібник / І. М. Дичківська. – К.: Академвидав, 2014. – 218 с.
11. Зоркіна Н. В. До питання про критичне мислення на уроках історії / Н. В. Зоркіна // Методичний вісник історичного факультету ХНУ. – 2003. – № 2.
12. Інтерактивні методи навчання: Навч. посібник / За заг. ред. П. Шевчука, П. Фенриха. – Щецин: Вид-во WSAP, 2005. – 170 с.
13. Компетентнісний підхід у сучасній українській освіті: світовий досвід та українські перспективи / Під заг. ред. О. Овчарук. – К.: К.І.С., 2004. – 112 с.
14. Конкурсний відбір проектів підручників для 11 класів (2011 р.). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://imzo.gov.ua/pro-imzo/pro-veb-sayt>.
15. Концептуальні засади сучасної шкільної історичної освіти. Збірник документів і наукових праць. – Бердянськ: Бердянський держ. пед. ун-т, 2007. – 272 с.
16. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності // Інформаційний збірник МОН України. – 2000. – № 22.
17. Концепція громадянської освіти в Україні // Громадянська освіта: Книга для вчителя / Р. А. Арцишевський, Т. В. Бакка, І. М. Гейко та ін. – Львів: Тека, 2002. – 157 с.
18. Концепція та програми викладання історії України в школі. – Київ: ВД «Стилос», 2009. – 87 с.
19. Курилів В. І. Методика викладання історії: Навч. посібник / В. І. Курилів. – Харків-Торонто: ТОВ Вид-во «Ранок», 2008. – 256 с.
20. Макара О. Федір Брецько: «Мое покликання – учнівська аудиторія». [Електронний ресурс] / О. Макара. – 2007. – 12 липня. – Режим доступу: <http://uzhgorod.net.ua/news/24415>.
21. Методика преподавания истории в школе. – М.: Просвещение, 1986. – 272 с.
22. Модульне навчання. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vchytel.info/modulne-navchannya1/>.
23. Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ столітті // Освіта України. – 2001. – № 29. – К.: «Шкільний світ», 2001. – 24 с.
24. Освітні технології: Навч.-метод. посібник / О. М. Пехота, А. З. Кіктенко, О. М. Любарська та ін.; За заг. ред. О. М. Пехоти. – К.: А.С.К., 2001. – 256 с.
25. Особистісно зорієнтоване навчання. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://klasnaocinka.com.ua/uk/article/osobistisno-zorientovane-navchannya.html>.
26. Переможці та лауреати Всеукраїнського конкурсу «Вчитель року» 1996-2005 рр. – Ужгород: Інформаційно-видавничий центр ЗІППО, 2005. – 52 с.
27. Пометун О. І. Енциклопедія інтерактивного навчання / О. І. Пометун. – К.: А.С.К., 2007. – 144 с.
28. Пометун О. І. Компетентнісний підхід у сучасній історичній освіті / О. І. Пометун // Історія в школах України. – 2007. – № 6. – С. 3-12.
29. Пометун О. І. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання: Наук.-метод. посібник / О. І. Пометун, Л. В. Пироженко; За ред. О. І. Пометун. – К.: А.С.К., 2004. – 192 с.
30. Пометун О. І. Методика навчання історії в школі / О. І. Пометун, Г. О. Фрейман. – К.: Генеза, 2005. – 328 с.
31. Філіппова Т. Якщо твоє покликання вчитель (штрихи до творчого портрета Ф. Ф. Брецька) / Т. Філіппова // Історія в школах України. – 1997. – № 2. – С. 44-50.

Додаток 1

Список основних праць Ф. Ф. Брецька, опублікованих у 1994-2017 рр.

1. Брецько Ф. Ф. Основи держави і права: Посібник-довідник для вчителів та учнів загальноосвітніх шкіл, ліцеїв, гімназій, а також абітурієнтів до вищих навчальних закладів / Ф. Ф. Брецько. – Ужгород: Закарпаття, 1994. – 194 с.
2. Брецько Ф. Ф. Основи держави і права / Ф. Ф. Брецько. – Ужгород: Закарпаття, 1995. – 414 с.
3. Брецько Ф. Ф. Основи держави і права: Навч. посібник: у 2-х книгах / Ф. Ф. Брецько. – Кн. 1. – Ужгород: Закарпаття, 1998. – 660 с.
4. Брецько Ф. Ф. Основи держави і права: Навч. посібник: у 2-х книгах / Ф. Ф. Брецько. – Кн. 2. – Ужгород: Закарпаття, 1998. – 452 с.
5. Брецько Ф. Ф. Основи держави і права у схемах і таблицях: Навч. посібник / Ф. Ф. Брецько. – Ужгород: Закарпаття, 2005. – 848 с.
6. Брецько Ф. Ф. Правознавство. 9 клас: Дидактичні матеріали до курсу / Ф. Ф. Брецько // Бібліотека журналу

- «Історія та правознавство». – Вип. 7 (31). – Харків: Основа, 2006. – 192 с.
7. Брецько Ф. Ф. Історія України 1914-1939 років: Конспект-довідник / Ф. Ф. Брецько. – Тернопіль: Мандрівець, 2009. – 168 с.
  8. Брецько Ф. Ф. Основи держави і права України: Модульний курс у таблицях і схемах / Ф. Ф. Брецько. – Тернопіль: Мандрівець, 2009. – 416 с.
  9. Брецько Ф. Ф. Державотворення незалежної України (1991-2009) / Ф. Ф. Брецько // Бібліотека журналу «Історія та правознавство». – Вип. 11 (71). – Харків: Основа, 2009. – 128 с.
  10. Брецько Ф. Ф. Історія України 1939-2009 років: Конспект-довідник / Ф. Ф. Брецько. – Тернопіль: Мандрівець, 2010. – 320 с.
  11. Брецько Ф. Ф. Правознавство. Практичний курс. 9 клас. Конспект-довідник. – Частина 1 / Ф. Ф. Брецько // Бібліотека журналу «Історія та правознавство». – Вип. 6 (102). – Харків: Основа, 2012. – 127 с.
  12. Брецько Ф. Ф. Правознавство. Практичний курс. 9 клас. Конспект-довідник. – Частина 2 / Ф. Ф. Брецько // Бібліотека журналу «Історія та правознавство». – Вип. 7 (103). – Харків: Основа, 2012. – 127 с.
  13. Брецько Ф. Ф. Історія України. 7 клас: візуальні тестові завдання / Ф. Ф. Брецько. – Тернопіль: Мандрівець, 2017. – 272 с.
  14. Брецько Ф. Ф. Визначні постаті в історії України XV-XVIII ст. у запитаннях і відповідях / Ф. Ф. Брецько // Бібліотека журналу «Історія та правознавство». – Вип. 4 (172).. – Харків: Основа, 2017. – 112 с.

Праці, опубліковані у співавторстві

15. Брецько Ф. Ф. Українська національно-демократична революція 1917-1920 рр.: Навч.-метод. посібник / Ф. Ф. Брецько, А. Л. Дрік, Л. П. Майор. – Ужгород: Закарпаття, 2003. – 180 с.
16. Брецько Ф. Ф. Мій Ужгород. Історія. Географія. Культура: Підручник для 5 класу / Ф. Ф. Брецько, Н. Ф. Габчак, Л. П. Майор, П. П. Федака, С. С. Фесенко, Ф. Ф. Шандор. – Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації, 2004. – 144 с.
17. Брецько Ф. Ф. Незалежна Україна: хроніка державотворчого процесу (1991-2009): Навчально-пізнавальний посібник для вчителів та учнів 7-12 класів загальноосвітніх шкіл, гімназій та ліцеїв / Ф. Ф. Брецько, А. Л. Дрік, Л. П. Майор.. – Ужгород: Гражда, 2009. – 264 с.

Додаток 2

Навчально-методичні і наукові публікації Ф. Ф. Брецька у періодичних виданнях (1991-2017)

1. Брецько Ф. Ф. А було це так... / Ф. Ф. Брецько // Новини Закарпаття. – 1991. – 19 жовтня.
2. Брецько Ф. Ф. Дорогою єднання / Ф. Ф. Брецько // Новини Закарпаття. – 1992. – 19 липня.
3. Брецько Ф. Ф. Історія – наука про людину / Ф. Ф. Брецько // Молодь Закарпаття. – 1993. – 30 січня.
4. Брецько Ф. Ф. Хустський з'їзд 1919 року як поворотний етап в історії Закарпаття / Ф. Ф. Брецько // Культура Українських Карпат: традиції і сучасність: Матеріали міжнародної наукової конференції (Ужгород, 1-4 вересня 1993 р.). – Ужгород, 1994. – С. 83-93.
5. Брецько Ф. Ф. Бажаємо возз'єднатися з Україною і жити з українським народом / Ф. Ф. Брецько // Календар «Просвіта» на 1994 рік / Упоряд. П. П. Федака, Й. О. Баглай. – Ужгород, 1994. – С. 36-39.
6. Брецько Ф. Ф. До історії відкриття на Закарпатті вищого навчального закладу / Ф. Ф. Брецько // Carpatica-Carpatika. – Вип. III. – Ужгород, 1995. – С. 61-70.
7. Брецько Ф. Ф. Як вирішувалася доля Закарпаття: Деяко з нових досліджень / Ф. Ф. Брецько // Новини Закарпаття. – 1995. – 16, 18 березня.
8. Брецько Ф. Ф. Конституція України: робота з правовими поняттями / Ф. Ф. Брецько // Історія в школах України. – 1997. – № 2. – С. 21-25.
9. Брецько Ф. Ф. Основи правознавства у запитаннях і відповідях / Ф. Ф. Брецько // Історія в школах України. – 1997. – № 2. – С. 45-50.
10. Брецько Ф. Ф. Чи бути реформам в освіті? Роздуми вчителя напередодні II Всеукраїнського з'їзду працівників освіти / Ф. Ф. Брецько // Новини Закарпаття. – 2001. – 4 жовтня.
11. Брецько Ф. Ф. Наріжний камінь процесу цивілізації / Ф. Ф. Брецько // Новини Закарпаття. – 2002. – 31 серпня.
12. Брецько Ф. Ф. Освіта в Україні: стан, проблеми, перспективи / Ф. Ф. Брецько // Гімназія. – 2002. – № 8, 27 вересня.
13. Брецько Ф. Ф. Основи конституційного права України у схемах і таблицях / Ф. Ф. Брецько // Історія України. – 2004. – № 47. – С. 15-18; № 48. – С. 11-14; 2005. – № 1. – С. 21-23; № 2. – С. 11-14; № 3. – С. 11-14; № 4. – С. 11-14; № 5. – С. 11-14; № 6. – С. 11-14; № 7. – С. 11-14; № 8. – С. 11-14.
14. Брецько Ф. Ф. Історія держави і права у схемах і таблицях / Ф. Ф. Брецько // Історія України. – 2005. – № 29-32. – С. 21-81.

15. Брецько Ф. Ф. Основи цивільного законодавства України у схемах і таблицях / Ф. Ф. Брецько // Історія України. – 2005. – № 11. – С. 11-14; № 12. – С. 11-14; № 13. – С. 23-24.
16. Брецько Ф. Ф. Основи житлового законодавства України у схемах і таблицях / Ф. Ф. Брецько // Історія України. – 2005. – № 14. – С. 23-24.
17. Брецько Ф. Ф. Основи адміністративного законодавства України у схемах і таблицях / Ф. Ф. Брецько // Історія України. – 2005. – № 15. – С. 11-14; № 16. – С. 11-14.
18. Брецько Ф. Ф. Основи теорії держави і права у схемах і таблицях / Ф. Ф. Брецько // Історія України. – 2005. – № 36. – С. 5-20.
19. Брецько Ф. Ф. Тільки щасливий вчитель зуміє зробити щасливими своїх учнів / Ф. Ф. Брецько // Трибуна. – 2005. – 21 травня.
20. Брецько Ф. Ф. Торжество безсмертного подвигу / Ф. Ф. Брецько // Гімназія. – 2005. – № 5, 31 травня.
21. Брецько Ф. Ф. Мое покликання – учнівська аудиторія / Ф. Ф. Брецько // Ужгород. – 2007. – 7 липня.
22. Брецько Ф. Ф. Зовнішнє незалежне оцінювання – на лихо чи на щастя / Ф. Ф. Брецько // Ужгород. – 2008. – 22 березня.
23. Брецько Ф. Ф. Про польський досвід освіти з перших уст / Ф. Ф. Брецько // Ужгород. – 2008. – 15 листопада.
24. Брецько Ф. Ф. Польський досвід освіти / Ф. Ф. Брецько // Гімназія. – 2008. – № 5, 28 листопада; № 6, 25 грудня.
25. Брецько Ф. Ф. Зовнішнє незалежне оцінювання: досягнення та проблеми / Ф. Ф. Брецько // Ужгород. – 2009. – 27 червня.
26. Брецько Ф. Ф. Нововведення в освітній сфері: сучасний стан і проблеми / В. Лук'янов, Ф. Брецько, Л. Лоха, В. Сутковий // Голос України. – 2009. – 20 серпня.
27. Брецько Ф. Ф. Український вимір Перемоги: роздуми вчителя історії / Ф. Ф. Брецько // Ужгород. – 2010. – 8 травня.
28. Брецько Ф. Ф. Наступні вибори та місцеве самоврядування / Ф. Ф. Брецько // Ужгород. – 2010. – 5 червня.
29. Брецько Ф. Ф. Про освітню реформу 2010 року: неупереджений погляд / Ф. Ф. Брецько // Ужгород. – 2010. – 24 липня.
30. Брецько Ф. Ф. Проект Податкового кодексу України таки дивує / Ф. Ф. Брецько // Ужгород. – 2010. – 14 серпня.
31. Брецько Ф. Ф. Концептуальні засади вивчення Другої світової війни у шкільному курсі новітньої історії / Ф. Ф. Брецько // Ужгород. – 2010. – 11, 18, 25 вересня, 2, 29 жовтня, 6 листопада.
32. Брецько Ф. Ф. Демократія: український вимір. Роздуми депутата до Міжнародного дня демократії / Ф. Ф. Брецько // Трибуна. – 2010. – 18 вересня.
33. Брецько Ф. Ф. Конституції України 15 років: український вимір. Неупереджений погляд Федора Брецька, вчителя історії та правознавства гімназії м. Ужгорода / Ф. Ф. Брецько // Ужгород. – 2011. – 25 червня.
34. Брецько Ф. Ф. Державні символи України – символи України на всі часи / Ф. Ф. Брецько // Ужгород. – 2011. – 20 серпня.
35. Брецько Ф. Ф. Учитель – звучить гордо! / Ф. Ф. Брецько // Трибуна. – 2011. – 24 вересня.
36. Брецько Ф. Ф. Захист прав дитини становить зміст і спрямованість діяльності України / Ф. Ф. Брецько // Ужгород. – 2011. – 19 листопада.
37. Брецько Ф. Ф. Зовнішнє стандартизоване тестування є і буде актуальним в системі освіти України / Ф. Ф. Брецько // Трибуна. – 2012. – 2 червня.
38. Брецько Ф. Ф. Українська мова – остання ознака українства. Хроніка нищення українства: мови, культури, духовності / Ф. Ф. Брецько // Трибуна. – 2012. – 6 липня.
39. Брецько Ф. Ф. Проблеми національного законодавства про мови / Ф. Ф. Брецько // Трибуна. – 2012. – 13 липня.
40. Брецько Ф. Ф. Дидактичні матеріали до курсу «Правознавство. Практичний курс». 9 клас / Ф. Ф. Брецько // Історія та правознавство. – 2012. – № 25, вересень. – С. 16-1–16-8.
41. Брецько Ф. Ф. Права і свободи людини є підвалинами справедливості / Ф. Ф. Брецько // Трибуна. – 2012. – 7 грудня.
42. Брецько Ф. Ф. Нинішня освітня політика – це курс до національної дезінтеграції / Ф. Ф. Брецько // РІО. – 2012. – 8 грудня.
43. Брецько Ф. Ф. Про національну ідею, націоналізм, націотворення та борців за Україну / Ф. Ф. Брецько // Трибуна. – 2013. – 14, 21 червня.
44. Брецько Ф. Ф. 68 років разом. 29 червня 1945 року Закарпаття приєдналося до України / Ф. Ф. Брецько // Ужгород. – 2013. – 28 червня.
45. Брецько Ф. Ф. Чи бути оновленій Конституції України? / Ф. Ф. Брецько // РІО. – 2013. – 29 червня.
46. Брецько Ф. Ф. Освіта на роздоріжжі... / Ф. Ф. Брецько // Трибуна. – 2013. – 30 серпня, 6 вересня.
47. Брецько Ф. Ф. Ужгороду 1120 років / Ф. Ф. Брецько // РІО. – 2013. – 28 вересня.

48. Брецько Ф. Ф. Український Голокост 1932-1933 років. До відзначення 80-х роковин Голодомору в Україні 1932-1933 років / Ф. Ф. Брецько // РІО. – 2013. – 23 листопада.
49. Брецько Ф. Ф. Прогулянка Ужгородом: Ужгороду 1120 / Ф. Ф. Брецько та інші. – Ужгород, 2013. – 38 с.
50. Брецько Ф. Ф. Гімназії Ужгорода 20 років. Сучасне життя гімназії, відновленої 1994 року / Ф. Ф. Брецько, С. І. Роман // Ужгород. – 2014. – 19 квітня.
51. Брецько Ф. Ф. Першій ужгородській гімназії – 400 років. Ужгородська гімназія (1613-1994): найважливіші сторінки історії / Ф. Ф. Брецько // РІО. – 2014. – 26 квітня.
52. Брецько Ф. Ф. 200 балів із ЗНО не гарантують досконале знання предмету / Ф. Ф. Брецько // РІО. – 2014. – 16 серпня.
53. Брецько Ф. Ф. Російська гібридна війна проти України і світу / Ф. Ф. Брецько // РІО. – 2014. – 6 вересня.
54. Брецько Ф. Ф. Україна – єдина країна! / Ф. Ф. Брецько // Трибуна. – 2014. – 12 вересня.
55. Брецько Ф. Ф. Головні підсумки й уроки Другої світової війни та її український вимір: До 70-річчя визволення України від фашистських загарбників / Ф. Ф. Брецько // Трибуна. – 2014. – 21 листопада.
56. Брецько Ф. Ф. Як реформувати освіту? / Ф. Ф. Брецько // РІО. – 2015. – 7 березня.
57. Брецько Ф. Ф. Дещо про національну ідею, націоналізм, націотворення та борців за Україну / Ф. Ф. Брецько // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. – Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2014. – Вип. 2 (33). – С. 17-25.
58. Брецько Ф. Ф. Історичні постаті Київської Русі у запитаннях. Історія України. 7 клас / Ф. Ф. Брецько // Історія та правознавство. – 2015. – № 27. – С. 16-6 – 16-7 (Фаховий сервіс); 2015. – № 34-36. – С. 27-35.
59. Брецько Ф. Ф. Учнівські предметні олімпіади потребують змін / Ф. Ф. Брецько // РІО. – 2016. – 31 грудня.
60. Брецько Ф. Ф. Конституції України 21 рік. Із історії ухвалення Основного Закону держави / Ф. Ф. Брецько // Ужгород. – 2017. – 24 червня.
61. Брецько Ф. Ф. До 72-ї річниці возз'єднання Закарпаття з Україною. Як це було? / Ф. Ф. Брецько // Ужгород. – 2017. – 1 липня.
62. Брецько Ф. Ф. Яким бути Державному Прапору України – синьо-жовтим або жовто-синім? / Ф. Ф. Брецько // РІО. – 2017. – 26 серпня.
63. Брецько Ф. Ф. День Державного Прапора України: дата, історія та значення / Ф. Ф. Брецько // Ужгород. – 2017. – 2 вересня.

РЕЗЮМЕ

ФЕДОР БРЕЦКО – АВТОР ШКОЛЬНИХ УЧЕБНИКОВ ПО ИСТОРИИ И ПРАВОВЕДЕНИЮ, ПЕДАГОГ-НОВАТОР

Олашин Н. В., Дрик А. Л., Исак Ю. И. (Ужгород)

В статье раскрываются особенности многолетней педагогической и научно-исследовательской деятельности известного закарпатского учителя истории Федора Брецько, его опыта подготовки будущих учителей истории, упор в которой делается на усвоении ими деятельностного подхода и осознании гуманитарной направленности учебно-воспитательного процесса в контексте необходимости развития у учащихся умений и навыков сложившейся личности, прежде всего способности применять на практике полученные знания по различным учебным предметам.

Ключевые слова: педагогический опыт, творческая мастерская учителя истории, подготовка будущих учителей истории.

SUMMARY

FEDIR BRETSCO – THE AUTHOR OF SCHOOL TEXTBOOKS ON HISTORY AND SCIENCE OF LAW, A NEW TYPE TEACHER

M. Olashyn, A. Drik, Yu. Isak (Uzhhorod)

The article reveals the peculiarities of the long-term pedagogical and research activities of well-known transcarpathian history teacher Fedir Bretsko, his experience of preparing of the future history teachers, the focus of which is on assimilation of the activity approach and awareness of the humanitarian orientation of the educational process in the context of the need for pupils to develop their abilities and skills of the developed person, the ability to apply the knowledge gained in practice from different educational subjects.

Keywords: pedagogical experience, creative workshop of history teacher, preparation of future history teachers.

РЕЦЕНЗІЇ

ПОДОРОЖІ УЖГОРОДОМ В ОДНІЙ КНИЖЦІ

Експерсії Ужгородом: Навчальний посібник з історичного екскурсознавства / За ред. Романа Офіцинського. – Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2017. – 338 с.

Як відомо, екскурсія є однією з форм використання вільного часу, проведення дозвілля, задоволення пізнавальних інтересів населення. Вона стала важливим засобом вивчення рідного краю, залучення широких верств населення, насамперед учнівської і студентської молоді до пізнання історико-культурної спадщини. Сьогодні, на етапі формування національної ідентичності, екскурсійна справа значною мірою сприяє розбудові культурно-просвітницької діяльності. В цьому плані привертає увагу поява наприкінці 2017 р. навчального посібника з історичного екскурсознавства, що був профінансований у рамках Програми розвитку туризму і курортів Закарпатської області на 2016-2020 рр. Посібник підготовлено колективом кафедри історії України УжНУ, а автором ідеї, частини тексту, керівником авторського колективу із 17 осіб і науковим редактором видання є професор Р. Офіцинський. Основу посібника становлять матеріали апробованого в рамках громадської ініціативи щонедільного проекту «Відкриті екскурсії Ужгородом», започаткованого 2012 р.

Рецензований посібник включає передмову, вступ, п'ять розділів, післямову, предметний та іменний покажчики, а також покажчик ілюстрацій. Кожен із п'яти розділів, що укладені за проблемно-тематичним принципом, у свою чергу поділяється на параграфи (всього їх 25). Як відомо, підготовка будь-якого навчального посібника, методичних рекомендацій, методичних матеріалів для закладів вищої освіти передбачає дотримання певних правил та формальностей. Так, обсяг посібника впливає з можливої кількості годин за навчальним планом для вивчення таких нормативних дисциплін як, наприклад, «Історичне краєзнавство», «Екскурсологія». Наприкінці кожного розділу подано перелік питань для перевірки отриманих знань, рекомендована література. При цьому в посібнику не лише використані відомості, що були опубліковані в наукових та науково-популярних виданнях, але й залучено інформацію з електронних джерел із вільним доступом.

У вступі подається коротка історія міста від найдавніших часів до сьогодення, відображено його поступ у соціально-економічній, політичній і культурно-мистецькій сферах за більш ніж тисячолітній період. До першого розділу «Історичні віхи» ввійшли екскурсії Ужгородом середньовічним та ранньомодерним, містом часів Першої світової вій-

ни, чехословацьким, радянським, українським Ужгородом. Окремим параграфом висвітлюється екскурсія до Горянської ротонди (церква св. Анни), яка, як відомо, є однією з унікальних архітектурних пам'яток європейського значення кінця Х - початку ХІ століть – однієї з візитівок міста.

Наступний розділ присвячений культурному середовищу міста. Це, зокрема, екскурсії Ужгородом мультикультурним, музичним, університетським. Цікавою, на наш погляд, є екскурсія з відвідинами виставкової зали Закарпатського музею народної архітектури та побуту. Фахівцями-етнологами виділено 9 основних комплексів одягу українців Закарпаття: гуцульський, боржавський, тересвянський, тереблеріцький, королівський, ужанський, перечинсько-березнянсько-свалявський, бойківський, лемківський. У свою чергу, кожен із них включає кілька варіантів крою та оздоблення окремих складових вбрання. Привертає увагу і екскурсія, присвячена увіковіченню життя та діяльності відомих ужгородців (А. Волошин, С. Фенцик, Й. Бокшай та А. Ерделі, Г. Рошкович).

Висвітленню багатогранного конфесійного життя міста і пов'язаних із цим архітектурних об'єктів присвячений третій розділ. Тут іде мова про Ужгород римо-католицький (церква святого Юрія на подвір'ї замку, площа А. Бачинського, костел святого Юрія), греко-католицький (ансамбль споруд резиденції Мукачівської греко-католицької єпархії та собору Здвиження Чесного Хреста Господнього, будинок сирітського притулку та інтернату, будинок учительської семінарії, монастир василіян, інтернат для дівчат-сиріт і жіноча вчительська семінарія, церква Преображення Господнього), православний (Покровський храм, Свято-Преображенська церква, Свято-Воскресенський чоловічий монастир, Хресто-Воздвиженський собор на пл. Кирила і Мефодія), протестантський (реформатська церква на Жупанатській площі, церква адвентистів на площі В. Гренджі-Донського), іудейський (філармонія, синагога неологів на Жупанатській площі, єврейська гімназія на Православній набережній та інші об'єкти).

У четвертому розділі «Архіви і музеї» розглядаються проілюстровані екскурсії до Закарпатського краєзнавчого музею ім. Т. Легоцького, Закарпатського музею народної архітектури та побуту, Закарпатського обласного художнього музею ім. Й. Бокшай, меморіальних будинків-музеїв А. Коцки та Ф. Манайла. Окремим параграфом представ-

лено характеристику музейно-архівної практики, під час якої студенти-історики відвідують в Ужгороді, зокрема, Державний архів Закарпатської області, «Галерею Ілька», архів і музей управління СБУ в Закарпатській області, архів і музей історії УжНУ, Археологічний музей ім. Е. Балагурі при УжНУ.

Розгляду міжнародних зв'язків присвячений останній розділ навчального посібника. Увагу читача привернуть параграфи, як-от Ужгород геополітичний, прикордонний, американський. В окремому параграфі йде мова і про відомих особистостей, котрі увічнені засобами монументальної скульптури (Т. Шевченко, О. Пушкін, Т. Масарик, Ш. Петефі,

М. Р. Штефанік).

Безперечно, це видання стане корисним не тільки для використання в освітньому процесі закладів вищої освіти при підготовці молодших спеціалістів, бакалаврів, магістрів за спеціальностями, де передбачено теоретичні і практичні заняття з історичного екскурсознавства під час вивчення нормативних дисциплін і дисциплін вільного вибору. Воно призначене і для науково-педагогічних кадрів, учителів та учнів загальноосвітніх шкіл, екскурсоводів. Крім того, посібник зацікавить і всіх небайдужих до краєзнавчої проблематики жителів і гостей Ужгорода та Закарпатської області.

Пеняк П. С. (Ужгород)

СОЛІДНЕ НАУКОВЕ ВИДАННЯ ПРО ІСТОРІЮ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В НІМЕЧЧИНІ

Русский храм-памятник в Лейпциге: Сборник научных трудов / Сост., отв. ред. М. Э. Дмитриева. – Санкт-Петербург: Коло, 2015. – 240 с.; ил.

2009 р. на запрошення керівництва Центру історії і культури Центрально-Східної Європи (Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas (GWZO) (м. Лейпциг, ФРН) мені поталанило протягом місяця проводити дослідження в бібліотеках та архівах Німеччини. Нещодавно від колег із названої наукової установи було отримано цікаву книгу під назвою «Русский храм-памятник в Лейпциге». Рецензоване видання є збірником міжнародної наукової конференції, що відбулася на базі GWZO 2013 р. Упорядником текстів виступила науковий співробітник Центру, доктор мистецтвознавства Марина Дмитрієва. Загалом до книги ввійшло 9 ґрунтовних статей провідних знавців історії храму-пам'ятника і творчості його архітектора – Володимира Покровського, фахівців з церковно-історичних дисциплін, теології та богослов'я, історії Наполеонівських воєн, історії російської архітектури епохи модерну, археології та історії Східної Європи. Збірник відкриває вступна стаття упорядника, в якій, крім безпосередньо короткого аналізу змісту публікацій, висловлюється подяка настоятелю храму в Лейпцигу протоієрею Олексію Томюку, зберігачу відділу російської архітектури Музею архітектури ім. О. Шусева в Москві Тетяні Дудиній, завідуючій відділом архітектури XVIII-XIX століть і директорові музею І. Короб'їній, історичу архітектури Ірині Тереховій, директору видавництва «Коло» Антону Вознесенському та керівництву GWZO, наукова діяльність якого фінансується Міністерством освіти і науки ФРН.

У статті протестантського пастора і фахівця

із православного богослов'я Штефана Рейхельта (Гросс-Кельціг, земля Бранденбург) «Православный мир в Лейпциге в XVIII и XIX вв. и русская церковь» розглядаються питання формування православної громади в Лейпцигу від часу виникнення грецької домової церкви на початку XVIII ст. й до будівництва храму-пам'ятника. Німецький учений стверджує, що центр православної культури виник у Лейпцигу не випадково. Адже це місто було відоме як осередок друкарства, було знамените на всю Європу університетом та економічним розвитком, своїми ярмарками. Автор наводить витяги з листування керівників православної громади, документи урядовців різного рівня щодо будівництва храму, інші цікаві історичні матеріали.

Головний хранитель музею-панорами «Бордінська битва» в Москві Лідія Івченко підготувала повідомлення на тему «Русские воины в Битве народов под Лейпцигом и храм-памятник Святителя Алексия». За її словами, через те що росіяни воювали проти Наполеона у складі кількох армій, їхні захоронення та іменні надгробки розкидані по різних місцях. Дослідниця локалізує окремі могили і подає коротку інформацію про військових. Наприклад, на кладовищі в Таухе (північно-східна околиця Лейпцигу) розташовано надгробок генерал-майора І. Мантейфеля; в містечку Рьота, що за 15 км від міста «Битви народів» під Лейпцигом (16-19 жовтня 1813 р.), поховано 137 воїнів; у передмісті Галле був похований генерал-лейтенант Д. Неверовський, прах якого 1912 р. перевезено до Росії; чимало воїнів було поховано на Старому кладовищі Св. Йоганна, піз-

ніше їхні останки перенесли на Нове кладовище. Кілька солдат було перепоховано у крипті храму-пам'ятника. Більше інформації Л. Івченко подає про офіцерів, котрі покояться у крипті церкви: підполковника А. Юргенева, генерал-лейтенанта І. Шевича, генерал-майора М. Кудашова. Наприкінці статті наведено відомості ще про одного героя «Битви народів» – генерала І. Ререна.

Одним із перших найбільш серйозних дослідників храму-пам'ятника є теолог та історик мистецтва Хартмут Май. У своїй статті «Русский храм-памятник Святителя Алексия в Лейпциге (1910-1913)» він показав симбіоз архітектури, символіки і функцій храму-пам'ятника. За його словами, двоярусний храм, орієнтований у своїй композиції на церкву Вознесіння в Коломенському, був споруджений не тільки як культова споруда, а й як мавзолей у пам'ять воїнів, загиблих на полі бою під Лейпцигом. На нижньому поверсі церкви, нинішньому храмі Святого Великомученика Пантелеймона, повинен був, за задумом Будівничого комітету, розміститися музей артефактів битви. Дослідник детально характеризує архітектурний ансамбль споруди, подає численні фотоілюстрації інтер'єру, іконостасу, зовнішнього вигляду храму.

Російський учений Сергій Гаврилов у статті «Из истории создания храма-памятника во имя Святителя Алексия в Лейпциге» дослідив цілий ряд документів про діяльність Будівничого комітету, розробку проекту і проведення будівництва. Він пише про головного будівничого храму – В. Покровського, представляючи його архітектором і митцем, котрий створив храм-пам'ятник як єдиний і гармонійний витвір мистецтва – від архітектурної форми до елементів церковного оздоблення, включаючи ескізи іконостасу, пам'ятних дошок, ікон на зовнішніх стінах, п'ятирусного панікадила з лампадами із кольорової смальти червоно-золотистого кольору. Автор окреслює всі етапи підготовки будівельних робіт, наводить ескізи майбутнього храму, детально описує святкування з нагоди відкриття.

Провідний співробітник відділу охорони пам'яток Лейпцига, який відповідає за збереження спадщини громадського призначення в місті, Райнер Крумрей, написав коротку довідку про останню реставрацію храму.

Зберігач фонду В. Покровського в московському Науково-дослідному музеї архітектури ім. О. Щусева Тетяна Іванова в публікації «Художественное наследие В. А. Покровского в собрании Государственного научно-исследовательского музея архитектуры им. А. В. Щусева» охарактеризувала наявні в колекції ескізи видатного митця. Архі-

тектурно-графічний фонд відомого архітектора охоплює різні етапи творчості майстра, починаючи від часу його навчання й закінчуючи зрілим періодом. Формування колекції розпочалося ще 1937 р., коли 60 рисунків і креслень було придбано у вдови В. Покровського Лідії. Друга частина робіт (54 аркуші) потрапила до колекції музею 1950 рр.; це переважно рисунки і проекти періоду навчання в Академії мистецтв. Останнє поповнення фонду відбулося 1966 р. Загальна кількість робіт, за словами авторки, становить 144 аркуші та один альбом, який включає 32 архітектурні ескізи. Публікацію унаочнюють 17 ілюстрацій, опублікованих у кольоровій вставці.

Діана Кейп-Вардіц (Науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури, Москва) у статті «Храмовое зодчество неорусского стиля» показала, що, незважаючи на одиничність задуму і виконання храму-пам'ятника, творчість В. Покровського загалом вписується в таке унікальне явище російського модерну, як «неоросійський стиль», що характеризує останній етап розвитку національного стилю в архітектурі царської Росії. Дослідниця ставить В. Покровського в один ряд з іншими великими майстрами – О. Щусевим, І. Бондаренком, С. Кричинським тощо.

Директор GWZO Крістіан Любке підготував нарис «Святитель Алексей, митрополит Московский. Его жизнь и труды», в якому проаналізував обширну історіографію та джерела про подвижника. Окремо автор наголосив на політичній і культурній значимості діяльності московського митрополита.

Об'ємною є стаття Олександра Мусіна «Храм-памятник в Лейпциге в контексте церковной традиции увековечения воинской памяти». Автор пропонує переосмислити значення храму-пам'ятника та монументу «Битви народів» сучасним суспільством та розмістити його у більш ширший контекст історичних ідей. «Подібне розширення дослідницького контексту, залучення до нього нових, нетрадиційних джерел, аналіз «нелінійної інформації», пов'язаної з невідрефлектованими проявами історичних ментальностей, як колективних, так і індивідуальних, дозволяють зробити висновок про можливість достатньо широкого спектру сприйняття російського православного храму-пам'ятника», – зазначає О. Мусін.

Наприкінці збірника розміщено список ілюстрацій та іменний покажчик, що значно полегшує опрацювання матеріалу. Окремо слід відзначити відмінну поліграфічну якість видання, яке може стати прикрасою будь-якої приватної чи державної бібліотеки.

Данилець Ю. В. (Ужгород)

ИНСТИТУТ ИСТОРИИ УКРАИНЫ: ИТОГИ НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ ЗА ПОЛВЕКА (1936-1986)

Ясь О. В. «На чолі республіканської науки...»: Інститут історії України (1936-1986): Нариси з інституціональної та інтелектуальної історії. (До 80-річчя установи) / О. В. Ясь. – Вступ. слово, наук. ред. В. А. Смолія; НАН України; Ін-т історії України. – К.: Ін-т історії України, 2016. – 542 с. – (Студії з інституціональної історії).

Что есть историография? Зеркало духовной жизни общества.

Чтобы отразить духовную жизнь общества, история не может не опираться на философию (неокантианский тезис). Рецензируемая книга А. Яся посвящена предыстории и истории Института истории Украины НАН Украины советского времени. Выбор автора был очень удачен. Его перу принадлежит фундаментальное исследование по истории украинской исторической мысли – монография «Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок ХІХ - 80-ті роки ХХ ст.)» (у 2-х ч. – К., 2014. – 587+650 с.), написанная в духе постмодернизма. Значит, в багаже Института истории Украины есть и такая работа. Автор рецензируемой книги – человек больших знаний и высокой культуры знания. В основе его работы лежит огромный архивный материал, он прекрасно знает наработки диаспорных историков и отслеживает их реакцию на всё, что происходило с исторической наукой и Институтом истории Украины в советское время. Таким образом, можно говорить о всеохватывающем украинском историографическом исследовании в его исполнении.

Для такого автора, каким является А. Ясь, очень удачно было начать свою новую книгу с характеристики теоретико-методологических идей, циркулировавших в украинской академической среде в 20-х гг. ХХ в., т. е. до первого съезда историков-марксистов (1929), положившего конец теоретико-методологическому плюрализму и объявившего марксизм «единственно научной философией истории». Это было время, когда академику М. Яворскому, возглавлявшему украинский Институт марксизма-ленинизма и украинское Общество историков-марксистов, было позволительно на страницах партийного органа украинских коммунистов «Прапор марксизму» отстаивать марксизм не подбором цитат «классиков», а в полемике – с Л. фон Ранке и Э. Бернхеймом, И. Кантом и Г. Гегелем, А. Лаппо-Данилевским (неокантианец) и М. Туган-Барановским, Н. Костомаровым и М. Грушевским [1]. Абсолютно справедливым является указание автора на полярность трендов, лежавших в основе развития гуманитарных наук Украины 1920-х гг., с подчеркиванием влиятельности позитивистских стандартов. Они были намного шире в сравнении с теми, которые считались необходимым указать автор на с. 14.

Итак, позитивизм. С позиций начала ХХІ века

можно только сказать: сто раз раскритикованный, зло высмеянный теми же Ф. Симианом и Л. Февром (М. Блок соблюдал пиетет по отношению к учителям) – и все же непотопляемый, прежде всего с его догматом позитивного (для историка – архивного) знания, разработанной им методикой аналитической работы, рядом методологических подходов, которые имеют общенаучное значение, он оставался в багаже советских историков, сомкнувшись с упрощенным, выхолощенным марксизмом. Позитивистские стандарты и сейчас в мире успешно применяют многие десятки историков, в то время как модернизм и постмодернизм выходят из моды.

Позитивизм задержался в активе советской украинской историографии. Неокантианство и социология задержаться не могли. По мнению великого немецкого философа ХVІІІ в. И. Канта, «история имеет смысл только потому, что это история человека». Изменение и усложнение условий существования человека на рубеже ХІХ-ХХ вв., кризис в естествознании вызвали к жизни не только неокантианство, но и витализм, феноменологию, породили горячий интерес к социологии и «повсеместной социологизации гуманитарных дисциплин», о чем совершенно справедливо пишет автор (с. 14).

На что же еще могла мощно опереться историография, пытавшаяся объяснить причины и истоки драматических первых десятилетий ХХ в.? Отсюда и заботы, проекты и начинания М. Грушевского, поклонника идей Э. Дюркгейма и Л. Леви-Брюля, лично общавшегося в эмиграции с немецким философом, одним из основателей неокантианской баденской школы Г. Риккертом, создавшего за рубежом Украинский социологический институт.

Как пишет автор, в середине 20-х гг. задание этого института состояло в «изучении социологического процесса в его самых ранних стадиях... примитивной культуры и освещении с помощью этих исследований истоков украинской истории, социальных и культурных пережитков их в современном фольклоре» (с. 14). М. Грушевский был озабочен «методологией и социологическим обоснованием истории» – так называлась секция возглавляемой им кафедры истории Украины. Летом 1924 г., в связи с перенесением деятельности Украинского социологического института из-за рубежа в Украину, М. Грушевский выступил инициатором создания культурно-исторической комиссии и комиссии примитивной песенности. В 1928 г. им же был создан

Кабинет примитивной культуры и народного творчества (с. 16).

Историк загорелся идеей порайонного исследования Украины, в связи с чем основал четыре комиссии: 1) комиссию истории Киева и Правобережья; 2) комиссию истории Левобережной Украины; 3) комиссию истории Южной (степной) Украины; 4) комиссию истории Западной Украины. Эти начинания М. Грушевского, как пишет автор, имели целью представить национальную историю в свете регионального раздела Украины на основе культурно-исторической локализации и дифференциации (с. 17). Речь шла о национальной истории как истории органической целостности, сложившейся на перекрестке влияний Средиземноморья, Западной Европы и Евразии (с. 20).

Таким образом, М. Грушевский развивал культурологический подход к истории Украины. Он не осуществлен и за минувшие два с половиной десятилетия независимости. Но кадры поднимаются. Под пером автора М. Грушевский получает адекватную своей деятельности характеристику (до этого он зачастую пребывал то в «державниках», то в «народниках»). Однако 1929 год положил конец замыслам выдающегося ученого.

В силу объема экономических задач, которые стояли перед советским обществом в 30-х гг., и антигуманной сущности сталинского времени человек в СССР не только стал винтиком «системы», но и был вытолкнут из исторической проблематики и эпистемологии истории.

Западная историческая наука на протяжении всего XX в. занималась изучением того, как проявляет себя человек в истории. На плечах неокантианства стоят три поколения школы «Анналов», модернизм (изучение ментальности), зародившийся в недрах ее третьего поколения, постмодернизм (история как текст), пришедший из Италии и США и связанный с таким направлением школы «Анналов» как изучение повседневности [2]. Все эти направления уходят в прошлое, «устаревают», чтобы остаться с нами в лучшей своей части, и критика их должна вестись «...не как отторжение их, а как вхождение в блестящую и необходимую односторонность в целом любой стоящей методологической позиции» [3].

Неокантианству с его идеализмом по определению не могло быть места в советской историографии, хотя оно еще раз напомнило о себе в стенах Института истории Украины. Первый его директор А. Сараджев, имевший, как отмечает автор, высокий профессиональный уровень, в 1934 г. издал «однуединственную большую статью» и по сути монографию-предисловие к известному труду И. Канта «Критика чистого разума» (1783), где с позиций марксизма «анализирует те сдвиги в мировоззрении И. Канта, которые произошли после выхода его работы» (с. 63). Для красных профессоров эти во-

просы были terra incognita. Сам А. Сараджев был расстрелян в Москве 10 марта 1937 г. Об И. Канте в марксистской интерпретации писали потом только историки России [2].

В 1993 г. была задепонирована монография автора этих строк [3], в которой рассматривались проблемы кризиса в историографии как такового и кризиса (кризиса ли?) русско-украинской исторической мысли конца XIX - начала XX вв. В данной работе формулировалась следующая мысль: «Восприятие отдельных положений марксизма... и усвоение некоторых постулатов неокантианства (постулаты неокантианства рассматриваются в книге) позволило историкам русско-украинской исторической школы – И. В. Лучицкий, Н. И. Кареев, М. М. Ковалевский – избежать кризисного состояния» – в смысле методологической беспомощности, растерянности [4]. Идеи, разработанные и изложенные в этой монографии, лежали в основе моего доклада, прочитанного 3 апреля 1996 г. на ученом совете Института истории Украины НАН Украины [5].

Что касается социологии, она тоже не стала подругой истории ни в Украине, ни в СССР в целом, по тем же вышеуказанным причинам. После всех поисков предшественников школы «Анналов» – Э. Дюркгейма, Ф. Симиана, Л. Леви-Брюля, А. Берра, а также самих историков школы «Анналов» с 1989 г. их журнал называется «Annales L'Histoire et sciences sociales», что подчеркивает главную мысль: ни одна дисциплина не может притязать на синтезирование результатов всех наук об обществе, а вот междисциплинарность стала в результате этого поиска «рутинной практикой ученых» и считается главным подарком школы «Анналов» всемирному сообществу историков [6].

Итак, масштабным замыслам и начинаниям М. Грушевского не суждено было сбыться. Все научные центры, функционировавшие под его руководством – такие как «кабинет примитивной культуры» Екатерины Михайловны Грушевской, журнал «Первісне громадянство» – были прикрыты. Сам ученый в 1931 г. был выслан в Москву с обязательством отмечаться в НКВД. В годы ежовщины были репрессированы его дочь, брат Александр Сергеевич и другие близкие ему люди.

На страницах изданного усилиями украинской диаспоры сборника [7] в память о репрессированных ученых Украины опубликован список 185 историков, историков права, этнографов, археологов, искусствоведов, экономистов, репрессированных в 20-40-е гг. (авторы не считают свои сведения исчерпывающими). В этом сборнике я встретила фамилию своего учителя – он преподавал археологию в Одесском университете – Михаила Федоровича Болтенко.

В фундаментальном, блестящем, мощно обоснованном исследовании, каким является рецензи-

роvanная книга, очерчены такие линии: 1) анализируются теоретико-методологические основы функционирования ученых Института истории Украины; 2) рассматриваются – и очень подробно – перипетии создания самого учреждения и принципов его деятельности – подчинение Академии наук и ее институтов Совету министров (с 1934 г.), замена принципов коллегиальности в управлении наукой командным администрированием; 3) описывается выработка советской концепции истории Украины, такой, которая бы устраивала Москву; 4) подается история живых людей, история украинских историков, их нелегкие судьбы, говорится о формировании новой профессиональной и человеческой этики в их среде.

Итак, принципы функционирования (организационные пертурбации опускаю). Как пишет автор, с 20-30-х гг. складывалась советская обрядовость (с. 23), когда люди, желавшие работать в сфере истории, обязаны были заниматься самобичеванием, отрешившись от учителей-историков старой школы, поносить таких ученых как М. Грушевский, В. Антонович, М. Довнар-Запольский. То же самое происходило и в Москве. Выдающийся советский историк, академик Е. Тарле, один из лучших учеников И. Лучицкого, почтивший учителя блестящей статьей в 1914 г. [8], в дальнейшем начисто о нем «забыл», при этом и сам подвергся репрессиям (в ноябре 1929 - январе 1930 гг.) – проходил по делу «Промпартии». От расправы его спасло лишь заступничество французской научной общественности. Волна репрессий накрыла как историков Украины, так и историков России. Мой учитель В. М. Далин провел в ГУЛАГе с 1937 по 1956 гг.

Общий моральный климат начала 30-х гг. привел, как пишет автор, к тому, что в условиях, когда еще не были наработаны официальные каноны, среди украинских историков царили страх перед возможными ошибками, неуверенность, сокрытие мыслей, ужас расплаты за неугодные мысли (с. 39, 50 и др.).

Между тем, с 1932 г. остро стоял вопрос создания программы по истории Украины и учебника по истории Украины. Но уже начали нарабатываться общие контуры советской концепции истории Украины. В основе ее лежала пятичленка – учение о пяти формациях, отображающее мнимое движение человечества от «первобытного коммунизма», которого никогда не существовало, к «настоящему» (рай в будущем, хилястическая идея христианства).

Движение всего украинского исторического процесса рассматривалось с точки зрения классовой борьбы и идеала социалистической революции, имели место утверждение великоросского нарратива и маргинализация национальных историй, в том числе украинской (с. 58-60). Сформировался тезис о тесном единстве трех братских народов – рус-

ского, украинского и белорусского – с подчеркиванием лидирования «великого русского народа» в дальнейшем культурном развитии этих братских народов (с. 94-98). Если в «Історії України: Короткий курс» (под ред. С. Белоусова и др., Киев, 1940) [8] употреблялось обозначение «великий украинский народ», то в послевоенные времена это определение начисто исчезло (с. 105). Кроме того, в центре внимания был один из ключевых вопросов – «воссоединение» Украины с Россией – как «высшее благо для Украины», или присоединение Украины к России – как «меньшее зло», и что есть история Украины после Переяславского соглашения 1654 г.? Конечно, вопросов было много больше, но не мне – как не-специалисту по истории Украины – в них углубляться; отметила только основные черты. Итак, оставалось писать многотомники, программы, учебники. Какими силами? Взамен репрессированных историков набирались новые, не отличавшиеся должным профессионализмом. Выход нашли в приглашении в Институт старых кадров, как репетиторов молодых – М. Петровского, А. Оглоблина, Н. Полонскую-Василенко и других (с. 74 и др.).

Хорошей особенностью рассказа автора об истории кадров Института истории Украины является то, что он не только поименно называет всех сотрудников, но и указывает возраст, пол, национальность, должность, ученую степень, в каком ВУЗе получено образование – и так на всех этапах функционирования Института до 1985 г.

В 1938 г. вышел «Краткий курс истории ВКП(б)» – как правильно пишет автор, «печально известный курс». У историков появился стандарт, стал складываться канон в написании и «научном» оформлении их трудов. Автор этих строк, специалист по всеобщей истории, может вспомнить известного украинского исследователя истории Французской революции XVIII в., одесского историка К. Добролюбского. В работе от 1930 г. «Экономическая политика термидорианской реакции» (изд. М.-Л.) он всего один раз сослался на К. Маркса. В работе «Термидор. Очерки по истории классовой борьбы во Франции 1794-1798 гг.» (Одесса, 1949) ученый неоднократно ссылается на труды К. Маркса, Ф. Энгельса, В. Ленина, И. Сталина, а библиография включает и «Замечания на конспект учебника «Новая истории»» И. Сталина, А. Жданова, С. Кирова.

В 1973, 1974 и 1975 гг. в научном сборнике Киевского университета «Питання нової та новітньої історіографії» были напечатаны три моих статьи по французской историографии (части моей кандидатской диссертации) [9]. В первой из статей была одна ссылка на труд Ф. Энгельса. Принимая статью 1974 г., где не было ссылок на классика, редактор сказала: используйте цитату Энгельса из предыдущей статьи, без этого работу взять не можем. Более того: эту же цитату пришлось исполь-

зовать и в статье 1975 г.

Как отмечал директор Института истории Украины того времени С. Белоусов, «Краткий курс истории ВКП(б)» стал настольной книгой каждого ученого, без которой была невозможна разработка проблем гражданской истории». (с. 103). Труды украинских специалистов по отечественной истории тоже были усыпаны цитатами из произведений «классиков марксизма-ленинизма».

С конца 30-х - начала 40-х гг. оформилась еще одна особенность советских трудов по истории Украины, заключающаяся в хронологическом крене, деформации в пользу эпохи пролетарской революции, гражданской войны и периода социалистического строительства. Рассказывая о выходе «Краткого курса истории Украины» в 1940 г., автор пишет, что из 411 его страниц «лишь» третья часть отводилась означенному периоду [10], потому что не хватало специалистов. В дальнейшем этот перекос будет увеличиваться. Значит, где-то на полтора тысячелетия 300 страниц текста, а на 27 лет социализма – 111 (приблизительно).

За годы советской власти, с прикрытием начинаний М. Грушевского, в Украине перестали заниматься всемирной историей. В докладе, прочитанном 3 апреля 1996 г. в Институте истории Украины, я говорила об утрате украинских школ античников, медиевистов, византинистов, отсутствии Института всеобщей истории, а в существующих институтах – отделов теории и методологии истории. В работе более позднего периода я, как и львовский историк Л. Зашкільняк, отмечала положительные сдвиги в этой области [11].

Да и как указанные отрасли знания могли развиваться в Украине? Помимо идеологического диктата, имела значение чисто материальная сторона. С 30-х гг. в научные библиотеки страны не поступала ни иностранная литература, ни периодика [12]. Ситуация начала меняться лишь в начале 90-х гг., но тогда уже появился и электронный ресурс. Чтобы написать кандидатскую и докторскую диссертации – обе посвящены французской историографии – мне пришлось ездить в московские библиотеки и поддерживать научные контакты с учеными – вначале Института истории АН СССР, потом Института всеобщей истории АН СССР, позднее Института всеобщей истории РАН – с 1963 по 1993 гг. С благодарностью вспоминаю В. М. Далина, особенно потому, что посоветовал мне заняться изучением Киевского архива И. Лучицкого, М. Н. Машкина, В. А. Дунаевского (это мои оппоненты по диссертациям), А. З. Манфреда, С. П. Пожарскую, М. А. Барга (с ним мы набросали первый вариант плана докторской диссертации), Ю. Л. Бесмертного и особенно С. И. Лучицкую. Благодаря оргкомитету Международной конференции, посвященной 60-летию школы «Анналов» (Москва, 1989), и лично Светлане Игоревне Лучицкой я имела пакет

докладов той конференции. В 2007-2009 гг. Светлана Игоревна привозила мне книги в Киев рюкзаками. Книги и журналы мне посылали все московские историки. Люди, которых вспоминаю, слушали и обсуждали на своих отделах мои доклады в 1969, 1990 и 1992 гг., рекомендовали к защите мои кандидатскую и докторскую диссертации [13], приглашали на заседание отдела Новой истории в 1981 г., где обсуждались три книги по французской историографии, – В. Далина, М. Соколовой, Ю. Афанасьева, на международные конференции, проводившиеся на базе Института, печатали на страницах московских академических изданий, начиная с 1970 г. Очень печально, что сейчас Украина и Россия воюют. Ученые никогда не воевали и воевать не будут. «...Дрались сонмища племен, Зато не ссорились поэты» (С. Есенин, строки из поэмы «Поэтам Грузии»).

Уверена в том, что акцентирование внимания в украинских исторических исследованиях на советском периоде отрицательно сказалось на украинском менталитете в целом.

С книги «Історія України: Короткий курс» (1940) стала складываться еще одна интересная особенность подготовки к печати трудов по истории – их бесконечное рецензирование. В случае с названным курсом это был еще «труд продвижения и популяризации работы». Автор приводит данные О. Юрковой, свидетельствующие, что «в течение семи месяцев по выходе курса на него было опубликовано 20 рецензий», девять из которых написал Л. Полухин (с. 107). В дальнейшем подобное рецензирование приобрело иные формы и смысл.

Над украинскими историками постоянно висела угроза быть обвиненными в «буржуазном национализме» или в каком-либо ином антипартийном уклоне. Поэтому писали коллективные труды, создавали предварительные макеты работ и рассылали на рецензии. Кому и куда? Автору удалось этимологически обыграть ситуацию с обсуждением «Краткого курса истории Украины» в отделе пропаганды и агитации ЦК КП(б)У, которым заведовал П. Гапочка, в октябре 1948 г. Грустно читать «серьезные замечания» секретаря ЦК: упоминание о военных походах киевских князей Владимира Святославича и Владимира Мономаха заставило одного схватиться за голову – «предки большевиков были агрессорами» (с. 205). На рабочую версию «Краткого курса» 1948 г. было написано 56 рецензий. Его возили в Москву, где он подробно обсуждался на общем заседании кафедры истории СССР исторического факультета МГУ и кафедры истории АОН при ЦК ВКП(б) 4 марта 1952 г. Результаты обсуждения были благоприятными, но местные партийные кадры подстраховались. 17 апреля 1952 г. были изданы выводы и рекомендации комиссии ЦК КП(б)У, содержащие указания «на принципиальные идеологические недочеты, весомые методологические и редакционные ошибки» (с. 214).

Потом был напечатан второй макет. Из его 836 страниц 340 было отведено периоду от 1917 до 1948 г. (sic!). На второй макет было напечатано 250 рецензий. После того как появились «гениальные» труды И. Сталина по экономическим проблемам социализма и вопросам языкознания, многострадальный двухтомник вновь отправили «в плавильный котел». Итоги «перековки» подвело заседание комиссии ЦК КП(б)У, длившееся с 17 ноября по 8 декабря 1952 г. Как отмечено в книге (с. 215), стенограмма заседания составила 870 машинописных листов и свидетельствует о том, что исторический текст обсуждался по «абзацам, фразам, отдельным высказываниям» (с. 215-217). Можно ли представить, чтобы какая-либо политическая партия или правительство давали указания историкам школы «Анналов»? Абсурд. Известно, что президент Франции с 1981 по 1995 г. Ф. Миттеран читал монографию Э. Ле Руа Ладюри «Монтайю, окситанская деревня (1294-1324)», после чего звонил автору, чтобы выразить свое удовольствие от прочитанного. Президент был всего лишь одним из 2 млн. читателей – таков тираж книги, переведенной на более чем 20 языков мира (но не на украинский). А французский академик П. Ренувен отражал в своих работах по истории международных отношений все колебания внешнеполитического курса Франции. (Таран Л. В. Эволюция традиционного направления французской историографии (70-е гг. XIX - 60-е гг. XX вв.) и творческий путь Пьера Ренувена: Дисс... канд. ист. наук. – Одесса, 1970. – 345 стр.). Однако, как бы там ни было, после всех перипетий двухтомник по истории Украины всё же увидел свет [14].

Коллективные труды, многочисленные рецензии – всё это призвано было как-то обезопасить людей, создать коллективную ответственность, поклониться идеологическому отделу ЦК, учесть замечания сомнительной ценности. Автор отмечает, что историки диаспоры прекрасно понимали, почему боятся их коллеги в Украине. Один из них – В. Дубровский – отметил, что книгу писали 12 авторов, и у нее 5 редакторов!

На многих страницах своего труда автор подчеркивает вытекавший из общих условий функционирования исторической науки ее провинциализм, «очевидную инерционность мышления местных партийных бонз, что обрекало украинские общественные и гуманистические науки на маргинальность» (с. 232). Когда готовилась харьковская всеукраинская конференция 1997 г., где мне предстояло читать пленарный доклад, я настойчиво предлагала В. Сарбею, оппоненту по моей докторской диссертации, и А. Санцевичу, написавшему на нее капитальное заключение, пригласить на конференцию французских историков. Оба интеллигентно сдерживали меня: давайте мы сначала сами обсудим свои проблемы. Тогда я и представления не имела об объеме этих проблем.

Из концептуальных особенностей вышеуказанного двухтомника автор подчеркивает доминирование в нем великого соглашения 1654 г. как «наивысшего блага», хотя до того оно трактовалось как «меньшее зло» (с. 219). Я же обратила внимание на другое. В московской рецензии на двухтомник ее авторы – А. Зимин, В. Мочалов, А. Новосельский – как о недостатке говорят о том, что в нем не указывается, почему Русь минула рабовладельческую формацию и от первобытно-общинного строя перешла к феодальному (с. 220). Время работ А. Гуревича, который отмечал, что Русь сочетала признаки и рабовладения, и феодализма, еще не пришло. К отделу медиевистики в Москве его не подпускали. До 1962 г. он работал в Твери и в том же году защитил докторскую. Ученый имел теоретические разработки, подтолкнувшие его к ревизии марксизма. Его время настало после «перестройки». Он развернул широкую деятельность в России и выступил инициатором многих начинаний, живущих и поныне. Разворот российской и украинской историографии лицом к мировой почти полностью осуществлялся российскими историками А. Гуревичем, М. Баргом, Ю. Бессмертным, Л. Баткиным и другими. Что касается А. Гуревича, то в этот период он удостоился буквально мировой славы, многочисленных международных наград, аудиенции папы римского и т. д. [15].

В 1960-е гг., как пишет автор, «культурная атмосфера и интеллектуальные настроения потеплели и в Украине»; это произошло на закате хрущевской «оттепели» (с. 231) и связывалось с эпохой П. Шелеста. С 1957 г. стал выходить «Український історичний журнал». Вопрос о его создании ставился сразу в послевоенные годы. Но в 1947 г. заместитель директора Института истории Л. Иванов, обращаясь к озабоченному созданием журнала Ф. Шевченко, сказал: «...Если бы нам сейчас позволили издавать журнал, мы с Вами сели бы» (с. 236).

В журнале в течение 60-х - начале 70-х гг. появились оригинальные неколлективные тексты; среди их авторов были И. Бойко, О. Компан, О. Луговая, Ф. Шевченко. Росла научная «остепененность» сотрудников Института, но по-прежнему существовал перекосяк в специализации. В 1961 г. 50 специалистов его занимались советским периодом, 33 изучали 1000-летнюю досоветскую историю Украины, сегмент всемирной истории ограничивался странами так называемой «народной демократии» (с. 250). До 1967 г. директором Института был К. Дубина. Какой блестящий, выполненный многими красками, неоднозначный портрет К. Дубины написан автором! После его внезапной кончины пост директора занял А. Скаба – бывший министр просвещения и секретарь ЦК КПУ. Автор тут же приводит показательную реакцию на его назначение мюнхенского журнала «Сучасність»: «Кандидат исторических наук А. Скаба, ...минув научную степень доктора на-

ук, получил звание сначала член-корр, потом академика не на форуме общего собрания Академии наук, а благодаря обсуждению в аппарате ЦК, прежде всего в том отделе, которым он сам руководил». Автор прав, когда говорит, что такое назначение было удачным завершением партийной карьеры (с. 259). Такой же почетной должностью было и заведование гуманитарной кафедрой в столичном ВУЗе.

Диаспорная пресса «иронически» и «саркастически» откликнулась на назначение А. Скабы (с. 259-260). Новый директор в конце 70-х гг. развернул острые атаки против молодых сотрудников и неконформистов, выжив из Института известного украинского медиевиста М. Брайчевского, а также И. Ганжу, Г. Шевчука, А. Кудлая и других. Он крайне отрицательно относился к тем из сотрудников, кто занимался дооктябрьским периодом истории Украины.

Что я знала об интеллектуальной жизни Киева в конце 60-х гг. (переехала сюда в 1970 г.)?! Многого и не могла узнать из-за занятости...

В 1968 г. силами сотрудников Института – Е. Компан, Е. Апанович, М. Брайчевского, Я. Дзыри, Е. Стецюк – был организован лекторий по истории казачества и истории Украины вообще. Собирались тысячные аудитории, лекции приходилось читать с 10 утра до 14 часов без перерыва. Я. Дзыра свидетельствует, что А. Скаба следил за этим лекторием и упрекал его за рассказы о Запорожской Сечи, о Гоголе, спрашивал, откуда он, галичанин, «набрался такого национализма» (с. 261). В конце концов лекторий прикрыли.

Когда-то на одной из московских конференций был поднят вопрос о необходимости популяризации исторических знаний. Присутствовавший тогда в аудитории писатель В. Пикуль (автор добротных исторических романов и повестей) сказал: «Если историки не занимаются популяризацией исторических знаний, то и Пикуль хорош» В области популяризации исторических знаний в Украине и сейчас делается очень мало. Зато у нас по телеканалу «Эпоха» идут мощные исторические программы, популяризирующие историю Франции, ее династии, полководцев, писателей, художников. Случаются и программы по истории Украины. Чтобы смотреть канал «Эпоха», нужно купить дорогой программный пакет TV Воля-кабель. На массового зрителя он явно не рассчитан.

Важно сказать несколько слов о патриотизме. Патриотизм устарел для старых, состоявшихся, развитых стран, но в процессе их становления, борьбы за демократические ценности он играл огромную роль. Да и в 1968 г. – в период кризиса четвертой республики во Франции – ведущие историки школы «Анналов», чисто академические ученые, регулярно выступали по радио и телевидению, организовали дешевую серию брошюр «Что я знаю?» и расска-

зывали соотечественникам о важнейших событиях национальной истории. Если бы в Украине была правильно поставлена эта работа, жители восточных областей не колебались бы в самоопределении национальной идентичности.

В рецензированной книге подчеркивается, что, несмотря на определенные сдвиги в деятельности Института в эти годы, выразившиеся в увеличении числа сотрудников с ученой степенью, появлении тематических сборников, повышении внимания к источниковедческим дисциплинам, история дооктябрьского периода в 1970-х гг. окончательно маргинализировалась, став своего рода «введением к истории советского периода» (с. 170 и др.). В 1973 г. всего 6 сотрудников Института разрабатывали проблемы медиевистики. В 1979 г. из 165 сотрудников 29 отслеживали историю Украины до революционного периода (с. 313).

Для сравнения: все лидеры трех поколений школы «Анналов» – М. Блок, Л. Февр, Ф. Бродель, многие историки школы – Ж. Дюби, Э. Ле Руа Ладюри, Ж. Ле Гофф, П. Тубер, Р. Фоссе, Р. Шартье, П. Рикёр, а позднее М. Эмар и Ж. Гренье были медиевистами, специалистами по всемирной и отечественной истории. Украинские историки в большом долгу перед своим народом. Его 300 лет русифицировали, и вдобавок он не знает своего настоящего прошлого.

В 60-70-е гг. вышли в свет солидные коллективные труды, созданные усилиями Института истории: «Історія Києва» (К., 1963-64. – Т. 1-2); «Історія селянства Української РСР» (К., 1967. – Т. 1-2); «Історія робітничого класу Української РСР» (К., 1967. – Т. 1-2); «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу» (К., 1967-1969. – Т. 1-3) и другие. В 1967 г. вышел и двухтомник «Історія Української РСР», который, как пишет автор, продемонстрировал «инерционность тогдашних коллективных работ», ибо они двигались по «узкому коридору, очерченному советским каноном середины 50-х годов» и были полностью закрыты даже для умеренных паллиативных концептуальных предложений, проступавших понемногу со времен «поздней оттепели». Не отличалась новизной подходов и «Радянська енциклопедія історії України» (К., 1969-1972. – Т. 1-4).

Вместе с тем автор отмечает, что персональные практики украинских ревизионистских, неконформистских историков того времени – Е. Апанович, И. Бойко, И. Бутыча, В. Голубуцкого, И. Гуржия, Я. Дзыри, Е. Компан, И. Крипьякевича, Е. Луговой, М. Марченко, Ф. Шевченко – показывают, что они стремились обойти границы советского историописания (с. 286), делали попытки частичной реабилитации украинских историков (Д. Багалия, М. Драгоманова, Д. Яворницкого, М. Грушевского, П. Кулиша) (с. 287), пытались переосмыслить вульгаризированную советскую версию марксизма и вы-

сказывали мысли, которые перекликались с идеями М. Барга, Л. Баткина, А. Гуревича, Б. Поршнева и других (с. 284-291).

Автор обладает еще и литературным, писательским даром. Начните читать последний VI раздел его работы: то ли бесконечный дождь за окном, то ли стугнулись тучи над сотрудниками Института истории. Всего лишь начиналась новая компания «борьбы против буржуазного национализма». Цинично уволили Е. Компан, уволили М. Мельника, который в 1979 г., чтобы уклониться от ареста, наложил на себя руки, уволили бывшего Главного командира УПА В. Кука. Еще раньше из Института археологии АН УССР уволили М. Брайчевского. Был отстранен от должности директора этого Института Ф. Шевченко, «за идейно-теоретические ошибки» ему занесли выговор в учетную карточку. С 1973 г. он временно исполнял обязанности руководителя отдела феодализма. В 1992 г. Ф. Шевченко выступил рецензентом моей статьи об И. Лучицком, был весьма доволен ее тематикой и предложил ей название «Українські сторінки творчості І. В. Лучицького».

В течение 11 лет не мог трудоустроиться Я. Дзыра. Была разрушена сеть специализированных сборников, создававшихся тяжкими потугами украинских историков второй половины 60-х - начала 70-х гг. С другой стороны, в 1975 г. была начата работа над подготовкой изданий «Історичні дослідження. Вітчизняна історія» и «Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн». Содержание их было, как горько шутили диаспорные историки, «единонедильским», особенно с приходом на пост главного редактора Ю. Кондуфора. Новый директор Института А. Шевелев сделал научную карьеру, сочетая агитационно-лекторские и партийные практики с научными (с. 296-302). А. Шевелев долго не удержался, но не из-за громкого «библиотечного дела» – масштабной кражи дореволюционных изданий из библиотеки Института, а из-за того, что, как пишет автор, «...проиграл, вероятно, в подковерной борьбе» (с. 307). С 1978 г. директором Института стал Ю. Кондуфор, работавший с 1958 по 1968 гг. заведующим отделом науки и культуры ЦК КПУ. Несмотря на то что на этой должности ему приходилось прорабатывать шестидесятников, он «стремился поддерживать с ними человеческие отношения» (с. 302). Автор доброжелательно отмечает и тот факт, что Ю. Кондуфору удалось «по крайней мере минимизировать» ту подковерную борьбу, которая многие годы шла в Институте (с. 315).

Несмотря на расширение международных

контактов, академическая наука Украины, представленная Институтом, по справедливому мнению автора, находилась в стадии стагнации. Оценивая итоги работы коллектива над капитальным проектом «Історія міст і сіл Української РСР», автор пишет, что этот труд вобрал в себя типичные просчеты коллективных трудов эпохи «развитого социализма», «выхолощение и примитивизацию смысла изложения, повсеместную индоктринизацию, нивелирование местного колорита и т. д.» (с. 320). При этом он отмечает факт разворачивания по всей Украине мощного историко-краеведческого движения (с. 320). В 1974-84 гг. шла подготовка русскоязычной версии «Історії міст і сіл Української РСР». В 1977-1979 гг. вышел восьмитомник «Історія Української РСР». Попытки Ф. Шевченко указать на роль М. Грушевского в разработке истории Украины были отброшены. 6 из 8 томов были посвящены событиям революции 1905-1907 гг. и советской эпохе.

Диаспорный историк О. Прицак отмечал, что работа обосновывала телеологическую концепцию истории Украины, так как указывала на «ее движение под руководством великого русского народа к коммунистическому счастью» (с. 327). Группа историков, работавших над восьмитомником, была удостоена Государственной премии УССР в области науки и техники. А дальше грянула «перестройка».

Итак, книга об украинском обществе означенного периода и украинских историках, украинском историописании 1936–1986 гг. однозначно удалась. Книга капитальная, добротной выполненная, снабженная дополнениями (340 страниц текста, напечатанного мелким шрифтом, и 200 страниц приложений).

Один из авторов сборников серии «Одиссей. Человек в истории» Б. Миронов, размышляя о перспективах и вызовах историографии и указывая на то, насколько они затруднительны и неоднозначно решаемы, вспоминает зачин былины об Илье Муромце:

Во одну-то дороженьку-то ехать – убиту быть,
Во другу-то дороженьку-то ехать – богату быть,
Во третью-то дороженьку-то ехать – женату быть.

[16].

Я использую этот текст в другом смысле – для оценки труда А. Яся. Уже сейчас ясно, что он и «богат», и «женат», и за ним пойдут молодые историографы Украины. Успехов им.

1. Таран Л. В. Историческая мысль Франции и России (70-е гг. XIX в. – 40-е гг. XX в.) / Л. В. Таран. – К., 1994. – С. 77.
2. См., например: Косминский Е. А. Историография средних веков: Лекции. – М., 1963; Гутнова Е. В. Историография средних веков. – М., 1974; Историография нового времени стран Европы и Америки. – М., 1967; также другие учебные пособия по историографии, изданные в Москве и Ленинграде.

3. Таран Л. В. Развитие французской, русской и украинской исторической мысли (70-е годы XIX – 40-е годы XX столетий) в контексте изучения Великой французской революции. – К.: Государственная научно-техническая библиотека, 10 мая 1993 г. – 189 с.
4. Матеріали депонированої книги вошли в опубліковану. См.: «Историческая мысль Франции и России», с. 54.
5. После прочитанного доклада мне была заказана статья в объеме двух печатных листов для «Українського історичного журналу». В редакцію вона була сдана в 1997 г. Журнал напечатал ее в 1998 - начале 1999 гг. См.: Таран Л. В. Провідні тенденції світової історіографії XX ст. і проблеми кризи сучасної української історичної науки / Л. В. Таран // Український історичний журнал. – 1998. – № 5. – С. 30-40; 1999. – № 1. – С. 85-92. Паралельно була напечатана стаття на ту же проблематику мого ученика, професора, д-ра ист. наук А. П. Реента.
6. Таран Л. В. Французька, російська і українська історіографія (70-і рр. XIX ст. - поч. XXI ст.) / Л. В. Таран. Ніжин, 2009. – С. 164.
7. Збірник на пошану українських учених, знищених більшовицькою Москвою. Накладом осередку Наукового товариства ім. Т. Шевченка в м. Чикаго / Ред. М. Овчаренко. – Париж-Чикаго, 1962.
8. Тарле Е. В. И. В. Лучицкий: к пятидесятилетию научно-литературной деятельности. 1863-1919 / Е. В. Тарле // Голос минувшего. – 1914. – № 1. – С. 42-62.
9. Таран Л. В. До історії виникнення традиційного позитивістського напрямку французької історіографії / Л. В. Таран // Питання нової та новітньої історії. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1973. – Вип. 17. – С. 157-167; Її ж. Деякі тенденції розвитку історичної науки у Франції в першій половині XX ст. // Там само. – 1974. – Вип. 19. – С. 110-120; Її ж. Питання теорії джерелознавства у засновників напрямку «Анналів» Л. Февра та М. Блока // Там само. – 1975. – Вип. 21. – С. 78-86.
10. Історія України: Короткий курс / Під ред. С. М. Белоусова, К. Г. Гуслистого, О. П. Оглобліна, М. Н. Петровського, М. І. Супруненка, Ф. О. Ястребова. – К., 1940. – 411 с.
11. Таран Л. В. Новые тенденции мировой и украинской историографии / Л. В. Таран // Диалог со временем. – Вып 13: Альманах интеллектуальной истории / Гл. ред. Л. П. Репина. – М., 2004. – С. 211-231. Передрук: Idem. The latest trends in World and Ukrainian historiography // Roczniki Antropologii Wiedzy. – Rocznik II. – Wrocław, 2006. – S.49-79; Її ж: Французька, російська і українська історіографія (70-і рр. XIX - поч. XXI століть). – Ніжин, 2009. – Розд. V. – С. 158-176; Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і перспективи / Гол. ред. Л. О. Зашкільняк. – Львів, 2004.
12. Украинский институт марксизма-ленинизма в 20-30-е годы получал следующие только французские исторические журналы: «Revue historique», «Revue d'histoire modern», «Revue d'histoire modern et contemporaine», «La Révolution française», «Revue des études slaves».
13. См.: Таран Л. В. Годы, труды, люди: научная автобиография / Л. В. Таран // Південний архів: Історичні науки. – Херсон, 2004. – Вип. XIV. – С. 128-145.
14. Історія Української РСР / Гол. ред. О. Касименко. – 1-е вид. – У 2-х т. – Т. 1. – К., 1953. – 784 с.; Т. 2. – К., 1956. – 704 с.
15. См.: Таран Л. В. Роздуми про долю історичної науки в СРСР і Росії: (Нотатки на полях книги А. Я. Гуревича «История историка») / Л. В. Таран // Український історичний журнал. – 2007. – № 4. – С. 198-202.
16. Миронов Б. Н. Дискурс о европейскости России, или Конструирование Европы: Европа с Россией или без? / Б. Н. Миронов // Одиссей. Человек в истории. 2006: Феодализм перед судом историков – М.: Наука, 2006. – 493 с. – С. 420-443.

Пирогова-Таран Л. В. (Київ)

НЕВЕСЕЛІ РОЗДУМИ НАД НЕЩОДАВНІМИ ПУБЛІКАЦІЯМИ

Книга скорботи України: Закарпатська область. – Т. 11: Документи і матеріали:

Історико-меморіальне видання / Обл. редкол.: В. М. Керечанин та ін.; Відп. за вип.: Б. О. Гвардіонов;
Редактори-упорядники: Б. О. Гвардіонов, Д. О. Клопотар, Н. І. Цомпель. – Ужгород: Карпати, 2016. – 438 с.
(Наклад – 800 примірників).

Славик Ю. В. Шлях до Аушвіцу: Голокост на Закарпатті / Ю. В. Славик. –

Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2017. – 156 с.
(Наклад – 400 примірників).

Указом Президента України від 11 травня 1999 р. № 494/99 було поставлене завдання видати регіональні поіменні Книги Скорботи України. Закарпатська обласна державна адміністрація ухвалила відповідне розпорядження – «Про підготовку до видання меморіального серіалу «Книга Скорботи України. Закарпатська область»». Розпорядженням було передбачено комплекс заходів щодо реалізації Указу Президента. Підготувати рукопис обласного серіалу було доручено Закарпатському регіональному відділенню Пошуково-видавничого агентства «Книга Пам'яті України».

Цей серіал став своєрідним продовженням обласної «Книги Пам'яті». Загалом у 2002-2013 рр. вийшло 10 томів історико-меморіального серіалу «Книга Скорботи України. Закарпатська область», 11-й том побачив світ 2016 р. [2]. В цих 11-ти томах увічнено прізвища закарпатських жертв Другої світової війни, переважно Голокосту.¹

«Книга Пам'яті», «Книга Скорботи»... Які смні і святі слова, що завжди викликають у нас певні асоціації, спогади, думки, роздуми... В кожного з нас – свої... Гадаю, немає на нашій грішній і святій Землі дорослої людини незалежно від національності, віросповідання, соціального статусу, яка б не відреагувала на ці слова. **Пам'ять!** Особливо це стосується подій, про які йдеться у нашій статті. Тому, судячи з передмови В. Керечанина до першого тому «Книги Скорботи», а також виходячи з власного досвіду науковця, вважаю, що колектив упорядників здійснив колосальну роботу, готуючи до друку цей багатотомник. Він – «пам'ять», адресована нащадкам тих, хто передчасно пішов із життя через злу волю нелюдів. Тому, забігаючи наперед, скажу: мені дуже прикро зізнатися, що попри все добре і важливе, зроблене цим колективом, у мене залишився досить гіркий осад від деяких моментів, які містяться в 11-му томі.

Скажу відверто, що я дуже довго вагався: чи варто оприлюднювати свої міркування щодо названої публікації, враховуючи делікатність цього питання. Але сумніви розвіяла книга «Шлях до Аушвіцу: Голокост на Закарпатті» (Дніпро, 2017) [7]. Її автор – викладач УжНУ Юрій Славик. Зазначу: мої

міркування стосуються не стільки теми (якщо не проблеми), порушеної в 11-му томі та у вищезгаданій книзі, актуальність якої не викликає сумніву, скільки методу (способу) і дослідницьких підходів до розв'язання цієї проблеми. Хотів би підкреслити, що сама її специфіка багато до чого зобов'язує. Але докладніше про це – згодом.

Робота обласної редколегії з підготовки «Книги скорботи...» стала плідною не тільки завдяки сприянню з боку обласної, міських і районних державних адміністрацій та органів самоврядування на місцях, а й завдяки щирій і безкорисливій допомозі численних активістів, які відшукували імена та інші потрібні для Книги відомості про своїх земляків і родичів. Серед них, наприклад, Анастасія Іваненко, Оксана Садова, Іболя Славик, Наталя Юркуц із Ужгорода, вчителі Андрій Світлинець із села Приборжавське і Мар'яна Світлинець із села Лукове, голова Вільхівської сільради на Іршавщині Михайло Тернинка, Іван Костюк із Міжгір'я, ветеран війни Олексій Ковач із села Колочава Міжгірського району, вчитель, пенсіонер Василь Козуб із села Плоске Свалявського району та інші.

Упорядники томів серіалу прагнули опублікувати на їхніх сторінках якнайповнішу біографічну інформацію за кожною персоналією. Складність полягала в тому, що, оскільки документи склалися (писалися) в різних історичних умовах, у різних державах і чиновниками різних національностей, нерідко одні й ті ж імена та прізвища фіксувалися в документах по-різному.

Велику роботу з підготовки **11-го тому** обласної Книги скорботи здійснили члени єврейського добродійного фонду «Хесед Шпіра». Це персонально його директор Михайло Галін та редактор газети «Эхо» цього Фонду Юдіта Петрушко, добровільні помічники на місцях – Бейло Губер, Микола Качур, Олексій Корсун, Ольга Кучерява, Антон Мелеза, Іван Сідей, Ірина Яременко з Ужгорода, Василь Заяць із села Ставне Великоберезнянського району та інші.

Потрібно визнати надзвичайну складність відбору документів, що стосувалися окремих осіб. Безсумнівною заслугою редколегії 11-го тому є те, що на його початку вміщено розділ «Книга Пам'яті України. Закарпатська область. Загинули, захищаючи рубежі Батьківщини в Антитерористичній опе-

¹ Повна бібліографія цієї серії опублікована в 11 томі (с. 13).

рації (АТО) на сході України (2014-2016 рр.) [2, с. 25-38], а також **доповнення і уточнення** «Книга Пам'яті України. Закарпатська область. Том 1» [2, с. 412-417]. В обох випадках подано прізвища загиблих за районами області.

Науково-довідковий апарат видання оформлено належним чином. Вся серія (11 томів) видана на високому поліграфічному рівні. Можу висловити переконання в тому, що праця колективу заслуговує високої позитивної оцінки. Вона значно поживила і краєзнавчу роботу. Шкода, однак, що ця серія вий-

Від редакційної колегії. – С. 5.

Скорочення й умовні позначення, аббревіатури. – С. 7.

Офіцинський Р. А. Демографічні втрати Закарпаття в Другій світовій війні. Передмова. – С. 11. (До цієї «Передмови» я ще повернуся. – О. М.).

Книга Пам'яті України. Закарпатська область. Загинули, захищаючи рубежі України в Антитерористичній операції (АТО) на сході України (2014-2016 рр.). – С. 25.

Документи і матеріали. – С. 39. (Всього 163 додатки на с. 40-411. – О. М.).

Доповнення й уточнення. – С. 412.

Іменний покажчик. – С. 418.

Зверну Вашу увагу на «Передмову» до 11-го тому за авторством Р. Офіцинського, подану під назвою **«Демографічні втрати Закарпаття в Другій світовій війні»**. Її структура така.

Втрати Закарпаття від військових і каральних акцій. – С. 11.

Наслідки воєн для Закарпаття ХХ-ХХІ ст. – С. 14.

Сучасний мартиролог. Загиблі від російської агресії. – С. 23.

Не ставлю під сумнів ерудицію автора передмови професора УжНУ Р. Офіцинського та його компетентність у порушеній ним проблемі. Але як ця передмова, так і передмова до першого тому «Книги скорботи України», написана В. Керечаниним,¹ не повністю відповідають основним вимогам археографії, які ставляться до цієї частини публікації документів. Нижче наводжу зразок загальних вимог археографії, які ставляться до публікації багатотомних видань джерел.

Кожна публікація відкривається передмовою («Вступ», «Від упорядників»). Завданням передмови є охарактеризувати: 1) наукове і політичне значення видання; 2) склад і зміст видання; 3) прийоми його підготовки. Класична передмова складається з двох частин: **історіографічно-джерелознавчої** та **археографічної**. Якщо видання серійне, то, крім загальної вступної передмови в першому томі, повинні бути передмови до кожного тому. Ці (потомні) передмови також можуть складатися з двох частин, якщо кожний том є тематично самостійним або ж вміщує лише археографічну частину.

В першій, **історіографічно-джерелознавчій** частині: 1) обґрунтовується актуальність публікації; 2) вказується, коли і де публікувалися такі документи (якщо публікувалися раніше); 3) наголошується, що нового містить саме ця публікація. Дана

шла досить обмеженим накладом (наприклад, 11-й том – 800 примірників). Такі книги повинні бути не тільки в районних бібліотеках, але й у бібліотеках середніх шкіл області, у сім'ях закарпатців (насамперед у рідних загиблих).

Однак, як уже було сказано вище, можна говорити і про **недоліки** 11-го тому. Спочатку тільки факти, а потім – мої роздуми.

Щоб краще зрозуміти «технологію» роботи упорядників, передаю повністю «Зміст» 11-го тому.

частина передмови має на меті: а) сприяти розкриттю змісту документів, що публікуються; б) встановити їхній політичний і науковий зміст; в) показати зв'язок між документами; г) націлити читача на сприйняття головного у змісті цих документів. Звертаю увагу на те, що передмова не повинна перетворюватися в самостійне дослідження документів. Особливо важливою ця частина стає в тому разі, коли серійне видання виходить у світ з великими перервами, при цьому змінюється план підготовки видання, по-новому тлумачиться в науці дане питання й т. д. У передмові обґрунтовуються хронологічні і географічні рамки даної теми. Також у ній варто наголосити на можливих прогалинах у документах для розуміння висвітлення даної теми.

В **археографічній** частині потрібно ознайомити читача з планом побудови видання – одностомник, серія тощо. Там же характеризуються джерела, які послугували основою публікації: архівні фонди, колекції, газети, журнали тощо, вказується на ступінь їх використання. У цій же частині відмічається: 1) чим обумовлено вибір тексту документа; 2) спосіб передачі тексту документа; 3) спосіб датування; 4) спосіб складання заголовку; 5) спосіб складання легенд документів. Завершується археографічна частина передмови характеристикою науково-довідкового апарату видання. Іноді додатково зазначається, як ним користуватися. Наприкінці передмови вказуються прізвища упорядників цього збірника документів. Як правило, археографічна частина вступу

¹ Щоправда, на с. 6 є дуже загальна характеристика архівів, в яких зберігаються відповідні джерела.

Таблиця 1

Співвідношення оригіналу і плагіату

Ігор Мазурок		Плагіат	
Номери документів	Сторінки	Номери документів	Сторінки
11	205-216	2	49-58
13	232-234	3	59-60
14	234-239	4	60-65
19	249-250	5	65-66
25	257-261	6	66-70
27	263-265	12	75-77
38	294-299	16	87-91
40	301-304	20	94-97
Разом:			
8	40	8	34

складається після завершення всієї роботи з підготовки документів до друку.

Недарма 1823 р. відомий російський археограф П. Строев (1796-1876) у виступі на засіданні Московського товариства історії і старожитностей російських зазначив, що справа збирання, опису та видання документів *«не есть дело известное всякому; оно есть наука, имеет свои правила и требует познаний разнообразных и многочисленных»*.

А тепер дозволю собі вказати на кричущі недоліки в роботі упорядників тому. Так, на с. 40 – «Додаток № 1» – читаємо: «Ігор Мазурок (далі Автор – О. М.). **Правове становище Закарпаття у 1939-1944 рр. (історико-правове дослідження) (Уривки)**».¹

На мою думку, в даному разі можна говорити про відвертий плагіат. Так, текст Автора розміщений на с. 74-119 і займає 45 сторінок, а текст плагіату – на сторінках 40-48, тобто на 9 сторінках. У Автора таблиця № 1 під назвою «Дані про гетто і табори, що діяли на території Закарпаття у 1944 р.» розміщена на с. 70-78, а в тексті плагіату – на с. 41. Цю узагальнюючу таблицю Автором складено на основі видання «Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944). Упоряд. М. Г. Дубик. – К., 2000. – 304 с.». Ним використано с. 192-196 цієї публікації, яка вказана 54-ю позицією в списку джерел та літератури в книзі Автора.

Далі прошу Вашої уваги. Після «Додатку № 1» опубліковані тексти документів №№ 2-6, 12, 16, 20 – всього 8 документів, які повністю «вкрадені» в І. Мазурка. Крім того, на с. 40-48 плагіату містяться й 32 посилання, «запозичені» в Автора. Таким чином, в Автора «вкрадено» матеріал, розміщений на 43 сторінках його книги, зокрема тексти 8-ми документів на 34 сторінках. Достатньо подивитися на с. 111 книги Автора, підрозділ «Правове регулювання національного питання та владно-конфесійні відносини на Закарпатті». Публікатори посилаються лише на с. 111 книги Автора, а насправді «вкрали» текст Автора, розміщений на с. 74-119 (порівняйте дані табл. 1).

Як на мене, це не просто недогляд, помилка, некомпетентність публікаторів у галузі археографії. Це великий гріх, кричуща некоректність, якщо хочете – злочинна невдячність і зневага не тільки до своїх наукових попередників, тобто до І. Мазурка, але й до науки в цілому. Це ж просто варварство, вандалізм у царині науки. Ось такий нігілізм часто призводить до того, що з друку виходять сфальсифіковані публікації, а їх автори заслуговують на вселяний осуд.

Скажіть, ну чим не «офшор» у науці? І цей злодюга-офшорник, який ніколи не чув про наукову етику і коректність, в якого, як то кажуть, совість і не ночувала, нахабно подивиться вам в очі і, відчуваючи повну безкарність, скаже: «Ну то й що, що вкрав? Але вкрав «законно!»».

Далі – мої міркування щодо згаданої вище публікації Юрія Славика «Шлях до Аушвіцу: Голокост на Закарпатті» (Дніпро, 2017).

Вивчення історії Голокосту являє собою вже досить стійку дослідницьку традицію. Втім, хоча в багатьох європейських країнах здійснені солідні дослідження у цій сфері, успіхи вітчизняних учених доволі скромні. Розробка історії Голокосту на українських теренах, на яких у ХХ ст. відбувалися кровопролитні воєнні дії, масові репресії проти мільйонів людей за політичними, соціальними та національними мотивами, є вкрай актуальною.

Сучасний миколаївський дослідник Д. Десятов слушно зауважив: попри те що сьогодні теми Голодомору і Голокосту в Україні набули доволі широкого розголосу й до цього процесу залучено немало досвідчених дослідників, науковців, учителів-методистів, все гостріше окреслюється суспільно-педагогічна проблема – наявність стратегій заперечення чи релятивізації геноцидів і безпосередньо пов'язане з цим питання вивчення їх історії, спроможність нашої мови і нашої системи освіти донести до людей жахіття газових камер, убивства сусідів, почуття страху, депортацій так, щоб це розвивало емпатію і відповідальність, давало усвідомлення загроз, закладених у людській природі, сучасній державі та засобах масової комунікації [1, с. 5-6]. Тому фіксація свідчень про ці трагічні події, поява нових досліджень цієї проблеми у вигляді краєзнавчих нарисів, різного роду розвідок, створення на їхній основі узагальнюючих робіт, а також якісне викладання цієї теми у загальноосвітніх навчальних закладах і закладах вищої освіти країни

¹ Розділ III: Особливості реалізації державної влади та стан дотримання прав і свобод на Закарпатті. У посиланні подано повністю назву книги І. Мазурка і є посилання на с. 111 у ній. – О. М.

мають не тільки наукове, але й суспільне та культурне значення.

В основу вищезгаданої праці Ю. Славіка було покладено матеріали його кандидатської дисертації «Репресивна політика Угорщини на Закарпатті (1938-1944 рр.)», захищеної ним у червні 2016 р. [6]. Для цього видання автор доповнив та розширив текст.

Видання цієї книги в рамках серії «Українська бібліотека Голокосту» мало на меті доповнити ряд регіональних досліджень з історії Голокосту в Україні, у різний час опублікованих Українським інститутом вивчення Голокосту «Ткума». Монографія присвячена важливому аспекту історії Голокосту в Україні – репресивній політиці щодо євреїв Закарпаття, яку провадила влада Королівства Угорщина за часів правління М. Горті, трагедії депортацій і таборів смерті, організованих політичними наступниками регента. Значну увагу автором приділено також аналізу антисемітської інформаційної кампанії, яка велася в регіоні протягом досліджуваного періоду, та впливу пропаганди на суспільну поведінку населення краю в період депортацій 1944 р. [Див.: 1, с. 3, 89-91].

З анотації до книги Ю. Славіка дізнаємося, що «*Монографія розрахована на науковців, студентів, вчителів історії та всіх, хто цікавиться історією Голокосту та минулим Закарпаття*». Це, а також назва роботи, насамперед її гучне формулювання, дуже зобов'язують автора.

У вступі до книги (с. 4-9) відсутні формулювання мети і завдань роботи, предмету й об'єкту дослідження; тут подано переважно матеріал, який швидше стосується загальної постановки проблеми: наведено відомості про життя євреїв на Закарпатті до 1938 р., щоправда, майже без посилань (!), а також окреслено хронологічні та географічні рамки дослідження.

Не зовсім зрозуміло до кінця, все ж таки, про які історичні події і процеси безпосередньо йде мова? Розглядаючи рецензоване видання, однозначну відповідь дати важко. З аналізу назви праці в контексті її загального змісту можна зробити висновок про те, що автор ототожнює Голокост на Закарпатті та угорську антиєврейську політику, яка реалізувалася в межах сучасного Закарпаття протягом 1938-1944 рр. (тобто йдеться про один і той же об'єкт дослідження у визначених хронологічних рамках). Прочитую текст анотації до книги. «*Дослідження присвячене трагічній долі десятків тисяч закарпатських євреїв у роки Другої світової війни. У книзі висвітлено основні напрямки угорської антиєврейської політики, яка реалізовувалася в межах сучасного Закарпаття протягом 1938–1944 рр. та становище місцевої громади в умовах владних обмежень. Особливо розглянуто перебіг знищення закарпатських євреїв навесні 1944 р... У контексті антиєврейської політики показано становище іншої*

дискримінованої в роки угорського панування меншини краю – ромів». Між тим, дослідник Р. Офіцинський (до речі, науковий керівник Ю. Славіка) вважає, що Голокост на Закарпатті тривав 52 дні у 1944 р. [5, с. 20]. Очевидно, що Ю. Славіку слід було окремо наголосити на особливостях термінологічно-понятійного апарату, використаного ним у цій праці. Насамперед це стосується поняття «Голокост», наявного, зокрема, і в назві.

Далі подаю уривок (с. 11-12 цієї книги) з підрозділу «Історіографія проблеми».

«У 1997 р. світ побачила монографія професора Р. Офіцинського, присвячена політичному становищу регіону в складі Угорщини в 1939-1944 рр.¹ Дослідником з нового ракурсу розглянуто широкий аспект заполітизованих у попередню епоху проблем історії краю даного періоду. Окремий розділ монографії було присвячено антисемітській політиці угорського уряду в межах Закарпаття. У крайовій історіографії, це, фактично, одна із перших спроб розглянути становище євреїв Закарпаття в роки війни, акцентуючи увагу не тільки на подіях трагічного 1944 р., але й на здійснених угорським урядом антисемітських заходах в регіоні, починаючи з окупації краю у березні 1939 р.

Також, у контексті нашого дослідження варто відзначити працю ужгородського історика права І. Мазурка, у якій вперше з юридичної точки зору зроблена деталізована спроба характеристики угорського державного режиму в регіоні, стану дотримання громадянських та політичних прав місцевого населення. Значну увагу дослідник приділив аналізу владних обмежень прав єврейської громади краю, як одного з найжорстокіших проявів утисків за національною приналежністю²».

Цим фактично вичерпується характеристика Ю. Славіком праць вітчизняних дослідників цієї проблеми (роботи інших українських фахівців ним переважно лише згадано) [Див.: 7, с. 10-12].

Аналіз доробку зарубіжних учених є також доволі фрагментарним. Тут бракує насамперед висвітлення й порівняння концептуальних положень їхніх праць. З іншого боку, до позитиву слід віднести згадування робіт відомого американського дослідника Голокосту в Угорщині Р. Брехема, ізраїльських істориків Й. А. Єлінека та Р. Сігала, угорського історика Т. Шторка та інших [Див.: 7, с. 12-15].

Натомість дещо кращим виглядає аналіз автором джерельної основи дослідження. Зокрема, наявною є спроба характеристики інформаційного потенціалу важливих для даної теми історичних джерел [7, с. 16-20]. Позитивною рисою в цьому контексті є використання матеріалів фондів Державного

¹ Офіцинський Р. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939-1944). – К., 1997. – 244 с.

² Мазурок І. Правове становище Закарпаття у 1939-1944 рр. – Ужгород, 2010. – 306 с.

архіву Закарпатської області в містах Берегово та Ужгород.

Подив у читача можуть викликати формулювання назв розділів роботи: назва розділу I – «*Під владою Угорщини в часи режиму М. Горті (1938-1944 рр.)*» (хто? що? – О. М.); назва розділу II – «*Німецька окупація Угорщини. Голокост 1944 р.*» (де саме? – О. М.).

Прикро, що Ю. Славів не спромігся показати, що **ново**го він вніс у розробку цієї проблеми. На нашу думку, у своїй книзі він вдається переважно до переказу давно відомих фактів, не пропонуючи нові або суттєво не уточнюючі вже існуючі оцінки інших дослідників.

На жаль, у рецензованій праці зустрічаються випадки порушення (зокрема кричущого) правил наукового цитування. Спочатку лише факти.

Так, Ю. Славів у своїй книзі дев'ять разів послався на монографію ужгородського дослідника І. Мазурка. Вважаю, немає потреби аналізувати всі випадки цих посилань. Докладно зупинюся лише на одній із сторінок книги Ю. Славіка, де вони наявні: на с. 88. Але спочатку подаю фрагмент тексту з книги І. Мазурка [4, с. 116], на який, власне, й посилається Ю. Славів.

«У зв'язку з потужним впливом євреїв на економічне життя Угорщини деякі нормативні акти фактично усували їх із цієї сфери [432, 6-10; 433, 3-8]. Ідеологічно легітимуючи цю політику, регентський комісар М. Козма у березні 1939 р. заявив: «Потрібно заново досягнути визволення русинів від господарського знуцання євреїв» [117, 152]. У цьому руслі на основі рішення адміністративної комісії Ужанської жупи від 20 березня 1942 р. і письмового прохання голови комісії А. Шіменьфелві від 16 березня 1942 р. в с. Шишловоці Ужгородського району проведено перепис усіх жителів-євреїв з метою подальшого об'єднання відчуження їхньої землі. Аналогічне рішення було прийнято і стосовно євреїв, які проживали в с. Велика Добронь [434, 4-5, 11]. Реєстрували осіб єврейської національності окружні нотарі у так званих пошукових листах, виданих допоміжною захисною прокуратурою [435, 5]. У клопотаннях про звільнення від обмежувальних положень антиєврейського закону за амністією право помилування не застосувалося [436, 2].»

Далі подаю фрагмент із книги Ю. Славіка [7, с. 88], де наявне аналізоване посилання. «*Чітке обґрунтування антиєврейської політики влади в регіоні було сформульоване регентським комісаром Підкарпаття М. Козмою, який пояснював це як «...досягнення визволення русинів від господарського знуцання євреїв», що мало свої традиції ще з акції Едмунда Егана¹ початку ХХ ст.»² (виділено мною. –*

О. М.). Пропоную проаналізувати текст цього фрагмента та уважно порівняти його з процитованим вище текстом книги І. Мазурка (с. 116).

Перш за все, постає питання, як виділений мною текст про Е. Егана (тобто теза Ю. Славіка, яку він **від себе додав у текст**, цитований із книги І. Мазурка) морально і логічно узгоджується хоча б із його осудом Голокосту, антисемітської політики угорської адміністрації на Закарпатті в роки Другої світової війни. Крім того, маємо грубе, науково неетичне перекручення Ю. Славіком цитати з книги І. Мазурка (зверніть увагу, де він поставив посилання на книгу І. Мазурка). Доречно поставити й таке питання: невже останній погодився би з Ю. Славіком щодо Е. Егана, якому Ю. Славів приділив так багато уваги у відповідному посиланні?

Як на мене, сюжет про Е. Егана – це момент істини! Складається враження, що Ю. Славів не зовсім розуміє, **що і як** він досліджує у своїй книзі.

До слова, на засіданні спеціалізованої Вченої ради із захисту дисертацій 2016 р., коли розглядалося питання про затвердження теми кандидатської дисертації Ю. Славіка, лише двоє членів ради – професор І. Мандрик та автор цих рядків – вказали на некоректне формулювання теми. Адже тема звучала як готова концепція, під яку потрібно було підбирати факти.

З 1944 р. минуло 73 (сімдесят три!) роки. За цей час виросли три покоління тих, хто вже не бачив цього пекла. Чи потрібно й надалі досліджувати цю проблему, писати про нелюдські страждання мільйонів невинних жертв фашизму? Так, без сумніву! Але на якісно новому рівні, з урахуванням реалій, притаманних сучасній епісі, сучасним проблемам, сучасним запитам суспільства, не повторюючи з виглядом першовідкривача давно відомі й належно оцінені факти з історії Голокосту. І не тільки Голокосту. Інакше це безтактність, навіть нігілізм сто-

благодійник, фахівець з організації сільського господарства Карпат. У 1883-1896 рр. працював на посаді радника угорського міністерства сільського господарства, завідував молочним відділом. Через масову еміграцію за кордон населення Підкарпаття, внаслідок складної економічної ситуації, у 1897 р. був відправлений урядом дослідити причини економічної скрути місцевого населення та випрацювати механізми її виправлення. За результатами своїх спостережень, Еганом була подана доповідь угорському уряду про «Економічне становище руських селян в Угорщині», де причиною негараздів відзначалися зловживання корумпованих місцевих чиновників та спекуляції так званих «крамарів», у фінансовій залежності яких перебувала значна частина місцевого руського селянства. Під терміном «крамарів», як вважають багато дослідників, Е. Еган мав на увазі євреїв. Як наслідок, урядом у 1897 р. була розгорнута керована Е. Еганом «Верховинська акція», що мала на меті господарське пожвавлення регіону шляхом державного кредитування та усунення провідної ролі вищезгаданих «крамарів» із регіональної економіки. Через протидію місцевої мафії та впливових землевласників акція поступово була згорнута, а самого Егана вбито у 1901 р. поблизу Ужгорода». – О. М.

² Посилання 258 (у книзі Ю. Славіка): «Мазурок І. Правове становище Закарпаття у 1939-1944 рр. – С. 116». – О. М.

¹ Увага! Цитую посилання 258 (у книзі Ю. Славіка). «Едмунд Еган (1851-1901 рр.) – угорський економіст, громадський діяч,

совно доробку попередників, прояв зневаги – не так і не стільки до своїх колег, скільки до жертв Голокосту!

Письменник Михайло Слабошпицький на одній із презентацій своєї нової книги «Протирання дзеркала» (2017 р.), характеризує духовну сферу життя в радянській Україні і вказуючи на негативні сторони тієї епохи, зазначав, що, крім усього іншого, тоді цінувалися талант, ерудиція, внутрішня інтелігентність: *«То були часи, коли люди дотримувались моральних меж. Я не думаю, що це залежало від комуністичної системи, ні. Це є ознакою людського калібру. Зараз цього людського калібру, розуму, шляхетності, аристократизму, якщо хочете, до певної міри бракує, і не лише в літературі»*. Повністю погоджуюся з цими міркуваннями.

Якщо хтось дорікне мені або звинуватить мене, запідозрить мене, припише мені якусь фобію, то візьме на душу великий гріх. Мою сім'ю, як і тисячі інших селян, депортували з благословенної Богом землі моїх пращурів – Холмщини – у безводні, безмежні і безкрайні степи Херсонщини і в колгоспний «рай» СРСР.

Заради справедливості подумаймо, скільки часу, сил, здоров'я й особливо коштів було витрачено Ігорем Мазурком (на працю якого посилається Ю. Славік) для перекладу текстів документів з угорської мови – як автентичних, так і машинописних, – для того щоб зібрати, систематизувати та опрацювати таку кількість наукової літератури і джерел найрізноманітніших видів, значну частину яких було введено в науковий обіг уперше! А скільки сил забрало редагування текстів!

Ось, до прикладу, стислий огляд списку джерел та літератури, використаних І. Мазурком для написання монографії. Він включає в себе 453 позиції. Це, зокрема, 54 посилання на ДАЗО, з якого використано 8 фондів: Ф. 42 – Ужанська адміністративна експозитура; Ф. 45 – Піджупан Ужанської жупи; Ф. 47 – Наджупан Ужанської жупи; Ф. 67 – Бе-

регівський бургомістр; Ф. 91 – Ужгородська крайова королівська експозитура; Ф. 94 – Ужгородський бургомістр; Ф. 158 – Адміністративна комісія Ужанської жупи; Ф. 2558 – Кримінальні справи НКВС - МДБ - КДБ СРСР. 1930-ті - 1980-ті роки (Оп. 1. – Спр. 359. – 372 арк.). Це також 112 посилань на офіційні державні документи. У Додатку опубліковано тексти 41 документа: це документи, авторами яких є переважно відповідні угорські королівські міністерства, – постанови, розпорядження тощо, документи, що фіксують офіційне листування між представниками влади. В ДАЗО з них зберігаються п'ять. «Додатки» до монографії (41 документ) розміщені на с. 164-305, тобто займають 142 сторінки або майже 50% тексту монографії.

До речі, Ю. Славік у своїй книзі на с. 104-105 робить посилання (№ 302) на два документи, вміщені в «Додатках» до книги І. Мазурка на с. 299-304. Там ідеться про ізоляцію ромського населення Закарпаття. Далі – цитата [7, с. 104-105]: *«Загалом, на території міста нараховували 700-800 ромів. Подібні заходи міською владою Ужгорода пропонувалося поширити на весь регіон»*.¹ Мова йде про тексти документів №№ 39-40, складених відповідно 10 липня і 15 липня 1944 р., вони зберігаються в ДАЗО (Ф. 47. – Оп. 1. – Спр. 402. – Арк. 1-4). До слова, документ № 40 розбитий на 17 параграфів. Обидва документи **вперше** введені в науковий обіг саме І. Мазурком.

Після всього сказаного мною вище – як батько І. Мазурка – вважаю не тільки за моральне право, але й за свій святий обов'язок відреагувати належним чином: щоб порядні і тямущі люди знали (і мали змогу робити відповідні порівняння), що є праці **сумлінних науковців**. Хотілося би порадити молодим дослідникам, особливо тим, хто досліджує таку «болючу» проблему, як Голокост, так само відповідально й ретельно опрацьовувати джерела, робити свій самостійний внесок у розвиток науки.

1. Десятов Д. Л. Методика вивчення історії геноцидів у шкільному курсі історії: Навч.-метод. посібник / Д. Л. Десятов. – Миколаїв: Миколаївський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, 2014. – 152 с.
2. Книга Скорботи України: Закарпатська область. – Т. 11: Документи і матеріали: Історико-меморіальне видання / Обл. редкол.: В. М. Керечанин та ін.; Відп. за вип.: Б. О. Гвардіонов; Редактори-упорядники: Б. О. Гвардіонов, Д. О. Клопотар, Н. І. Цомпель. – Ужгород: Карпати, 2016. – 438 с.
3. Мазурок І. О. Правове становище Закарпаття у 1939-1944 рр. (історико-правове дослідження): Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / І. О. Мазурок. – К.: Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2009. – 16 с.
4. Мазурок І. О. Правове становище Закарпаття у 1939-1944 рр.: Монографія / І. О. Мазурок. – Ужгород: Карпатська Вежа, 2010. – 306 с.

¹ Посилання 302 (у книзі Ю. Славіка): «Місто місцевого самоврядування Ужгород, Губернатору // Мазурок І. Правове становище Закарпаття у 1939-1944 рр. – Ужгород: Карпатська Вежа, 2010. – С. 299-301; Проект обов'язкової постанови про поселення циган, які проживають на території міста місцевого самоврядування Ужгорода, до створеного з метою врегулювання питання закритого табору // Мазурок І. Правове становище Закарпаття у 1939-1944 рр. – Ужгород: Карпатська Вежа, 2010. – С. 301-304» (О. М).

5. Офіцинський Р. А. Голокост на Закарпатті тривав 52 дні / Р. А. Офіцинський // Новини Закарпаття. – 2014. 19 квітня. – С. 20.
6. Славик Ю. В. Репресивна політика Угорщини на Закарпатті (1938-1944 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ю. В. Славик. – Ужгород: Ужгородський національний університет, 2016. – 20 с.
7. Славик Ю. В. Шлях до Аушвіцу: Голокост на Закарпатті / Ю. В. Славик. – Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2017. – 156 с.

Для розуміння глибини наукових пошуків і дослідницької роботи І. Мазурка нижче подаю фрагменти з його книги «Правове становище Закарпаття у 1939-1944 рр.» (Ужгород, 2010) [4], а також автореферат його кандидатської дисертації (2009 р.) [3]. Спочатку – фрагменти з монографії.

Міністерство освіти і науки України
Закарпатський державний університет
Юридичний факультет
Кафедра теорії та історії держави і права, конституційного та адміністративного права

Ігор Мазурок

ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ ЗАКАРПАТТЯ У 1939-1944 рр. (Історико-правове дослідження)

Ужгород-2010

ЗМІСТ

Від автора

Передмова

Розділ 1. Закарпаття в контексті функціонування політичної системи гортистської Угорщини

- 1.1. Методологічна основа та джерельна база дослідження, історіографія проблеми
- 1.2. Політико-правові характеристики статусу Закарпаття у складі Угорської держави

Розділ 2. Нормативно-інституційний механізм організації державної влади на Закарпатті у 1939-1944 рр.

- 2.1. Запровадження державних і правових інститутів Угорщини на Закарпатті
- 2.2. Правовий статус регентського комісаріату Підкарпаття
- 2.3. Організація судових та правоохоронних органів на Закарпатті

Розділ 3. Особливості реалізації державної влади та стан дотримання прав і свобод на Закарпатті

- 3.1. Форми і методи реалізації державної влади на Закарпатті
- 3.2. Стан дотримання основних громадянських і політичних прав місцевого населення
- 3.3. Правове регулювання національного питання та владно-конфесійні відносини на Закарпатті

Післямова

Список використаних джерел та літератури

Додатки

Про автора

ВІД АВТОРА

«Настоящая правда всегда неправдоподобна».
Федор Достоевский

Шановні читачі! Непроста історія нашого краю 30-40-х рр. ХХ ст. по-різному висвітлювалася дослідниками різних країн. Пропоную Вашій увазі своє розуміння цієї проблеми. Вважаю, що дві спеціальності – історика та юриста – дозволили мені спокійно, виважено, неупереджено, по-новому підійти до оцінки історії Закарпаття 1939-1944 рр., оцінки, яка не завжди збігається з усталеними стереотипами минулого нашого краю в цей період. Я спирався на документи, а не наперед задану концепцію, яка передбачає розглядати історію Закарпаття тільки так

і не інакше. Керувався мудрістю древніх, які казали: «Quod non est in actis, non est in mundo» («Чого немає в документах, того немає в природі»).

Вважаю, що ці спеціальності, близькі між собою, вберегли мене від спрощеного, однобічного тлумачення подій, шаблонної оцінки правового становища Закарпаття у складі Угорщини в 1939-1944 рр., дозволили уникнути крайнощів: від суцільного засудження режиму Горті до його беззастережної ідеалізації.

Я йшов не від штучно створеної концепції (схеми) з наперед заданими параметрами, які були би співзвучні духу, букві загальноприйнятих схем про фашистський режим в Угорщині, і потім не підбирав заповзято під неї факти, які б її підтверджували; навпаки, йшов від фактів до концепції, до висновків, які, повторює, не завжди збігаються з висновками моїх попередників, про що докладніше мова йтиме в першому розділі, присвяченому історіографії проблеми та джерельній базі дослідження. Адже "Платон мені друг, та істина дорожча".

Мене як юриста цікавило в першу чергу те, як відповідні закони, розпорядження та інші нормативні акти втілювалися в життя, реалізовувалися на практиці, тобто якою була їхня реальна результативність.

Щоб уникнути будь-яких непорозумінь, неправильних, довільних тлумачень моєї позиції як автора у висвітленні оголошеної теми, я максимально лаконічно і чітко формулюю свої висновки та узагальнення, до яких прийшов на основі всебічного аналізу документів офіційного походження та інших матеріалів, що раніше практично не використовувалися дослідниками, а юристами й поготів.

Кілька зауважень археографічного характеру. Усі документи в «Додатках» розташовані в хронологічному порядку, що дозволяє простежити динаміку розвитку подій, краще зрозуміти їхнє значення у висвітленні оголошеної теми. Документи, вміщені в "Додатках", адресовані перш за все фахівцям-юристам, оскільки не тільки дозволяють судити про правове становище Закарпаття в той період, але й дають уявлення про форму правових актів тогочасної Угорщини. Наприклад, викликають інтерес документи про статус муніципальних зборів містечка Комарно, де до найменших деталей розписано процедуру проведення муніципальних зборів (документи 28, 29). Разом з тим вважаю, що зазначені

документи зацікавлять і істориків, які знайдуть там цікаві матеріали про соціально-економічні та політичні відносини на Закарпатті того часу. В пригоді і юристам, і історикам стане, сподіваюсь, і обширна бібліографія, яка наведе молодих дослідників на нові теми, що чекають на висвітлення. Документ 11 подається у скороченому вигляді: публікується лише той текст, який стосується теми монографії.

Тексти документів, перекладених з угорської мови на українську, подаються згідно з нормами сучасної української мови. Документи, опубліковані на сторінках офіційного часопису «Подкарпатский Вѣстникъ», – дослівний офіційний переклад з угорського оригіналу, що друкувався з лівої сторони газети, – передаються зі збереженням усіх особливостей української (русинської) мови тексту документа, який друкувався з правої сторони часопису. Останні, гадаю, становлять інтерес і для філологів, оскільки дозволяють судити про тогочасну ділову мову Закарпаття.

Документи з угорської мови на українську переклав офіційний перекладач Закарпатської торгово-промислової палати Петро Олександрович Галаці.

Щиро вдячний своїм колегам професорам Х. М. Олексіку і П. А. Трачуку, а також доцентам В. П. Фенничу і П. П. Черевку за підтримку і сприяння в роботі над книгою. Особлива подяка доценту Михайлу Савчину за суттєву допомогу на завершальному етапі підготовки монографії до публікації. Безмежно вдячний друзям і однокурсникам за ВСЕ. Хай добро, зроблене Вами, повернеться до Вас сторицею!

Насамкінець скажу: «Feci quod potui, faciant meliora potentes» («Я зробив, що міг, хто може, нехай зробить краще»). Докладніше про все – у моїй книзі.

ПЕРЕДМОВА

Історія держави і права України першої половини ХХ ст. відзначається яскраво вираженою специфікою політико-правового розвитку її регіонів. Унікальним явищем у цьому плані є споконвічна українська земля Закарпаття, де з 1919 по 1945 рр. змінилося кілька політико-правових систем: Підкарпатська Русь (демократична централізована Чехословацька Республіка), Карпатська Україна (демократична федеративна Чехо-Словацька Республіка), Підкарпатська територія (авторитарне централізоване Королівство Угорщина), Закарпатська Україна (квазісамостійне перехідне утворення), Закарпатська область (тоталітарний квазіфедеративний Союз Радянських Соціалістичних Республік). Кожна з них була привнесена зовні й вирізнялася власним державним (політичним) режимом та особливостями його реалізації в краї. Відповідно, під час перебу-

вання у складі цих державних утворень Закарпаття вирізнялося певним специфічним правовим становищем.

Правове становище Закарпаття в період 1939-1944 рр. досліджується нами з метою поглиблення історико-правових знань щодо специфіки правового статусу та суспільно-політичного розвитку регіону у складі Угорщини, який, подібно до інших західно-українських земель – Східної Галичини і Північної Буковини, був через певні історичні обставини насильно відірваний від основної території України і включений до складу іноземних держав. Відповідно до цього виникає нагальна потреба в розкритті еволюції традицій державотворення та особливостей функціонування правових інститутів на Закарпатті в нерозривному зв'язку з попереднім і наступними історичними періодами їхнього розвитку.

Специфіку розвитку і функціонування державно-владних інститутів регіону в зазначений період досліджено фрагментарно, на відміну від періодів його перебування у складі Чехословацької Республіки, Карпатської України та Радянської України. У наявних працях діяльність органів публічної влади розглядається головним чином у загальноісторичному ракурсі, а власне правові аспекти згадуються спорадично і поверхово.

Пропонована читачам тема є актуальною з точки зору уникнення упередженого тлумачення статусу українців, які в XX ст. були відірвані від України у складі СРСР, висвітлення інтенцій на створення ними специфічних форм взаємовідносин із титульною нацією задля збереження національної ідентичності у державі нерадянського зразка. Унікальність традиційної багатовікової взаємостерпимості населення краю в царині міжнародних стосунків актуалізує вивчення їх юридичного аспекту і ролі держави в цьому процесі. Історичний зріз способів і методів механізму владної регуляції стосунків між державою і нетитульною нацією дасть змогу з'ясувати причини національних проблем сьогодні, оптимізувати юридичний механізм їх вирішення, правовими методами запобігти виникненню таких проблем у майбутньому. Крім того, дослідження моделей співіснування націй у поліетнічних утвореннях, обопільних намагань українських та угорських політичних сил в умовах авторитарного режиму правовим шляхом побудувати толерантні взаємини сприятиме адекватному розумінню неоднозначних і делікатних моментів в історії відносин обох народів у світлі спільних європейських перспектив.

Перебуваючи в першій половині XX ст. послідовно в кількох державних утвореннях, українське населення регіону накопичило унікальний досвід національного самозбереження, державотворення та змагань до об'єднання в єдиній незалежній українській державі, виробивши при цьому специфічні правові стереотипи стосовно права і влади. Розуміння цих особливостей правосвідомості, які збереглися до сьогодні, сприятиме оптимізації адміністративної реформи, регіональної політики, відносин у системі співвідношення місцевого самоврядування та державного управління. Дослідження такої правової інституції як регентський комісаріат, що діяв в якості спеціальної управлінської структури, актуалізується також у сенсі осмислення флуктуацій типів правових систем, що діяли в регіоні, та наслідків цього процесу для вітчизняного державотворення взагалі.

Основною метою нашого дослідження є з'ясування особливостей правового становища Закарпаття в 1939-1944 рр. і розкриття правових аспектів взаємодії та співвідношення особи, суспільства й держави в регіоні. Цю мету досягнуто в ході вирішення конкретних завдань, а саме: ми розглянули

гносеологічні, онтологічні і праксеологічні аспекти компонентного складу правового становища; визначили юридичні характеристики окупаційного режиму та режиму військової диктатури; дали загальну характеристику політико-правової системи гортистської Угорщини в контексті особливостей її функціонування на Закарпатті у розглядуваний період; проаналізували основні підходи центральної влади та регіональної політичної еліти до визначення статусу Закарпаття у складі Угорщини, що знайшли відображення у проектах автономії краю; визначили ступінь їх реального втілення у правову дійсність; розкрили специфіку інституційної основи правового становища Закарпаття у складі Угорщини, зокрема системи адміністративно-територіального поділу, структури та співвідношення повноважень місцевих і центральних органів, місця й ролі в ньому військових та правоохоронних відомств; визначили загальну спрямованість та еволюцію нормативно-правових засад процесу реалізації влади і основних тенденцій державної політики Угорщини на Закарпатті крізь призму визнання та дотримання основних громадянських прав і свобод.

Характер і специфіка даного дослідження зумовили необхідність комплексного застосування сукупності універсальних, загальнонаукових і спеціально-юридичних методів з урахуванням сучасного типу наукової раціональності, принципів мультипарадигмальності, всебічності дослідження державотворчих процесів і явищ, його цілісності та єдності.

В основу дослідження правового становища Закарпаття в 1939-1944 рр. покладено систему методів, принципів та підходів. Зокрема, *філософсько-правовий аналіз* правового становища та державного (політичного) режиму як соціальних феноменів здійснюється через систему філософських законів, категорій, понять та окремих системних принципів; *діалектичний метод* слугує для виявлення особливостей становлення і функціонування державно-правових інститутів Угорщини на території краю в досліджуваний період; *системно-функціональний метод* – для визначення місця, ролі, векторів взаємодії інституційного і нормативного компонентів державного (політичного) режиму Угорщини між собою та їхніх взаємовпливів із елементами закарпатського соціуму; *історико-правовий метод* – для з'ясування характеристик державного (політичного) режиму та правового становища в контексті конкретної історичної ситуації, факторів, що впливають на динаміку цих явищ; *синергетичний підхід* – для розкриття впливу коливань внутрішньої і зовнішньої політики Угорщини та конфлікту інтересів її правлячої верхівки на політико-правові процеси в краї, розуміння її політичної системи як відкритої чи закритої; *метод формальної юридичної логіки* – для визначення основних понять юридичних конструкцій, адекватного розуміння і тлумачення

змісту нормативного компоненту функціонування державного (політичного) режиму Угорщини в регіоні; *соціологічний метод* застосовується як засіб ідентифікації динаміки співвідношення формального права і реальної правової дійсності на Закарпатті у 1939-1944 рр.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період із середини березня 1939 р. (ліквідація Карпатської України) по кінець жовтня 1944 р. (прихід радянських військ у регіон), коли територія, яка сьогодні практично збігається з межами Закарпатської області України, входила до складу Королівства Угорщина (Magyar Kiróváaz) і мала офіційну назву "Підкарпатська територія", або "Підкарпаття" (Karpátáljai).

Джерельну базу книги становлять нормативні акти, що були чинними на території Угорщини та Закарпаття у розглядуваний період: закони Угорського парламенту; укази регента Горті; розпорядження уряду та окремих міністерств, регентських комісарів Підкарпаття та інших органів і посадових осіб, які діяли в регіоні. Використано також значну кількість періодичних видань того часу, спогади учасників подій.

Наша книга є першим вітчизняним дослідженням з історії державно-правового розвитку Закарпаття періоду з березня 1939 р. по жовтень 1944 р., коли воно перебувало у складі Угорщини. З позицій юридичної науки в комплексі висвітлено особливості правового становища Закарпаття (Підкарпатської території), охарактеризовано нормативно-інституційну основу реалізації державної влади в регіоні, проаналізовано рівень законодавчого забезпечення і реального дотримання основних громадянських прав місцевого населення.

Нами вперше з позицій юридичної науки доведено, що у правовому відношенні місцеve населення не розглядалося як вороже чи окуповане і мало статус громадян Угорщини. Часткове його обмеження в особистих і політичних правах та згортання спроб надати краю автономії значною мірою були зумовлені геополітичною ситуацією в Європі. Правове регулювання у сфері національних та міжконфесійних відносин здійснювалося в руслі асиміляторської та денацифікаторської ідеології свято-стефанізму, однак її сутність, способи й методи реалізації належать до розряду авторитарних, а не тоталітарних.

На основі аналізу цілого комплексу документів нами обґрунтовано думку про те, що репресії Угорської держави щодо населення регіону в період діяльності регентського комісаріату не мали масового та превентивного характеру, вони були вибірковими – тобто такими, що притаманні жорсткому авторитарному, а не тоталітарному режиму. Доведено, що чітко зафіксована на нормативному рівні економічна і політична дискримінація єврейського населення мала місце не тільки на Закарпатті, а й на

всій території Угорщини, і певною мірою відображала тогочасну загальноєвропейську тенденцію. Геноцид євреїв (і його відповідне законодавче забезпечення) розпочався лише після фактичної ліквідації суто гортистського режиму, тобто з приходом до влади угорських фашистів та введенням на територію країни німецьких військ.

У книзі дістало подальший розвиток вирішення проблеми принципової різниці етапів реалізації державно-владної політики Угорщини на Закарпатті, якісні характеристики якої змінювалися в такій послідовності: правління військової адміністрації – діяльність регентського комісаріату Підкарпаття – фактичне панування угорських фашистів (нілашистів). Юридичні аспекти специфіки кожного етапу полягають, на нашу думку, в тому, що з моменту вторгнення угорської армії 15 березня 1939 р. до введення цивільної адміністрації 27 червня 1939 р. в регіоні діяв військовий окупаційний режим, який, однак, не можна класифікувати як військову диктатуру; наступний період характеризується як стабілізаційно-інкорпоруєчий режим, спрямований на включення новоприєднаних територій у державно-правове поле Угорщини, що було здійснено у формі специфічного квазіавтономного утворення – регентського комісаріату Підкарпаття; прихід до влади угорських фашистів кардинально змінив внутрішню і зовнішню політику Будапешта, що унеможливило ототожнення даного етапу з державним (політичним) режимом гортистського періоду.

Опрацьовані нами документи і матеріали дозволили дійти висновку про те, що в політико-правовому аспекті позиція офіційного Будапешта щодо правового становища Закарпаття та його жителів характеризувалася явним превалюванням поліцейських тенденцій над спорадичними проявами лібералізму – певною лояльністю до ворогів режиму, існуванням маріонеткової опозиції, обмеженим квазіплюралізмом у суспільно-політичному житті. Подібна модель реалізації влади дозволяє розглядати Закарпаття (і його правове становище) не як окупаційну зону, де здійснювалася військова диктатура, а як особливу адміністративно-територіальну одиницю Угорщини, де мав місце авторитарний режим.

У книзі уточнено структурну будову такого явища, як правове становище, в якому виділено інституційний, нормативний і сутнісний компоненти, а в якості його іманентно-змістового каркасу – державний (політичний) режим. Останній позиціонується як просторово-часова модель взаємовідносин особи, суспільства і держави, основні складові якої є водночас критеріями її ідентифікації. З цих позицій на основі історико-правового аналізу характеристики державного (політичного) режиму гортизму підтверджено висновки новітніх історичних досліджень щодо його авторитарної природи.

Нами введено в науковий обіг масив архівних документів та опублікованих нормативних актів центральних і місцевих органів влади Угорщини, які дотепер в історико-правових дослідженнях практично не використовувалися і які дозволяють повному інтерпретувати політико-правові процеси, що відбувалися на Закарпатті в досліджуваній період.

Вважаємо, що матеріал, який міститься у книзі, дасть змогу, з одного боку, глибше зрозуміти еволюцію політико-правових процесів в історико-географічних регіонах України та специфіку правової свідомості їхнього населення, а з іншого – використати особливості такого досвіду в сучасній вітчизняній практиці державотворення. Крім того, зроблені нами висновки можуть знайти застосування у науковій сфері – для подальшої наукової

розробки проблеми динаміки та особливостей державно-правового розвитку в контексті історії держави і права України та країн Європи, при написанні окремих комплексних праць з історії держави і права всіх українських земель, зокрема й Закарпаття, що охоплювали б увесь період їх історичного розвитку, а також у правотворчій сфері, адже законодавці та представники інших правотворчих органів можуть скористатися ними для інтенсифікації та поглиблення правової реформи в Україні, зокрема для оптимального проведення політичної та адміністративної реформ, удосконалення системи місцевого самоврядування з урахуванням регіональних традицій у цих галузях, а також для подальшої роботи зі створення стабільної та ефективної законодавчої бази з метою цивілізованого врегулювання міжнаціональних і міжконфесійних відносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Рабінович П. М. Методологія правознавства: проблеми плюралізації / П. М. Рабінович // Вісник Академії правових наук України. – 1995. – № 3. – С. 81-88.
2. Кун Т. С. Структура научных революций / Т. С. Кун. – М.: Прогресс, 1975. – 288 с.
3. Селиванов В. М. Право і влада суверенної України: методологічні аспекти: Монографія / В. М. Селиванов. – К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2002. – 724 с.
4. Ярмиш О. Актуальні проблеми історико-правових досліджень в Україні / О. Ярмиш // Вісник Академії правових наук України. – Харків. – 2003. – № 2. – С. 161-170.
5. Демидов А. И. Выступление на научно-практическом семинаре: «Правовая жизнь: подходы к исследованию» / А. И. Демидов // Правовая политика и правовая жизнь. – 2003. – № 1. – С. 178-179.
6. Буроменський М. В. Вплив міжнародного права на політичні режими держав: Автореф. дис... доктора юридичних наук / М. В. Буроменський. – Харків, 1998. – 32 с.
7. Афанасьев В. Г. Системность и общество / В. Г. Афанасьев. – М.: Изд-во политической литературы, 1980. – 368 с.
8. Афанасьев В. Г. Общество: системность, познание и управление / В. Г. Афанасьев. – М.: Политиздат, 1981. – 432 с.
9. Блауберг И. В. Становление и сущность системного подхода / И. В. Блауберг, Э. Г. Юдин. – М.: Наука, 1973. – 271 с.
10. Введение в теорию государственно-правовой организации социальных систем / Под общ. ред. Э. П. Цубко. – К.: Юринком, 1997. – 192 с.
11. Сырых В. М. Логические основания общей теории права / В. М. Сырых. – В 2 т. – Т. 1: Элементный состав. – М.: Юридический Дом «Юстицинформ», 2000. – 528 с.
12. Венгеров А. П. Теория государства и права: Учебник для юридических вузов / А. П. Венгеров. – М.: Юриспруденция, 1999. – 528 с.
13. Ветютнев Ю. Ю. Синергетика в праве / Ю. Ю. Ветютнев // Государство и право. – 2002. – № 4. – С. 64-69.
14. Грязин И. Текст права. Опыт методологического анализа конкурирующих теорий / И. Грязин. – Отв. ред. А. А. Порк. – Таллин: Ээсти раамат, 1983. – 187 с.
15. Лукич Р. Методология права / Р. Лукич. – Пер. с сербохорватского В. М. Куликова; Ред. и вступ. статья Д. А. Керимова. – М.: Прогресс, 1981. – 304 с.
16. Керимов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права) / Д. А. Керимов. – 2-е изд. – М.: Аванта+, 2001. – 560 с.
17. Степин В. С. Теоретическое знание / В. С. Степин. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 744 с.
18. A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939: IV. / Tebe zsebkönyvtár. – 1. szám. – 1939. – Budapest.
19. Сборникъ державныхъ законовъ 1941 года. Достоверный перекладъ. V. Артикуль Закона 1941 года о карательной-правовой охране народностного чувства. – 2 с.
20. A m. kir. minisztériumnak 6.200/1939. M. E. számú rendelete a Magyar Szent Koronához visszatért kárpátaljai terület közigazgatásának ideiglenes rendezéséről // Budapesti közlöny. – 1939. – szám. 140. – old. 1-3.

21. A m. kir. helügyminisztérnek 14.499/1939. B. M. számu rendelete. A Magyar Szent Koronához visszatért kárpátaljai területet közigazgatásának ideiglenes rendezéséről szóló 6.200/1939. M. E. számu rendelet hatálybaléptetése // Budapesti közlöny. – 1939. – szám. 146. – old. 5.
22. A m. kir. minisztériumnak 5.800/1939. M. E. számu rendelete a Magyar Szent Koronához visszatért kárpátaljai területekre vonatkozó igazságügyi zervezeti rendelkezések tárgyában // Budapesti közlöny. – 1939. – szám. 141. – old. 1-3.
23. A m. kir. minisztériumnak 6.210/1939. M. E. számu rendelete a Magyar Szent Koronához visszatért kárpátaljai területen a Magyar polgári büntetőbíráskodás működésének megkezdése tárgyában // Budapesti közlöny. – 1939. – szám. 141. – old. 3-4.
24. A m. kir. minisztériumnak 5.920/1939. M. E. számu rendelete a polgári peres és nemperes eljárási jogszabályok hatályának a Magyar Szent Koronához visszatért kárpátaljai területre kiterjesztése tárgyában // Budapesti közlöny. – 1939. – szám. 141. – old. 4-7.
25. Розпоряження м. кор. министерства № 8.130/1939. М. Е. Изгнание и подвержение подь полицейскій надзорь и сохранение // Кárpátaljai közlöny – Подкарпатский вѣстник. – 1939. – № 7. – С. 7.
26. Розпоряження м. кор. министерства № 8.140/1939. М. Е. Контроль печати // Кárpátaljai közlöny – Подкарпатский вѣстник. – 1939. – № 7. – С. 8.
27. Распоряжение м. кор. министра внутреннихъ дѣлъ № 100/1940. еln. В. М. Приведение въ исполнение распоряжения за № 10.390/1939. М. Е., о расширеніи обязанности личной заявки и о регистраціи въ связи съ таковою // Кárpátaljai közlöny – Подкарпатский вѣстник. – 1940. – № 21. – С. 1-7.
28. Розпоряження м. кор. министерства ч. 7.300 1939. М. Пр. в дѣлъ проведения в дѣйство 7-го §-а VI. зак.: 1939 о ограниченю заволодѣня публичным и господарским житьем жидами // Кárpátaljai közlöny – Подкарпатский вѣстник. – 1939. – № 2. – С. 2.
29. Розпоряження м. кор. министерства ч. 7.720/1939. М. Пр. в дѣлъ проведения в дѣйство IV. зак.: 1939 о ограниченю преобладаня жидов в публичном и господарском житю // Кárpátaljai közlöny – Подкарпатский вѣстник. – 1939. – № 6. – С. 1-19.
30. Розпоряження м. кор. министерства № 9.460/1939. М. Е. въ дѣлъ дополненія распоряженія за № 7.770/1939. М. Е., выданного въ дѣлъ проведения въ исполнение з. ст. IV. 1939. объ ограниченіи преобладанія жидовъ въ общественномъ быту // Кárpátaljai közlöny – Подкарпатский вѣстник. – 1939. – № 13. – С. 4.
31. Розпоряження м. кор. министерства № 8.100/1939. М. Е. Ограничение права образования обществъ // Кárpátaljai közlöny – Подкарпатский вѣстник. – 1939. – № 7. – С. 6.
32. Розпоряження м. кор. министерства № 8.120/1939. М. Е. объ ограниченіи права собраний // Кárpátaljai közlöny – Подкарпатский вѣстник. – 1939. – № 7. – С. 6-7.
33. Распоряжение м. кор. министра вѣроисповѣданія и народного просвѣщенія № 22222/1940. V. К. М. въ дѣлъ проведения §-а 25. ст. з. XIX:1939. о выборах парламентскихъ депутатовъ въ обратно присоединенныхъ верхневенгерскихъ и подкарпатскихъ областях // Кárpátaljai közlöny – Подкарпатский вѣстник. – 1940. – № 3. – С. 25-30.
34. Распоряжение м. кор. министра вѣроисповѣданія и народного просвѣщенія № 81.200/1940. въ дѣлъ использования учителей народныхъ школь, дѣйствующихъ на Подкарпатьѣ и обратно присоединенныхъ верхневенгерскихъ территорияхъ при составленіи іменного списка для избранія парламентскихъ депутатовъ // Кárpátaljai közlöny – Подкарпатский вѣстник. – 1940. – № 7. – С. 29.
35. Распоряжение м. кор. министра внутреннихъ дѣлъ № 63.000/1939. В. М. Обезпечение порядка представлений въ кинематографическихъ производствахъ // Кárpátaljai közlöny – Подкарпатский вѣстник. – 1939. – № 10. – С. 51-52.
36. Распоряжение м. кор. министра внутреннихъ дѣлъ № 57.037/1939. В. М., въ дѣлъ урегулированія вѣдомственного разрѣшенія публичного, или же заработообразного обучения спорту // Кárpátaljai közlöny – Подкарпатский вѣстник. – 1939. – № 12. – С. 25-26.
37. Объявление въ дѣлъ оправданія аптекарей, аптекарскихъ кандидатові и практикантові, несостоящихъ въ мадыарской общественной службѣ, проживающихъ въ восоединенной подкарпатской области // Кárpátaljai közlöny – Подкарпатский вѣстник. – 1939. – № 17. – С. 33-34.
38. Распоряжение м. кор. министра внутреннихъ дѣлъ № 363.500/1939. VII. а. Приостановление дѣйствованія сектъ, угрожающихъ интересамъ отечественной обороны // Кárpátaljai közlöny – Подкарпатский вѣстник. – 1939. – № 22. – С. 9-10.
39. Розпоряження м. кор. министерства № 8.020/1939. М. Е. въ дѣлъ установления правилъ чрезвычайного судопроизводства // Кárpátaljai közlöny – Подкарпатский вѣстник. – 1939. – № 7. – С. 2-5.

40. Розпорядження м. кор. министерства № 8.270/1939. М. Е. въ дѣль оповѣщення законовъ, изданныхъ о чрезвычайныхъ мѣропріятіяхъ на случай войны, якъ равно распоряженій, выданныхъ относительно оставленныхъ въ силѣ, на основаніи законныхъ установленій о продолженіи и распространеніи чрезвычайной власти // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1939. – № 10. – С. 1-8.
41. Распорядженіе м. кор. министерства № 10.700/1939. М. Е. Исполненіе обязанностей по государственной безопасности на возвратившейся къ Мадярской Святой Коронѣ подкарпатской территоріи // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1939. – № 19. – С. 4.
42. Документи свідчать / Упоряд. А. І. Гайдош. – 2-ге вид., доп. – Ужгород: Карпати, 1985. – 160 с.
43. Шляхом Жовтня Боротьба трудящих Закарпаття за соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною: Збірник документів. – Т. V (1938-1944 pp.) / Упоряд. Г. Сіяртова. – Ужгород: Карпати, 1967. – 519 с.
44. Венгрия и вторая мировая война. (Секретные дипломатические документы из истории кануна и периода войны) / Сост. М. Адам, Л. Жигмонт, Л. Керекеш, Г. Югас / Пер. с венг.; предисл. Г. Деборина. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1962. – 367 с.
45. Тернистий шлях до України: Збірник архівних документів і матеріалів «Закарпаття в європейській політиці 1918-1919, 1938-1939, 1944-1946 pp.» / Упоряд., передм., покажчик О. Д. Довганича, О. М. Корсуна. – Ужгород: Закарпаття, 2007. – 750 с.
46. Egan Imre. Milyen legen a ruszin autonómia?! – Ungvár, 1939. – 45 old.
47. Botlik József – Dupka György. Ez hát a hon. – Mandátum – Universum, Budapest, 1991. – 300 old.
48. Kárpátalja településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai (1880–1941). – Budapest, 1996. – 264 old. – Old. 13-15, 34.
49. Офіцинський Р. А. Політичний розвиток Закарпаття в складі Угорщини (1939-1944) / Р. А. Офіцинський. – Передм. В. Є. Задорожного. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1997. – 244 с.
50. Волощук Д. Про перепис населення в Закарпатті в 1939 році / Д. Волощук // *Закарпатська правда*. – 1959. – 10 січня. – С. 2.
51. Мигович І. І. Закарпатський соціум: соціологічний аспект / І. І. Мигович, М. П. Макара. – Ужгород: Патент, 2000. – 160 с.
52. Копчак В. П. Население Закарпаття за 100 лет. Статистико-демографическое исследование / В. П. Копчак, С. И. Копчак. – Львів: Вища школа, 1977. – 199 с.
53. Чучка П. Культурні відносини на Закарпатті напередодні і в роки Другої світової війни / П. Чучка, В. Маркусъ // *Закарпаття під Угорщиною. 1938–1944* / Упоряд. і передм. В. Маркуся та В. Худанича – Ужгород: Карпати – Гражда, 1999. – 232 с. – С. 88-119.
54. Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944) / Упоряд. М. Г. Дубик. – К.: Державний комітет архівів України, 2000. – 304 с. – С. 192-196.
55. Баран В. Г. Денник / В. Г. Баран. – Упоряд., передм. та перекл. О. Барана. – Ужгород: Гражда, 1996. – 143 с.
56. Твори Василя Гренджі-Донського. – Т. 8: Щастя і горе Карпатської України: Щоденник / Зібр. і впоряд. З. Гренджа-Донська. – Вашингтон: Видання Карпатського Союзу, 1987. – 487 с.
57. Бірчак В. Карпатська Україна: Спомини й переживання / В. Бірчак. – Прага: Нація в поході, 1939 (1940). – 91 с.
58. Химинець Ю. Закарпаття – земля української держави: Нотатки з історії Закарпаття / Ю. Химинець – Ужгород: Карпати, 1991. – 144 с.
59. Маркусъ В. «Ковнерська справа» з погляду учасника та з сучасної політологічної перспективи / В. Маркусъ // *За українське Закарпаття* / Упоряд. і передм. В. Маркуся, В. Худанича. – Ужгород, Гражда, 1994. – 204 с. – С. 21-31.
60. Шандор В. Спомини. – Т. II: Карпатська Україна 1939-1945 / В. Шандор. – Ужгород: Гражда, 2000. – 245 с.
61. Kozma Miklós. Kárpátalja visszavétele. Napló. – Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség. – Ungvár, 1999. 145 old.
62. Русская правда: Независимая ежедневная политическая газета [Унгварь]. 1939-1940. Основатель А. И. Бродій.
63. Карпаторусский голос: Независимая ежедневная газета [Ужгородь]. 1948-1944. Издатель и ответственный редакторъ д-ръ Ст. А. Фенцикъ.
64. Зоря – Najnal: Часопись Подкарпатского Общества Наукъ [Унгварь]. 1941-1943.
65. Календарь культурно-просвѣтительнаго общества имени Александра В. Духновича на обыкновенный годъ 1942. – Ужгородь. – Типографія «Вікторія», 1941. – 120 с.
66. Земледѣльскій календарь на высокосный годъ 1940. – Унгварь: Книгопечатня Фельдешія, 1939. –

144 с.

67. Календарь «Гандя» на 1941 рок. – Будапешт: Издание централы «Гандя», 1940. – 96 с.

68. У сколькихъ была отнята концесія въ Ужгородѣ и въ Мукачевѣ? // Русская правда. – 1940. – № 84. – С. 2.

69. Замѣчательное сравненіе // Русская правда. – 1940. – № 71. – С. 2.

70. Замѣчательное сравненіе // Русская правда. – 1940. – № 73. – С. 2.

71. Замѣчательное сравненіе // Русская правда. – 1940. – № 88. – С. 2.

72. Замѣчательное сравненіе // Русская правда. – 1940. – № 74. – С. 2.

73. Замѣчательное сравненіе // Русская правда. – 1940. – № 85. – С. 2.

74. Бенетон Ф. Введение в политическую науку / Ф. Бенетон / Пер. с фр. – М.: Весь Мир, 2002. – 368 с.

75. Джилас М. Новый класс / М. Джилас // Хрестоматия по теории государства и права, политологии, истории политических и правовых учений / Авт.-сост. Р. Т. Мухаев. – М.: Изд-во ПРИОР, 2000. – 1150 с. – С. 880-895.

76. Китаєв В. О. Тоталітаризм як суспільно-політичний феномен: системний аналіз радянської моделі: Автореф. дис... канд. політ. наук / В. О. Китаєв. – К., 1994. – 20 с.

77. Муссолини Б. Доктрина фашизма / Б. Муссолини // Хрестоматия по теории государства и права, политологии, истории политических и правовых учений / Авт.-сост. Р. Т. Мухаев. – М.: Изд-во ПРИОР, 2000. – 1150 с. – С. 657-674.

78. Рябов С. Б. Політологічна теорія держави / С. Б. Рябов. – К.: Тендем, 1996. – 240 с.

79. Проблемы общей теории права и государства: Учебник для вузов / Под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М.: Норма-Инфра, 1999. – 832 с.

80. Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. – М.: Юристь, 2000. – 776 с.

81. Чиркин В. Е. Государствоведение: Учебник / В. Е. Чиркин. – М.: Юристь, 1999. – 400 с.

82. Общая теория государства и права: Академический курс в 3-х т. / Отв. ред. М. Н. Марченко. – 2-е изд., перераб. и доп. – Т. 1. – М.: ИКД «Зерцало-М», 2001. – 528 с.

83. Общая теория государства и права: Учебник / Под ред. В. В. Лазарева. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристь, 1996. – 472 с.

84. Тенненбаум В. О. Государство: система категорий / В. О. Тенненбаум. – Саратов: Изд-во Саратовского гос. ун-та, 1971. – 212 с.

85. Медушевский А. Н. Сравнительное конституционное право и политические институты: Курс лекций / А. Н. Медушевский. – М.: ГУ ВШЭ, 2002. – 517 с.

86. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Учебник. – В 4-х т. / Под ред. Б. А. Старшуна. – Т. 2. – М.: Изд-во БЕК, 1996. – 672 с.

87. Лейбо Ю. И. Государственный режим / Ю. И. Лейбо // Конституционное право зарубежных стран: Учебник для вузов. / Под общ. ред. М. В. Баглая, Ю. И. Лейбо, Л. М. Энтина. – М.: Норма-Инфра, 2000. – 832 с.

88. Чиркин В. Е. Конституционное право зарубежных стран / В. Е. Чиркин. – М.: Юристь, 1997. – 352 с.

89. Липпай З. Венгрия / З. Липпай. – Москва: Госполитиздат, 1945. – 64 с.

90. Тарасенко А. В. Венгрия во второй мировой войне / А. В. Тарасенко // Очерки по новейшей истории Венгрии. – К.: Изд-во Киевского ун-та, 1972. – 244 с.

91. Пушкаш А. И. Венгрия в годы второй мировой войны / А. И. Пушкаш. – М.: Наука, 1966. – 527 с.

92. Пушкаш А. И. Политическая система хортистской Венгрии / А. И. Пушкаш // Политические системы в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. 1917-1929 гг. – М.: Наука, 1988. – 536 с.

93. Каллаи Д. Движение за независимость Венгрии 1936-1945 / Д. Каллаи. – Пер. с венгерского. – М.: Прогресс, 1968. – 286 с.

94. Желицки Б. Й. Регент Венгрии Миклош Хорти (1868-1957) / Б. Й. Желицки // Новая новейшая история. – 1996. – № 2. – С. 173-196.

95. Желицки Б. Й. XX век: смена политических режимов в венгерском государстве / Б. Й. Желицки // Авторитарные режимы в Центральной и Восточной Европе (1917-1990-е гг.). – М.: Ин-т славяноведения РАН, 1999. – 238 с.

96. Желицки Б. Й. Венгрия в годы мировой войны / Б. Й. Желицки // Вопросы истории. – 2004. – № 6. – С. 48-63.

97. Контлер Л. История Венгрии. Тысячелетие в центре Европы / Ласло Контлер. – Пер. с англ. – М.: Весь Мир, 2002. – 656 с.

98. Ormos M. Magyarország a két világháború korában (1914-1945) // M. Ormos. – Csokonai Kiadó, 1998. – 324 old.

99. Tilkovsky L. Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon (1938–1941) / L. Tilkovsky. – Budapest: Aka-

démiai Kiadó, 1967. – 349 old.

100. Tilkovsky L. Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században / L. Tilkovsky. – Cskonai Kiadó, 1998. 285 old.

101. Чизмадиа А. История венгерского государства и права / А. Чизмадиа, К. Ковач, Л. Асталаш / Под общ. ред. А. И. Пушкаша, З. М. Черниловского. – М.: Юридическая литература, 1986. – 448 с.

102. Csizmadia A. A magyar közigazgatás fejlődése u XVII századtól a tanácsrendszer létrejöttéig / Andor Csizmadia. – Budapest: Akadémiai Kiadó, 1972. – 560 old.

103. Кульчицький В. С. Воз'єднання Закарпаття з радянською Україною (соціально-політичні і правові основи) / В. С. Кульчицький, М. І. Настюк, А. П. Ткач, В. Ю. Ганчин, П. Ф. Гураль. – Львів: Вид-во при Львівському держ. ун-ті видавничого об'єднання «Вища школа», 1985. – 168 с.

104. Адам М. Загарбання Закарпаття хортистською Угорщиною в 1938-1939 рр. / М. Адам // Українсько-угорські історичні зв'язки / Відп. ред. Ф. Шевченко. – К.: Наукова думка, 1964. – 250 с. – С. 78-109.

105. Довганич О. Д. Закарпаття в роки війни / О. Д. Довганич, З. А. Пашкуй, М. В. Троян. – Ужгород: Карпати, 1990. – 172 с.

106. Халус П. І. В боях за волю (Боротьба трудящих Закарпаття проти іноземних поневолювачів за воз'єднання з Радянською Україною (1939-1944 рр.) / П. І. Халус. – Ужгород: Закарпатське обласне вид-во, 1959. – 72 с.

107. Пашкуй З. Антинародна політика фашистської Угорщини на Закарпатті в 1938-1944 рр.: Дис... канд. іст. наук / З. Пашкуй. – Ужгород, 1974. – 194 с.

108. Пушкаш А. И. Цивилизация или варварство: Закарпатье (1918-1945 гг.) / А. И. Пушкаш. – Институт славяноведения РАН. – М.: Европа, 2006. – 564 с.

109. Баран О. Угорська влада на окупованому Закарпатті (1938-1944) / О. Баран // За українське Закарпаття: Збірник статей / Упоряд. і передм. В. Маркуся, В. Худанича. – Ужгород: Гражда, 1994. – 204 с. – С. 11-20.

110. Баран О. Мадярьська окупація Закарпаття в 1939 р. / О. Баран // Український історик. – Нью-Йорк – Торонто – Київ – Львів – Мюнхен, 1995. – № 1-4. – С. 119-136.

111. Гранчак І. М. Окупація Карпатської України військами Угорщини в березні 1939 р. / І. М. Гранчак // Carpatica-Carpatika. – Вип. 3: До 50-річчя Ужгородського держ. ун-ту. – Ужгород, 1995. – С. 70-81.

112. Магочі П. Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848-1948) / П. Р. Магочі. – Ужгород: Поличка «Карпатського краю», 1994. – 296 с.

113. Русин О. Економічне становище Закарпаття у 1938-1944 рр. / О. Русин // Закарпаття під Угорщиною. 1938-1944 / Упоряд. і передм. В. Маркуся, В. Худанича. – Ужгород: Карпати – Гражда, 1999. – 232 с. – С. 64-87.

114. Худанич В. Розчленування Чехословаччини й окупація Закарпаття Угорщиною, 1938-1939 рр. / В. Худанич // Закарпаття під Угорщиною. 1938-1944 / Упоряд. і передм. В. Маркуся, В. Худанича – Ужгород: Карпати – Гражда, 1999. – 232 с. – С. 13-48.

115. Fedinec Cs. Kárpátalja kronológia. 1938. szeptember - 1941. december / Csilla Fedinec // Kárpátalja 1938-1941. Magyar és ukrán történeti közelítés. – Budapest, 2004. – 277 old. – Old. 217-275.

116. Brenzovics L. A Magyar kormányzat Kárpátalja-politikája, 1939-1941 / László Brenzovics // Kárpátalja 1938-1941. Magyar és ukrán történeti közelítés. – Budapest, 2004. – 277 old. – Old. 87-118.

117. Ablonczy V. A leghűségesebb nemzet éz a völgygátak / Balázs Ablonczy // Kárpátalja 1938-1941. Magyar és ukrán történeti közelítés. – Budapest, 2004. – 277 old. – Old. 147-156.

118. Vasas G. Egy félbehagyott alkotmány / Géza Vasas // Kárpátalja 1938-1941. Magyar és ukrán történeti közelítés. – Budapest, 2004. – 277 old. – Old. 157-217.

119. Necze G. Kárpátalja az állambiztonsági jelentések tükrében, 1939-1944 / Gábor Necze // Kárpátalja 1938-1941. Magyar és ukrán történeti közelítés. – Budapest, 2004. – 277 old. – Old. 119-146.

120. Офіцинський Р. А. Парламентська діяльність угорських депутатів (1939-1944 рр.) / Р. А. Офіцинський / Молодь – Україні: Наукові записки молодих учених Ужгородського держ. ун-ту. – № 3. – Ужгород., 1994. – 219 с. – С. 117-137.

121. Співак Б. І. Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930-1945 рр. / Б. І. Співак. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1963. – 380 с.

122. Довганич О. Д. Про нелегальний перехід закарпатців в СРСР в 1939-1941 рр. / О. Д. Довганич // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. – 1995. – Вип. 1. – С. 66-70.

123. Ковач М. Березнева ніч. (Біженці з Карпатської України в Руському Керестурі) / М. Ковач // Карпатська Україна і Августин Волошин: Матеріали міжнародної наук. конференції «Карпатська Україна – пролог відродження української держави» (Ужгород, 11-12 березня 1994 р.). – Ужгород: Гражда, 1995. – С. 323-327.

124. Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини / І. Ванат. – Книга друга (вересень 1938 - лютий 1948 р.). – Брагіслава – Пряшів: Словачьке педагогічне видавництво, 1985. – 355 с.

125. Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 18. – Торонто, 1990. – 328 с.

126. Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. – Т. 1: 1918-1945. – Ужгород: Карпати,

1968. – 267 с.

127. Шевченко Ф. П. Боротьба за Радянську владу на Закарпатській Україні / Ф. П. Шевченко. – К.: Госполитиздат, 1950. – 62 с.

128. Довганич О. Д. Репресії угорського окупаційного режиму і закарпатський рух опору / О. Д. Довганич // Закарпаття під Угорщиною. 1938-1944 / Упоряд. і передм. В. Маркуся, В. Худанича – Ужгород: Карпати – Гражда, 1999. – 232 с. – С. 194-218.

129. Довганич О. Д. Організація нових органів гноблення після окупації краю угорськими військами / О. Д. Довганич // Нариси історії Закарпаття. – Т. 2: 1918-1945. – Ужгород: Закарпаття, 1995. – 663 с. – С. 467-473.

130. Довганич О. Д. Роки лихоліття / О. Д. Довганич // Невідомі сторінки і трагічні долі: Історико-краєзнавчі статті і нариси / Вступ. стаття І. Хланти. – Ужгород: Патент, 1995. – 259 с. – С. 215-228.

131. Довганич О. Д. Криваві шовки зради / О. Д. Довганич // Карпатський край. – 1994. – № 7-12. – С. 40-46.

132. Худанич В. І. Про радянське підпілля на Закарпатті в 1939-1944 рр. та забута боротьба студентів краю в ці роки / В. І. Худанич // За українське Закарпаття / Упоряд. і передм. В. Маркуся, В. Худанича. – Ужгород: Гражда, 1994. – 204 с. – С. 45-52.

133. Зейкан Ю. Таємниці каштелю Ковнера / Ю. Зейкан // За українське Закарпаття / Упоряд. і передм. В. Маркуся, В. Худанича. – Гражда, 1994. – 204 с. – С. 74-76.

134. Пагирия В. В'язень вироку 1942-го / В. Пагирия // За українське Закарпаття / Упоряд. і передм. В. Маркуся та В. Худанича. – Ужгород: Гражда, 1994. – 204 с. – С. 77-79.

135. Баран О. Проблема закарпатської автономії в Угорщині в 1939-41 рр. / О. Баран // Закарпаття під Угорщиною. 1938-1944 / Упоряд. і передм. В. Маркуся, В. Худанича. – Ужгород: Карпати – Гражда, 1999. – 232 с. – С. 49-63.

136. Пашкуй З. А. До питання про автономію Закарпаття під час угорської окупації / З. А. Пашкуй // Український історичний журнал. – 1973. – № 2. – С. 93-98.

137. Пашкуй З. А. Політика мадяризації українського населення на Закарпатті в 1939-1944 рр. / З. А. Пашкуй // Український історичний журнал. – 1972. – № 4. – С. 98-104.

138. Магочій П. Р. Євреї на Закарпатті. Короткий історичний нарис / П. Р. Магочій. – Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2005. – 27 с.

139. Дзєндзелівський Й. О. Українська мова на Закарпатті в минулому і сьогодні / Й. О. Дзєндзелівський. Ужгород: Патент, 1993. – 152 с.

140. Пецкар М. Роль «Подкарпатського Общества Наук» у формуванні ідеології угорорусизму та розвитку науки і культури (1941-1944 рр.) / М. Пецкар // Молодь – Україні: Наукові записки молодих учених Ужгородського державного ун-ту. – Ужгород: Закарпатський Центр соціальної служби для молоді, 1994. – 158 с. – С. 61-66.

141. Культурне життя в Україні. Західні землі: Документи і матеріали. – Т. 1: 1939-1953 / Упоряд. Т. Галайчак, О. Луцький, Б. Микитів, Л. Батрак-Плодиста, Ю. Сливка, Л. Федоришин; Передм. О. Луцького; Комент. Т. Галайчак. – К.: Наукова думка, 1995. – 749 с.

142. Болдижар М. М. Уніяцтво: правда історії та вигадки фальсифікаторів / М. М. Болдижар. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1988. – 143 с.

143. Букович Д. Антинародна діяльність уніатської церкви на Закарпатті: Дис... на здобуття вченого ступеня канд. іст. наук / Д. Букович. – Львів, 1974. – 204 с.

144. Хланта О. В. Православна церква на Закарпатті в складі Угорщини (березень 1939 - жовтень 1944 р.) / О. В. Хланта // Українські землі в роки Другої світової війни: Наук.-метод. збірник матеріалів конференції (Ужгород, 19 грудня 1997 р.) / Упоряд. В. Мельника, Р. Офіцинського. – Ужгород: Патент, 1998. – 208 с. – С. 164-170.

145. Данко О. Православна церква на Закарпатті / О. Данко // Закарпаття під Угорщиною. 1938-1944 / Упоряд. і передм. В. Маркуся, В. Худанича. – Ужгород: Карпати – Гражда, 1999. – 232 с. – С. 165-181.

146. Пекар А. Греко-католицька церква під час окупації Закарпаття (1939-1944 рр.) / А. Пекар // Закарпаття під Угорщиною. 1938-1944 / Упоряд. і передм. В. Маркуся, В. Худанича. – Ужгород: Карпати – Гражда, 1999. – 232 с. – С. 150-164.

147. Каленский В. Г. Государство как объект социологического анализа. (Очерки истории и методологии исследования) / В. Г. Каленский. – М.: Юридическая литература, 1977. – С. 131-132.

148. Чиркин В. Е. Формы государства в буржуазных странах Латинской Америки. / В. Е. Чиркин, А. А. Тихонов, С. В. Рябов. – М.: Наука, 1982. – 192 с.

149. Онан Э. С. Политические режимы стран социалистической ориентации / Э. С. Онан // Политические системы в странах социалистической ориентации. – М.: Наука, 1985. – 352 с.

150. Тихомиров Ю. А. Государство на рубеже столетий / Ю. А. Тихомиров // Государство и право. –

1997. – № 2. – С. 25-34.

151. Малько А. В. Политическая и правовая жизнь России: актуальные проблемы / А. В. Малько. – М.: Юристъ, 2000. – 256 с.

152. Сухонос В. В. Динаміка сучасного державно-політичного режиму в Україні: антиномія демократизму і авторитаризму / В. В. Сухонос. – Суми: Університетська книга, 2003. – 336 с.

153. Мельвіль А. До аналізу демократичного транзиту в Росії (ескіз методології) / А. Мельвіль // Політична думка. – 1998. – № 1. – С. 3-26.

154. Погорілко В. Ф. Державний лад / В. Ф. Погорілко, С. В. Бобровник. // Юридична енциклопедія: В 6-и т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – Т. 2: Д-Й. – К.: «Укр. енцикл.», 1998. – 744 с.:

155. Тихонравов Ю. В. Основы философии права: Учеб. пособие / Ю. В. Тихонравов. – М.: Вестник, 1997. – 608 с.

156. Державний архів Закарпатської області. – Ф. 94: Ужгородський бургомістр. – Оп. 5. – Спр. 310. Протокол осінніх чергових загальних зборів комітету самоврядування комітату Сотмар, проведених 16 вересня 1943 року в Сотмарнийметі (Сату-Маре). – На 2 арк.

157. Державний архів Закарпатської області. – Ф. 42: Ужанська адміністративна експозитура. – Оп. 3. – Спр. 6. Информация об угорском административном праве. – На 8 арк.

158. Kárpátaljai közlöny – Подкарпатский вѣстник. – 1939. – № 24. – С. 5.

159. Распоряженіе м. кор. министерства № 3.610/1940. М. Е. по дѣлу позволенія групового переселенія (эмиграци) жидовъ // Kárpátaljai közlöny – Подкарпатский вѣстник. – 1940. – № 23. – С. 1-2.

160. Kárpátaljai közlöny – Подкарпатский вѣстник. – 1941. – № 41. – С. 9.

161. Kárpátaljai közlöny – Подкарпатский вѣстник. – 1941. – № 43. – С. 6.

162. Kárpátaljai közlöny – Подкарпатский вѣстник. – 1944. – № 4. – С. 6.

163. Горбатенко В. П. Диктатура / В. П. Горбатенко // Юридична енциклопедія: В 6-и т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – Т. 2: Д-Й. – К.: «Укр. енцикл.», 1998. – 744 с.

164. Вілков Ю. С. Військова диктатура / Ю. С. Вілков // Юридична енциклопедія: В 6-и т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – Т. 1: А-Г. – К.: «Укр. енцикл.», 1998. – 672 с.

165. Чиркин В. Е. Государственная власть в развивающихся странах / В. Е. Чиркин. – М.: Наука; Главная редакция восточной литературы, 1990. – 240 с.

166. Основы теории политической системы / Отв. ред. Ю. А. Тихомиров, В. Е. Чиркин. – М.: Наука, 1985. 248 с.

167. Болдижар М. М. Закарпаття між двома світовими війнами / М. М. Болдижар. – Ч. 1. – Ужгород, 1993 160 с.; Ч. 2. – Ужгород, 1996. – 96 с.

168. Вегеш М. М. Карпатська Україна (1938-1939). (Соціально-економічний і політичний розвиток) / М. М. Вегеш. – Ужгород, 1993. – 136 с.

169. Росоха С. Ю. Сойм Карпатської України (в 10-ліття проголошення самостійності) / С. Ю. Росоха. – Львів: Меморіал, 1991. – 88 с.

170. Данко О. Угорська політика відносно православної церкви на Закарпатті в 1939-1944 рр. / О. Данко // Культура Українських Карпат: традиції і сучасність: Матеріали Міжнародної наук. конференції (Ужгород, 1-4 вересня 1993 р.). – Ужгород: Гражда, 1994. – С. 349-364.

171. Державний архів Закарпатської області. – Ф. 45: Піджупан Ужанської жупи. – Оп. 3. – Спр. 5. Отчет о деятельности поджупана за I-е полугодие 1939 г. (10 июня 1939 г.). – На 11 арк.

172. Мадярское королевское министерство 26-го апрѣля 1944 г. уволило д-ра Вільгельма Павла Томчания... // Kárpátaljai közlöny. – Подкарпатский вѣстник. – 1944. – № 19. – С. 2.

173. Офіціальна часть // Kárpátaljai közlöny – Подкарпатский вѣстник. – 1944. – № 21. – С. 1.

174. Державний архів Закарпатської області. – Ф. 2558: Кримінальні справи НКВС-МДБ-КДБ СРСР. 1930-1980-ті роки. – Оп. 1. – Спр. 359. По звинуваченню Бродія Андрія Івановича, Демка Михайла Івановича, Кричфалуші-Грабаря Андрія Євгеновича, Бенце Георгія Степановича, Ортутая Евгена Степановича, Шпака Івана Георгійовича, Жегори Едмунда Михайловича, Рішка Бейли Степановича. – На 372 арк.

175. Budapesti közlöny. – 1939. – Szám. 142. – Old. 14.

176. Державний архів Закарпатської області. – Ф. 42: Ужанська адміністративна експозитура. – Оп. 1. – Спр. 11. Розпорядження військового міністра Угорщини. 1939-1940 рр. – На 40 арк.

177. Русская Правда. – 1939. – № 53. – С. 1.

178. «Русский Вестник» від 2-го квітня 1939 р. – С. 1.

179. Державний архів Закарпатської області. – Ф. 47: Наджупан Ужанської жупи. – Оп. 1. – Спр. 49. Звіти міністерського уповноваженого д-ра Товт Іштвана цивільному відділу командування угруповання карпатських окупаційних військ про аналіз політичного і економічного становища в Іршавському окрузі. – На 10 арк.

180. «Карпаторусский голос» від 28 травня 1940 р. – С. 1.

181. Премьеръ Телеки о законопроектѣ автономіи для національныхъ меншинствъ // Русская правда. – 1940. – № 125. – С. 2.
182. Распоряженіе м. кор. министра правосудія число 8.800/1942. I. М. въ дѣлѣ сообщенія решений, вынесенныхъ въ порядке карательного производства, возбужденного противъ лѣкаревъ окружнымъ лѣкарскимъ коморамъ // Kárpátaljai közlöny. – Подкарпатский вѣстник. – 1942. – № 10. – С. 14.
183. Kárpátaljai közlöny – Подкарпатский вѣстник. – 1940. – № 7. – С. 3-4.
184. Budapesti közlöny. – 1939. – Szám. 146. – Old. 5-8.
185. Распоряженіе м. кор. министерства число 4.730/1943. М. Е. о запретныхъ территорияхъ и запретныхъ поясахъ // Kárpátaljai közlöny – Подкарпатский вѣстник. – 1943. – № 46. – С. 6-7.
186. Kárpátaljai közlöny – Подкарпатский вѣстник. – 1942. – № 31. – С. 3.
187. Балажъ В. Администраційное дѣловеденя на Подкарпатю / В. Балажъ // Великий сельскогосподарский календарь Подкарпатского Общества Наукъ на рокъ 1942. – С. 79-83.
188. Kárpátaljai közlöny – Подкарпатский вѣстник. – 1939. – № 18. – С. 1.
189. Русская правда. – 1939. – № 31. – С. 1.
190. Державний архів Закарпатської області. – Ф. 94: Ужгородський бургомістр. – Оп. 6. – Спр. 80. Розподіл справ управління віце-губернатора комітату Берег від 24 серпня 1941 р. – На 1 арк.
191. Державний архів Закарпатської області. – Ф. 45: Піджупан Ужанської жупи. – Оп. 5. – Спр. 246. Службена інструкція для административнихъ учреждений. – На 12 арк.
192. Интервью г-на жупана жупъ Унгъ-Берегъ-Угочь д-ра Арпада Шименфалви // Карпаторусскій голось. – 1940. – 6 января. – С. 2, 7.
193. Конкурсное объявленіе // Kárpátaljai közlöny – Подкарпатский вѣстник. – 1943. – № 47. – С. 3.
194. Распоряженіе м. кор. министерства № 3.690/1940. М. Е. Упорядоченіе допущенія къ общинному административному испытанию на верхневенгерской и подкарпатской территорияхъ, присоединенныхъ обратно къ Мадьярской Святой Коронѣ // Kárpátaljai közlöny – Подкарпатский вѣстник. – 1940. – № 24. – С. 8.
195. Розпоряженя м. кор. министерства ч. 7.800. з року 1939. М. Пр. в дѣлѣ организаціи и заповнення посад (довжностей) публичной службы на подкарпатскихъ территорияхъ, вернувшихся к М. Св. Коронѣ // Kárpátaljai közlöny – Подкарпатский вѣстник. – 1939. – № 5. – С. 4-12.
196. Русская Правда. – 1939. – № 46. – С. 1.
197. Kárpátaljai közlöny – Подкарпатский вѣстник. – 1939. – № 15. – С. 16-17.
198. Kárpátaljai közlöny – Подкарпатский вѣстник. – 1939. – № 5. – С. 1
199. Русская правда. – 1940. – № 94. – С. 2.
200. Распоряженіе Комиссара по дѣламъ Безработной Интеллигенціи № 42.134/1939. въ дѣлѣ принятія въ урядовый именной списокъ, приведенный въ (8) уступѣ §-а 17. з. ст. IV. 1939. о преобладаніи жидовъ въ общественной и хозяйственной жизни // Kárpátaljai közlöny – Подкарпатский вѣстник. – 1939. – № 14. – С. 21-22.
201. Окончательное рѣшеніе // Kárpátaljai közlöny – Подкарпатский вѣстник. – 1942. – № 23. – С. 17.
202. Русская правда. – 1939. – № 27. – С. 3.
203. Распоряженіе м. кор. министерства число 1.440/1944. М. Е. по дѣлу введенія въ дѣйство особливыхъ административныхъ правилъ на одной части территоріи державы // Kárpátaljai közlöny – Подкарпатский вѣстник. – 1944. – № 17. – С. 9.
204. Распоряженіе м. кор. министерства число 2.200/1944. М. Е. по дѣлу модификаціи и доповнення розпоряженія число 1.500/1944. М. Е. о специальныхъ административныхъ правилахъ, относящихся къ территориямъ военныхъ дѣйствій // Kárpátaljai közlöny. – Подкарпатский вѣстник. – 1944. – № 29. – С. 3-4.
205. Распоряженіе м. кор. министерства число 3.180/1944. М. Е. о павзованю чинности корпоративныхъ органові автономныхъ властей // Kárpátaljai közlöny – Подкарпатский вѣстник. – 1944. – № 38. – С. 5-6.
206. Державний архів Закарпатської області. – Ф. 45: Піджупан Ужанської жупи. – Оп. 5. – Спр. 21. Выписки изъ заседаний протоколовъ муниципальной комиссии об утверждениі уставовъ сел, организаций и решения об ихъ утверждениі. – На 171 арк.
207. Державний архів Закарпатської області. – Ф. 94: Ужгородський бургомістр. – Оп. 6. – Спр. 42. Положеніе об организации и регламенте собраний муниципалитета. – На 6 арк.
208. Изъ зала суда // Русская правда. – 1940. – № 123. – С. 3.
209. Распоряженіе м. кор. министра правосудія число 14.000/1942. I. М. въ дѣлѣ учрежденія суда малолѣтнихъ при мукачскомъ кор. окружномъ судѣ // Kárpátaljai közlöny – Подкарпатский вѣстник. – 1942. – № 12. – С. 33.
210. Распоряженіе м. кор. министра правосудія число 18.800/1943. I. М. по дѣлу учрежденія суда для

несовершеннолѣтнихъ при кор. окружныхъ судахъ въ Иршавѣ и Воловомѣ // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1943. – № 18. – С. 11.

211. Распоряженіе м. кор. министерства число 7.070/1941. М. Е. о упорядкуваню и доповненю постановлень относительно виховного суду и також относительно поступу, який мае послѣдовати въ случаяхъ злоупотребленийъ по воздорожаню цѣнъ и дѣяній, угрожающихъ интересу публичного заосмотрѣнія // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1941. – № 47. – С. 5-7.

212. Распоряженіе м. кор. министерства число 7.810/1941. М. Е. въ дѣлѣ модификаціи распоряженийъ, тыкающихся карного приказа и апеллаціи въ поодинокихъ проступковыхъ дѣлахъ // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1941. – № 54. – С. 3.

213. Официальная часть. По предложенію министра правосудія назначаю... // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1939. – № 24. – С. 1-2.

214. Объявленіе о конкурсѣ на мѣста судей // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1939. – № 18. – С. 29.

215. Объявленіе о конкурсе на судейскѣ и прокурорскѣ мѣста // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1942. – № 7. – С. 22-23.

216. Распоряженіе администр. экспозитуры // *Kárpátaljai közlöny*. – Подкарпатский вѣстник. – 1940. – № 28. – С. 48.

217. Конкурсъ на судейскіе и прокурорскіе служебные места // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1939. – № 10. – С. 57-58.

218. Распоряженіе м. кор. министерства число 7.650/1941. М. Е. въ дѣлѣ модификаціи поодинокихъ правовыхъ нормъ, дотыкающихся преслѣдованія злочину державной зрады въ гонведскомъ карательномъ судопроизводствѣ // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1941. – № 48. – С. 35.

219. Конкурсъ на должности судей и прокуроровъ // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1941. – № 19. – С. 26-27.

220. Объявленіе о конкурсе на должности судей и прокуроровъ // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1942. – № 20. – С. 11-12.

221. Объявленіе о конкурсе на судейскѣ мѣста поземельно-книжныхъ вложкаревъ // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1942. – № 19. – С. 16.

222. Конкурс на екзекуторскѣ посады при окружномъ судѣ // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. 1939. – № 3. – С. 8.

223. Співак Б. Революційний рух на Закарпатті в 1924-1929 роках / Б. Співак. – Ужгород: УЖДУ. – 1964. 144 с.

224. Распоряженіе м. кор. министерства № 2.750/1941. М. Е. по дѣлу упрощенія и ускоренія военно-полевого уголовного (карательного) производства // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1941. – № 20. – С. 4-8.

225. Распоряженіе м. кор. министерства число 6.510/1942. М. Е. по дѣлу имѣненія и дополненія поодинокихъ установлень §§-овъ 445. и 467. арт. зак. 1912: XXXIII. о карательномъ судопроизводствѣ гонведства // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1942. – № 50. – С. 1-2.

226. Распоряженіе м. кор. министерства число 7.800/1941. М. Е. въ дѣлѣ модификаціи правилъ статаріального судопроизводства // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1941. – № 54. – С. 2-3.

227. Распоряженіе м. кор. министерства № 8.310/1940. М. Е. о временномъ установленіи объема періодическихъ газетъ, производимыхъ на ротационной и листовой печатной бумагѣ // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1940. – № 9. – С. 1-2.

228. Державний архів Закарпатської області. – Ф. 67: Берегівський бургомістр. – Оп. 3. – Спр. 28. Положення про роботу жандармерії в місті Берегово. – На 9 арк.

229. Распоряженіе м. кор. министра народной обороны число 6.730 / през. 13 – 1942. по дѣлу упорядкованія круга компетенціи жандармскихъ командантовъ, облеченныхъ правомъ уголовного преслѣдованія // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1942. – № 15. – С. 10-11.

230. Распоряженіе м. кор. министерства число 190/1944. М. Е. по дѣлу права надзвычайного поужитія оружія м. кор. Жандармства // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1944. – № 4. – С. 1-2.

231. Державний архів Закарпатської області. – Ф. 45: Піджупан Ужанської жупи. – Оп. 2. – Спр. 614. Циркулярі міністерства внутрішніх справ про права жандармів на користування зброєю, про догляд за діяльністю робітничих і професійних спілок, про заборону євреям користуватися зброєю і інші. – На 82 арк.

232. Державний архів Закарпатської області. – Ф. 91: Ужгородська крайова королівська прокуратура. – Оп. 2. – Спр. 20. Списки жандармських станцій на території Ужгородського краєвого королівського суда. – На 77 арк.
233. Розпорядження м. кор. министерства ч. 7.630/ 1942. М. Е. в дѣлѣ принятія женщинъ наслѣдкомъ обратного присоединенія областей, оторваныхъ отъ Мадярской Святой Короны вѣ поименный списокъ кандидатовъ адвокатуры, замѣстителейъ адвокатовъ, респективно адвокатовъ // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1943. – № 4. – С. 7.
234. Распорядженіе м. кор. министерства № 1.090/1940. М. Е. вѣ дѣлѣ измѣненія установлений, касающихся адвокатской дѣятельности подкарпатскихъ адвокатовъ // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1940. – № 7. – С. 4-5.
235. Распорядженіе м. кор. министерства № 4.550/1940. М. Е. по дѣлу вносомыхъ повинностей вѣ пользу адвокатской коморы и опеко-пенсіонного земского учрежденія призванныхъ на чрезвычайные военные маневры адвокатовъ // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1940. – № 28. – С. 20-21.
236. Державний архів Закарпатської області. – Ф. 91: Ужгородська крайова королівська прокуратура. – Оп. 2. – Спр. 74. Список адвокатовъ кошицкой адвокатской палаты и решение палаты о закрытіи адвокатскихъ контор адвокатовъ евреевъ и о порядке веденія уголовныхъ делъ совершенныхъ адвокатами. – На 24 арк.
237. Державний архів Закарпатської області. – Ф. 94: Ужгородський бургомістр. – Оп. 7. – Спр. 95. Листъ підполковника Фейира Управлінню бургомістра м. Ужгорода від 10 жовтня 1939 р. щодо заходів, пов'язанихъ зі створеннямъ Ужгородського відділу контррозвідки. – На 1 арк.
238. Розпорядження м. кор. министерства ч. 7.990/1939. М. Пр. в дѣлѣ вымаганія перевозныхъ средствъ под титуломъ народооборонныхъ послугъ // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1939. – № 6. – С. 33-35.
239. Державний архів Закарпатської області. – Ф. 47: Наджупан Ужанської жупи. – Оп. 1. – Спр. 412. Розпорядження і рішення комісара Карпатської території військовихъ дій і ужгородського бургомістра про введенія в дію новихъ адміністративнихъ заходів. – На 9 арк.
240. Офіціальна часть. По предложенію мадьярского королевского министерского предсѣдателя...// *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1940. – № 38. – С. 1.
241. Державний архів Закарпатської області. – Ф. 42: Ужанська адміністративна експозитура. – Оп. 1. – Спр. 2019. Переписка з ужгородською прокуратурою за 1941-1942 рр. про поширення законівъ військового часу на цивільні судові органи. – На 16 арк.
242. Державний архів Закарпатської області. – Ф. 47: Наджупан Ужанської жупи. – Оп. 1. – Спр. 62. Листування з міністромъ внутрішніхъ справъ Угорщини про перевзяття службовцівъ державнихъ установ. – На 12 арк.
243. Упрощеніе производства оправданій? // *Русская правда*. – 1940. – № 114. – С. 2.
244. Будеть-ли произведена ревизія рѣшеній оправдательныхъ комиссій? // *Русская правда*. – 1940. – № 115. – С. 2.
245. Оправдательныя комиссії назначены // *Русская правда*. – 1940. – № 12. – С. 2.
246. Оправданія учителей послѣ Рождества // *Русская правда*. – 1939. – № 51. – С. 2.
247. На предложеніе школьнаго отдѣленія Регентскаго Комиссаріата вѣ Ужгородѣ // *Русская правда*. – 1940. – № 16. – С. 2.
248. Еще нѣсколько словъ передъ оправданіями // *Русская правда*. – 1940. – № 18. – С. 2.
249. Члены оправдательной комиссій для административныхъ чиновниковъ вѣ Мараморошской жупѣ // *Русская правда*. – 1940. – № 26. – С. 2.
250. Были назначены комиссії для оправданія чиновниковъ и служащихъ, входящихъ вѣ составъ мин. Земледѣлія // *Русская правда*. – 1940. – № 40. – С. 2.
251. Объявленіе. По дѣлу оправданія частныхъ врачей, пребывающихъ на обратно присоединенной подкарпатской территоріи // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1940. – № 28. – С. 48-49.
252. Объявленіе. По дѣлу оправданія аптекарей, аптекарскихъ кандидатовъ и аптекарскихъ практикантовъ, не состоящихъ на общественной службѣ, пребывающихъ на обратно присоединенной подкарпатской территоріи // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1940. – № 28. – С. 49-50.
253. Объ оправдательныхъ комиссій // *Русская правда*. – 1939. – № 34. – С. 2.
254. Объявленіе вѣ дѣлѣ частныхъ лѣкарей, проживающихъ вѣ воссоединенной подкарпатской области // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1939. – № 17. – С. 34.
255. Что будетъ съ чиновниками уволенными съ 1 апрѣля? // *Русская правда*. – 1940. – № 69. – С. 3.
256. Державний архів Закарпатської області. – Ф. 47. Наджупан Ужанської жупи. – Оп. 1. – Спр. 364. Листування з Ужгородськимъ поліцейськимъ капітаномъ про політичне минуле громадянъ під час чехосло-

вацького режиму. – На 35 арк.

257. Уряднича политика угорського правительства на Подкарпаттю // Неделя. – 1943. – 17 октобра. – С. 2.

258. Распоряжение м. кор. министерства № 3.610/1940. М. Е. по дѣлу позволения группового переселения (эмиграции) жидовъ // Kárpátaljai közlöny – Подкарпатский вѣстник. – 1940. – № 23. – С. 1-2.

259. Карпаторусский голос. – 1944. – 23 апреля. – С. 1.

260. Державний архів Закарпатської області. – Ф. 42: Ужанська адміністративна експозитура. – Оп. 1. – Спр. 36. Повідомлення Ужанської адміністративної експозитури за 1939 р. про перевірку громадянства осіб. – На 8 арк.

261. Державний архів Закарпатської області. – Ф. 47: Наджупан Ужанської жупи. – Оп. 1. – Спр. 377. Розпорядження міністерства збройних сил Угорщини про розміщення німецьких військових частин, про призов в армію, розшук дезертирів та ін. – На 32 арк.

262. Распоряжение м. кор. министерства № 3.700/1940. М. Е. по дѣлу упорядочения содержания служащих и пенсистеровъ, а также бывших членовъ м. кор. гонведства и м. кор. жандармерии на возвратившихся къ Мадьярской Святой Коронѣ подкарпатскихъ территорияхъ, а также для вдовъ и сиротъ по таковыхъ // Kárpátaljai közlöny – Подкарпатский вѣстник. – 1940. – № 24. – С. 9-20.

263. Карпатська Січ: Матеріали наук.-практ. конференції, присвяченої 56-й річниці Карпатської Січі (Ужгород, 11-12 березня 1995 р.) / Ред. упоряд. В. Худанич. – Ужгород: Гражда, 1996. – 252 с.

264. Список воїнів Карпатської Січі, активістів Карпатської України, які загинули в боях проти угорських агресорів у 1939 р. або були страчені окупаційним режимом // Карпатська Січ: Матеріали наук.-практ. конференції, присвяченої 56-й річниці Карпатської Січі (Ужгород, 11-12 березня 1995 р.) / Ред. упоряд. В. Худанич. – Ужгород: Гражда, 1996. – 252 с. – С. 236-246.

265. Данко О. Закарпатці в екзилі у роки війни / О. Данко, В. Маркусь // Закарпаття під Угорщиною. 1938-1944 / Упоряд. і передм. В. Маркуся, В. Худанича. – Ужгород: Карпати – Гражда, 1999. – 232 с. – С. 182-193.

266. Закарпатський краєзнавчий музей. – Справа № 3895. – С. 1.

267. Русское слово. – Ужгород, 1943. – 6 січня. – С. 1.

268. Удачная защитительная речь на русскомъ языкѣ передъ ужгородской кор. Седрией // Русская правда. – 1940. – № 15. – С. 3.

269. Державний архів Закарпатської області. – Ф. 91: Ужгородська крайова королівська прокуратура. – Оп. 1. – Спр. 191. Дело о наказании Борши Иштвана и Косич Дьердний за сообщение успехов Красной Армии. – На 29 арк.

270. Державний архів Закарпатської області. – Ф. 91: Ужгородська крайова королівська прокуратура. – Оп. 1. – Спр. 142. Дело о привлечении к ответственности Тотач Иллеша, Битлянин Яноша, Русин Иштвана и Габор Яноша за участие в забастовке на заводе «Сольва» 30 января 1941 г. – На 17 арк.

271. Державний архів Закарпатської області. – Ф. 91: Ужгородська крайова королівська прокуратура. – Оп. 1. – Спр. 19. Дело о привлечении к ответственности жителя с. Гедьгомбош Михаила Трахка за осуждение хортистской армии. – На 19 арк.

272. Державний архів Закарпатської області. – Ф. 94: Ужгородський бургомістр. – Оп. 6. – Спр. 28. Распоряжение министерства внутренних дел Венгрии о предоставлении амнистии губернатором Венгрии политическим заключенным чехословацким гражданам или лицам чехословацкой или украинской национальностей. – На 2 арк.

273. Официальная часть. Благосклонность помилования ображаю... // Kárpátaljai közlöny – Подкарпатский вѣстник. – 1940. – № 10. – С. 1-4.

274. Распоряжение м. кор. министра правосудия № 13.000/1940. I. М. по дѣлу приведения въ исполнение высочайшего указа о милости, изданного Его Ясновельможностью Господиномъ Регентомъ дня 28. марта 1940. касательно преступлений и провинностей, а также рассмотрѣнныхъ съ ними вмѣстѣ проступковъ // Kárpátaljai közlöny – Подкарпатский вѣстник. – 1940. – № 10. – С. 17-21.

275. Официальная часть. Въ интересѣ добрососѣдскихъ отношеній... // Kárpátaljai közlöny – Подкарпатский вѣстник. – 1940. – № 43. – С. 1-3.

276. Распоряжение м. кор. министра внутреннихъ дѣлъ № 6.900/1940. Вм. kih. по дѣлу приведения въ исполнение высочайшего указа о помиловании Его Ясновельможности Господина Регента, данного дня 10-го сентября 1940 года // Kárpátaljai közlöny – Подкарпатский вѣстник. – 1940. – № 43. – С. 12-13.

277. Распоряжение м. кор. министра правосудия №56.140/1940. I. М. по дѣлу приведения въ исполнение высочайшего указа о помиловании Его Ясновельможности Господина Регента, данного дня 10-го октября 1940 года // Kárpátaljai közlöny – Подкарпатский вѣстник. – 1940. – № 43. – С. 22-24.

278. Якую роль игралъ въ украинское время перечинскій Иванъ Цмуръ? // Русская правда. – 1940. – № 13. – С. 3.
279. Распоряженіе м. кор. министерства число 210/1942. М. Е. о оставленіи безъ вниманія поодинокихъ правовыхъ наслѣдковъ, связанныхъ зъ карательными приговорами // Kárpátaljai közlöny – Подкарпатский вѣстник. – 1942. – № 9. – С. 1-3.
280. Найвысшее постановленя Его Ясновельможности Пана Регента, данное дня 22-го апрѣля 1944 року въ дѣлѣ публичной милости, относящейся къ преступленіямъ политичного характера // Kárpátaljai közlöny – Подкарпатский вѣстник. – 1944. – № 19. – С. 1-2.
281. Распоряженіе м. кор. министра внутрѣшнихъ дѣлъ число 3.500/1944. В. М. кін. въ дѣлѣ проведеня найвысшого постановленя о милости, выданного Его Ясновельможностью Паномъ Регентомъ дня 22-го апрѣля 1944 рока, въ дѣлахъ, принадлежащихъ въ компетенцію полицейныхъ карательныхъ судовъ // Kárpátaljai közlöny – Подкарпатский вѣстник. – 1944. – № 24. – С. 5-8.
282. Державний архів Закарпатської області. – Ф. 158: Адміністративна комісія Ужанської жупи. – Оп. 3. Спр. 54. Місячні звіти королівського прокурора міста Ужгорода (1940-1941 рр.). – На 12 арк.
283. Державний архів Закарпатської області. – Ф. 158: Адміністративна комісія Ужанської жупи. – Оп. 3. Спр. 81. Ведомости Унгарской королевской прокуратуры за 1943-1944 гг. о количестве арестантов, размера платы за их работу и др. – На 10 арк.
284. Державний архів Закарпатської області. – Ф. 158: Адміністративна комісія Ужанської жупи. – Оп. 1. Спр. 86. Місячні повідомлення Ужгородської прокуратури про стан і кількість тюремнуув'язнених в м. Ужгороді. Лютий-грудень 1941р. – На 11 арк.
285. Державний архів Закарпатської області. – Ф. 158: Адміністративна комісія Ужанської жупи. – Оп. 1. Спр. 219. Місячні повідомлення Ужгородської прокуратури про стан і кількість тюремнуув'язнених в м. Ужгороді. – На 13 арк.
286. Державний архів Закарпатської області. – Ф. 158: Адміністративна комісія Ужанської жупи. – Оп. 1. Спр. 6. Донесення бургомистра м. Ужгорода про кількість тюремнуув'язнених. – На 3 арк.
287. Державний архів Закарпатської області. – Ф. 47: Наджупан Ужанської жупи. – Оп. 2. – Спр. 173. Отчеты полицейского капитаната г. Унгвар за январь м-яц 1943 г. о деятельности партий г. Унгвар. – На 4 арк.
288. Угрорусскій учитель приговоренъ за наговариваніе къ бѣгству // Русская правда. – 1940. – № 176. – С. 3.
289. Розпоряженя м. кор. министерства № 9.300/1939. М. Е. въ дѣлѣ урегулюванія рабочей повинности для отечественной обороны // Kárpátaljai közlöny – Подкарпатский вѣстник. – 1939. – № 12. – С. 6-17.
290. Державний архів Закарпатської області. – Ф. 42: Ужанська адміністративна експозитура. – Оп. 1. – Спр. 2012. Рішення Кошицького військового трибуналу за 1941-1942 рр. про засудження Сивак Яноша за самовільний ухід з роботи. – На 6 арк.
291. Распоряженіе м. кор. министерства число 1.850/1944. М. Е. по дѣлу обезпеченя исповнення рабочей повинности // Kárpátaljai közlöny – Подкарпатский вѣстник. – 1944. – № 26. – С. 2-3.
292. Распоряженіе м. кор. министерства № 4.860/1941. М. Е. въ дѣлѣ забезпеченя рабочей дисциплины // Kárpátaljai közlöny – Подкарпатский вѣстник. – 1941. – № 34. – С. 9.
293. Распоряженіе м. кор. министерства № 6.700/1940. М. Е. по дѣлу новѣйшого дополненія распоряженія № 7.390/1938. М. Е. объ обязательной трудовой помощи // Kárpátaljai közlöny – Подкарпатский вѣстник. – 1940. – № 41. – С. 13.
294. Державний архів Закарпатської області. – Ф. 42: Ужанська адміністративна експозитура. – Оп. 1. – Спр. 2458. Скарги громадян на рішення Ужанської адміністративної експозитури за 1942 р. – На 29 арк.
295. Объявленіе // Kárpátaljai közlöny – Подкарпатский вѣстник. – 1941. – № 49. – С. 42.
296. Объявленіе // Kárpátaljai közlöny – Подкарпатский вѣстник. – 1940. – № 43. – С. 29.
297. Объявленіе // Kárpátaljai közlöny – Подкарпатский вѣстник. – 1942. – № 20. – С. 5.
298. Распоряженіе администр. Экспозитуры // Kárpátaljai közlöny – Подкарпатский вѣстник. – 1940. – № 23. – С. 31.
299. Объявленіе // Kárpátaljai közlöny – Подкарпатский вѣстник. – 1941. – № 41. – С. 25-26.
300. Объявленіе // Kárpátaljai közlöny – Подкарпатский вѣстник. – 1942. – № 17. – С.27.
301. Бежали въ СССР // Русская правда. – 1940. – № 182. – С. 3.
302. Державний архів Закарпатської області. – Ф. 91: Ужгородська крайова королівська прокуратура. – Оп. 1. – Спр. 18. Дело о наказании Буцко Андрея, Копча Иллеша, Кузевич Яноша и др. за уклонение от службы в армии и попытку нелегального перехода Советско-венгерской границы. – На 48 арк.
303. Рѣшеніе м. кор. министерства число 6.460/1941. М. Е. о лишенно поодинокихъ особъ мадярского дер-

жавного горожанства на основі §-а 8. арт. зак. XIII:1939 // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатський вєстник. – 1941. № 42. – С. 1-34.

304. Распоряженіе м. кор. министерства число 6.460/1941. М. Е. О лишеніи поодинокіих особь мадярско-го державного горожанства на основі §-а 8. арт. зак. XIII: 1939 // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатський вєстник. – 1941. – № 52. – С. 1-3.

305. Циркулярь м. кор. министра народной обороны число 101. 949/през. 20. – 1941. Изслъдование прежней жизни (пріорованія) въ святы зь арт. зак. XXXVII: 1940 // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатський вєстник. – 1942. – № 10. – С. 10-11.

306. Державний архів Закарпатської області. – Ф. 42: Ужанська адміністративна експозитура. – Оп. 1. – Спр. 2453. Скарги громадян на районних нотарів та переписка з окружними урядами по цьому питанню за 1941 р. – На 63 арк.

307. Распоряженіе м. кор. министерства число 3.010/1942. М. Е. въ дѣлѣ упорядкуванія практики мастеровъ-дентистовъ зь испытумъ на присоединенныхъ обратно территорияхъ // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатський вєстник. – 1942. – № 26. – С. 3.

308. Державний архів Закарпатської області. – Ф. 42: Ужанська адміністративна експозитура. – Оп. 1. – Спр. 19. Розпорядження 97196/1943 Угорського королівського міністра внутрішніх справ від 05.07.1943 р. про видання владних посвідчень моральності. – На 4 арк.

309. Распоряженіе м. кор. министра правосудія число 70.000/1941. I. М. въ дѣлѣ проведенія постановлень относительно заказа заключенія брака нежида съ жидомъ // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатський вєстник. – 1941. – № 47. – С. 10-14.

310. Распоряженіе м. кор. министерства число 1.240/1944. М. Е. по дѣлу обличительного обозначенія жидовъ // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатський вєстник. – 1944. – № 15. – С. 2-3.

311. Распоряженіе м. кор. министра народной обороны число 26.666/През. – 1944. Отнятія права ношенія военной униформы квалификуемыхъ жидомъ // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатський вєстник. – 1944. – № 17. – С. 13.

312. Распоряженіе м. кор. министерства число 1.270/1944. М. Е. въ дѣлѣ обмеженія путешествованія жидовъ // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатський вєстник. – 1944. – № 17. – С. 7-8.

313. Распоряженіе м. кор. министерства число 1.450/1944. М. Е. въ дѣлѣ доповненія §-а 3. распоряженія ч. 1.240/1944 М. Е. о отличительномъ знаку жидовъ // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатський вєстник. – 1944. – № 17. – С. 6.

314. Распоряженіе м. кор. министра внутреннихъ дѣлъ № 380.000/1941 В. М. Правила, касающіися исполненія обязательства личной прописки (заявки), а также эвиденціи въ связи съ личной обязанностью по народной оборонѣ // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатський вєстник. – 1941. – № 32. – С. 1-10.

315. Распоряженіе м. кор. министра торговлѣ и коммуникаціи число 213.300/1944. въ дѣлѣ обмеженія протягу часу туземныхъ телефонныхъ приватныхъ говоровъ // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатський вєстник. – 1944. № 15. – С. 12.

316. Распоряженіе м. кор. министра внутрѣшнихъ дѣлъ число 383.880/1943. В. М. по дѣлу модификаціѣ и доповненія распоряженія число 380.000/1941. В. М. о сповненіи личной заявочной повинности и о правилахъ, дотыкающихся эвиденціѣ въ связи зь личною повинностью по народной оборонѣ // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатський вєстник. – 1944. – № 1. – С. 6-7.

317. Распоряженіе м. кор. министра внутреннихъ дѣлъ № 500/1940. VII./б. по дѣлу личной явки иностранныхъ гражданъ, пребывающихъ въ предѣлахъ государства // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатський вєстник. 1940. – № 18. – С. 3-4.

318. Распоряженіе м. кор. министра внутрѣшнихъ дѣлъ число 95.300/1944. В. М. Ограниченія ѣзды на подкарпатску територію, дальше въ Мараморошску жупу, въ муницип. городъ Унгварь и въ жупный городъ Мункачъ // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатський вєстник. – 1944. – № 18. – С. 3-5.

319. Всѣмъ Начальникамъ Адм. Экспозит. Подкарпатской территоріѣ // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатський вєстник. – 1944. – № 18. – С. 9.

320. Распоряженіе м. кор. министра внутрѣшнихъ дѣлъ число 96.000/1944. В. М. Доповненіе распоряженія число 95.300/1944. В. М., выданного въ дѣлѣ обмеженія путешествованія на подкарпатску територію, дальше въ муницип. городъ Унгварь и въ жупный городъ Мункачъ // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатський вєстник. – 1944. – № 19. – С. 5.

321. Распоряженіе м. кор. министра внутрѣшнихъ дѣлъ число 365.900/1944. XVIII. om. В. М. о залазѣ путешествія на одной части территоріѣ державы // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатський вєстник. – 1944. – № 33. –

С. 5-6.

322. Распоряжение м. кор. министерства № 9.000/1939. М. Е. в дѣлѣ разрѣшенія дальнѣйшого появленія періодическихъ газетъ и газетъ извѣщающихъ агенцій, появляющихся на снова присоединенныхъ къ Мадярской Святой Коронѣ областяхъ верховинской и подкарпатской // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1939. – № 14. – С. 1-2.

323. Образецъ н-рѣ I. къ-у I. распоряженія н-рѣ 9.000/1939. М. Е. // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1939. – № 14. – С. 3-6.

324. Распоряжение м. кор. министерства № 10.800/1939. М. Е. о контролѣ печати // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1939. – № 21. – С. 2-3.

325. Распоряжение м. кор. министерства № 5.555/1940. М. Е. о цензурѣ печати // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1940. – № 37. – С. 1-3.

326. Распоряжение м. кор. министерства число 6.300/1942. М. Е. о повинномъ опубликованю извѣщеній въ періодическихъ листахъ // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1942. – № 46. – С. 3-4.

327. Распоряжение м. кор. министерского председателя № 11.120/1939. М. Е. в дѣлѣ новѣйшого дополненія распоряженія № 8.950/1939. М. Е. объ установленіи размѣровъ печатныхъ издѣлій, изготовляемыхъ на ротационной и листовой печатной бумагѣ и объ урегулированіи связанныхъ съ симъ отдѣльныхъ вопросовъ // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1939. – № 21. – С. 1-2.

328. Распоряжение м. кор. министерского председателя № 1.430/1940. М. Е. о дополненіи распоряженія за № 8.950/1939. М. Е., изданного в дѣлѣ установленія объема періодическихъ газетъ, производимыхъ на ротационной и листовой печатныхъ бумагахъ и урегулированія нѣкоторыхъ съ симъ связанныхъ вопросовъ // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1940. – № 9. – С. 2-4.

329. Распоряжение м. кор. министерского председателя число 5.300/1941. М. Е. о доповненне выданного распоряженія в дѣлѣ установленія розтягу печатныхъ выданъ, изготовленныхъ на ротационныхъ и арховыхъ печатныхъ паперахъ и упорядоченія поодинокихъ вопросовъ въ связи зъ тымъ // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1941. – № 35. – С. 1-3.

330. О строгости цензуры // *Русская правда*. – 1939. – № 27. – С. 4.

331. Б. премьеръ графъ Бетлень о цензурѣ // *Русская правда*. – 1940. – № 69. – С. 1.

332. Розпоряження м. кор. министерства № 8.150/1939. М. Е. Контроль призведеній иностранной печати // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1939. – № 7. – С. 8-9.

333. Распоряжение м. кор. министерства число 10.930/1944. М. Е. в дѣлѣ изготовленія календаровъ // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1944. – № 26. – С. 1-2.

334. Распоряжение м. кор. министерства № 2.700/1940. М. Е. в дѣлѣ некоторыхъ постановленій, касающихся организациі палаты печати // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1940. – № 16. – С. 2

335. Распоряжение м. кор. министерства число 1.220/1944. М. Е. в дѣлѣ прекращенія членства жидовъ въ прессовой коморѣ, въ коморѣ театральныхъ артистовъ и фильмовыхъ артистовъ // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1944. – № 17. – С. 4-5.

336. Требуеть разрѣшенія хозяйственныхъ, социальныхъ и государственно-правовыхъ вопросовъ // *Русская правда*. – 1939. – № 41. – С. 1.

337. Рѣчь б. премьера А. И. Бродія въ мадьярскомъ парламентѣ // *Русская правда*. – 1939. – № 42. – С. 1.

338. Державний архів Закарпатської області. – Ф. 94: Ужгородський бургомістр. Оп. 7. – Спр. 47. Список типографій г. Ужгорода. – На 5 арк.

339. Державний архів Закарпатської області. – Ф. 67: Берегівський бургомістр. – Оп. 3. – Спр. 49. Відомості про кількість друкарень в місті Берегові. – На 7 арк.

340. Распоряжение м. кор. министра промышленности № 27.800/1940. Ир. М. по дѣлу дѣятельности канцелярій по размноженію // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1940. – № 28. – С. 29.

341. Распоряжение м. кор. министерского председателя число 8.820/941. М. Е. в дѣлѣ отдачи радиоприемачовъ // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1942. – № 4. – С. 2.

342. Распоряжение м. кор. министерства число 1.310/1944. М. Е. в дѣлѣ забороненія слуханя заграничныхъ радиостанцій // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1944. – № 16. – С. 2-3.

343. Державний архів Закарпатської області. – Ф. 47: Наджупан Ужанської жупи. – Оп. 1. – Спр. 67. Листування з міністерством внутрішніх справ Угорщини про надання дозволу на діяльність політичних партій на Підкарпатті. – На 22 арк.

344. Распоряжение м. кор. министерства № 6.840/1940. М. Е. Участіе общественныхъ служащихъ въ дѣя-

- тельности политических партий // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1940. – № 42. – С. 1-2.
345. Державний архів Закарпатської області. – Ф. 94: Ужгородський бургомістр. – Оп. 7. – Спр. 26. Список политических партий и распоряжение начальника венгерского королевского военного штаба о роспуске партий. – На 8 арк.
346. Русская правда. – 1940. – № 57. – С. 1.
347. Депутат Петр Гайович о наших проблемах // Русская Правда. – 1939. – № 177. – С. 1.
348. Заседание МЕР // Карпаторусский голос. – 1941. – 18 марта. – С. 4.
349. Заседание МЕР в Унгваре-Ужгороде // Карпаторусский голос. – 1943. – 23 июня. – С. 2.
350. Заседание унгарской МЕР // Карпаторусский голос. – 1943. – 9 октября. – С. 2.
351. Конгресс руських националистов в Мукачеве // Карпаторусский голос. – 1939. – 24 февраля. – С. 2-3.
352. Русская правда. – 1939. – № 1. – С. 1.
353. Репрезентанты русинского направления у г-на регентского комиссара // Карпаторусский голос. – 1941. – 1 марта. – С. 2.
354. Адальберт Ришко, председ. подкарпатской партии о необходимости создания партии, ее назначении, целях и заданиях // Карпаторусский голос. – 1941. – 4 марта. – С. 2-3.
355. Державний архів Закарпатської області. – Ф. 47: Наджупан Ужанської жупи. – Оп. 2. – Спр. 95. Донесения полицейского капитаната г. Ужгорода о движении за создание самостоятельной Украины. – На 2 арк.
356. Державний архів Закарпатської області. – Ф. 67: Берегівський бургомістр. – Оп. 1. – Спр. 740. Повідомлення під жупана березької жупи про реєстрацію зборів політичних партій (травень-вересень 1939 р.). – На 3 арк.
357. Распоряжение м. кор. министра внутренних дѣлъ число 170.212/1944. VII. б. Отмѣна запрета згромадження // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1944. – № 19. – С. 6.
358. Распоряжение м. кор. министра внутренних дѣлъ число 175.500/1944. VII. а. въ дѣлъ запрета собраний // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1944. – № 23. – С. 5.
359. Распоряжение м. кор. министерства число 3.080/1944. М. Е. о розпущеню политичныхъ партий // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1944. – № 38. – С. 1.
360. Союз угрорусскихъ девицъ и дамъ опять въ работе // Земледельский календарь на годъ 1941. – Унгварь: Книгопечатня Юлія Фельдешія, 1940. – 144 с. – С. 129-130.
361. Официальная часть. Его Ясновельможность Господинъ Регентъ... благоизволилъ назначити Александра Чугу... // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1939. – № 21. – С. 1
362. Что съ нашими студенческими организациями? // Русская правда. – 1940. – № 47. – С. 2.
363. Распоряжение м. кор. министерства № 8.850/1940. М. Е. Дополнение распоряжения №8.110/1939. М. Е. объ ограничении права образования объединений // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1940. – № 51. – С. 5.
364. Циркуляръ м. кор. министра внутренних дѣлъ число 185.000/1943. VII. б. Змѣна, наставша въ правовомъ крузѣ главного надзора различныхъ общественныхъ товариществъ // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1943. – № 7. – С. 13-14.
365. Кто можетъ быть членомъ О-ва им. Берчени // Карпаторусский голосъ. – 1941. – 11 февраля. – С. 4.
366. Дня 15 марта торжественно выступятъ члены о-ва имени «Берчени» // Карпаторусский голосъ. – 1941. 11 марта. – С. 2.
367. Импозантное основ. О-ва Берчений // Карпаторусский голосъ. – 1941. – 18 марта. – С. 2.
368. Интервью с главным советником при Регентском комиссаре о. Александром Ильницким // Русская правда. – 1940. – № 3. – С. 1-2.
369. Рочное общее собрание Подкарпатского Общества Наукъ // Литературна недѣля. – № 13. – С. 131.
370. Распоряжение м. кор. мин. вѣроисповѣдныхъ дѣлъ и народного просвѣщения №135.864/1939. VKM. IX. отд. въ дѣлъ содѣйствования учительства публичныхъ школь при обучении левенте и ведение левентскихъ обществъ // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1939. – № 10. – С. 53.
371. Распоряжение м. кор. министра культу и народного просвѣщения и м. кор. министра народной обороны число 108.706/1942. V. К. М. въ дѣлъ повѣреня и постановленя компетенцій школьного левентского команданта // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1942. – № 30. – С. 15-16.
372. Распоряжение м. кор. министра народной обороны число 123.466/1942. Н. М. въ дѣлъ установленя дѣлового порядка общинныхъ, жупныхъ, городскихъ участковыхъ левентовскихъ комиссій и участковыхъ левентовскихъ комиссій головного столичного города, такъ и муниципальныхъ и центральныхъ подкарпатскихъ левентовскихъ комиссій // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – № 1942. – № 46. – С. 7-9.

373. Распоряжение м. кор. министра культуры и народного просвещения число 9.800/1943. В.К.М. о организации добровольного двучего левентовского движения // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1943. – № 48. – С. 4.
374. Распоряжения м. кор. министра внутренних дѣлъ число 124.656/1941. В. М. выданное въ згодѣ зъ м. кор. министромъ народной обороны и зъ м. кор. министромъ финансовъ // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1941. – № 41. – С. 13-16.
375. Объявление // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1941. – № 40. – С. 31.
376. Распоряжение м. кор. министерства число 3.050/1942. М. Е. о запрещении политической дѣятельности левентеповинного юношества // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1942. – № 22. – С. 3.
377. Довганичъ П. Цель и значеня ОГМ-КАЛОТ-у на Подкарпатю / П. Довганичъ // Великий сельско-господарский календарь подкарпатского общества наукъ на рок 1943. – С. 64-66.
378. Угрорусскій скаутъ // *Русская правда*. – 1939. – № 52. – С. 2.
379. Воззвание къ начальникамъ скаута и ко всемъ, проникнутымъ скаутскимъ духомъ // *Русская правда*. 1940. – № 7. – С. 3.
380. Заповнення членскихъ местъ, упорожнившихся въ дочасномъ исповнительномъ комитетѣ Союза Мадярскихъ Жидовъ // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1944. – № 34. – С. 3.
381. Кто имѣеть избитательное право на нашей Родинѣ? // *Русская правда*. – 1940. – № 29. – С. 2.
382. Кто имѣеть избирательное право? // *Русская правда*. – 1940. – № 30. – С. 2.
383. Законъ о призыве депутатовъ изъ вновь присоединенныхъ областей и инкорпорации Карп. Руси принять единогласно // *Карпаторусский голось*. – 1939. – 25 июня. – С. 1.
384. Чемъ это объяснить? // *Русская правда*. – 1940. – № 23. – С. 2.
385. Наукові записки Ужгородського держуніверситету. – Т. 9. – Ужгород. – С. 375.
386. Державний архів Закарпатської області. – Ф. 94: Ужгородський бургомістр. Оп. 7. – Спр. 7. Выписки изъ закона о порядке проведения выборовъ в Венгерский парламент. – На 11 арк.
387. Выборы въ парламентъ въ маѣ? // *Русская правда*. – 1940. – № 8. – С. 1.
388. Провѣрьте, находитеесь-ли въ списке избирателей! // *Русская правда*. – 1940. – № 49. – С. 2.
389. 300 возраженийъ подано противъ именныхъ списковъ избирателей въ Ужгородѣ // *Русская правда*. – 1940. – № 53. – С. 2.
390. Державний архів Закарпатської області. – Ф. 45: Піджупан Ужанської жупи. – Оп. 2. – Спр. 254. Лиштування з сільськими нотаріатами про складання списків виборців по виборах до парламенту, з врахуванням виборчих прав населення (лютий 1939 - серпень 1940 рр.). – На 151 арк.
391. Почему такъ мало избирателей было внесено въ списки? // *Русская правда*. – 1940. – № 69. – С. 2.
392. Державний архів Закарпатської області. – Ф. 42: Ужанська адміністративна експозитура. – Оп. 1. – Спр. 2011. Рішення судів про позбавлення підсудних політичних прав та переписка з окружними начальниками по цьому питанню за 1941-1942 рр. – На 154 арк.
393. Державний архів Закарпатської області. – Ф. 42: Ужанська адміністративна експозитура. – Оп. 3. – Спр. 674. Сообщения административной експозитуры о лишении политическихъ правъ граждан. – На 16 арк.
394. Державний архів Закарпатської області. – Ф. 45: Піджупан Ужанської жупи. – Оп. 3. – Спр. 101. Ведомость гражданъ лишившихся политическихъ правъ. – На 7 арк.
395. Розпоряження м. кор. министерства ч. 7.790/1939. М. Пр. Проведеня в дѣйство законныхъ постановлень, относячихся до управлїеня муниципальнаго и общиннаго виборчого права жидов, як и относительно членства жидов в муниципальныхъ комиссияхъ и в общинныхъ заступительствахъ // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1939. – № 6. – С. 30-31.
396. Распоряжение м. кор. министра внутреннихъ дѣлъ число 1.113/1941. В. М. о ревизіи членского права въ муниципалитетной комиссії и въ общинныхъ представительствахъ // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1942. – № 8. – С. 31.
397. Распоряжение м. кор. министерства число 1.210/1944. М. Е. въ дѣлъ прекращенія публичной службы и публичнаго повѣреня жидовъ, дальше ихъ адвокатской дѣятельности // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1944. – № 17. – С. 3-4.
398. A m. kir. helügyminisztér 312/1939. B. M. számu rendelete. A zsidók országgyűlési képviselőválasztójogának igazolása // *Budapesti közlöny*. – 1939. – Szám. 103. – Old. 2.
399. Парламентъ // *Карпаторусский голось*. – 1943. – 17 апреля. – С. 1.
400. Ильницкий А. Новорочна программа русинов / А. Ильницкий // Календарь «Гандья» на 1940-ый переступный рок. – С. 24.
401. Литературна неделя. – 1941. – Ч. 13. – С. 112.

402. Почему мы – карпатороссы, а не русины! // Карпаторусский голось. – 1939. – 12 марта. – С. 2.
403. Разговоръ с членом Верхней палаты Впр. о. Петром Демьновичем // Русское слово. – 1943. – 19 декабря.
404. Державний архів Закарпатської області. – Ф. 42: Ужанська адміністративна експозитура. – Оп. 3. – Спр. 525. Характеристика Ужанської жупи (население, отношение к венгерскому режиму, иные политические движения). – На 26 арк.
405. Однорочна праця рег. комиссара Миколая Козмы // Календарь «Гандя» на 1942 рокъ. – С. 21-25.
406. Регентский Комиссаръ розделивъ нагороды участникамъ третего курсу руського языка для мадярскихъ жандармовъ // Неделя. – 1942. – 6 декабря. – С. 2.
407. Распоряжение регентского комиссара подкарпатской территории № 1.501/1940. през. Перепись населения // Kárpátaljai közlöny – Подкарпатский вѣстник. – 1940. – № 51. – С. 21.
408. Распоряжение м. кор. министерства № 1.460/1940. М. Е. въ дѣлѣ записи въ торговый регистръ мадярского или русского названія фирмы, дѣйствующихъ на обратно присоединенной подкарпатской территории фирмъ // Kárpátaljai közlöny – Подкарпатский вѣстник. – 1940. – № 9. – С. 5.
409. Севлюшь безъ русскихъ надписей // Русская правда. – 1939. – № 37. – С. 2.
410. Что слышно объ оправданіяхъ учителей и чиновниковъ // Русская правда. – 1940. – № 6. – С. 2.
411. Русская правда. – 1939. – № 14. – С. 1.
412. Въ Мукачевѣ и Ужгородѣ открываются параллельные угрорусскіе классы при высшей торговой школы // Русская правда. – 1940. – № 2. – С. 2.
413. Отрывки изъ одного письма // Русская правда. – 1940. – № 24. – С. 2.
414. Кто изъ женщинъ имѣетъ избирательное право? // Русская правда. – 1940. – № 34. – С. 2.
415. Мукачево безъ русскихъ надписей // Русская правда. – 1940. – № 43. – С. 2.
416. Почему не празднуютъ чиновники хустскаго суда русскія свята? // Русская правда. – 1940. – № 91. – С. 2.
417. Державний архів Закарпатської області. – Ф. 42: Ужанська адміністративна експозитура. – Оп. 1. – Спр. 4181. Переписка з міністерством внутрішніх справ Угорщини і переписка з окружними начальниками за 1942 р. про зміну прізвищ громадян. – На 4 арк.
418. Распоряжение м. кор. министра внутреннихъ дѣлъ № 21.923/1940. В. М. Установление названій приселковъ на территории возвратившейся къ Мадьярской Святой Коронѣ // Kárpátaljai közlöny – Подкарпатский вѣстник. – 1940. – № 50. – С. 2-8.
419. Державний архів Закарпатської області. – Ф. 45: Піджупан Ужанської жупи. – Оп. 3. – Спр. 167. Решение бургомистра г. Ужгорода Пелчарского Имре о переименовании названия улицъ города. – На 2 арк.
420. Kárpátaljai közlöny – Подкарпатский вѣстник. – 1939. – № 33. – С. 4-5.
421. Распоряжение м. кор. министра культа и нар. просвѣщенія № 19.185/1940. по дѣлу театрального разрѣшенія, удѣленного на территорию Подкарпатя, далѣе на территорию городовъ Унгвара и Мункача // Kárpátaljai közlöny – Подкарпатский вѣстник. – 1940. – № 37. – С. 12.
422. Земского Центрального Вѣдомства по Контролю Чужинцеві число 279.900/1941. въ дѣлѣ личной явки англійскихъ горожанъ, здержующихся на территории державы // Kárpátaljai közlöny – Подкарпатский вѣстник. – 1942. – № 2. – С. 17.
423. Распоряжение регентского комиссара подкарпатской области № 8.888/1940 // Kárpátaljai közlöny – Подкарпатский вѣстник. – 1940. – № 35. – С. 13.
424. Распоряжение м. кор. министра торговли и путей сообщенія число 237.576/1941. IV. 8. Въ дѣлѣ прегражденія приватного междугородного телефонічного сообщенія въ сѣверо-восточной части державы // Kárpátaljai közlöny – Подкарпатский вѣстник. – 1941. – № 34. – С. 16.
425. Официальная часть. М. кор. министръ культа и народного просвѣщенія назначилъ учителями... // Kárpátaljai közlöny – Подкарпатский вѣстник. – 1940. – № 45. – С. 1-2.
426. Распоряжение м. кор. министра вѣроисповѣданія и народного просвѣщенія число 25.360/1941. V.K.M. о школованю дѣтей зъ мадярскимъ материнскимъ языкомъ // Kárpátaljai közlöny – Подкарпатский вѣстник. – 1941. – № 40. – С. 28.
427. Інформаційный переглядъ за мѣсяць септемберъ и октоберъ 1941 р. – С. 16-17.
428. Горальчукъ К. Меньшинства въ Мадьярии / К. Горальчукъ. – Изданіе автора. – Ужгородъ. – 1927. – 48 с.
429. Русская правда. – 1940. – № 58. – С. 1.
430. Распоряжение м. кор. министерства № 2.320/1941. М. Е. о внѣшкольномъ попеченіи и образованіи нѣмецкой молодежи. – № 16. – С. 3-5.

431. Распоряжение м. кор. министерства число 3.400/1944. М. Е. по дѣлу оправдания нежидовского происхождения // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1944. – № 40. – С. 1-5.
432. Розпоряження м. кор. министерства № 8.360/1939. М. Е. въ дѣлѣ введенія въ жизнь постановленій о землевладѣльческой политикѣ предотвращения (ограниченія) захвата позицій въ общественной и хозяйственной жизни жидами // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1939. – № 8. – С. 6-10.
433. Распоряжение м. кор. министра земледѣлія число 210.000/1942 о инструкціи принудительныхъ управителейъ, назначенныхъ для принудительного управления жидовскихъ полево- и лѣсово-господарскихъ недвижимостей // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1942. – № 31. – С. 3-8.
434. Державний архів Закарпатської області. – Ф. 158: Адміністративна комісія Ужанської жупи. – Оп. 1. Спр. 139. Рішення адміністративної комісії про відібрання від євреїв землі та листування з господарським наглядом і Великоберезнянським нотаріальним урядом по цьому питанню. – На 17 арк.
435. Державний архів Закарпатської області. – Ф. 42: Ужанська адміністративна експозитура. – Оп. 1. – Спр. 4183. Переписка з окружними начальниками про розшук євреїв. – На 8 арк.
436. Державний архів Закарпатської області. – Ф. 42: Ужанська адміністративна експозитура. – Оп. 1. – Спр. 1191. Лист міністерського радника Гийзи Голас від 2 вересня 1940 р. до адміністрації Ужанської експозитури щодо застосування обмежувальних положень статті закону IV: 1939 р. – На 6 арк.
437. Распоряжение м. кор. министерства число 1.750/1942. М. Е. въ дѣлѣ ограниченія обороту и взятія подъ запретъ полевогосподарскихъ и лѣсогосударскихъ недвижимостей, находячихся въ власности жидовъ // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1942. – № 13. – С. 7-9.
438. Распоряжение м. кор. министерства число 3.530/1942. М. Е. въ дѣлѣ исключенія жидовъ изъ службы надзирателей, попечителей (управителей) дома // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1942. – № 26. – С. 4-5.
439. Распоряжение м. кор. министра земледѣлія число 535.000/1942 F. М. въ дѣлѣ переведенія полевогосподарскихъ и лесо-господарскихъ недвижимостей, находячихся въ власности жидовъ, на законныхъ детей, внуковъ адоптованныхъ и подставныхъ наследниковъ – нежидовъ // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. 1942. – № 37. – С. 2-5.
440. Распоряжение м. кор. министерства правосудія № 43.300/1939. I. М. установленія поземельно-книжныхъ правилъ, нужныхъ для приведенія въ исполненіе з. ст. IV. 1939. объ ограниченіи преобладанія жидовъ въ общественной и хозяйственной жизни // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1939. – № 13. – С. 31-34.
441. Распоряжение м. кор. министра внутреннихъ дѣлъ № 347.347/1939. В. М. Приведеніе въ исполненіе установленій, относящихся къ полицейскимъ разрешеніямъ, заключаемымъ въ стать закона IV:1939. объ ограниченіи преобладанія жидовъ въ общественной и хозяйственной жизни // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1940. – № 3. – С. 35-44.
442. Свыше 1000 торговцевъ и ремесленниковъ будетъ переселено на угрорусскую територію // *Русская правда*. – 1940. – № 171. – С. 2.
443. Окончательное рѣшеніе // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1940. – № 47. – С. 27.
444. Окончательное рѣшеніе // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1940. – № 48. – С. 30-31.
445. Распоряжение м. кор. министра народной обороны число 55.000/През. отд. 1942. въ дѣлѣ проведенія постановленній арт. зак. XIV: 1942., относящихся къ военной повинности жидовъ // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1943. – № 5. – С. 9-13.
446. Распоряжение м. кор. министерства число 10.800/1944. М. Е. въ дѣлѣ сохранения мадьярской духовной жизни отъ письменныхъ творовъ жидовскихъ авторовъ // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1944. – № 23. – С. 1-5.
447. Державний архів Закарпатської області. – Ф. 47: Наджупан Ужанської жупи. – Оп. 1. – Спр. 402. Проект обов'язкової постанови про поселення циган, які проживають на території міста місцевого самоврядування Ужгорода, до створеного з метою врегулювання питання закритого табору. – На 5 арк.
448. Распоряжение м. кор. министра внутреннихъ дѣлъ № 363.500/1939. VII. а. Приостановленіе дѣйствованія сектъ, угрожающихъ интересамъ отечественной обороны // *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1939. – № 22. – С. 9-10.
449. Крізь пекло ГУЛАГів. (Документи, спогади, нариси) / Ред. О. Довганич; Передм. В. Приходько. – Ужгород: Поличка «Карпатського краю», 1996. – 185 с.
450. *Kárpátaljai közlöny* – Подкарпатский вѣстник. – 1939. – № 22. – С. 8-9.
451. Что съ оправданіемъ православныхъ священниковъ? // *Русская правда*. – 1940. – № 25. – С. 2.

452. Что съ оправданіемъ Греко-восточныхъ священниковъ? // Русская правда. – 1940. – № 153. – С. 2.
453. Водовозов В. В. Новая Европа / В. В. Водовозов. – Прага: Пламя, 1925. – 160 с.

ЗМІСТ ДОДАТКІВ¹

1. Постанова № 312.000/1939. В. М. угорського королівського міністра внутрішніх справ про підтвердження права євреїв обирати депутатів до державних зборів. – 6.05.1939 р.
2. Постанова № 6.200/1939. М. Е. угорського королівського міністерства про тимчасовий устрій державного управління повернутої до Угорської Святої Корони Підкарпатської території. – 22.06.1939 р.
3. Постанова № 6.210/1939. М. Е. угорського королівського міністерства про виконання завдань державної безпеки, зокрема нагляду за іноземцями, на повернутій до Угорської Святої Корони Підкарпатській території. – 22.06.1939 р.
4. Постанова № 25.964/1939. І. М. угорського королівського міністерства юстиції щодо регулювання судового та прокурорського діловодства на повернутих до Угорської Святої Корони Підкарпатських територіях. – 22.06.1939 р.
5. Постанова № 5.800/1939. М. Е. угорського королівського міністерства щодо організаційних положень юстиції, які стосуються повернутих до Угорської Святої Корони Підкарпатських територій. – 23.06.1939 р.
6. Постанова № 5.910/1939. М. Е. угорського королівського міністерства щодо початку дії угорського цивільного судочинства у кримінальних справах на повернутій до Угорської Святої Корони Підкарпатській території. – 23.06.1939 р.
7. Постанова № 5.920/1939. М. Е. угорського королівського міністерства щодо поширення на приєднану до Угорської Святої Корони Підкарпатську територію чинності правових норм цивільного судового та не судового процесу. – 23.06.1939 р.
8. Постанова № 14.500/1939. В. М. угорського королівського міністра внутрішніх справ про встановлення назв населених пунктів, а також територіальний поділ управлінських представництв і повітів на повернутій Підкарпатській території. – Червень 1939 р.
9. Постанова № 70.000/1939. В. М. угорського королівського міністра внутрішніх справ про набуття чинності Постановою № 6.210/1939. М. Е., а також територіальний поділ угорського королівського поліцейського управління прикордонної області та угорських королівських поліцейських представництв прикордонної області. – 30.06.1939 р.
10. Керівникові ужанського управлінського представництва. – 10.08.1939 р.
- 11. Розпорядження м. кор. министерства ч. 7.720/1939. М. Пр. в дѣль проведена в дѣйство IV. зак.: 1939 о ограничено преобладания жидов в публичном и господарском житю. – 18.08.1939 р.**
12. Розпорядження м. кор. министерства ч. 7.800 з року 1939. М. Пр. в дѣль організації і заповнення посад (довжностей) публичной служби на подкарпатских територіях, вернувшихся к М. Св. Коронѣ. – 19.08.1939 р.
- 13. Розпорядження м. кор. министерства ч. 7.790/1939. М. Пр. Проведена в дѣйство законных постановлень, относячихся до управльня муниципальнаго и общиннаго выборочаго права жидов, як и относительно членства жидов в муниципальных комиссиях и в общинных заступительствах. – 19.08.1939 р.**
- 14. Розпорядження м. кор. министерства ч. 7.300 1939. М. Пр. в дѣль проведена в дѣйство 7-го §-а VI. зак.: 1939 о ограничено заволодѣния публичным и господарским житьем жидами. – 26.08.1939 р.**
15. Распорядженіе м. кор. министерства № 8.020/1930. М. Е. въ дѣль установления правилъ чрезвычайнаго судопроизводства. – 28.08.1939 р.
16. Къ народу Угорщины! – 1.09.1939 р.
17. Распорядженіе м. кор. министерства № 8.110/1939. М. Е. Ограниченіе права образования обществъ. – 1.09.1939 р.
18. Распорядженіе м. кор. министерства № 8.120/1939. М. Е. объ ограничении права собраний. – 1.09.1939 р.
- 19. Распорядженіе м. кор. министерства № 8.130/1939. М. Е. Изгнание и подверженіе подь полицейскій надзоръ и сохранение. – 1.09.1939 р.**
20. Распорядженіе м. кор. министерства № 8.140/1939. М. Е. Контроль печати. – 1.09.1939 р.
21. Распорядженіе м. кор. министерства № 8.150/1939. М. Е. Контроль произведеній иностранной печати. 1.09.1939 р.
22. Распорядженіе м. кор. министерства № 8.260/1939. М. Е. о разширеніи дѣйствія нѣкоторыхъ распоряженій, выданныхъ въ связи съ чрезвычайными маневрами. – 1.09.1939 р.
23. Распорядженіе м. кор. министерства № 8.280/1939. М. Е. о правительственныхъ комиссарахъ для мобилизації державы. – 1.09.1939 р.

¹ Документи, номери і назви яких виділено у «Змісті», **вкрадені плагіатором** в Ігоря Мазурка.

24. Распоряжение м. кор. министерства № 8.300/1939. М. Е. об обязанности установить цены предметов. – 2.09.1939 р.

25. Распоряжение м. кор. министерства № 8.360/1939. М. Е. в деле введения в жизнь постановлений о землевладельческой политике предотвращения (ограничения) захвата позиций в общественной и хозяйственной жизни жидами. – 8.09.1939 р.

26. Заходи, пов'язані зі створенням Ужгородського відділу контррозвідки. – 10.10.1939 р.

27. Распоряжение м. кор. министра торговли и путей сообщения № 100.502/1940. К. К. М. по делу применения и приведения в исполнение постановлений, определенных для жидов в кругу приведения в оборот товаров, служащих для целей общественного потребления посредством организаций, установленных под комиссионерским или иным названием. – 10.02.1940 р.

28. Загальні муніципальні збори королівського міста з правом самоврядування Комарно. Обов'язкова постанова про порядок роботи загальних зборів муніципальної комісії. – 16.02.1939 р.

29. Загальні муніципальні збори королівського міста з правом самоврядування Комарно. Обов'язкова постанова про організацію та про порядок роботи малих муніципальних зборів.

30. Распоряжение м. кор. министерского председателя № 1.430/1940. М. Е. о дополнении распоряжения за № 8.950/1939. М. Е., изданного в деле установления объема периодических газет, производимых на ротационной и листовой печатных бумагах и урегулирования некоторых с ними связанных вопросов. – 24.02.1940 р.

31. Распоряжение м. кор. министерства № 1.440/1940. М. Е. по делу переходных установлений, находящихся в связи с вступлением в действие правовых норм по делам в роисповдным на возвратившихся к Мадьярской Святой Коронѣ подкарпатских территориях. – 24.02.1940 р.

32. Распоряжение м. кор. министерства № 1.460/1940. М. Е. в деле записи в торговый регистр мадыарского или русского названия фирмы, действующих на обратно присоединенной подкарпатской территории фирм. – 24.02.1940 р.

33. Распоряжение м. кор. министра внутренних дел № 1.550/1940. kih. по делу приведения в исполнение высочайшего указа о милости, изданного Его Ясновельможностью Господиномъ Регентомъ дня 28. февраля 1940. года касательно проступковъ, входящихъ в кругъ дѣтельности полицейскихъ уголовныхъ судовъ. – 6.03.1940 р.

34. Распоряжение м. кор. министра внутренних дел № 11.200/1940. по делу единовременных всеобщих контрольных прописокъ (заявлений). – 3.04.1940 р.

35. Распоряжение м. кор. министра торговли и путей сообщения № I ad. 211.819/1940. IV. 4. в деле пользования угрорусскимъ языкомъ в почтовой службѣ. – 3.04.1940 р.

36. Распоряжение м. кор. министра внутренних дел № 500/1940. VII/б. по делу личной явки иностранныхъ гражданъ, пребывающихъ в предѣлахъ государства. – 25.04.1940 р.

37. Розподіл справ управління віце-губернатора комітату Берег від 21 серпня 1941 р. – 21.08.1941 р.

38. Распоряжение м. кор. министерства число 1.750/1942. М. Е. в деле ограничения обороту и взятия под запретъ полевогогосподарскихъ и лѣсогосподарскихъ недвижимостей, находящихся в власности жидовъ. – 18.03.1942 р.

39. Місто місцевого самоврядування Ужгород, Губернатору. – 10.07.1944 р.

40. Проект обов'язкової постанови про поселення циган, які проживають на території міста місцевого самоврядування Ужгорода, до створеного з метою врегулювання питання закритого табору. – 12.07.1944 р.

41. Панові оперативному урядовому вповноваженому, м. Ужгород. Впорядкування циганського питання. 15.07.1944 р.

ПІСЛЯМОВА

Пропоноване читачам дослідження вирішує, на нашу думку, важливу і актуальну наукову проблему, суть якої полягає у виявленні особливостей правового становища регіону з метою врахування даного теоретичного знання для більш глибокого та об'єктивного розуміння еволюції державотворчих процесів історико-географічних земель України, у з'ясуванні специфіки співвідношення особи, су-

спільства і держави на теренах Закарпаття у 1939-1944 рр., коли край перебував у складі Королівства Угорщина.

Дискусивне розуміння досягнень сучасної історико-правової науки, синтетичне застосування методологічних підходів при аналізі значного емпіричного матеріалу з предмету дослідження дозволяють сформулювати такі висновки.

Правове становище Закарпаття у складі гортистської Угорщини є складним політико-правовим феноменом, до сутнісних проявів якого можемо віднести статус регіону як адміністративно-територіальної одиниці, а також просторово і хронологічно визначену модель співвідношення особи, суспільства і держави на його теренах. Ця модель відображає динамічну взаємодію інституційного, нормативного і сутнісного компонентів, перші два з яких функціонально поєднуються через державний (політичний) режим. Останній є також тим змістовим каркасом, котрий визначає якісні характеристики правового становища у конкретному історико-правовому контексті і через який корелюються всі інші його елементи – система державних органів та установ, коло їхніх повноважень, наявність і дієвість місцевого самоврядування, особливості адміністративно-територіального статусу. Сутнісна складова правового становища ладу проявляється через сутність державного (політичного) режиму і є аксіологічною моделлю-телеотипом суспільно-владних відносин, яка одночасно є й механізмом їх реалізації.

Системно-синтетична природа режиму не дає можливості абсолютного виокремлення юридичної (формально-правової), політологічної (реальна картина функціонування державної влади) і філософсько-правової (ідеали, цілі, цінності права) складових цього явища без порушення його цілісності та об'єктивної картини. Таке розуміння явища зумовило вибір його класифікаційних параметрів у руслі досліджуваної проблеми, а саме: сутнісні виміри, що зумовили загальні засади співіснування особи, суспільства і держави, та субстанційно-функціональний інструментарій інституціалізації цих процесів на Закарпатті у 1939-1944 рр.

Державний (політичний) режим в Угорщині за часів правління регента М. Горті характеризується рисами й ознаками, які не ідентифікують його як тоталітарний, фашистський, чи режим військової диктатури. З іншого боку, поза сумнівом, зміст політико-правових відносин у країні в розглядуваний період не можна вважати таким, що відповідає принципам демократії. В юридичному аспекті, на нашу думку, гортизм є авторитарною системою, яка зі вступом країни у Другу світову війну почала еволюціонувати у військово-поліцейську державу, і тільки за часів короткого правління нілашистів перетворилася в диктатуру, якій притаманні риси нацистського режиму.

Встановлення та функціонування цієї системи на теренах нинішнього Закарпаття (на Підкарпатті) здійснювалося в аналогічному руслі, хоча й мало свою специфіку та деякі принципи відмінності. У цьому контексті можна зауважити таке. По-перше, попри сам акт окупації краю угорською армією окупаційний режим як реальний механізм тотального пригнічення місцевого населення мав місце тільки за часів правління військової адміністрації

(березень-червень 1939 р.) та військового управління регіоном (березень-листопад 1944 р.). При цьому застосування схожих методів відображало не стільки офіційний курс уряду, скільки свавілля військових. По-друге, з липня 1939 р. по березень 1944 р. на теренах нинішнього Закарпаття діяла цивільна адміністрація – регентський комісаріат Підкарпатської території, жителі якої дістали повноправне громадянство Угорської держави з усіма юридичними та фактичними наслідками, що надає цей статус, і не розглядалися владою як окуповане населення.

Правове становище Закарпаття у складі Угорщини найбільш чітко й повно простежується через діяльність специфічного квазіавтономного утворення, яке практично не мало реальних самоврядних повноважень, – регентського комісаріату Підкарпатської території. Воно характеризується окремими управлінськими структурами, властивими тільки для цього регіону (регентський комісар, Комісія пропозицій), які на власний спосіб підпорядковувалися державним органам Угорщини, мали особливий статус, повноваження, порядок формування; особливою нормативною базою, джерелами якої були законодавство Угорської держави, нормативні акти регентського комісаріату, а також (на початковому етапі) правові акти попереднього режиму (Чехословацька Республіка), якщо вони не суперечили цим першим двом; єдиною та ідентичною з усіма іншими частинами країни системою судових і правоохоронних органів, які не мали на Закарпатті жодних надзвичайних повноважень чи додаткової компетенції порівняно із загальноугорськими; посиленою військовою присутністю, яка, однак, не вилилась у домінування військових у кадровому питанні та у здійсненні ними управлінського процесу. Винятком є початковий і завершальний етапи угорської присутності в регіоні, коли мало місце військове управління.

Автор доходить висновку про те, що в юридичній площині регентський комісаріат Підкарпаття не виконував функцій окупаційної адміністрації, а був особливим засобом інкорпорації «знову приєднаних територій» у політико-правову систему Угорщини.

Проведений комплексний аналіз стану дотримання угорською владою основних особистих і громадянських прав місцевого населення дає підстави вважати, що: 1) на Закарпатті, як і по всій Угорщині, існувала узаконена, доволі розгалужена, однак не тотальна система контролю за громадянами та обмеження багатьох їхніх свобод; при цьому чиновники і службовці краю підлягали окремим перевіркам на «благонадійність» з огляду на їх недавнє перебування у складі іноземної держави; 2) партійна і громадська діяльність у регіоні характеризувалася деякою різноманітністю, місцеві лідери могли висловлювати певне незадоволення офіційною політикою уряду, однак реальної опозиційності та плюралізму

не допускалося; 3) навіть з огляду на доволі жорстке виборче законодавство Угорщини офіційний Будапешт не зважився на залучення краян до виборчого процесу, обмежившись кооптацією представників Закарпаття до парламенту; попри явне порушення політичних прав місцевого населення та чинного законодавства, подібний механізм забезпечив мінімальну спадковість у сфері електоральних традицій краю; 4) жорстка, а потім тотальна дискримінація єврейського населення (за винятком деяких категорій) здійснювалася передусім в економічній сфері, і не тільки на теренах Закарпаття, а й в усій Угорщині; фашистські методи щодо євреїв почали застосовуватися після приходу до влади нілашистів.

У галузі національної політики та державно-конфесійних відносин угорська влада діяла в руслі авторитарної шовіністичної ідеології «святостефанізму». Особливим у процесах денацифікації та мадяризації краю було те, що, крім традиційних форм і методів, офіційний Будапешт намагався нав'язати місцевому населенню концепцію його окремішності від українців і належності до так званого «угроруського народу», який споконвічно перебував під патронатом Угорської держави. Неугорське, зокрема українське населення регіону вважалося «молодшим братом» угорського народу, у правовому аспекті було з ним рівноправним і формально не підлягало будь-якій дискримінації за національною ознакою. Єврейське населення Закарпаття, зі свого боку, відчувало на собі жорстку дискримінацію в усіх сферах суспільного життя і своїм статусом не відрізнялося від інших євреїв, які проживали в Угорщині. Знищення їх як окремо взятої нації почалося з приходом до влади угорських фашистів.

Владне регулювання міжконфесійних відносин на нормативному рівні здійснювалося через заборону одних церков і фінансування інших, що свідчить про активне державне втручання в цю сферу. Офіційний Будапешт також активно використовував суперечності між керівництвом провідних релігійних конфесій задля посилення свого впливу в регіоні. Традиційні для римо-католиків преференції здобули греко-католики (уніати), а потім також і православні. Тобто в релігійних відносинах мала місце компромісна стратегія Угорщини щодо українського населення краю, абсолютна більшість якого нале-

жала до двох останніх релігійних напрямів.

Система органів управління, їхні структура і компетенція, а також комплекс державно-владних заходів, який було реалізовано в регіоні, система способів і методів їх здійснення характеризують правове становище Закарпаття у 1939-1944 рр. такими рисами. Перш за все, це відсутність принципової різниці між Підкарпатською територією та іншими частинами Угорщини з огляду на співвідношення структури і повноважень державних органів та органів місцевого самоврядування, на форми й методи практичного втілення владного впливу на населення, яке рідко виходило за рамки законодавчого поля. Другою рисою є двояке ставлення до статусу регіону як такого та до його жителів: це знайшло відображення, з одного боку, в певному лібералізмі у політичній сфері, проявами якого були, зокрема, лояльне ставлення до маріонеткової опозиції, участь місцевих депутатів у роботі угорського парламенту, проекти автономії краю, а з іншого – у посиленій активності каральних органів, яка була об'єктивно викликана необхідністю впровадження нової політико-правової системи і нейтралізації прихильників старої на фоні участі Угорщини у війні. Репресії, однак, не мали превентивного і масового характеру, а колишні та потенційні супротивники уряду не підлягали тотальному та безкомпромісному знищенню. Третя риса – нетоталітарне спрямування офіційної ідеології «святостефанізму», плюралізм тенденцій у векторах державної політики щодо регіону, формах і методах її здійснення. Ці чинники свідчать про авторитарну сутність державного (політичного) режиму, який гортистська Угорщина реалізовувала на теренах Закарпаття в період діяльності регентського комісаріату Підкарпатської території.

Вважаємо, що зміст і результати нашого дослідження зумовлюють подальшу розробку таких наукових проблем: комплексний аналіз нормотворчої та адміністративної діяльності регентського комісаріату Підкарпаття; правового статусу і діяльності партій та громадських організацій краю в 1939-1944 рр.; структури, повноважень та функціонування судових і правоохоронних органів у регіоні; особливостей організації місцевого самоврядування; правового регулювання у сфері національної політики.

Далі до Вашої уваги – автореферат кандидатської дисертації І. Мазурка.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Мазурок Ігор Олегович

УДК 34 (091) : 94 (477.87) «1939/1944»

**ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ ЗАКАРПАТТЯ У 1939-1944 рр.
(Історико-правове дослідження)**

Спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права, історія правових і політичних вчень

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня **кандидата юридичних наук**

Київ-2009

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі теорії та історії держави і права Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Науковий керівник: кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права Київського національного університету імені Тараса Шевченка **Чехович Валерій Анатолійович**.

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент АПрНУ, керівник департаменту з діяльності правоохоронних органів РНБО **Ярмиш Олександр Назарович**; кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права і порівняльного правознавства Ужгородського національного університету **Гомонай Василь Васильович**.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дисертаційного дослідження. Перебуваючи після Першої світової війни у складі різних держав, що змінювали одна одну, українське населення Закарпаття накопичило унікальний досвід національного самозбереження, державотворення та змагань до об'єднання в єдину, незалежну Українську державу, виробивши при цьому специфічні правові традиції щодо права і влади. Наступність цих традицій, що тяжіли до визнання права як важливого інструменту соціального регулювання, дала змогу виробити культуру законслухняності й поваги до державних інституцій. Розуміння названих особливостей правосвідомості, які збереглися до сьогодні, сприятиме оптимізації адміністративної реформи, регіональної політики, відносин у системі співвідношення місцевого самоврядування та державного управління на сучасному етапі. Відповідно до цього, виникає нагальна потреба в розкритті еволюції традицій державотворення та особливостей функціонування правових інститутів на Закарпатті в нерозривному зв'язку з попереднім і наступними історичними періодами їх розвитку.

Тема є актуальною, насамперед, для вирішення нагального завдання – уникнення упередженого тлумачення статусу українців, які в ХХ ст. були відірвані від України у складі СРСР, висвітлення змагань на створення ними специфічних форм взаємовідносин із титульною нацією задля збереження національної ідентичності. Унікальність традиційної багатовікової толерантності населення краю в царині міжнаціональних стосунків актуалізує

вивчення їх юридичного аспекту і ролі держави в цьому процесі; дослідження моделей співіснування націй у поліетнічних утвореннях, обопільних намагань українських та угорських політичних сил в умовах авторитарного режиму правовим шляхом побудувати толерантні взаємини сприятиме адекватному розумінню неоднозначних і делікатних моментів в історії відносин обох народів у світлі спільних європейських перспектив.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана як частина загального плану науково-дослідної роботи кафедри теорії та історії держави і права юридичного факультету Київського національного університету ім. Т. Шевченка відповідно до бюджетної теми № 06БФ042-01 «Механізм адаптації законодавства у сфері прав громадян України до законодавства Європейського Союзу», номер державної реєстрації 0106U006631.

Мета і завдання дослідження. Основною метою дисертації є з'ясування особливостей правового становища Закарпаття в 1939-1944 рр. і розкриття правових аспектів взаємодії та співвідношення особи, суспільства й держави в регіоні.

Поставлена мета досягається в ході вирішення таких конкретних завдань: 1) розглянути гносеологічні, онтологічні і праксеологічні аспекти компонентного складу правового становища як такого, визначити юридичні характеристики окупаційного режиму та режиму військової диктатури; 2) дати загальну характеристику політико-правової системи гортистської Угорщини в контексті особливостей її функціонування на Закарпатті у розглядуваний

період; 3) проаналізувати основні підходи центральної влади та регіональної політичної еліти до визначення статусу Закарпаття у складі Угорщини, що знайшли відображення у проектах автономії краю, визначити ступінь їх реального втілення у правову дійсність; 4) розкрити специфіку інституційної основи правового становища Закарпаття у складі Угорщини, зокрема системи адміністративно-територіального поділу, структури та співвідношення повноважень місцевих і центральних органів, місця й ролі в ньому військових та правоохоронних відомств; 5) визначити загальну спрямованість та еволюцію нормативно-правових засад процесу реалізації влади і основних тенденцій державної політики Угорщини на Закарпатті крізь призму визнання та дотримання основних громадянських прав і свобод.

Об'єктом дослідження виступають суспільно-політичні відносини на Закарпатті у 1939-1944 рр., під час перебування краю у складі Королівства Угорщина.

Предметом дослідження є правове становище Закарпаття у 1939-1944 рр. у складі Королівства Угорщина як політико-правова модель взаємовідносин між особою, суспільством і державою в регіоні у досліджуваній період.

Методи дослідження. В основу дослідження правового становища Закарпаття у 1939-1944 рр. покладено принципи синтетичності та мультипарадигмальності наукового знання. Це зумовило застосування системи таких методів і підходів, зокрема: *діалектичного методу* – для виявлення особливостей становлення і функціонування державно-правових інститутів у регіоні; *системного методу* – для визначення місця, ролі, напрямів взаємодії інституційного і нормативного компонентів державного (політичного) режиму Угорщини та їхніх взаємовпливів із елементами закарпатського соціуму; *історико-правового методу* – для з'ясування характеристик державного (політичного) режиму та правового становища в контексті конкретної історичної ситуації, факторів, що вплинули на їхню динаміку; *синергетичного підходу* – для класифікації політичної системи Угорщини як відкритої чи закритої, розкриття впливу коливань її внутрішньої і зовнішньої політики та конфлікту інтересів правлячої верхівки на політико-правові процеси в краї; *методу формальної юридичної логіки* – для визначення основних понять юридичних конструкцій, адекватного розуміння і тлумачення змісту нормативного компоненту функціонування державного (політичного) режиму Угорщини в регіоні; *соціологічного методу* як засобу ідентифікації динаміки співвідношення формального права і реальної правової дійсності на Закарпатті в 1939-1944 рр.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період із середини березня 1939 р. (ліквідація Карпатської України) до кінця жовтня 1944 р. (прихід радянських військ у регіон), коли територія, яка

сьогодні практично збігається з межами Закарпатської області України, входила до складу Королівства Угорщина (Magyar Kirólvárat) і мала офіційну назву «Підкарпатська територія», або «Підкарпаття» (Kárpátaljai).

Джерельну базу дослідження становлять нормативні акти – закони Угорського парламенту, укази регента Горті, розпорядження угорського уряду, окремих міністерств, регентських комісарів Підкарпаття та інших органів і посадових осіб, які діяли в регіоні. Використано також періодичні видання того часу, спогади учасників подій. В основу дисертації лягли теоретико-правові праці Ф. Бенетона, А. Венгерова, М. Джиласа, В. Каленського, В. Кітаєва, В. Котюка, В. Кулапова, В. Лемака, Ю. Лейбо, С. Линецького, А. Малька, М. Марченка, А. Медушевського, В. Нерсесянца, Е. Онана, С. Рябова, Д. Сарторі, В. Селіванова, В. Сухоноса, В. Тененбаума, Ю. Тихомирова, Ю. Тихонравова, В. Чіркїна, О. Ярмиша, а також історико-правові дослідження Ю. Бисаги, В. Гончаренко, В. Кульчицького, М. Настюка, Б. Тищика, В. Чеховича. Використано роботи історичного характеру, що стосуються теми дисертації. Це праці М. Адама, Б. Албонці, О. Барана, М. Болдижара, Г. Вашаша, В. Гомоная, І. Гранчака, О. Данко, О. Довганича, Б. Желіцкі, Д. Каллаї, Л. Контлера, П. Магочія, В. Маркуся, М. Ормош, Р. Офіцинського, З. Пашкуя, А. Пекара, А. Пушкаша, Л. Тілковського, Ч. Фединець, В. Худанича, А. Чизмадіа, П. Чучки.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що вперше у вітчизняній юридичній науці проведене комплексне дослідження особливостей правового становища Закарпаття (Підкарпатської території) у 1939-1944 рр. у складі Королівства Угорщина, охарактеризовано нормативно-інституційну основу реалізації державної влади в регіоні, проаналізовано рівень законодавчого забезпечення та реального дотримання основних громадянських прав місцевого населення.

Наукова новизна роботи полягає в такому.

1. Вперше, з юридичної точки зору, доведено, що місцеве населення не розглядалося як вороже чи окуповане, а мало статус громадян Угорщини. Обмеження його особистих і політичних прав, незавершеність автономістських процесів значною мірою були зумовлені війною в Європі. Правове регулювання національних і міжконфесійних відносин визначалося асиміляторською та денацифікаторською ідеологією святостефанізму, сутність, способи і методи реалізації якої були авторитарними.

2. Обґрунтовано думку, згідно з якою репресії Угорської держави щодо населення регіону за часів регентського комісаріату були не масовими та превентивними, а вибірковими, що характерно для авторитарного режиму. Доведено, що чітко зафіксована на нормативному рівні дискримінація єврейського населення здійснювалася по всій Угорщині

й була загальноєвропейською тенденцією. Геноцид євреїв на Закарпатті (і відповідно, його законодавче забезпечення) розпочався лише після фактичної ліквідації суто гортистського режиму та окупації країни німецько-фашистськими військами.

3. Дістало подальший розвиток вирішення проблеми принципової різниці етапів реалізації державно-владної політики Угорщини на Закарпатті, якісні характеристики якої змінювалися в такій послідовності: правління військової адміністрації – діяльність регентського комісаріату Підкарпаття – фактичне панування угорських фашистів (нілашистів). Юридичні аспекти специфіки кожного етапу полягають у тому, що: з моменту вторгнення угорської армії 15 березня 1939 р. до введення цивільної адміністрації 27 червня 1939 р. в регіоні діяв військовий окупаційний режим, а не військова диктатура. Запровадження специфічного квазіавтономного утворення – регентського комісаріату Підкарпаття – було спрямоване на включення регіону в державно-правове поле Угорщини і характеризує режим цього етапу як стабілізаційно-інкорпуючий. Прихід до влади угорських фашистів кардинально змінив внутрішню і зовнішню політику країни, тому ототожнення даного етапу з режимом гортизму не вбачається коректним.

4. Підтверджено, що в політико-правовому аспекті позиція офіційного Будапешта щодо правового становища Закарпаття та його мешканців характеризується явним превалюванням поліцейських тенденцій над окремими спорадичними проявами лібералізму – певною лояльністю до ворогів режиму, існуванням маріонеткової опозиції, обмеженим квазіплюралізмом у суспільно-політичному житті. Подібна модель реалізації влади дозволяє розглядати Закарпаття (і його правове становище) не як окупаційну зону, де здійснювалася військова диктатура, а як особливу адміністративно-територіальну одиницю Угорщини, де існував авторитарний режим.

5. Уточнено структурну будову такого явища, як правове становище, в якій виділено інституційний, нормативний і сутнісний компоненти, а в якості іманентно-змістового каркасу – державний (політичний) режим. Останній позиціонується як просторово-часова модель взаємовідносин особи, суспільства і держави, основні складові якої є водночас критеріями її ідентифікації. З цих позицій підтверджено висновки новітніх історичних досліджень щодо авторитарної природи гортистського режиму.

6. Введено в науковий обіг масив архівних документів та опублікованих нормативних актів Угорщини, які дотепер практично не використовувалися в історико-правових дослідженнях. Це дозволяє по-новому інтерпретувати політико-правові процеси, що відбувалися на теренах нинішнього Закарпаття в досліджуваній період, зокрема, у сфері

державно-конфесійних відносин; у питаннях дотримання особистих і громадянських прав місцевого населення; у ставленні влади до опозиції; а також у питаннях щодо офіційного статусу краю у складі Угорщини та класифікації державного (політичного) режиму, який діяв у регіоні.

Практичне значення одержаних результатів полягає в можливості, з одного боку, глибше зрозуміти еволюцію політико-правових процесів в історико-географічних регіонах України та специфіку правової свідомості їх населення, а з другого – використати особливості такого досвіду в сучасній вітчизняній практиці державотворення. Сформульовані в дисертації висновки можуть знайти застосування в таких сферах:

1) у *науковій* – для подальшої наукової розробки проблеми динаміки та особливостей державно-правового розвитку в контексті історії держави і права України та країн Європи, при написанні окремих комплексних праць з історії держави і права всіх українських земель, зокрема і Закарпаття, що охоплювали б увесь період їх історичного розвитку;

2) у *правотворчій* – законодавці та представники інших правотворчих органів можуть скористатися ними для інтенсифікації та поглиблення правової реформи в Україні, зокрема: а) для оптимального проведення політичної та адміністративної реформ, удосконалення системи місцевого самоврядування з урахуванням регіональних традицій у цих галузях; б) для подальшої роботи зі створення стабільної та ефективної законодавчої бази з метою цивілізованого врегулювання міжнародних і міжконфесійних відносин;

3) у *навчально-методичній* – в процесі підготовки фахівців-юристів, зокрема в ході викладання навчальних дисциплін «Теорія держави і права», «Історія держави і права України», «Історія держави і права зарубіжних країн».

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною і оригінальною науковою роботою. Сформульовані основні положення, які характеризують наукову новизну дослідження, теоретичне і практичне значення його результатів є особистим внеском здобувача у вирішення поставленої проблеми.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Результати дисертаційного дослідження доповідалися на міжнародних конференціях: «Теорія і практика євроінтеграційних процесів вищої освіти і науки» (Ужгород, 2006), «Правові та фінансові механізми муніципального управління» (Київ, 2007), «Актуальні питання конституційно-правового статусу національних меншин: український та зарубіжний досвід» (Ужгород, 2007). Тези всіх виступів, а також підготовлені на їх основі статті опубліковано.

Структуру роботи обумовлено метою та завданнями дослідження. Дисертація складається зі

вступу, трьох розділів, поділених на вісім підрозділів, висновків, додатків та списку використаних джерел.

Повний обсяг дисертації становить 218 сторі-

нок; він включає, зокрема, список використаних джерел у кількості 453 найменувань, поданий на 42 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У *Вступі* обґрунтовано актуальність обраної теми, показано її зв'язок з науковими програмами, планами, темами; визначено мету і завдання, об'єкт і предмет дослідження; розкрито методологічну основу роботи, джерельну базу та рівень історіографічної розробки; окреслено її хронологічні рамки; сформульовано наукову новизну і вказано на практичне значення дисертації.

У першому розділі *«Закарпаття в контексті функціонування політичної системи гортистської Угорщини»* показано методологічну основу дослідження, проаналізовано його джерельну базу та історіографію, дано політико-правову характеристику статусу Закарпаття у складі Угорської держави.

У підрозділі 1.1. *«Методологічна основа та джерельна база дослідження, історіографія проблеми»* описано систему методів і підходів, застосування якої уможливило якомога повне та об'єктивне розуміння досліджуваних явищ, охарактеризовано комплекс джерел із проблеми та її історіографію.

Історико-правові дослідження, що здійснюються в руслі доповнюваності та діалогу парадигм, поєднують у собі три складові: сучасну філософію як дискурс світорозуміння; філософію права як методологію і методику правових досліджень; історіофілософію як загальну методологію власне історії як науки. Аналіз правового становища та державного (політичного) режиму значною мірою зумовлюється специфікою простору й часу їх існування, різницею між формальними нормами та реальними правовідносинами, оцінкою явищ правового життя минулого з уникненням сучасного їх тлумачення та накладання на них модерних юридичних конструкцій, концепцій і понять. Даний аналіз зумовлений також неможливістю абсолютного виокремлення юридичної, політологічної і філософсько-правової складових цих явищ без порушення їх цілісної та об'єктивної картини. Відтак використання в роботі діалектичного та синергетичного підходів, системного, функціонального, історичного, соціологічного, порівняльно-правового, формально-юридичного методів уможливило всебічний аналіз предмету дослідження.

Джерельну базу дисертації склали: угорські закони; розпорядження уряду, які конститували статус Закарпаття у складі Угорщини, регулювали процеси реалізації влади в краї та основні права і свободи громадян. Реальну практику функціонування владних структур у регіоні відображено в актах центральних і місцевих адміністративних та

правоохоронних органів, повідомленнях і донесеннях посадових осіб, документах інструктивно-аналітичного характеру. Сюди також належать проекти автономії краю, статистичні дані, тогочасна преса, спогади і щоденники учасників подій. Масив неопублікованих джерел включає понад п'ятдесят справ із восьми фондів Державного архіву Закарпатської області (ДАЗО). Історіографія представлена узагальнюючими і вузькоспеціальними дослідженнями історичного та історико-правового аспекту проблеми і відображає різноманітні оцінки проявів гортистського режиму на Закарпатті.

У підрозділі 1.2. *«Політико-правові характеристики статусу Закарпаття в складі Угорської держави»* розглядається системно-структурна природа правового становища та державного (політичного) режиму, подається загальна характеристика політичної системи гортистської Угорщини.

Правове становище Закарпаття а період 1939-1944 рр. визначається його правовим статусом та існуючим державним (політичним) режимом і проявляється через специфіку регіону як адміністративно-територіальної одиниці у складі Угорщини, особливості системи діючих тут державних і правових інституцій, своєрідність процесів реалізації державної влади, дотримання прав і свобод у краї. В державному (політичному) режимі, що є змістовим каркасом правового становища, виділено інституційний, нормативний і сутнісний компоненти, які трансформуються в параметри його класифікації. Сутнісні виміри зумовлюють загальні засади співіснування суспільства і держави, характер співвідношення особи, громадських інститутів закарпатського соціуму та Угорської держави.

В Угорщині за часів правління Горті не було тоталітарного режиму німецького, італійського чи радянського зразка, не було створено класичної фашистської корпоративної системи, а політико-правову ситуацію в країні не можна класифікувати як військову диктатуру. Мав місце авторитарний державний (політичний) режим, жорсткість якого посилилася відповідно до геополітичної ситуації в Європі.

Другий розділ *«Нормативно-інституційний механізм організації державної влади на Закарпатті у 1939-1944 рр.»* присвячено процесам входження Закарпаття в політико-правовий простір Угорщини та конститування системи адміністративних, судових і правоохоронних структур у регіоні.

У підрозділі 2.1. *«Запровадження державних*

і правових інститутів Угорщини на Закарпатті висвітлюється послідовність включення краю у правову систему Угорщини, аналізуються події, пов'язані з наданням регіону автономії.

Загарбання Закарпаття 15 березня 1939 р. розглядалося керівництвом Угорщини не як акт окупації, а як життєво необхідний для країни крок, спрямований на відновлення історичної справедливості, порушеної Тріанонським договором, повернення «братніх народів» під крило Угорської держави в руслі ідеології святостефанізму. З 18 березня по 27 червня 1939 р. у краї діяла військова адміністрація – централізована колегіальна управлінська вертикаль, яка продовжувала виконувати функції ще чехословацького державного механізму. Формально вона співпрацювала з місцевими представниками й не мала легальних надзвичайних повноважень, крім тих, які безпосередньо впливали із ситуації бойових дій.

Процес конституювання угорських правових норм у регіоні здійснювався поетапно, без радикальної зміни старого правового режиму на новий, без введення надзвичайного, репресивного чи дискримінуючого місцевого населення законодавства. Якщо не брати до уваги не санкціоновані центральним урядом свавільні дії військових, Закарпаття не мало статусу окупаційної зони з окремим правовим режимом. Період правління військової адміністрації не являв собою військову диктатуру, а передбачався як початковий, перехідний етап перед встановленням у краї цивільного управління, що підтверджується створенням регентського комісаріату Підкарпаття та процесами, пов'язаними з наданням краю автономії.

Аналіз останніх досліджень засвідчує, що кількість відповідних проектів, статус їхніх авторів та рівень процедури обговорення зумовлювали потенційно високу можливість їх втілення в життя; однак представлені проекти, які декларували деякі правові гарантії та окреслювали певні юридичні механізми збереження національної ідентичності українців Закарпаття, не могли задовольнити ні населення краю, ні його політичну еліту. Через геополітичну ситуацію та суперечності всередині керівництва Угорщини вони не були реалізовані, однак стали свідченням доволі цивілізованих намагань влади інкорпорувати великий неугорський анклав.

У підрозділі 2.2. «*Правовий статус регентського комісаріату Підкарпаття*» розглядаються адміністративний поділ, особливості системи адміністративних органів, посадових осіб та органів місцевого самоврядування, установлених Угорською державою на Закарпатті.

У краї було створено специфічну, порівняно з іншими регіонами Угорщини, управлінську інституцію – регентський комісаріат Підкарпатської території на чолі з регентським комісаром. Терито-

ріально край поділявся на три адміністративні експозитури (області) і дванадцять округів зі звичайним для воєнного часу правовим режимом. Статус регентського комісара поєднував компетенцію губернатора адміністративно-територіальної одиниці Угорщини, місцевих представництв і деяких міністерств, а порядок призначення посадових осіб адміністративно-територіальних одиниць краю, обсяг їхньої компетенції свідчать про жорстку централізацію влади в регіоні навіть на повітовому рівні.

Місцеве самоврядування в Угорщині й на Закарпатті в період гортизму в системно-структурному, організаційному та кадровому аспектах багато в чому було складовою державного управління. Формальна і фактична залежність представницьких органів територіальних громад краю від центрального уряду, суміщення надзупаном представницьких, адміністративних та правоохоронних функцій, призначення, а не обрання місцевих представників, врахування їхньої минулої політичної діяльності свідчили про відсутність реальних механізмів здійснення місцевого самоврядування в регіоні.

Регентський комісаріат передбачався як перехідна модель перед наданням краю автономії і проіснував до приходу радянських військ у вигляді квазіавтономного утворення. Специфіка цієї інституції, як і правового становища Закарпаття загалом, в юридичному контексті полягає в тому, що це була не окупаційна адміністрація, а особлива форма інкорпорації «знову приєднаних територій» у політико-правову систему Угорщини, з урахуванням місцевих та геополітичних реалій.

У підрозділі 2.3. «*Організація судових та правоохоронних органів на Закарпатті*» аналізуються їхні структура та повноваження, специфіка у співвідношенні із загальноугорськими.

Структура і функції судових органів, що діяли на Закарпатті, порядок призначення суддів були ідентичні загальноугорським. Наявність спеціалізованих судів та колегій, розгалужена їх мережа на території краю свідчать про застосування саме судової процедури при вирішенні соціальних конфліктів. Перехід до нової судової системи та заміна військового судочинства на цивільне здійснювалися в регіоні з дотриманням наступності процесуальних дій. Значна кількість справ вирішувалася в адміністративному порядку управлінськими та правоохоронними структурами на місцях, що вказує на суттєву роль останніх у процесі здійснення правосуддя. Особливих, спеціальних судових органів, підпорядкованих армії і створених тільки для функціонування в межах регіону, не існувало. Існувало прискорене («статаріальне») судове провадження з усіма ознаками надзвичайного та особливого суду. Часова і просторова дискретність даної інституції, її колегіальний характер, обмеженість компетенції суворо визначеним переліком тяжких злочинів, дотримання багатьох прав обвинуваченого дозволяють

вбачати в ній орган квазіправосуддя. Судових чи позасудових інституцій та процедур, створених тільки на Закарпатті чи спеціально для регіону, не існувало.

Структура та повноваження поліції в регіоні не відрізнялися від загальноугорських, а наявність прикордонної поліції зумовлювалася геополітичною специфікою краю. Право цих органів на досудові репресії та переслідування осіб за політичне минуле, апеляція на дії поліції не до суду, а до міністра внутрішніх справ створювали підґрунтя для порушення прав людини в рамках нормативного поля. Жандармерія підпорядковувалася військовому міністерству й одночасно виконувала розпорядження адміністративних органів, фактично суміщаючи наглядові, поліцейські, адміністративні та каральні функції. Прокуратура діяла в рамках судової системи, виконувала функції державного обвинувачення, слідувала за дотриманням законності під час слідчого та судового процесів, могла сама порушувати і розслідувати кримінальні справи. Адвокатура практично цілковито була під контролем держави. Армія продовжувала відігравати значну роль у процесі управління краєм, а контррозвідка, незважаючи на формально вузьке коло відання, фактично користувалася надзвичайними повноваженнями.

Третій розділ *«Особливості реалізації державної влади та дотримання прав і свобод на Закарпатті»* розкриває специфіку співвідношення особи, суспільства та держави в регіоні в період 1939-1944 рр.

У підрозділі 3.1. *«Форми і методи реалізації державної влади на Закарпатті»* аналізується система правового регулювання, яка реалізовувалася Угорщиною на теренах краю.

Політика центрального уряду на Закарпатті, як і по всій Угорщині, проводилася в рамках надзвичайного військового законодавства, що вплинуло на форми і методи діяльності адміністративного апарату на місцях. Процедура «виправдання» як механізму відсіву ненадійного контингенту засвідчила частково неспроможність, частково небажання нової влади вилучити з громадсько-політичного життя всіх опонентів та її здатність йти на компроміс у межах реалій управлінської сфери та здорового глузду. Роботи з оборони вітчизни, експропріації вказують на значний ступінь втручання держави у свободу індивіда, однак названі заходи здійснювалися в рамках законодавства воєнного часу й не допускали тотального контролю влади над особою, не робили її абсолютно беззахисною перед владною системою краю. Мешканці Закарпаття були повноправними угорськими громадянами і в рамках концепції «Великої Угорщини» та чинного законодавства не розглядалися як окуповане населення. Щоправда, потрібно вказати на потужні спроби військових кіл перетворити Закарпаття в зону військового правління та окупаційну територію. Однак подібні на-

магання не набули масштабного втілення в офіційному процесі реалізації влади.

Інтенсивність і методи впливу на супротивників режиму змінювалися залежно від зовнішніх та внутрішніх чинників; загалом, якщо залишити осторонь єврейське питання, вони залишалися в рамках авторитарних тенденцій. Репресії Угорської держави на Закарпатті були вибірковими, не масовими й не мали превентивного характеру. Такі акції проводилися здебільшого військовим відомством. Найбільшу інтенсивність і почасти свавільний характер вони мали на двох етапах – у період управління військовою адміністрацією та під час правління нілашистів. Тиск чинився на супротивників режиму – партизан, комуністів, діячів Карпатської України за їхній активний опір і непокору владі. Виняток становили євреї, які після відставки Горті та фактичної зміни режиму підлягали геноциду. Загалом ці тенденції, а також відсутність образу «ворога народу» і публічних процесів із цього приводу, відсутність фактів розстрілу заручників як відповіді на опір, адекватність міри покарання вчиненим у воєнний час злочинам вказують на жорстку авторитарну, однак не тоталітарну сутність режиму.

У підрозділі 3.2. *«Дотримання основних громадянських та політичних прав місцевого населення»* розглядаються процеси, пов'язані з визнанням та забезпеченням Угорською державою основних прав людини на Закарпатті.

У цій галузі існувала нормативно забезпечена та розгалужена система контролю над індивідом, завдяки якій будь-яку потенційно можна було так чи інакше репресувати. Здійснювалася відкрита дискримінація єврейського населення за національною ознакою. Відсутність вільної преси, ліберального виборчого законодавства, ефективного партійного плюралізму та незалежного від держави громадського сектора значною мірою позбавляли місцеве населення можливості впливати на політичні процеси. Регулювалися досліджувані відносини переважно через адміністративні, а не судові процедури, при цьому міри покарання обмежувалися штрафами та незначними строками ув'язнення. Позитивним було те, що місцеву політичну еліту не було знищено, вона офіційно продовжувала свою діяльність і навіть дозволяла собі певну критику влади, зрозуміло, у форматі «святостефанської» ідеології.

Зважаючи на воєнну ситуацію, специфічне геополітичне розташування регіону, така картина з дотриманням основних прав місцевого населення є характерною для авторитарного режиму.

У підрозділі 3.3. *«Правове регулювання національного питання та владно-конфесійні відносини на Закарпатті»* розкривається характер державного впливу в національній та релігійній сферах суспільного життя краю.

Владна політика в зазначених галузях мала дискримінаційний характер, етатистський зміст та

авторитарну сутність. Її особливостями були: надання преференцій угорському та німецькому населенню і жорстке обмеження в правах євреїв; обстоювання владою ідеї «угроруського» народу, який начебто є окремим від українського і братнім угорському; зважена політика щодо провідних конфесій краю. Останній фактор є показовим, оскільки релігійна належність у регіоні традиційно ідентифікувала національну і навпаки.

Визначальною у досліджуваних процесах була ідеологія «святостефанізму», яка не була тоталітарною. Аналіз нормативної основи правового регулювання національного питання на Закарпатті, форм і методів його здійснення дозволяє класифікувати режим як авторитарний, антиукраїнський, спрямований на створення комплексу «угроросса», «молодшого брата» угорського народу. Така політика реалізовувалася шляхом репресій та ізоляції українофілів (як радянських, так і галичанських «незалежних»), стимуляції русофільського, білоемігрантського напрямку. Разом з тим були намагання згладити національні суперечності шляхом довготривалих нерадикальних заходів, роз'яснювальної роботи як серед представників титульної нації, так і серед інших національностей, зрозуміло, з метою денационалізації та цілковитого підпорядкування етнополітичної свідомості місцевого населення ідеї угорської державності.

У **Висновках** дисертації підбиваються підсумки дослідження, визначаються основні результати, що зумовили самостійність та значимість роботи. Дискурсивне розуміння досягнень сучасної історико-правової науки, синтетичне застосування методологічних підходів при аналізі значного емпіричного матеріалу з предмету дослідження дозволяють сформулювати такі висновки.

1. Правове становище Закарпаття у складі гортистської Угорщини є складним політико-правовим феноменом, сутнісними проявами якого були статус регіону як адміністративно-територіальної одиниці, а також просторово і хронологічно визначена модель співвідношення особи, суспільства і держави на його теренах. Ця модель відображає динамічну взаємодію інституційного, нормативного і сутнісного компонентів, перші два з яких функціонально поєднуються через державний (політичний) режим. Останній слугує змістовим каркасом, котрий визначає якісні характеристики правового становища у конкретному історико-правовому контексті і через який корелюються всі інші його елементи – система державних органів та установ, коло їхніх повноважень, наявність і дієвість місцевого самоврядування, особливості адміністративно-територіального статусу. Сутнісна складова правового становища проявляється через сутність державного (політичного) режиму.

2. Державний (політичний) режим в Угорщині за часів правління регента М. Горті не ідентифіку-

ється як тоталітарний, фашистський чи режим військової диктатури. В юридичному аспекті гортизм є авторитарною системою, яка зі вступом країни у Другу світову війну почала еволюціонувати у військово-поліцейську державу, і тільки за часів короткого правління нілашистів перетворилася в диктатуру, якій притаманні риси нацистського режиму.

Функціонування цієї системи на Закарпатті здійснювалося в аналогічному руслі, однак мало свою специфіку. В цьому контексті можна зауважити таке. По-перше, попри сам акт окупації краю угорською армією окупаційний режим як реальний механізм тотального пригнічення місцевого населення існував тільки в періоди правління військової адміністрації (у березні-червні 1939 р.) та військового управління регіоном (у березні-листопаді 1944 р.). При цьому застосування подібних методів відображало не стільки офіційний курс уряду, скільки свавілля військових. По-друге, з липня 1939 р. по березень 1944 р. на Закарпатті діяла цивільна адміністрація – регентський комісаріат Підкарпатської території, яка дістала повноправне громадянство Угорської держави з усіма юридичними та фактичними наслідками, що надає цей статус, і населення Закарпаття не розглядалося владою як окуповане.

3. Правове становище Закарпаття у складі Угорщини найбільш чітко й повно простежується через діяльність специфічного квазіавтономного утворення, яке практично не мало реальних самоврядних повноважень, – регентського комісаріату Підкарпатської території. Воно характеризується: 1) окремими управлінськими структурами, характерними тільки для цього регіону (регентський комісар, Комісія пропозицій), які на власний спосіб підпорядковувалися державним органам Угорщини, мали особливий статус, повноваження, порядок формування; 2) особливою нормативною базою, джерелами якої були законодавство Угорської держави, нормативні акти регентського комісаріату, а також (на початковому етапі) правові акти попереднього режиму (Чехословацька Республіка), якщо вони не суперечили першим двом; 3) єдиною та ідентичною з усіма іншими частинами країни системою судових і правоохоронних органів, які не мали на Закарпатті жодних надзвичайних повноважень чи додаткової компетенції порівняно із загальноугорськими; 4) посиленою військовою присутністю, яка, однак, не вилилась у домінування військових у кадровому питанні та у здійсненні ними управлінського процесу.

В юридичній площині регентський комісаріат Підкарпаття був не окупаційною адміністрацією, а особливим засобом інкорпорації «знову приєднаних територій» у політико-правову систему Угорщини.

4. Стан дотримання угорською владою основних прав місцевого населення свідчить про те, що:

1) по всій країні діяла узаконена, розгалужена, однак не тотальна система контролю за громадянами, що передбачала обмеження багатьох їхніх свобод; чиновники і службовці краю підлягали окремим перевіркам на «благонадійність» з огляду на їх перебування у складі іноземної держави; 2) партійна і громадська діяльність у регіоні відрізнялася деякою різноманітністю, місцеві лідери могли проявляти певне незадоволення політикою уряду, однак реальної опозиційності та плюралізму не допускалося; 3) Будапешт не зважився на залучення краян до виборчого процесу, обмежившись кооптацією представників Закарпаття до парламенту, що забезпечило мінімальну спадковість у сфері електоральних традицій краю; 4) жорстка, а потім тотальна дискримінація єврейського населення (за винятком деяких категорій) здійснювалася передусім в економічній сфері, і не тільки на Закарпатті, а й в усій Угорщині, а нацистські методи щодо євреїв почали застосовуватися після приходу до влади нілашистів.

5. Правове регулювання національної політики та державно-конфесійних відносин здійснювалося в руслі авторитарної шовіністичної ідеології «святостефанізму». Особливим у процесах денацифікації та мадяризації краю було нав'язування місцевому населенню ідеї його окремішності від українців і належності до так званого "угорського народу", який споконвічно перебував під патронатом Угорської держави. Неугорське населення регіону вважалось «молодшим братом» угорського народу, у правовому аспекті було з ним рівноправним і формально не підлягало будь-якій дискримінації за національною ознакою. Єврейське населення Закарпаття дискримінувалося в усіх сферах суспільного життя і своїм статусом не відрізнялося від інших євреїв Угорщини.

Владне регулювання міжконфесійних відносин на нормативному рівні здійснювалося через заборону одних церков і фінансування інших. Офіцій-

ний Будапешт також активно використовував суперечності між керівництвом провідних релігійних конфесій задля посилення свого впливу в регіоні. Традиційні для римо-католиків преференції здобули греко-католики (уніати), а потім також і православні. У релігійних відносинах мала місце компромісна стратегія Угорщини щодо українського населення краю, абсолютна більшість якого належала до двох останніх релігійних напрямів.

6. Правове становище Закарпаття в період 1939-1944 рр. характеризується: по-перше, відсутністю принципової різниці між Підкарпатською територією та іншими частинами Угорщини з огляду на співвідношення структури і повноважень державних органів та органів місцевого самоврядування, форми й методи практичного втілення владного впливу на населення, яке рідко виходило за рамки законодавчого поля; по-друге, двоєким ставленням до статусу регіону як такого: з одного боку – певний лібералізм у політичній сфері, що виявився в лояльному ставленні до маріонеткової опозиції, участі місцевих депутатів в угорському парламенті, проєктах автономії Закарпаття тощо, з іншого – посилена активність каральних органів, яка була об'єктивно викликана необхідністю впровадження нової політико-правової системи і нейтралізації прихильників старої на фоні участі Угорщини у війні (репресії, однак, не мали превентивного і масового характеру, а уряд не піддавав своїх колишніх і потенційних супротивників тотальному та безкомпромисному знищенню); по-третє, ситуацією, за якої шовіністичне спрямування офіційної ідеології «святостефанізму», плюралізм тенденцій у векторах державної політики щодо регіону, формах і методах її здійснення свідчать про авторитарну сутність державного (політичного) режиму, який гортистська Угорщина реалізовувала на Закарпатті в період діяльності регентського комісаріату Підкарпатської території.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Мазурок І. О. Державний режим: поняття та структура / І. О. Мазурок // Часопис Київського університету права. – 2005. – № 3. – С. 44-47.
2. Мазурок І. О. Проєкти автономії Закарпаття у складі Угорщини у 1939-1944 рр.: політико-правовий аспект / І. О. Мазурок // Актуальні проблеми юридичних наук у дослідженнях учених. – № 56 // Міліція України. – 2006. – № 8. – С. 3-9.
3. Мазурок І. О. Правовий статус єврейського населення Підкарпаття у 1939-1944 рр. / І. О. Мазурок // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – К.: Інститут держави і права ім. В. Корещького НАН України, 2006. – Вип. 34. – С. 140-147.
4. Мазурок І. О. Правові основи діяльності регентського комісаріату Підкарпаття у 1939-1944 рр. / І. О. Мазурок // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – К.: Інститут держави і права ім. В. Корещького НАН України, 2006. – Вип. 35. – С. 116-122.
5. Мазурок І. О. Типи державних режимів та їх класифікація / І. О. Мазурок // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. – 2007. – Вип. 7. – С. 26-30.
6. Мазурок І. О. Правовий статус партій та громадських організацій на Підкарпатті 1939-1944 рр. / І. О. Мазурок // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. – 2007. – Вип. 8. –

С. 22-26.

7. Мазурок І. О. Судова система на Підкарпатті у 1939-1944 рр. / І. О. Мазурок // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. – 2008. – Вип. 9. – С. 66-69.
8. Мазурок І. О. Правове положення ЗМІ на Підкарпатті у 1939-1944 рр. / І. О. Мазурок // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – К.: Інститут держави і права ім. В. Корецького НАН України, 2008. – Вип. 40. – С. 91-95.
9. Мазурок І. О. Особливості державного режиму в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку / І. О. Мазурок // Конституційна держава та права людини й основоположні свободи: Україна та європейський досвід: Монографія / Авт. кол.: О. М. Ващук, І. О. Мазурок, В. В. Навроцький, М. В. Савчин (керівник авт. кол.), П. А. Трачук. – Ужгород: Вид-во «Мистецька Лінія», 2008. – 348 с. – С. 234-259.

Мазурок І. О. Правове становище Закарпаття у 1939-1944 рр. (історико-правовий аспект). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія правових і політичних вчень. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2009.

У роботі розкрито поняття правового становища та сутнісних параметрів державного (політичного) режиму як його змістового каркасу. Дано загальну характеристику політико-правової ситуації в гортистській Угорщині, висвітлено основні етапи становлення її державних і правових інституцій на території Закарпаття у 1939-1944 рр. Досліджено структуру специфічної управлінської вертикалі, що діяла в краї, – регентського комісаріату Підкарпатської території, її співвідношення із системою місцевого самоврядування, розглянуто статус та повноваження судових і правоохоронних відомств, що діяли в регіоні, показано роль армії у процесі здійснення владних повноважень. Здійснено аналіз проектів автономії Закарпаття, висловлено думку щодо реальності перспектив її впровадження. Охарактеризовано ситуацію у сфері дотримання угорською владою основних громадянських і політичних прав місцевого населення, зокрема: права на життя, свободу пересування, національних, релігійних та інших прав. Зроблено висновок щодо авторитарної сутності державного (політичного) режиму, який реалізовувався Угорщиною на Закарпатті у 1939-1944 рр., відсутності окупаційного режиму та режиму військової диктатури в регіоні, наявності ознак квазіавтономного утворення у регентському комісаріаті Підкарпатської території.

Ключові слова: правове становище, державний (політичний) режим, авторитаризм, реалізація державної влади, автономія, адміністративна експозитура (область), регентський комісаріат Підкарпатської території.

Thor Mazurok. Legal situation of Transcarpathia in 1939-1944 (a historical-legal study). – Manuscript.

Thesis for a Candidate of Sciences degree in Law, speciality 12.00.01. – Theory and History of State and Law; History of Political and Legal Teachings. – Kyiv Taras Shevchenko National University. – Kyiv, 2009.

The thesis focuses on the notion of legal situation and essential parameters of a political regime as its conceptual framework. In the paper the political-legal situation in Horthy Hungary as well as the main stages of the formation of its state and legal institutions on the territory of Transcarpathia in 1939-1944 is described.

The structure of the specific administrative division – the regent's commissariat of Subcarpathia – functioning in the region is examined; its correlation with the system of local government is studied, the status and powers of judicial and law-enforcement authorities functioning in the region are considered, the role of the army in the process of exercising governmental powers is shown.

The drafts of Transcarpathian autonomy are analyzed; the possible prospects for its introduction are considered and assessed. The paper explores how the Hungarian government observed the fundamental civil and political rights of the local population, the right to life, the right to free movement, and national, religious and other rights in particular.

The author draws a conclusion on the authoritarian essence of the political regime that was realized by Hungary on the territory of Transcarpathia in 1939-1944, the absence of the occupation regime and the garrison state in the region and the existence of the features of the quasi-autonomous formation in the regent's commissariat of Subcarpathia.

Keywords: legal situation, political regime, autonomy, regent's commissariat of Subcarpathia, administrative expositure (oblast'), the exercise of state power.

Мазурок І. О. Правовое положение Закарпатья в 1939-1944 гг. (историко-правовой аспект). – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.01 – теория и история государства и права, история правовых и политических учений. – Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко. – Киев, 2009.

В диссертации освещается правовое положение Закарпатья в составе хортистской Венгрии. Само поня-

тие «правовое положение» рассматривается в качестве политико-правового феномена, системными составляющими которого выступают статус региона как административно-территориальной единицы и государственный (политический) режим, который тут функционировал. Сущность правового положения проявляется через сущность государственного (политического) режима. Обосновывается мнение, что государственный (политический) режим времени правления регента М. Хорти был авторитарным, а не тоталитарным.

В работе раскрываются особенности правового статуса Закарпатья в составе Венгрии, специфика форм и методов реализации государственной власти в исследуемый период. Отмечается, что оккупационный режим как реальный механизм тотального угнетения местного населения имел место только во время правления военной администрации (март-июнь 1939 г.) и военного управления регионом (март-ноябрь 1944 г.), а с июля 1939 г. по март 1944 г. на Закарпатье действовала гражданская администрация – регентский комиссариат Подкарпатской территории, жители которой получили полноправное венгерское гражданство и не рассматривались властью как оккупированное население. Регентский комиссариат Подкарпатской территории характеризуется как специфическое квазиавтономное образование, которое не имело реальных автономных полномочий в составе Королевства Венгрия. В юридическом аспекте регентский комиссариат Подкарпатской территории не представлял собой оккупационную администрацию, а был особым средством инкорпорации Закарпатья в политико-правовую систему Венгрии.

В диссертации рассматривается степень признания и обеспечения венгерской властью основных прав местного населения, сделан вывод об авторитарной сущности государственной политики в данной сфере. Это подтверждается: отсутствием тотальной системы контроля над гражданами и ограничения их свобод; наличием и обеспечением некоторых гражданско-политических прав; отсутствием единой государственной идеологии тоталитарного толка. Показано, что правовое регулирование национальной политики и межконфессиональных отношений было направлено на денацификацию и мадяризацию края. Особенностью этих процессов было навязывание местному населению идеи его отдельности от украинцев и принадлежности к так называемому «угрорусскому народу», который изначально пребывал под патронатом Венгерского государства. При этом невенгерское население региона формально было равноправным с венгерским. Евреи на Закарпатье подвергались дискриминации во всех сферах общественно-политической жизни и по своему статусу не отличались от остальных евреев Венгрии.

В работе сделан общий вывод о том, что правовое положение Закарпатья в 1939-1944 гг. характеризуется: отсутствием принципиальной разницы в статусе Подкарпатской территории и других частей Венгрии; отчетливыми различиями в формах и методах практического осуществления властного влияния на население в периоды военного правления, деятельности регентского комиссариата Подкарпатской территории и с приходом к власти венгерских фашистов; авторитарной сущности государственного (политического) режима, который реализовывался властью в регионе во времена хортизма.

Ключевые понятия: правовое положение, государственный (политический) режим, авторитаризм, реализация государственной власти, автономия, административная экспозитура (область), регентский комиссариат Подкарпатской территории.

ПРО АВТОРА

Мазурок Ігор Олегович, кандидат юридичних наук, доцент Закарпатського державного університету (ЗакДУ), народився 2 вересня 1972 р. в м. Ужгород, у сім'ї викладачів УжДУ. 1989 р. закінчив із медаллю ужгородську загальноосвітню середню школу № 15 і вступив до історичного факультету УжДУ (тепер Ужгородський національний університет), який закінчив із червоним дипломом 1994 р. Одночасно здобув вищу юридичну освіту після заочного навчання на юридичному факультеті УжДУ. У 1994-2002 рр. працював учителем історії в загальноосвітній середній школі № 15, м. Ужгород. З вересня 2002 р. працював викладачем кафедри теорії та історії держави і права Ужгородського державного інституту інформатики, економіки і права (пізніше – ЗакДУ), де читав для студентів цього закладу

вищої освіти, а також студентів Київського університету права (філія при ЗакДУ) такі нормативні та спеціальні курси: «Основи римського права», «Філософія права», «Еристика», «Соціологія права», «Порівняльне правознавство», «Проблеми реалізації правових норм», «Методика і реалізація наукових досліджень в юриспруденції» та інші. 2009 р. в Київському національному університеті ім. Т. Шевченка захистив кандидатську дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата юридичних наук на тему: «Правове становище Закарпаття у 1939-1944 рр. (історико-правове дослідження)». Автор понад 15-ти наукових публікацій, співавтор колективної монографії «Конституційна держава та права людини й основоположні свободи: Україна та європейський досвід» (Ужгород, 2008), інших праць.

Мазурок О. С. (Ужгород)

НЕКРОЛОГ

ПАМ'ЯТІ ПРОФЕСОРА МИХАЙЛА ТИВОДАРА (1936-2017)

20 жовтня 2017 р. на 82-му році життя відійшов у Вічність відомий український учений-етнолог, педагог вищої школи, доктор історичних наук, почесний професор Ужгородського національного університету, активний громадський діяч Михайло Петрович Тиводар.

Народився М. Тиводар 7 лютого 1936 р. в селі Бедевля (нині Тячівського району Закарпатської області) в родині середніх статків Петра Васильовича та Оксани Іванівни (дівоче прізвище Вайнагій) Тиводарів. Навчався в Бедевлянській неповній середній школі й закінчив там 6 класів. Позаяк у Бедевлі тоді не було 7-го класу, продовжувати навчання довелося в селі Тересва, куди щодня потрібно було добиратися пішки. Відтак Михайло три роки навчався в Тячівській середній школі, яку закінчив 1953 р. Здобувши середню освіту і успішно склавши вступні іспити, він того ж року став студентом історичного факультету Ужгородського державного університету.

1958 р. М. Тиводар склав на «відмінно» впускні державні іспити з історії Стародавнього Сходу, Греції та Риму, а також успішно захистив дипломну роботу, здобувши фах історика. З 20 серпня

того ж року почав працювати вчителем історії Дубівської середньої школи. Там Михайло Петрович активно трудився до вересня 1966 р. Водночас він проводив етнографічні експедиції і працював над кандидатською дисертацією, адже паралельно навчався в заочній аспірантурі Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР (Київ) за спеціальністю «етнографія», куди вступив 1960 р.

Із середини жовтня 1966 р. Михайло Петрович розпочав свій трудовий шлях на історичному факультеті Ужгородського університету. Він став викладачем кафедри загальної історії, де читав студентам курси «Історія первісного суспільства» та «Основи етнографії».

У травні 1968 р. в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР М. Тиводар успішно захистив дисертацію на тему «Громадський і сімейний побут колгоспників Закарпаття (за матеріалами Закарпатської області)» (науковий керівник професор Г. Ю. Стельмах). В результаті йому було присвоєно науковий ступінь кандидата історичних наук зі спеціальності «етнографія», а також переведено на посаду старшого викладача, а відтак – і доцента кафедри загальної історії. Крім того,

М. Тиводар активно долучився до створення Закарпатського музею народної архітектури та побуту, який у червні 1970 р. прийняв перших відвідувачів.

На початку 70-х рр. М. Тиводара було безпідставно звинувачено в «українському буржуазному націоналізмі». Перший секретар Закарпатського обкому Компартії України Ю. Ільницький підняв навіть питання про звільнення М. Тиводара з роботи за те, що в одній зі своїх наукових статей той зробив покликання на працю «українського буржуазного націоналіста і ворога українського народу В. Кубійовича». За такий «ганебний» вчинок на засіданні парткому Ужгородського університету М. Тиводару було оголошено догану. Бюро Закарпатського обкому Компартії України погодилося «з рішенням парткому Ужгородського державного університету, який оголосив комуністу Тиводару М. П. догану із занесенням до облікової картки за некритичне ставлення до використання літератури при написанні статті «Народные традиции в полонинском пастушестве украинцев Раховщины». Вчений залишився працювати на історичному факультеті, але майже на ціле десятиліття його було обмежено в публікуванні наукових праць.

Упродовж 1968-1976 рр. Михайло Петрович трудився доцентом на кафедрі загальної історії. 1976 р. його було переведено на посаду доцента новоствореної кафедри історії УРСР, історіографії та джерелознавства, яку очолював професор Михайло Васильович Троян. На цій кафедрі М. Тиводар працював до 1988 р. Того ж таки року на історичному факультеті було створено кафедру історії Стародавнього світу, Середніх віків та історіографії, у відання якої перейшли і нормативні курси з історії первісного суспільства та етнографії. Тож Михайла Петровича як фахівця з етнографії було зараховано у штат кафедри історії Стародавнього світу, Середніх віків та історіографії.

Доленосними для М. Тиводара стали події, пов'язані з лібералізацією у другій половині 80-х рр. XX ст. політичного життя в Радянському Союзі. Його наукові та публіцистичні праці одна за одною стали з'являтися у фахових часописах та збірниках, а також у періодичних виданнях. Учений активно долучився до громадсько-політичного життя Закарпаття. Так, у липні 1989 р. Михайло Петрович увійшов до складу ужгородської міської ініціативної групи зі створення місцевого осередку Народного Руху України за перебудову (НРУ). Відтак його було прийнято до складу ради Ужгородської міськрайонної організації НРУ.

У березні 1990 р. М. Тиводара було обрано депутатом Закарпатської обласної ради. Ставши народним обранцем, він очолив в обласній раді депутатську групу «Демократична платформа», яка активно виступала за вихід України зі складу СРСР. З ініціативи Михайла Петровича це питання вперше в тогочасній УРСР було поставлене на голосування

в обласній раді. Крім того, М. Тиводар долучився до відродження на Закарпатті культурно-освітнього товариства «Просвіта», яке діяло в краї у 20-30-ті рр. XX ст. Упродовж 1991-1995 рр. як депутат обласної ради він брав активну участь у дискусіях з прихильниками «політичного русинства» і проводив цілеспрямовану роботу проти автономізації Закарпаття та спроб територіального розчленування України.

Паралельно з активною громадсько-політичною діяльністю Михайло Петрович продовжував займатися науково-педагогічною роботою на історичному факультеті. 1993 р. на істфаку відбулася чергова реорганізація. Курси історіографії та джерелознавства було закріплено за кафедрою нового і новітнього часу. Тож кафедра історії Стародавнього світу, Середніх віків та історіографії змінила свою назву. З того часу й досі вона називається так: кафедра історії Стародавнього світу і Середніх віків. Зміни не торкнулися курсів, які читав Михайло Петрович, і він залишився працювати на кафедрі історії Стародавнього світу і Середніх віків. Упродовж 2001-2004 рр. був завідувачем цієї кафедри. Тут він трудився майже до останніх днів свого життя, виховуючи молоде студентське покоління, залюблене в історію і культуру рідного краю. Саме на період роботи на кафедрі історії Стародавнього світу і Середніх віків припадають його найбільші досягнення як вченого-етнолога.

Насамперед слід згадати про захист М. Тиводаром докторської дисертації на тему «Традиційне скотарство Українських Карпат другої половини XIX - першої половини XX століть», який відбувся у квітні 1994 р. в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії НАН України. Дисертаційне дослідження Михайла Петровича було високо оцінене науковою спільнотою України. В результаті йому було присвоєно науковий ступінь доктора історичних наук. Того ж року за матеріалами дисертації було видано монографію, яка мала таку ж назву. В жовтні 1995 р. М. Тиводарові було присвоєно вчене звання професора.

Після 1995 р. Михайло Петрович відійшов від політичної діяльності, яка забирала від нього чимало сил та енергії. Відтепер він зосередив свою увагу на науково-педагогічній та громадській роботі. Зауважимо, що впродовж першої половини 90-х рр. М. Тиводар опублікував низку статей, в яких порушувалися різні аспекти народознавства Закарпаття. Ці матеріали лягли в основу книги «Закарпаття: народознавчі роздуми», яка побачила світ 1995 р. У ній висвітлено окремі аспекти історії та культури Закарпаття, проаналізовано етнографічну спадщину Ю. Гуци-Венеліна, О. Духновича, Т. Легоцького, В. Гнатюка, Ф. Потушняка.

За період роботи в Ужгородському університеті Михайло Петрович читав курси і спецкурси, пов'язані переважно з етнологічним циклом дисциплін: «Історія первісного суспільства», «Етногра-

фія», «Етнологія», «Історія і практика етноконфліктології», «Етнографія слов'янських народів», «Етнографія Закарпаття», «Народні промисли і ремесла України кінця XIX-XX століть», «Основи етнодержавознавства», «Етнічна історія населення Українських Карпат у II тисячолітті до н. е. - першій половині I тисячоліття н. е.».

З проголошенням незалежності України відчувалася нестача фахових вітчизняних навчальних видань з етнології. Тож Михайло Петрович вирішив заповнити цю лакуну. В результаті 1998 р. в Ужгороді вийшов друком його навчальний посібник «Етнологія». Це було, мабуть, перше в етнологічній науці України системне видання, тож його високо оцінила наукова громадськість. Згодом Міністерством освіти і науки України посібник було рекомендовано для навчання студентів історичних спеціальностей закладів вищої освіти, і він витримав ще два видання (Львів, 2004; Ужгород, 2010).

Та на цьому вчений не зупинився і 2011 р. видав ґрунтовне дослідження «Етнографія Закарпаття». У цій праці М. Тиводар розглянув основні етапи етнічної історії та простежив процес етногенезу українців Закарпаття. Значну увагу приділено також питанням етнографічного районування краю. На основі зібраних польових матеріалів та численних публікацій Михайло Петрович висвітлив основні аспекти традиційної культури українців Закарпаття – господарство, житло, одяг, особливості сімейних відносин і побуту, свята, звичаї, обряди і світоглядні уявлення. 2017 р. працю «Етнографія Закарпаття» було перевидано. Вчений також підготував монографічне дослідження про життя й наукові пошуки свого вчителя, знаного етнолога, археолога і письменника Ф. Потушняка, яке витримало два видання (2005 р. та 2010 р.). Не забував Михайло Петрович і про свою малу Батьківщину. Як наслідок, 2013 р. з-під його пера вийшла праця «Історія села Бедевля».

Загалом М. Тиводар опублікував близько 200 праць. Своїм науковим досвідом він щедро ділився з аспірантами та студентами. Під його керівництвом захистили кандидатські дисертації з етнології випускники історичного факультету Ужгородського

університету Михайло Зан, Олександр Малець, Василь Коцан та Оксана Кичак. Двоє аспірантів М. Тиводара – Петро Ференц і Павло Федака – стали кандидатами наук зі спеціальності «Історія України». Про його авторитет як ученого-етнолога свідчить і те, що він був науковим консультантом аспірантів із Польщі та Чехії, які стажувалися на кафедрі історії Стародавнього світу і Середніх віків.

Слід також звернути увагу на те, що М. Тиводар виступав опонентом на захистах кандидатських і докторських дисертацій зі спеціальності «Етнологія». Він був також членом редколегії журналів «Народна творчість та етнологія» (м. Київ), «Народознавчі зошити» (м. Львів), «Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія», «Історичні студії. Збірник наукових праць з проблем давньої і середньовічної історії та етнології».

За свою плідну працю у структурі вищої школи та активну громадянську позицію М. Тиводар нагороджений Почесною грамотою Президента України, орденом «За мужність» III ступеня, орденом «20 років Народному Руху України за перебудову». У жовтні 2014 р. М. Тиводара удостоєно звання «Заслужений професор УжНУ», яке є свідченням його особливих заслуг у розвитку науки та освіти, у підготовці кадрів вищої кваліфікації (кандидатів і докторів наук), його довголітньої наукової, освітньої та громадської діяльності. До 80-річчя вченого кафедра історії Стародавнього світу і Середніх віків ініціювала видання збірника матеріалів «Українці й народи Центрально-Східної Європи: культурна та історична спадщина» (упорядник Ігор Ліхтей), який побачив світ на початку 2016 р.

Попри свою потужну наукову діяльність, М. Тиводар був справжнім сем'янином, сердечно переймався долею кожного члена родини, дбав про добробут своїх рідних. Турбувався він також і про майбутнє своїх учнів...

Наукова еліта Ужгородського національного університету, колеги, друзі та учні Михайла Петровича з факультету історії та міжнародних відносин схилиють голови в жалобі та висловлюють щирі співчуття родині покійного, всім, кому довелось йти з ним пліч-о-пліч по життю.

Ліхтей І. М. (Ужгород)

ХРОНІКА ЖИТТЯ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ (ФАКУЛЬТЕТУ ІСТОРІЇ ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН) ДВНЗ «УжНУ» У 2017 р.

СІЧЕНЬ

16-29 січня студенти 6-го курсу заочної форми навчання проходили педагогічну практику (наукові керівники – доценти В. В. Міщанин, Я. А. Алешкевич, В. Б. Сурнін).

ЛЮТИЙ

2 лютого представлено виконуючого обов'язки декана новоствореного факультету історії та міжнародних відносин професора І. І. Вовканича.

2 лютого доцент кафедри історії Стародавнього світу і Середніх віків О. Ю. Кичак виступила з доповіддю «Культурно-антропологічний аналіз повсякдення закарпатських трудових мігрантів на початку ХХІ ст.» на міжнародній науково-практичній конференції «Міграція між Словаччиною і Україною: сучасний стан, ризики та прогнози» (м. Ужгород).

6 лютого відбувся захист педагогічної практики студентів 6-го курсу заочної форми навчання.

6 лютого - 19 березня студенти 5-го курсу денної форми навчання ОКР «спеціаліст» проходили педагогічну практику.

13 лютого розпочався весняно-літній навчальний семестр.

20-22 лютого студенти 5-го курсу заочної форми навчання проходили архівно-музейну та екскурсійну практику на базі архівів і музеїв м. Ужгорода (науковий керівник – старший викладач Ю. І. Ісак).

27 лютого - 12 березня студенти 4-го курсу денної форми навчання проходили педагогічну практику (наукові керівники – доценти Ю. В. Данилець, Я. А. Алешкевич, В. Б. Сурнін; факультетський керівник – доцент В. В. Міщанин).

28 лютого відбулася 71-а підсумкова наукова конференція професорсько-викладацького складу ДВНЗ «УжНУ».

БЕРЕЗЕНЬ

1 березня - 31 травня доцент кафедри історії України В. В. Кічера пройшов стажування на теологічному факультеті в Кошицях Католицького університету в Ружомбероку (Словаччина).

15 березня відбулася обласна науково-практична конференція «Новітня українська література в контексті виховання національно свідомої особистості» (Закарпатський інститут післядипломної педагогічної освіти, м. Ужгород), на якій із доповіддю на тему: «Розвиток монументальної пропаганди на Закарпатті в радянські часи» виступив професор, завідувач кафедри історії України Р. А. Офіцинський

20 березня - 9 квітня студенти 5-го курсу денної форми навчання ОКР «спеціаліст» проходили переддипломну практику (наукові керівники – доценти І. І. Скиба, Я. А. Алешкевич, В. Б. Сурнін).

22 березня доцент кафедри історії України Ю. В. Данилець виступив із доповіддю «Політика угорського уряду щодо православної церкви на Закарпатті в 1939-1944 рр.» на науковому семінарі «Проблеми Верещького перевалу в історичній ретроспективі» (м. Ужгород).

24-25 березня відбулася II Всеукраїнська наукова конференція «Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах» (м. Дніпро), на якій із доповіддю на тему «Аграрні реформи в Закарпатті (ХІХ ст.)» виступила професор кафедри історії України Н. М. Жулканич

28 березня доцент кафедри історії України Ю. В. Данилець виступив із доповіддю «Заснування та діяльність інтернату для православних гімназистів у м. Хуст» на міжнародній конференції «Православ'я та сучасність» (м. Пряшів, Словаччина).

КВІТЕНЬ

1 квітня доцент кафедри історії України Ю. В. Данилець виступив із доповіддю «Релігійна обрядність православного населення Закарпатської області УРСР в період правління М. Хрущова» на міжнародній конференції «Влада духовна і світська: взаємодія в соціокультурному просторі», присвяченій 500-річчю Реформації (м. Самара, Російська Федерація).

1 квітня - 1 липня доцент кафедри історії України Ю. В. Данилець пройшов наукове стажування на православному богословському факультеті Пряшівського університету (Словаччина).

3-5 квітня студенти 5-го курсу заочної форми навчання проходили педагогічну практику (наукові керівники – доценти В. В. Міщанин, Я. А. Алешкевич, В. Б. Сурнін).

5-6 квітня відбулася XVI міжнародна конференція «Держава, суспільство, церква в історії Росії XX-XXI століть» (м. Іваново, Російська Федерація), на якій із доповіддю на тему «Православні «відпусти» в Закарпатській області УРСР в період «хрущовської відлиги» на матеріалах звітів обласного уповноваженого у справах РПЦ» виступив доцент кафедри історії України Ю. В. Данилець.

7 квітня завідувач кафедри історії Стародавнього світу і Середніх віків доцент І. М. Ліхтей взяв участь у міжнародній науково-практичній конференції (м. Ужгород) і виступив із доповіддю на тему «Матуш Чак Тренчанський та Вацлав II у боротьбі за угорський трон на початку XIV ст.».

10 квітня відбувся захист педагогічної практики студентів 5-го курсу денної форми навчання ОКР «спеціаліст».

20-21 квітня відбулася I Міжнародна науково-практична конференція (м. Мукачєво Закарпатської області), на якій із доповіддю на тему «Історичні традиції естетичного виховання молоді в середовищі української діаспори Канади» виступила доцент кафедри історії України Т. І. Росул.

ТРАВЕНЬ

17-19 травня відбулася XIV Міжнародна наукова конференція «Археологія заходу України», присвячена 125-річчю від дня народження Ярослава Пастернака (1892-1969). В її роботі взяв участь і виступив із доповіддю на тему «Геральдичні мотиви на кахлях Королівського замку Нялаб» доцент кафедри історії Стародавнього світу і Середніх віків І. А. Прохненко.

ЧЕРВЕНЬ

3-9 червня студенти 4-го курсу денної форми навчання склали державний іспит на здобуття освітнього ступеня «бакалавр».

12 червня - 2 липня студенти 3-го курсу денної форми навчання, котрі навчаються за програмою підготовки офіцерів запасу, проходили архівно-музейну та екскурсійну практику (науковий керівник – старший викладач С. О. Ганус).

13-15 червня студенти 5-го курсу денної та 6-го курсу заочної форми навчання захищали дипломні роботи на здобуття ОКР «спеціаліст».

16-17 червня студенти 5-го курсу заочної форми навчання склали державний іспит на здобуття освітнього ступеня «бакалавр».

16-23 червня відбувся захист бакалаврських робіт студентами 4-го курсу денної форми навчання на здобуття освітнього ступеня «бакалавр».

ЛИПЕНЬ

1-21 липня студенти 2-го курсу кафедри історії Стародавнього світу і Середніх віків проходили етнографічну практику (науковий керівник – професор М. П. Тиводар).

3-24 липня студенти 2-го курсу кафедри історії України проходили етнографічну практику (наукові керівники – доценти П. Ю. Леньо, В. В. Коцан).

3-24 липня студенти 3-го курсу денної форми навчання проходили архівно-музейну та екскурсійну практику на базі архівів і музеїв Ужгорода та Львова (наукові керівники – старші викладачі О. С. Сліпецький, С. О. Ганус).

3-13 липня доценти кафедри історії України Ю. В. Славик і П. М. Худіш були учасниками літньої школи «Історія Голокосту та пам'ять в Україні», організованої Центром дослідження геноцидів і масових репресій історичного факультету Київського національного університету ім. Т. Шевченка, Українським центром вивчення історії Голокосту у співпраці з Меморіальним музеєм Голокосту США (м. Київ).

ВЕРЕСЕНЬ

4-17 вересня студенти 2-го року заочної форми навчання освітнього ступеня «магістр» проходили педагогічну практику на базі факультету історії та міжнародних відносин (факультетський керівник – доцент В. В. Міщанин).

18-22 вересня відбулася 49-а Міжнародна конференція середньовічної археології «Виготовлення, обробка та зберігання їжі в середньовіччі та ранньому новому часі» (м. Зволєн, Словаччина), на якій доцент кафедри історії Стародавнього світу і Середніх віків І. А. Прохненко виступив із доповіддю на тему «Асортимент їжі та особливості її зберігання на замках північно-східної частини Гірського Потисся».

18-24 вересня студенти 2-го року заочної форми навчання освітнього ступеня «магістр» проходили переддипломну практику.

28 вересня заступник декана факультету, доцент кафедри історії Стародавнього світу і Середніх віків Н. П. Керецман виступила з доповіддю на тему «Чеські педагоги в освітньому просторі України» на міжнародній науково-практичній конференції «Чехи і словаки на Підкарпатській Русі: збереження історичної пам'яті та культурної спадщини для нащадків» (м. Ужгород). У цій конференції взяв участь доцент кафедри історії України Ю. В. Данилець, який виступив із доповіддю на тему «Діяльність архієпископа Савватія (Врабеца) на Підкарпатській Русі в контексті церковної політики Чехословаччини».

29 вересня відбулася XIV науково-практична конференція «Військово-політичний та соціально-економічний розвиток Середнього Подністров'я у середні віки та новий час» (м. Хотин, Україна), на якій із доповіддю на тему «Товарні текстильні пломби Середнянського замку» виступив доцент кафедри історії Стародавнього світу і Середніх віків І. А. Прохненко.

ЖОВТЕНЬ

3-4 жовтня було проведено науковий семінар «Схід Заходу» (м. Кошице, Словаччина), на якому з доповіддю на тему «Гірське Потисся в IX-XII ст.» виступив доцент кафедри історії Стародавнього світу і Середніх віків І. А. Прохненко.

4-5 жовтня відбулася наукова конференція «Життя та благословенні труди преподобного Олексія (Кабалюка)», приурочена до 140-річчя від дня народження та 70-річчя від дня смерті православного святого Закарпаття (1877-1947). На конференції з доповіддю на тему «Діяльність преподобного Олексія (Кабалюка) у світлі нових архівних документів» виступив доцент кафедри історії України Ю. В. Данилець.

11 жовтня відбулася VII Всеукраїнська науково-практична конференція Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника «Археологія & Фортифікація України», на якій із доповіддю на тему «Питання хронології Середнянського замку» виступив доцент кафедри історії Стародавнього світу і Середніх віків І. А. Прохненко.

16 жовтня - 5 листопада студенти 2-го року денної форми навчання освітнього ступеня «магістр» проходили переддипломну практику.

19 жовтня відбулися наукові читання в ДВНЗ «УжНУ», присвячені 90-річчю з дня народження доктора історичних наук, професора, академіка Міжнародної Слов'янської академії наук, заслуженого працівника народної освіти України Івана Михайловича Гранчака (1927-2000). У них взяли участь 16 науковців, дипломатів та журналістів.

21 жовтня відбувся науковий симпозіум «Фальшування грошей в історії Словаччини» (м. Пряшів, Словаччина), на якому з доповіддю на тему «Фальшування монет у Королівському замку» виступив доцент кафедри історії Стародавнього світу і Середніх віків І. А. Прохненко.

24 жовтня в Ужгородському національному університеті відзначено міжнародний день ООН.

26 жовтня доцент кафедри нової і новітньої історії та історіографії І. О. Шніцер організував та провів науковий семінар, присвячений 60-й річниці Угорської революції 1956 р.

26-27 жовтня відбулася Міжнародна науково-практична конференція «Міжетнічні взаємодії в етноконтактній зоні (Шості читання пам'яті І. А. Анцупова)» (м. Тараклія, Молдова), в якій взяли участь представники кафедри історії України.

26-28 жовтня відбувався VIII Міжнародний симпозіум «Румунсько-українські відносини: історія та сучасність» (м. Ташнад, Румунія), на якому з доповіддю на тему «Радянська монументальна пропаганда в румунських селах Закарпаття» виступив доцент кафедри історії України П. Ю. Леньо.

30 жовтня доцент кафедри історії Стародавнього світу і Середніх віків Н. П. Керецман виступила з доповіддю на тему «Культурологічні аспекти Реформації» на семінарі «Реформація як контрапункт на зламі Середньовіччя та Нового часу: регіональні аспекти подій і трактувань» (м. Ужгород).

31 жовтня відбулася Міжнародна наукова конференція «Репресії тоталітарних режимів проти Церкви», присвячена 70-річчю мученицької смерті владика Мукачівської греко-католицької єпархії Т. Ромжі (1911-1947) (м. Ужгород). На конференції з доповіддю на тему «Антикатолицька проблематика на сторінках закарпатської районної періодики доби «хрущовської відлиги»» виступив доцент кафедри історії України Ю. В. Данилець.

ЛИСТОПАД

10 листопада відбулася II Міжнародна науково-практична конференція «Питання всесвітньої історії» (м. Дрогобич). В її роботі взяли участь доцент кафедри історії Стародавнього світу і Середніх віків В. В. Мойжес, який виступив із доповіддю на тему «Горянська ротонда», і доцент указаної кафедри І. А. Прохненко, який виступив із доповіддю на тему «Замки гірського Потисся».

14-15 листопада завідувач кафедри історії Стародавнього світу і Середніх віків доцент І. М. Ліхтей взяв участь у міжнародній науковій конференції (м. Пряшів, Словаччина), де виступив із доповіддю на тему «Чеська держава Пршемисловичів: дві спроби створення універсальних монархій у Центральній Європі в X і XIII століттях».

17 листопада завідувач кафедри історії Стародавнього світу і Середніх віків доцент І. М. Ліхтей взяв участь у Четвертому міжнародному славистичному колоквіумі, присвяченому пам'яті члена-кореспондента НАН України, доктора історичних наук, професора Павла Степановича Соханя (м. Київ), де виступив із доповіддю на тему «На терезах кохання й політики: доля королеви Кунігунди на тлі кризових явищ у Чеській державі другої половини XIII ст.».

17-18 листопада відбулася Міжнародна наукова конференція «Масові репресії в СРСР в історичних дослідженнях і колективній пам'яті», на якій із доповіддю на тему «Репресії проти духовенства Мукачівсько-Ужгородської православної єпархії (1950-1960 рр.)» виступив доцент кафедри історії України Ю. В. Данилець.

27-28 листопада відбулася Міжнародна наукова конференція «Київські Паїсійські читання», присвячена 295-річчю з дня народження преподобного Паїсія Величковського та його духовно-культурній спадщині, на якій із доповіддю на тему «Вплив Святої гори Афон на православне чернецтво на Закарпатті в 1920-1930 рр.» виступив доцент кафедри історії України Ю. В. Данилець

ГРУДЕНЬ

15 грудня відбувся науковий семінар «Археологія Буковини: здобутки та перспективи» (м. Чернівці), на якому з доповіддю на тему «Західноєвропейські товарні текстильні пломби XIV-XVII століть на землях Північної Буковини» виступив доцент кафедри історії Стародавнього світу і Середніх віків І. А. Прохненко.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Алешкевич Ярослав Андрійович – кандидат історичних наук, доцент; доцент кафедри історії Стародавнього світу і Середніх віків Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет» (далі – ДВНЗ «УжНУ»).

Борис Іван Іванович – аспірант кафедри історії Стародавнього світу і Середніх віків ДВНЗ «УжНУ».

Вашкеба Іван Михайлович – історик, журналіст-міжнародник, Заслужений журналіст України.

Данилець Юрій Васильович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України ДВНЗ «УжНУ».

Данилюк Дмитро Дмитрович – доктор історичних наук, професор, заслужений професор ДВНЗ «УжНУ».

Дрік Алла Леонідівна – вчитель історії класичної гімназії м. Ужгорода, учитель-методист.

Задорожний Володимир Євгенович – доктор історичних наук, професор (м. Ужгород).

Зубанич Ласлов Ласлович – кандидат історичних наук, доцент; доцент кафедри історії Угорщини та європейської інтеграції ДВНЗ «УжНУ».

Ісак Юрій Іванович – старший викладач кафедри нової і новітньої історії та історіографії ДВНЗ «УжНУ».

Казак Олег Геннадійович – кандидат історичних наук, викладач Державного закладу освіти «Мінський педагогічний коледж» (Республіка Білорусь).

Казаків Олександр Олегович – провідний спеціаліст відділу роботи з іноземними студентами ДВНЗ «УжНУ».

Кляп Маріанна Іванівна – кандидат педагогічних наук, доцент; доцент кафедри фізичної реабілітації ДВНЗ «УжНУ».

Коцан Василь Васильович – кандидат історичних наук, директор Закарпатського музею народної архітектури та побуту (м. Ужгород); доцент кафедри історії України ДВНЗ «УжНУ».

Лавер Олександр Георгієвич – кандидат фізико-математичних наук, доцент; професор, завідувач кафедри інформатики та фізико-математичних дисциплін ДВНЗ «УжНУ».

Лемко Ольга Іванівна – доктор медичних наук, професор; професор кафедри факультетської терапії ДВНЗ «УжНУ».

Лендєл Мирослава Олександрівна – кандидат історичних наук, доктор політичних наук, професор; проректор ДВНЗ «УжНУ» з науково-педагогічної роботи та міжнародних зв'язків.

Ліхтей Ігор Михайлович – кандидат історичних наук, доцент; завідувач кафедри історії Стародавнього світу і Середніх віків ДВНЗ «УжНУ».

Лошак Микола Степанович – математик, заступник начальника навчальної частини ДВНЗ «УжНУ».

Мазурок Олег Сергійович – доктор історичних наук, професор; професор кафедри нової і новітньої історії та історіографії ДВНЗ «УжНУ».

Мандрик Іван Олександрович – доктор історичних наук, професор; завідувач кафедри нової і новітньої історії та історіографії ДВНЗ «УжНУ».

Мешко Іван Михайлович – кандидат економічних наук, доктор історичних наук, професор (м. Ужгород).

Мишко Світлана Анатоліївна – кандидат педагогічних наук, доцент; завідувач кафедри полікультурної освіти та перекладу ДВНЗ «УжНУ».

Мітряєва Світлана Іванівна – радник Дирекції Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України; заслужений діяч науки і техніки України, повний Кавалер Ордена «Княгині Ольги» (III, II, I ступенів).

Олашин Микола Васильович – кандидат історичних наук, доцент; доцент кафедри нової і новітньої історії та історіографії ДВНЗ «УжНУ».

Панов Володимир Олексійович – історик; член наглядової ради приватного акціонерного товариства «Єврокар», голова Обласного об'єднання організацій роботодавців «Закарпаття».

Пеняк Павло Степанович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України; доцент кафедри туризму ДВНЗ «УжНУ».

Пирогова-Таран Лідія Валентинівна – доктор історичних наук, професор; лауреат премії ім. М. П. Василенка НАН України (м. Київ).

Попович Катерина Володимирівна – аспірантка кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій ДВНЗ «УжНУ».

Приходько Володимир Панасович – доктор економічних наук, професор; завідувач кафедри міжнародних економічних відносин, директор НДІ «Інститут державного управління та регіонального розвитку» ДВНЗ «УжНУ».

Сурнін Володимир Борисович – кандидат історичних наук, доцент; доцент кафедри нової і новітньої історії та історіографії ДВНЗ «УжНУ».

Устич Сергій Іванович – доктор соціологічних наук, завідувач кафедри зарубіжних студій і суспільних комунікацій ДВНЗ «УжНУ». Надзвичайний і Повноважний Посол.

Чаварга Іван Михайлович – кандидат історичних наук, доцент (м. Ужгород).

Шніцер Ігор Омелянович – кандидат історичних наук, доцент; доцент кафедри нової і новітньої історії та історіографії ДВНЗ «УжНУ».

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Aleshkevich Yaroslav – Candidate of History, Docent; Docent of the Department of Ancient and Medieval History of State Higher Educational Establishment «Uzhhorod National University» (further SHEE «UzhNU»).

Borys Ivan – post-graduate student of the Department of Ancient and Medieval History of SHEE «UzhNU».

Chavarha Ivan – Candidate of History, Docent (Uzhhorod).

Danylets Yurii – Candidate of History, Docent; Docent of the Department of the History of Ukraine of SHEE «UzhNU».

Danyliuk Dmytro – Doctor of History, Professor; Honored Professor of SHEE «UzhNU».

Drik Alla – teacher of history of Uzhhorod Classic Gymnasium, teaching methods expert.

Isak Yurii – senior lecturer of the Department of Modern and Contemporary History and Historiography of SHEE «UzhNU».

Kazak Oleh – Candidate of History, lecturer of the State Educational Institution «Minsk City Pedagogical College» (Republic of Belarus).

Kazakov Oleksandr – senior officer of the Department for Work with Foreign Students of SHEE «UzhNU».

Kliap Marianna – Candidate of Pedagogical Sciences, Docent; Docent of the Department of Physical Rehabilitation of SHEE «UzhNU».

Kotsan Vasyl – Candidate of History; Director of Transcarpathian Museum of Folk Architecture and Life (Uzhhorod); Docent of the Department of the History of Ukraine of SHEE «UzhNU».

Laver Oleksandr – Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Docent; Professor, Head of the Department of Computer Science, Physical and Mathematical Sciences of SHEE «UzhNU».

Lemko Olga – Medical Doctor, Professor; Professor of the Department of Hospital Therapy of SHEE «UzhNU».

Lendel Myroslava – Candidate of History, Doctor of Political Sciences; Vice-Rector for Academic Policy, Research and International Relations of SHEE «UzhNU».

Likhtei Ihor – Candidate of History, Docent; Head of the Department of Ancient and Medieval History of SHEE «UzhNU».

Loshak Mykola – mathematician, deputy head of the Educational Department of SHEE «UzhNU».

Mandryk Ivan – Doctor of History, Professor; Head of the Department of Modern and Contemporary History and Historiography of SHEE «UzhNU».

Mazurok Oleh – Doctor of History, Professor; Professor of the Department of Modern and Contemporary History and Historiography of SHEE «UzhNU».

Meshko Ivan – Candidate of Economics, Doctor of History, Professor (Uzhhorod).

Mitriaeva Svitlana – advisor to Directorate of the National Institute for Strategic Studies, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine, the full Cavalier of the Order of Princess Olga (III, II, I degrees).

Myshko Svitlana – Candidate of Pedagogical Sciences, Docent; Head of Department of Polycultural Education and Translation of SHEE «UzhNU».

Olashyn Mykola – Candidate of History, Docent; Docent of the Department of Modern and Contemporary History and Historiography of SHEE «UzhNU».

Panov Volodymyr – historian, member of Supervisory Board of Private Joint-Stock Company «Eurocar»; Head of the Regional Association of Employers «Zakarpattia».

Peniak Pavlo – Candidate of History, senior scientist of Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Science of Ukraine; Docent of the Department of Tourism of SHEE «UzhNU».

Popovych Kateryna – post-graduate student of the Department of International Studies and Social Communications of SHEE «UzhNU».

Prykhodko Volodymyr – Doctor of Economics, Professor, Head of the Department of International Economic Relations; Director of the Institute of Public Administration and Regional Development of SHEE «UzhNU».

Pyrohova-Taran Lidiia – Doctor of History, Professor; Laureate of M. Vasylenko Prize of the National Academy of Science of Ukraine (Kyiv).

Shnitser Igor – Candidate of History, Docent; Docent of the Department of Modern and Contemporary History and Historiography of SHEE «UzhNU».

Surnin Volodymyr – Candidate of History, Docent; Docent of the Department of Modern and Contemporary History and Historiography of SHEE «UzhNU».

Ustych Serhii – Doctor of Sociology, Head of the Department of International Studies and Social Communications of SHEE «UzhNU». Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary.

Vashkeba Ivan – historian, journalist covering international affairs, Honored Journalist of Ukraine.

Zadorozhnyi Volodymyr – Doctor of History, Professor (Uzhhorod).

Zubanych Laslo – Candidate of History, Docent; Docent of the Department of the History of Hungary and European Integration of SHEE «UzhNU».

ЗМІСТ

МАТЕРІАЛИ НАУКОВИХ ЧИТАНЬ, ПРИСВЯЧЕНИХ 90-РІЧЧЮ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА, ЗАСЛУЖЕНОГО ПРАЦІВНИКА НАРОДНОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ, АКАДЕМІКА МІЖНАРОДНОЇ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК ІВАНА МИХАЙЛОВИЧА ГРАНЧАКА (1927-2000) (СПОГАДИ, СТАТТІ, МАТЕРІАЛИ)	7
Вступне слово проректора УжНУ з науково-педагогічної роботи та міжнародних зв'язків, професора М. О. Лендель	7
Мандрик І. О., Олашин М. В. Патріарх закарпатської історіографії: штрихи до портрета професора Івана Гранчака	7
Спогади про І. Гранчака	12
Ольга Лемко. Батько такий, яким він був	12
Маріанна Кляп. Про батька	15
Іван Мешко. Кілька слів про колегу	16
Іван Чаварга. Професор Іван Гранчак у моєму становленні як науковця	17
Сергій Устич. Слово про метра Гранчака	18
Іван Вашкеба. Селянський син – професор	20
Світлана Мітряєва. Авторитетний учений	22
Володимир Задорожний. Іван Гранчак у моєму житті	22
Микола Лошак. Іван Гранчак як проректор УжДУ	23
Статті	24
Шніцер І. О. Історик Іван Гранчак про утворення Чехословацької республіки 1918 року	24
Ліхтей І. М. Науковці Іван Гранчак та Міхал Данілак у словацько-українському історичному дискурсі	28
Приходько В. П. Ойкумена Івана Гранчака: проблеми соціально-економічного розвитку країн Південно-Східної та Центрально-Східної Європи у науковій та педагогічній діяльності вченого	36
Данилюк Д. Д. Історія Закарпаття в науковій спадщині професора Івана Гранчака	38
Мандрик І. О. Роль професора Івана Гранчака в підготовці педагогічної та наукової зміни ...	41
Ухвала наукових читань, присвячених 90-річчю з дня народження доктора історичних наук, професора Івана Михайловича Гранчака (19 жовтня 2017 р.)	45

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	46
Зубанич Л. Л. Життя і політична кар'єра Балінта Другета (1577-1609)	46
Казак О. Г. Деятельность лидеров Карпатской Украины в Словакии в 1939-1941 гг.	55
Панов В. О. Демографічні аспекти розвитку міст Закарпаття (1991-2016 рр.)	59
ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ	65
Ліхтей І. М. Друга чесько-угорська війна (1260 р.) та участь у ній короля Русі Данила Романовича	65
Казаков О. О. Взаємовідносини королівської влади та представників магнатської верхівки в Угорському королівстві в останній третині XIII століття	80
Борис І. І. Мартін Лютер та особливості Реформації на словацьких землях у XVI столітті	85
Сурнін В. Б. Чому Росія втратила Аляску? Повернення до старої теми у світлі нових фактів і документів	92
Попович К. В. Проект Росії: гібридні війни і технології їх створення	99
Лавер О. Г. Біженці та нелегали на Американському континенті (2000-2014 рр.)	107
Мишко С. А. Тестування в системі освіти США на початку XXI століття	112
ЕТНОГРАФІЯ	116
Коцан В. В. Традиційні знаряддя первинної переробки зернових у фондovій колекції Закарпатського музею народної архітектури та побуту	116
ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО	125
Пеняк П. С. З історії вивчення етнокультурних контактів стародавніх спільнот на Закарпатті (XIX - перша половина XX століть)	125
Алешкевич Я. А. Теоретико-методологічні засади дослідження історії повсякденності	139
ВИХОВАНЦІ ІСТФАКУ УжНУ – ВІДОМІ ОСВІТЯНИ	144
Олашин М. В., Дрік А. Л., Ісак Ю. І. Федір Брецько – автор шкільних підручників з історії та правознавства, педагог-новатор	144
РЕЦЕНЗІЇ	155
Пеняк П. С. Подорожі Ужгородом в одній книжці	155
Данилець Ю. В. Солідне наукове видання про історію православної церкви в Німеччині	156

Пирогова-Таран Л. В. Інститут історії України: ітоги научних досліджень за полвека (1936-1986)	158
Мазурок О. С. Невеселі роздуми над нещодавніми публікаціями	166
НЕКРОЛОГ	208
Ліхтей І. М. Пам'яті професора Михайла Тиводара (1936-2017)	208
ХРОНІКА ЖИТТЯ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ (ФАКУЛЬТЕТУ ІСТОРІЇ ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН) ДВНЗ «УжНУ» В 2017 р.	211
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	215

CONTENT

PROCEEDINGS OF THE SCIENTIFIC READINGS DEVOTED TO THE 90th ANNIVERSARY OF THE BIRTH OF DOCTOR OF HISTORY, PROFESSOR, HONORED EDUCATOR OF UKRAINE, ACADEMICIAN OF INTERNATIONAL SLAVONIC ACADEMY OF SCIENCES IVAN HRANCHAK (1927-2000) (MEMORIES, ARTICLES, PAPERS)	7
Foreword of Vice-Rector for Academic Policy, Research and International Relations of Uzhhorod National University, Professor M. Lendel	7
I. Mandryk, M. Olashyn. Patriarch of Transcarpathian Historiography: The Strokes to the Portrait of Professor Ivan Hranchak	7
Memories about Ivan Hranchak	12
Olga Lemko. My Father as He Was	12
Marianna Kliap. About the Father	15
Ivan Meshko. Few Words about the Colleague	16
Ivan Chavarha. Professor Ivan Hranchak on My Way of Being a scientist	17
Serhii Ustych. A Word about Maitre Hranchak	18
Ivan Vashkeba. The Farmer's Son – Professor	20
Svitlana Mitriaeva. The Reputable Scientist	22
Volodymyr Zadorozhnyi. Ivan Hranchak in My Life	22
Mykola Loshak. Ivan Hranchak as Vice-Rector of Uzhhorod State University	23
Articles	24
I. Shnitser. Historian Ivan Hranchak on Formation of the Czechoslovak Republic in 1918	24
I. Likhtei. The Scientists Ivan Hranchak and Michal Danilak in Slovak-Ukrainian Historical Discourse	28
V. Prykhodko. The Ecumene of Ivan Hranchak: The Problems of Social and Economic Development of South-Eastern and Central-Eastern Europe in Scientific and Pedagogical Activity of the Scientist	36
D. Danyliuk. The History of Transcarpathia in Scientific Heritage of Professor Ivan Hranchak	38
I. Mandryk. The Role of Professor Ivan Hranchak in a Staffing of Pedagogic and Academic Change of Generations	41
Resolution of the Scientific Readings Devoted to the 90 th Anniversary of the Birth of Doctor of History, Professor Ivan Hranchak (October 19, 2017)	45

HISTORY OF UKRAINE	46
L. Zubanych. Life and Political Activity of Balint Drugeth (1577-1609)	46
O. Kazak. Activity of the Leaders of Carpathian Ukraine in Slovakia in 1939-1941	55
V. Panov. Demographic Aspects of Urban Development in Transcarpathia (1991-2016)	59
WORLD HISTORY	65
I. Likhtei. The Second Czech-Hungarian War (1260) and Involvement in it of the King of Ruthenia Danylo (Daniel) Romanovych	65
O. Kazakov. The Relationships between the Royal Authority and Representatives of Magnates Elite in Hungarian Kingdom in the Last Third of the 13 th Century	80
I. Borys. Martin Luther and Distinctive Features of the Reformation in Slovak Lands in the 16 th century	85
V. Surnin. Why Did Russia Lose Alaska? Returning to the Old Topic in the Light of the New Facts and Documents	92
K. Popovych. The Russian Project: the Hybrid Wars and Technologies of Their Development	99
O. Laver. Refugees and Illegal Immigrants in the Americas (2000-2014)	107
S. Myshko. Testing in the US System of Education at the Beginning of the 21 st Century	112
ETHNOGRAPHY	116
V. Kotsan. Traditional Instruments for Primary Processing of Cereals in the Stock Collection of Transcarpathian Museum of Folk Architecture and Life	116
HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDY	125
P. Peniak. The History of Studies of Ethnocultural Contacts of Ancient Communities in Transcarpathia (19 th - first half of the 20 th centuries)	125
Ya. Aleshkevich. Theoretical and Methodological Basis of the Study of the History of Everyday Life	139
ALUMNI OF THE FACULTY OF HISTORY OF UZHGOROD NATIONAL UNIVERSITY – KNOWN EDUCATORS	144
M. Olashyn, A. Drik, Yu. Isak. Fedir Bretsko – the Author of School Textbooks on History and Science of Law, a New Type Teacher	144

REVIEWS	155
P. Penyak. Uzhhorod Tours in One Book	155
Yu. Danylets. Strong Scientific Edition about the History of Orthodox Church in Germany	156
L. Pyrohova-Taran. Institute of History of Ukraine: the Results of a Half-Century of Scientific Studies (1936-1986)	158
O. Mazurok. Gloomy Reflections on Recent Publications	166
OBITUARY	208
I. Likhtei. In Memory of Professor Mykhailo Tyvodar (1936-2017)	208
CHRONICLE OF LIFE OF THE FACULTY OF HISTORY (THE FACULTY OF HISTORY AND INTERNATIONAL RELATIONS) OF SHEE «UzhNU» IN 2017	211
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS	215

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕННЯ НАУКОВИХ СТАТЕЙ

1. Зміст статей повинен відповідати профілю та спрямованості журналу, сучасному рівню розвитку науки.

2. Наукова стаття подається до редакції в завершеному вигляді, повинна бути ретельно вичитана автором (співавторами) щодо відсутності граматичних і стилістичних помилок та оформлена відповідно до встановлених редакційною колегією вимог. Не допускається виклад матеріалу у публіцистичному стилі. Виклад матеріалу статті повинен бути послідовним, логічно завершеним, із чіткими формулюваннями, що виключають подвійне тлумачення або неправильне розуміння інформації, мова тексту – виразною, лаконічною, такою, що відповідає літературним нормам і науковому стилю.

3. У науковій статті інформацію необхідно подавати в наведеній нижче послідовності. Назву статті потрібно подавати великими літерами (жирний шрифт, кегль 14) з вирівнюванням по центру, без скорочень і без літерних абревіатур. Також необхідно вказати шифр згідно з Універсальною десятковою класифікацією (УДК) з вирівнюванням по лівому краю (в рядку над назвою статті). Нижче під назвою потрібно з лівого боку зазначити прізвище та ініціали автора (жирний курсив, кегль 14).

4. Електронний документ (на диску CD, CD-RW чи DWD або надісланий електронною поштою на адресу: olasyn2017@gmail.com; mykola.olashyn@uzhnu.edu.ua) та один віддрукований текст публікації повинен бути набраний у Word 95, 97 (*.doc) Office 97 або в пізніших версіях Word (*.docx). Правила набору: шрифт Times New Roman, стиль звичайний, кегль 14, міжрядковий інтервал 1,5, абзацний виступ 1 см. У тексті не повинно бути переносів, макросів, зайвих пропусків між знаками та абзацами.

5. Список використаних джерел та літератури подається за алфавітом наприкінці статті. Він оформляється згідно з вимогами ВАК України (Бюлетень ВАК України. – 2009. – № 5. – С. 26-30).

6. Правила оформлення посилань. У тексті публікації в квадратних дужках вказується порядковий номер джерела і використані сторінки (до прикладу: [15, с. 56], [15, арк. 56-57], [15; 60]). Перша цифра (15) є позицією у списку літератури, друга (56) – номер сторінки або аркуша архівної справи тощо.

7. Сторінки статті не нумеруються.

8. Поля (параметри) сторінки такі: зверху – 2,5 см; зліва, справа, та знизу – по 2 см.

9. Обсяг публікації не повинен перевищувати одного авторського аркуша (24 сторінки).

10. Наприкінці статті подається авторське резюме (після списку використаних джерел та літератури). Якщо публікація не є повністю англійською, подається анотація англійською мовою обсягом не менш ніж 1800 знаків, включаючи ключові слова. Сукупність ключових слів повинна відповідати основному змісту статті, відображати тематику дослідження і забезпечувати його тематичний пошук. Ключові слова потрібно подавати у називному відмінку через кому.

11. Наприкінці статті додатково подається транслітерований список україно- та російськомовних джерел і літератури (References). Після кожного посилання необхідно в дужках вказати мову оригіналу джерела, наприклад: «in Ukrainian» або «in English». Транслітерацію потрібно здійснювати залежно від мови оригіналу джерела: для української мови слід застосовувати офіційну транслітерацію, затверджену постановою Кабінету Міністрів України від 27 січня 2010 р. № 55; для російської мови – застосовувати транслітерацію згідно з вимогами наказу ФМС Росії від 3 лютого 2010 р. № 26. Онлайн-сервіси для транслітерації: для джерел українською мовою – «Стандартна українська транслітерація в режимі паспортний стандарт» (<http://translit.kh.ua/?passport>); для джерел російською мовою – «ТРАНСЛИТ.СС» (<http://translit.cc>). Іноземні література і джерела залишаються без змін. Їх потрібно вказувати перед перекладеними кириличними.

12. На окремому аркуші слід вказати відомості про автора – прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання, посаду та місце роботи (повна назва організації чи установи), домашню адресу, контактні телефони, адресу електронної пошти (за наявності).

13. Сканований матеріал не приймається. Фотографії для ілюстрацій потрібно надсилати окремими файлами в одному з форматів графічних файлів (наприклад, *.jpg).

14. Датою подання рукопису статті вважається день надходження до редакції, в разі її допра-

цювання – день отримання виправленого тексту.

15. Рішення про публікацію статті приймає редколегія. До збірника приймаються рукописи наукових праць, котрі ніколи раніше не публікувалися і не призначені для одночасної публікації в інших виданнях.

16. Усі рукописи спочатку розглядаються редколегією на предмет оцінки їх відповідності тематиці і вимогам збірника.

17. Після рішення редколегії подані рукописи спрямовуються щонайменше двом зовнішнім експертам, які є фахівцями у відповідній галузі. Рукопис проходить подвійне сліпе рецензування: ні автори, ні рецензенти не знають один одного.

18. Процедура рецензування включає в себе перевірку на плагіат, перевірку відповідності назви статті її змісту, наявності новизни, актуальності, повноти викладу матеріалів, характеристики методів та узагальнення результатів дослідження, достовірності висновків тощо.

19. Автором зовнішньої рецензії повинен бути сторонній висококваліфікований фахівець у галузі знань, що стосується тематики статті (має відповідні глибокі знання, необхідний досвід роботи і наукові праці з проблематики, яка заявлена у статті).

20. До назви і тексту статті можуть бути внесені незначні редакційні правки без узгодження з автором.

21. Рукописи, які відхилила редакційна колегія, авторам не повертаються. Рукописи, оформлені без урахування викладених вимог, не розглядаються.

22. Автор (співавтори) несе (несуть) відповідальність за достовірність викладеного матеріалу, належність останнього йому (їм) особисто та якість перекладу цитат з іншомовних джерел.

23. Матеріали надсилати за адресою: 88000, м. Ужгород, пл. Народна, 3. Факультет історії та міжнародних відносин ДВНЗ «УжНУ». Олашину Миколі Васильовичу (olasyn2017@gmail.com; mykola.olashyn@uzhnu.edu.ua).

Звертаємо також Вашу увагу на таке:

Згідно з Постановою Президії Вищої Атестаційної Комісії (ВАК) України від 15 січня 2003 р. № 7-05/1 структура оформлення наукових статей повинна відповідати наступним критеріям (складатися з необхідних елементів):

1) постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;

2) аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;

3) формулювання цілей статті (постановка завдання);

4) виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

5) висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

У випадку недотримання автором вищезазначених вимог поданий матеріал буде відхилено.

GUIDELINES FOR CONTRIBUTORS

1. The content of the article should be relevant to the profile and focus of the Scientific Bulletin; it should be consistent with the modern level of scientific development.

2. Submitted scientific article should be fully completed, thoroughly proofread by author (co-authors) and comply with the requirements of the Editorial Board. Manuscripts presenting information in news-writing style are not accepted. Research material should be presented in a logically consistent manner. The wording and expressions should be clear and accurate to avoid ambiguity and misinterpretation of the information. The authors are obliged to use concise and laconic language which complies with literary norms and scientific style.

3. Information about scientific article should appear in the following order. Title of scientific article in capital letters should be aligned to the center (font-size 14, font-weight bold). The abbreviations are not allowed. UDC (Universal Decimal Classification) also should be stated (above the title) and aligned to the left. Author's last name and initials should be placed below the title and aligned to the left (font-size 14, font-weight bold, font-style italic).

4. Electronic document (on a CD, CD-RW, DVD or sent by e-mail to olasyn2017@gmail.com; mykola.olashyn@uzhnu.edu.ua) and one hard copy of the text should be typed in Word 95, 97 (*.doc) of Microsoft Office 97 or in later versions of Word (*.docx). Typing rules: font Times New Roman, normal style, font-size 14, one-and-a-half line-spacing, indentation 1 cm. Text should not contain any syllabification or macro or unnecessary omissions between signs and paragraphs.

5. Reference list should appear at the end of article in alphabetic order. It is issued in compliance with the requirements of Higher Attestation Commission of Ukraine (Bulletin of Higher Attestation Commission of Ukraine. – 2009. – № 5. – P. 26-30).

6. Clearance rules of referencing system. Citing a source in a text, a number which refers to a source in reference list and numbers of cited pages should be included into square brackets (for example, [15, p. 56], [15, pp. 56-57], [15; 60]). The first number (15) is a sequence position in a reference list and the second one (56) is a page number.

7. The pages of an article should not be numbered.

8. Page margins should be as follows: top – 2,5 cm; left, right and bottom – 2 cm.

9. Page limit. The number of pages should not exceed one author's sheet (24 pages).

10. Summary appears at the end of an article (It follows the Reference List). If the article is written in a language other than English, the English summary should contain not less than 18000 characters, including the keywords. The keywords should be relevant to the content of the article, be compliant with the research topic, and enable its search. The key words appear in the nominative case and are separated by comas.

11. Additionally, transliterated list of Ukrainian and Russian references appears at the end of the article (References). Each reference should be followed by definition of original language in the brackets, for example, «in Ukrainian» or «in English». Transliteration depends on original language of the source. As for Ukrainian language, the regulations stated in the Decree № 55 of the Cabinet of Ministers of Ukraine (January 27, 2010) should be used. Russian transliteration should comply with the requirements of the Order № 26 of the Federal Migration Service (February 3, 2010). The following transliteration on-line services are available: for Ukrainian – «Стандартна українська транслітерація» («Standard Ukrainian Transliteration») (<http://translit.kh.ua/?passport>); for Russian – «ТРАНСЛИТ.СС» (<http://translit.cc>). Foreign sources written in Latin-based scripts are not translated or transliterated. They appear before translated Cyrillic-based sources.

12. Information about author appears on the separate page and should contain the following data: author's first and last names, scientific degree, position and place of work (full name of organization or company), home address, contact telephone number, and e-mail address.

13. Scanned materials are not accepted. Photos for illustrations should be sent by separate files in one of the graphic file formats (for example, *.jpg).

14. A day of manuscript arrival to the Editorial Board is considered as its submission date (arrival of revised manuscript in a case of resubmission).

15. The Editorial Board takes decision on publication of paper. Material which has been published

earlier or is under consideration elsewhere is not accepted.

16. Primarily, the Editorial Board evaluates the relevance and compliance of the manuscripts.

17. Based on editors decision, the manuscripts are sent to at least two external experts, experienced scientists in respective field. The Scientific Bulletin uses double-blind review, which means that both the reviewer and author identities are concealed from the reviewers.

18. Besides the plagiarism check, reviewing procedure includes the following analysis title's relevance to the content of the article, the novelty of the article, clarity of its rationale, research materials interpretation, methods robust, generalization of the results, justification of finding etc.

19. External reviewer is a high profile scientist with a relevant expertise in research area of the paper (has respective knowledge, relevant experience, and scientific works in the area of research paper).

20. Minor edits can be made in the papers and their titles without author's permission.

21. Manuscripts rejected by the Editorial Board are not returned to the authors. The manuscripts that do not comply with the above-mentioned requirements will be rejected.

22. Author (co-authors) is (are) fully responsible for credibility and authenticity of submitted materials as well as accuracy of citations translated from the foreign languages.

23. Materials should be sent to the following address: 88000, 3 Narodna-sq. Faculty of History and International Relations, Uzhhorod, Ukraine; Mykola Olashyn (olasyn2017@gmail.com; mykola.olashyn@uzhnu.edu.ua).

Please pay attention to the following:

According to the decision of Presidium of Higher Attestation Commission of Ukraine dated from 15.01.2003 No 7-05/1 the structure of scientific papers should meet the following criteria (comprise the following sections):

- 1) Overall statement of a problem, its scientific and practical context;
- 2) Analysis of the latest relevant primary research literature and summarizing of current understanding of the problem, statement of specific research question;
- 3) Definition of research objectives;
- 4) Research material interpretation and clear justification of findings;
- 5) Research conclusions and recommendations on further studies in relation to the issue addressed in the paper.

The manuscripts that do not comply with the above-mentioned requirements will be rejected.

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
УЖГОРОДСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія: Історія
Виходить двічі на рік

Випуск 2 (37)

Випуск присвячено світлій пам'яті доктора історичних наук,
професора Ужгородського університету,
заслуженого працівника народної освіти України
Івана Михайловича Гранчака (1927-2000)

Редагування і коректура – Домбровський А. В.
Верстка та макетування – Домбровський А. В.
Наукове редагування – Ісак Ю. І.

У-33 Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія / Міністерство освіти і науки України; Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет», Факультет історії та міжнародних відносин; [Редкол.: О. С. Мазурок (голова) та ін.]; Відп. за вип. Н. П. Керецман. – Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2017. – Вип. 2 (37). – 229 с.

УДК 001:94 (100) + 94 (477)
У 33

Формат 60 x 84/8. Умов. друк. арк. 26,73. Зам. № 84. Наклад 150 прим.
Видавництво УжНУ «Говерла», м. Ужгород, вул. Капітульна, 18.
Тел.: (095) 212-76-89; e-mail: hoverla@i.ua; goverla-print@uzhnu.edu.ua.

*Свідоцтво про внесення до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції - Серія 3т № 32*